

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANEGYEDIK KÖTET

(457., 458., 459. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

TARTALOM.

CDLVII. SZÁM.

	Lap
A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETRE. — Gróf Tisza Istvántól	1
A HADIFOGOLY. — Wlassics Gyulától	11
HÁBORÚ ÉS CULTURA. — Beöthy Zsoltól	26
ÚJ ELMÉLET A PARLAMENTI INTÉZMÉNY ORVOSLÁSÁRA. — Binding javaslatai. — Concha Győzőtől	34
A HÁBORÚ ÉS AZ EGYETEM. — Lenhossék Mihálytól	62
AZ ORVOSI TUDOMÁNY A HÁBORÚBAN. — Grósz Emiltől	75
A HÁBORÚ MINT NEMZETNEVELŐ. — Alexander Bernáttól	84
A VILÁGHÁBORÚ SZÍNTERE. — Cholnoky Jenőtol	98
A FÜRJECSKE. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól	121
A LEBONTOTT KASTÉLY. — Költemény. — Vargha Gyulától	129
SZEMLE: 1. <i>A harczos iszlám.</i> — Germanus Gyulától.	
2. <i>A lipcei nemzetközi könyvkiállítás.</i> — lyg.-tól	132
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A háború irodalmából.</i> (Karl Lamprecht: <i>Zur Neuen Lage.</i> Wilamowitz-Moellendorf: <i>Zwei Reden.</i>) — d.-tól.	
2. <i>A statisztika története.</i> (B. Láng Lajos könyve.) — Fekete Miklóstól	151

CDLVIII. SZÁM.

A VALLÁSOSság JELENTKEZÉSEI A VILÁGHÁBORÚBAN. — Prohászka Ottokártól	161
A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN. — Gróf Apponyi Alberttől	182
HERMAN OTTÓ. — Méhely Lajostól	208
A KATONA A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. — Kozma Andortól	217
A BÉKEMOZGALMAK ÉS A VILÁGHÁBORÚ. — Magyary Gézátol	240
A HÁBORÚ ÉS A TUDOMÁNY. — Fereenci Zoltántól	258
AZ ARDENNEKBEN. — Elbeszélés. — Strobl Karl Hans után német- ből, — Bodrogi Lajostól	279
KÖLTEMÉNYEK. — Varga káplár édesanyja. A katona búcsúja. — Ifj. Wlassics Gyulától.	291

SZEMLE: 1. *Goldmark.* — Molnár Gézáttól

2. *A magyar színészoktatás multjából.* (Az Orsz. Színművészeti Akadémia ötvenéves jubilaumára.) — Somló Sándortól ... 294

ÉRTESÍTŐ: 1. *A Decamerone forrásai.* (G. Gröber: *Über die Quellen von Boccaccios Dekameron.*) — Heinrich Gusztávtól

2. *Tauszk Ferencz belgyógyászati kézikönyve.* (Tauszk F. *A belgyógyászat alapvonalai.*) Schuschny Henriktől

3. *Magyar mezőgazdasági sociálpolitika.* (Czettler Jenő könyve). — th.-tól ... 308

CDLIX. SZÁM.

A HÁBORÚ A KÉPZŐMŰVÉSZETEKBEŦ. — Berzeviczy Alberttől 321

VILÁGIRODALOM ÉS VILÁGHÁBORÚ. — Alexander Bernáttól ... 347

NÉPÜNK MŰVELTSÉGE. — Buday Lászlótól ... 372

A HÁBORÚ ÉS AZ IDEGRENDSZER. — Schaffer Károlytól ... 396

A NÉMET ÉS FRANCZIA AVIATIKA. — Kármán Tódortól ... 408

CSATAKÉP. — Elbeszélés. — Frenssen után németből — v.-tól ... 424

KÖLTEMÉNYEK: — A XXXIII. zsoltár. — Kozma Andortól. — *A tábornok.* — Ábrányi Emiltől ... 440

SZEMLE: 1. *Zrinyi Miklós emléke.* — Beöthy Zsolttól

2. *Az iszlám háborúinak színtere.* — Germanus Gynlától ... 445

ÉRTESÍTŐ: 1. *Faust-tanulmányok.* — (Heinrich Gusztáv: *Faust.*) — Gragger Róberttől

2. *A magyar háborús irodalomból.* — (Méhely Lajos: *A háború biológiája.*) — Focustól.

3. *A katolikus autonomia kérdéséhez.* — (Báró Forster Gyula: *A katolikus autonomia törvényhozási rendezésének kérdéséről.*) — Reiner Jánostól

4. *Bajza új életrajza.* — (Szücsi József: *Bajza József.*) — Vértessy Jenőtől ... 467

A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETRE.¹

Az emberi élet legborzasztóbb zivatarai, az ember sorsát romboló hatásoknak kitevő csapások legborzasztóbbika a háború. Talán zsenge gyermekkoromtól eltekintve, soha nem tudott a háború vonzást gyakorolni képzelőtehetségemre. Az én képzeletemben a háború fogalma elválhatatlanul egybe volt forrva mindig nemcsak katonák kiontott vérével, hanem gyermekeknek és aggastyánoknak, özvegyeknek és árváknak irtózatosszenvedéseivel. A háború szó kiejtésénél lángba borult falvak, éhező, didergő, nyomorgó asszonyok és gyermekek sokasága jelent meg szemeim előtt, és nagyon fiatal korom óta mindig azt vallottam, hogy a legnagyobb gonosztevő az, a ki a háború átkai- és csapásainak szükség nélkül teszi ki az emberiséget. Másrésről azonban nemzetnek, a melyik érdemes akar lenni a nemzet névre, államnak, a melyik egy nemzet egyéniségét független, erős szervezetben kifejezésre akarja juttatni, a háború lehetőségétől nem szabad elzárkóznia, a szükséges háborúra készen kell állnia. Olyan szempont ez, a melyet különösen nekünk, magyaroknak, egy pillanatig sem szabad szem elől tévesztenünk. Hiszen én nem tudom, szerencsénk-e vagy szerencsétlenségünk, de mindenesetre dicsőségünk az, hogy minket, maroknyi magyar nemzetet, a földtekének olyan pontjára rendelt az isteni gondviselés, a hol védelmére szolgálunk az egész emberiség nagy kincseinek, a hol útjában állunk romboló hatalmak nagyravágyó törekvéseinek, a hol tehát fokozott szenvedélyekkel kell szembetekintenünk, fokozott harci készséggel kell készen állnunk, ha meg akarjuk védeni nemzeti egyéniségünket, ha biztosítani akarjuk nemzeti függetlenségünket.

¹ A Hadsegítő-bizottságban tartott előadás, 1914 decz. 22-én.

Különös az, hogy ez a nagy igazság egyszer-egyszer milyen gyorsan el tud tűnni a magyar nemzet öntudatából. Hiszen, ha csak az utolsó emberöltőre tekintünk vissza, még aránylag elég fiatal embereknek is emlékezetében lehet az az idő, midőn a hetvenes és nyolczvanas években olyan történelmi erjedési folyamat játszódott le közel határainkhoz, a mely — hogy úgy fejezzem ki magamat — kézzelfoghatóvá tette minden magyar emberre nézve, hogy a háború veszedelmei minden pillanatban nyakunkba szakadhatnak; és mégis, alig szűnt meg ez a politikai feszültség, alig állott be bizonyos időleges megnyugvás a Balkán-félsziget fejlődése körül, oly gyorsan felejtették el némelyek azt, hogy itt nem pillanatnyi complicatiókról, hanem egy közvetlenül határaink mellett folyó nagy világtörténelmi processusról van szó, a melyikbe akarva-nemakarva belevonatunk, a melynek intézésére irányadó befolyást kell gyakorolnunk, ha azt nem akarjuk, hogy fejünk felett, ellenünk, a mi elsöprésünkkel menjen végbe ez a történelmi folyamat.

Csak röviden utalok rá. Ezelőtt 10—12 esztendővel, akkor, mikor a magyar nemzet vérendszérének kérdéseivel foglalkozott, phantasták gyanánt gúnyolták azokat, a kik rámutattak ezekre a veszélyekre. És ime, alig néhány év múlva milyen brutális kérlelhetetlenséggel czáfolt rá ezekre az illúziókra a történelem. Acuttá vált újból a krízis, egymásután játszódtak le déli és keleti határainkon oly események, a melyek napnál világosabban bizonyították be mindenki előtt, hogy nagy problémák megoldása kerül napirendre, nagy problémáké, a melyek létérdekeinket érintik.

Ebben az időben is, az én nézetem szerint, nem lehetett más a magyar nemzet álláspontja, mint az, hogy készen álljon a háborúra, hogy ne lepesse meg magát az események által; de ne provccálja a háborút. Nincs veszélyesebb irányzat annál a gyarló, véges emberi bölcseségnél, a melyik azt mondja: megcsinálom inkább ma a háborút, mert úgysem lehet majd elkerülni; ki tudja, pár év múlva nem rosszabb viszonyok között kell-e felvenni a küzdelmet? Hát ki tudja közülünk a jövőt? Nem nevetséges-e az az ember, a ki látnoki tulajdonságokat arrogál magának, a ki azt hiszi, hogy ő biztosra megállapíthatja a jövő veszedelmeit és a ki most rázúdítja hazájára, nem-

zetére a háború összes borzalmait abból a számításból, hogy ezzel későbbi nagyobb háború veszélyét odázza el. Én azt tartom, a háború oly rettenetes dolog, a veszélyeknek olyan irtózatossá tömegét zúdítja az emberiségre, hogy azt felidézni, véges emberi eszünk gyarló combinatiói révén hazánkra octroyálni nem szabad senkinek, a kinek lelkében igazi felelősségérzet lakik. Olyan nagy momentumok ezek, a melyek között a nemzetek sorsát az Úristennek kell intéznie. Ő dönti el a háború esélyeit. Elhárítja azt, vagy rázúdítja egy nemzetre. A hazaszeretet, a nemzetek sorsa felől gondoskodó emberi belátás kötelessége csak az lehet, hogy lehetőleg fölszerelve, készen álljunk a háborúra. Én csak helyeselhetem, hogy ez a felfogás vezette mindazokat, a kik a monarchia sorsát az utolsó kritikus esztendőkhöz intézték. Ismét közel állottunk a háborúhoz. Ismét és ismét nagy békeszeretetre, az önmérséklésre, a hidegvérre nagy fokára volt szükség, hogy megőrizzük a monarchia népei számára a béke áldásait. Én helyesnek tartom, hogy monarchiánk az utolsó öt-hat esztendő változatos válságai között megmaradt ezen békés politika mellett. Helyesnek tartom, mert most, mikor benne vagyunk egy világháború minden borzalmaiban, nyugodt lelkiismerettel, felemelt fővel mondhatjuk azt, hogy ezt a háborút nem provocáltuk, hogy ezt a háborút fel nem idéztük, hogy harcolnunk kell és harcolni fogunk, erőnk végső megfeszítéséig, de egy olyan háborúban, a melyet mások gonosz szenvedélyei idéztek fel reánk.

Abban a tekintetben, hogy elkerülhetetlenül szükséges volt-e a háború, mindnyájunk szeméről leesett a hályog a szerajevói borzalmas bűntényt követő hetek alatt; a vizsgálat felderítette ennek a merényletnek egész undok háttérét. Az a szomszéd, a ki hat évvel ezelőtt azzal vásárolta meg a békét a monarchiától, hogy ünnepélyes kijelentésben a jó szomszéd kötelességeinek loyális teljesítésére kötelezte magát, az a szomszéd, mondhatni, egész nemzeti életét egy nagy agitatorius tevékenységben összpontosította. Behálózta önmagát és a szomszéd területeket a legkülönbözőbb egyesületeknek olyan homályban tartott rendszerével, a melynek célja — a hogy ők magukat kifejezték — a monarchia szerb lakosságának felszabadítása volt, s a hogy az igazsághoz képest mondhatjuk: a monarchia

megrablása, a monarchia megcsönkítése. Eszköze e cél elérésében a bomba és a revolver. E hálózat központi száalai felnyúltak az állami élet legmagasabb köreibbe.

Ennek a hálózatnak felderítése és azok a provocáló nyilatkozatok, a melyek a merényletet követő hónap alatt minden naposak voltak a szerb sajtóban és unos-untalan ismétlődtek felelős szerb államférfiak, a szerb állam külföldi képviselőinek ajkain, elháríthatatlan kötelességévé tették e monarchiának, hogy megtegye azt a komoly lépést, a mely hivatva volt véget vetni e bűnös merényletnek.

És akkor mit láttunk? Az a bűnszövetkezet, a mely bűnös célokat a legaljasabb eszközökkel kívánt elérni, segítőtársakat kapott; segítségére siettek azok a nagyhatalmak, a melyek ma mint Európa békéjének, függetlenségének, civilisatiojának védelmezői akarnak feltűnni az egész emberiség közvéleménye előtt. Ezzel a maguktartásával ő róluk is lehullott a lepel. Az a középeurópai szövetség, a melyre rátámadtak, egész fennállása alatt a békének, Európa nyugalmanak, Európa nemzetei függetlenségének szövetsége volt. Hisz a béke fenntartásának érdeke, a status quo biztosítása hozta létre ezt a szövetséget és ezt a célt szolgálta nagy következetességgel, nagy mérséklettel, nagy békétűrőssel egész fennállása alatt. És csak most tűnt ki, hogy az a másik szövetség, a mely szemben állott vele, nem mint állították, az egyensúly fenntartásának céljából alakult, hogy annak valódi feladata, valódi *raison d'être*-je nem az volt, hogy egy hatalmas szövetséggel más hatalmaknak hasonlóan békés szövetségét állítsa szembe és ezzel a békének annál nagyobb biztosítéka legyen. Nem! Ez a szövetség a kapzsiságnak, a hatalmi váagnak, az uralomvágnak szolgálatába szegődött. Ezeknek a káros, romboló szenvedélyeknek szolgálatában, egy rossz ügyet használva fel ürügyül, zúdíttotta Európa összes népeire a mai világháború borzalmait.

Reánk kényszerítették a háborút. Lehet-e egy reánk kényszerített háborút el nem fogadni? A mennyire áll az, hogy a legnagyobb bűn a földön egy háborúnak szükség nélkül való provocálása, annyira áll az is, hogy hitvány, silány, megvetéreméltó, az életre nem érdemes az a nemzet, a melyik kitér a reá kényszerített háború elől. Elibünk van állítva a maga egész

borzalmas valóságában az a kérdés, ismerünk-e az egyénnél nagyobb élő lényt ezen a világon, ismerünk-e az önzésnél nemesebb indulatot, és e nagyobb lénynek, a hazának, a nemzetnek fogalma csak üres theoretikus fogalom-e, szappanbuboréka-e az emberi elmének vagy gyönyörűséges élő valóság, fenséges erkölcsi hatalom, a mely megragadja az emberi lelket, az emberi lény minden nemesebb ösztönét, a mely irányítja, magával viszi és minden alacsonyabb indulat felett diadalt arat.

Ez a kérdés áll a nemzet minden tagja előtt és az a válasz, a mit erre a kérdésre nem szavakban, hanem cselekedetekben adni fogunk, az a válasz adja meg a nemzet erkölcsi értékének főösszegét, azt az összeget, a mely egyedüli, de biztos alapfeltetele a sikernek.

Hiszen az erkölcsi értéknek legbiztosabb mérője épen az, hogy ismerünk a mi saját egyéni hajlamainknál, vágyainknál, hiúságainknál, szenvedélyeinknél magasabb célokat és tudjuk ezeket egész lényünkkel önfeláldozóan és híven szolgálni. Az emberi életnek egyetlen más megpróbáltatása sem állítja ezt a kérdést oly elemi erővel az emberiség elé, mint a háború. És épen ebben rejlik a háború minden borzalmassága mellett annak megtisztító, felemelő, nemesítő hatása. A lét és nemlét problémája elé állít mindent, embert, családot, nemzetet. Oda az egyént. Hiszen azok mellett a kérdések mellett, a melyek egyéni életünkben most élénk állanak, minő siralmas csekélységek, minő értéktelen holmikká válnak mindazok, a mik a mindennapi élet szürke egyformaságában örömré vagy bánatra hangolnak, a megelégedés vagy a csalódás érzését váltják ki belőlünk.

Ha most, ez után a négy hónap után, a mely alatt mindenki, a ki az ember névre egyáltalában érdemes, idejének legjavát a nemzet sorsát és szerettei életét érdeklő nagy hatások alatt töltötte, azokra az apróságokra gondolunk vissza, melyek körül forog mindennapi életünk, úgy hiszem, saját magunknak kell bizonyos szégyenkezéssel, talán bizonyos iróniával pálcázat törnünk azok felett a kicsinységek felett, a melyek emberi életünknek, e földön való működésünknek, törekvéseinknek, tülekedéseinknek oly nagy részét veszik igénybe. Hová lettek mindezek a kérdések, a melyek az emberi hiúságnak, az emberi irigységnek, az emberi önzésnek gazdag

tárházából kerültek elő? Ki gondol most azokra a csekélységekre, a melyek annyi múlt örömet, annyi rosszkedvet, annyi csalódást, annyi keserűséget okoztak elmúlt életünkben? Ki gondol arra most, a midőn a nemzet színe-virága küzd a messze harcztereken és patakokban ontja véré a nemzetért, a midőn mindnyájunk sorsa, egész hazánk jövője, a magyar nemzet nagysága és dicsősége az ő küzdelmeik sikerétől és a mi itteni magunkviselésétől függ?

A lét és nemlét problémája elé állítja a háború a családokat is. Hiszen alig van család, a melyik ne remegne egyik-másik, talán nagyon sok tagjának életéért és, fájdalom, naponta szaporodik a száma azoknak a családoknak is, a melyek siratják a hazáért meghalt kedvesüket. Vajjon ily viszonyok között van-e még visszavonás, egyenetlenség, ízetlenség a család tagjai között? Vajjon nem az emberi lélek mélyében fekvő tisztább, nemesebb érzelmek uralkodnak-e most egész lelki életünkben, vajjon nem érezzük-e azt, hogy milyen közel állunk egymáshoz, hogy mennyire szeretjük egymást, hogy egyikünk sorsa, boldogsága mennyire össze van fűzve a másikéval s hogy egy nagy éltető erő van, a melyért érdemes élni ezen a földön, és ez a szeretet!?

És vajjon nem kell-e ugyanennek az érzésnek áthatni az egész nemzeti társadalom minden tagját is? Vajjon a háborúnak borzalmas napjaiban nem lesz-e élő valósággá az, hogy a nemzet minden tagja testvére a másiknak? Vajjon nem állunk-e közelebb egymáshoz párt-, felekezet-, osztály- és nemzetiségi különbség nélkül, mint a hogy valaha állottunk ebben az országban? Vajjon a közös küzdelemnek, a közös veszélynek, a közös szenvedésnek, a közös áldozatkészségnek ez az időszaka nem mutatja-e azt, a mi minden beszédnél, minden elméleti okoskodásnál szebb, erőteljesebb, meggyőzőbb: hogy azoknál a tényezőknél, a melyek tagolják, elválasztják, gyakran szembeállítják egymással az emberiséget, vannak sokkal hatalmasabb erők, a melyek lenn szunnyadnak az emberi lélek mélyében, de elemi erővel törnek ki és elsepernek útjokból minden zavaró tünetet akkor, midőn a nagy megpróbáltatások, nagy veszedelmek, nagy küzdelmek és diadalok órája üt?

Kiragad bennünket a háború a mindennapi élet kicsinyes,

apró, sívár légköréből, kiragad és egy magasabb légkörbe visz, hol küzdenünk, szenvednünk, az emberi természet legszebb erényeit gyakorolnunk kell mindnyájunknak. Nemesak a katonának a harcztéren és nemesak katonai erényeket, hanem az egész nemzetnek gyakorolnia kell az emberi élet legszebb erényeit: a bátorságot is, az önfeláldozást is, a mindenre kész tetterőt is és a szeretetet is.

A bátorság próbája a háború a nemzeti társadalom minden tagjára nézve, nemesak a katonára. Hiszen a háború különböző viszontagságai, különböző szenvedései, az ellenséges betörés közelléte, a járványok fellépte mennyi alkalmat nyújt a bátorság tanúsítására mindenkinek!

Bátraknak kell lennünk mindnyájunknak, férfinak és asszonynak egyaránt. Nagy tévedés és megsértése a női nemnek azt mondani, hogy bábornak csak a férfinak kell lennie. Igen, talán, ha bátorságon az izomerőnek, a dulakodásra való készségnek azt a kezdetleges fajtáját értjük, a mely a physikai erőnek harczias kifejtésében nyilvánul. De ha nemesebb, mélyebb értelmét vesszük a bátorságnak, ha azt az erkölcsi erőt nevezzük annak, a mely arra képesít valakit, hogy szembe nézzen a veszéllyel, hogy ha kell, szeretteiért vagy magasabb czélokért kockára tegye mindenét, és ha kell, feláldozza magát, akkor nem engednek bátorság dolgában az asszonyok semmit a férfinemnek. S ezt a bátorságot ellenség közellétében, járványok elleni küzdelemben, általában mindazon emberi kötelességek teljesítésében, melyek a háborúval kapcsolatosak, a magyar asszonyoknak tanúsítaniok kell.

Kell-e mondanom, milyen nagy mértékben hívja tette a háború a szeretet erényét is? Kell-e erről beszélnem itt, Magyarországon, a hol — ne beszéljünk most a társadalom műveltebb rétegeinek munkájáról — a szeretet, a jótékonyság, a harczoló katonák s a katonák hátramaradott családtagjai iránti tetterű, készséges gondoskodás a nép gyermekénél, társadalmunk legalsóbb osztályaiból olyan megható példákat tár elénk?

Azt szokás mondani, hogy a társadalomnak kevesebb műveltséggel bíró és kevesebb vagyonnal rendelkező rétegei nem szoktak a szeretet munkájában részt venni. Hát az igaz, hogy ezektől sokkal nagyobb érdem, ha részt vesznek a szeretet

munkájában, de mindig azt vallottam, hogy nem ismeri a magyar népet az, a ki a magyar nép gyermekétől ezt a nemes emberi tulajdont el akarja vitatni. És most, vajjon ennek a nemzetnek minden fia, ennek az országnak minden polgára nem mutatja-e az áldozatkész jótékonyságnak folytonos fényes példáiban, hogy a háborúnak ebben az irányban is megvan a buzdító, felemelő hatása, hogy a jótékonyság, a szeretet jóltevő nemtője áldásosabban működik most, mint a béke mindennapi foglalkozásai között? Mindenekfelett pedig, ha mi, a kiket sorsunk arra rendelt, hogy itthon éljük át a háború viszonyosságait, híven akarjuk szolgálni a nemzet ügyét, egész törekvésünkkel, egész magunktartásával juttassuk érvényre azt a gondolatot, hogy rendkívüli időket élük, rendkívüli időket, a melyek rendkívüli kötelességek elé állítanak bennünket, rendkívüli erőfeszítést kívánnak és megkövetelik, hogy erősek legyünk saját gyengeségeinkkel szemben, hogy félre tegyünk minden kicsinyes szempontot, minden önzést, minden széthúzó momentumot s erőnknek és egyéniségünknek legjavát a nemzeti ügy szolgálatára szenteljük.

Mindnyájunknak csak azt kell s csak azt szabad érzenünk, hogy az egész nemzet sorsa kockán forog, hogy lét és nemlét kérdése vettetett fel, hogy egy szebb, egy jobb, dicsőbb lét biztosításáért folyik a küzdelem, hogy ebben a küzdelemben életüket vetik áldozatul a nemzet százazezrei s hogy azoknak kiontott vére hozzánk beszél, hozzánk intézi azt a felhívást, hogy méltók legyünk ő hozzájuk, hogy ne rontsuk le itthoni magaviseletünkkel azt, a mit ők a nélkülözéseknek, az erőfeszítéseknek, a hőstetteknek emberfeletti mértékével vívnak ki a nemzet számára.

Ma mindnyájunkra nézve egy nagy szempont lehet csak uralkodó: mindent meg kell tennünk, a mi erősíti a nemzet harczy erejét: gazdasági téren, culturális téren és erkölcsi téren. Önbizalmat kell tanusítanunk, bizalmat a nemzet erejében, bizalmat a sikerben és fokoznunk, hatványoznunk kell a hadra kelt nemzetnek testi és erkölcsi erejét. Minden helyes, minden hazafias, minden elismerésre méltó, a mi ezt az erőt fokozza. Hitványság, silányság, a nemzethez és a mai időkhöz nem méltó lelki sivárság minden, a mi csorbítja azt.

Vész hírek károgásában tetszelgő jólértesültség, a lelki üresség, a mely nem képes mások lelkének teljességét, becsét megérteni, a mely annál jobban érzi magát, mennél nagyobb nihilizmussal beszélhet mások felől, a mely annál különbnek, annál okosabbnak, annál csalhatatlanabbnak képzei magát, minél jobban leszólja egyeseknek és az egész nemzetnek erőfeszítéseit: ez mindmegannyi a mai időkhöz és a magyar nemzethez nem méltó kórtünet, parasitája a nemzet lelki életének, melyet ártalmatlanná kell tennünk, ártalmatlanná azzal, hogy éreztessük vele saját eljárásának hitványságát, éreztessük vele úgy, hogy ne merjen a maga valódi színében mutatkozni a nyilvánosság előtt.

Hála Istennek, szörványos jelenségek ezek; hála Istennek, a magyar nemzet nagy zöme méltó a harctéren küzdő katonához; a magyar nemzet nagy zöme helyt áll és minden téren teljesíti kötelességét. De azért talán természetes, ha a méltatlankodás, a méltó harag érzésével fordulunk e kórtünetek felé; mert ha kevesen vannak is, nagy lármát ütnek és ezzel a nagy lármával ha kárt nem sokat okoznak is, de bemocskolják a magyar nemzetnek épen e nehéz napokban is olyan tündöklő fényben ragyogó jó hírnevét.

A küzdelem folyik: nehéz, kemény, elszánt, de dicsőséges és reményre jogosító küzdelem. Olyan háborúban vagyunk, a melyben nem könnyű a győzelem. Óriási erővel állunk szemben; el kellett készülnünk reá, hogy nehéz megpróbáltatások is fognak érni bennünket, de ebben a küzdelemben kezünkben van a siker. S ha a magyar nemzet továbbra is kifejti azt az erőt, a melyet eddig kifejtett, továbbra is érvényesíti azokat a hadi eredményeket, a melyeket eddig érvényesített, ha el nem veszti jogosult bizalmát önmagában, ha becsületesen megfeszíti az Istentől neki adott erőt, ha kitart az igaz ügy melletti küzdelemben: én bízom Istenben, hogy nem fog elmaradni a megérdemelt siker.

Karácsony előtt állunk. A rombolás szenvedélye gázol végig a szeretet ünnepén. Ezt a karácsonyt nagyon kevés magyar család fogja teljes családi körben megülni. Karácsony ünnepe a rendesnél is közelebb fogja hozzánk hozni azt a kemény valóságot, hogy mindannyiunknak küzdenünk, remegnünk és szenvednünk kell.

De a karácsony ünnepi hangulata, ha komolyabb lesz is a rendesnél, emeljen fel bennünket az elhatározásnak, a hazaszeretetnek, az Istenben való bizalomnak azokba a magas régióiba, a hol a kötelességteljesítés nem ismer ingadozást, a hol csak egyetlen érzés hat át mindenkit: az, hogy előre menjen, előre erőnk becsületes, teljes megfeszítésével, szilárd kitartással, előre egészen a teljes diadalig! És akkor adni fog még az Úr-isten derültebb, nyugodtabb, szebb karácsonyt a magyar nemzetnek.

GRÓF TISZA ISTVÁN.

A HADIFOGOLY.

Teljes készséggel felelek meg annak a szíves felhívásnak, hogy a hadifoglyok jogi helyzetét megvilágítsam.

A mai nagy világháborúban rendkívül nagy a hadifoglyok száma. Már csak ezért is csaknem mindenkit a legközelebbről érdekel a hadifogság jogállapotának nemzetközi rendezése. Óriási a különbség a mai és a régebbi idők jogi felfogása között. A hadifoglyok mai jogállapota a modern emberies mozgalom egyik fő büszkesége. Erre azok sem tekinthetnek mosolygó szánakozással, a kik oly nagy előszeretettel azonnal készek hirdetni a nemzetközi hadijog csődjét. Sokan vannak, kik, ha a nemzetközi hadijog megsértéséről vesznek tudomást, azonnal elfeledkeznek arról a nagy haladásról és eredményekről, melyeket csakis a mai tételes nemzetközi jognak köszönhetünk. Régente a hadifogoly teljesen ki volt szolgáltatva az őt foglyul ejtő ellenség önkényének. A hadifogoly nem hivatkozhatott jogra. Élete, egészsége, vagyona szabad préda tárgya volt. Annak kényére-kedvére jutottak, a ki foglyul ejtette őket, sőt válogatás nélkül mindenkit hadifogságba vetettek, a ki az ellenség hatalmába került. Aggastyánokat, gyermekeket, nőket. Habár a kath. egyház, különösen III. Sándor pápa óta, és a lovagkor enyhített is a hadifogoly sorsán, mégse felejtjük, hogy még a nagy Hugó Grótius, a nemzetközi jog atyamestere, is habár az enyhítést a legmelegebben ajánlotta, mégis, a görög és római jog befolyása alatt azt tanította, hogy a hadifoglyok rabszolgákká lesznek és leszármazóik is ebben a sorsban részesülnek. Vattel is azt tanította, hogy az ellenség egész népessége válogatás nélkül hadifogságba vethető. Napoleonról is följegyzi a történetíró, hogy még a békés államok katonai csapatjait is hadifogságba vetette,

sőt 1803-ban a Franciaországban élő minden angol állampolgárt 18—60 év közt hadifogolynak nyilvánított. (Meurer: *Das Kriegsrecht*.) Ma az állam békés polgárai a nemzetközi jog tételei szerint nem vethetők hadifogságba. Ma nem az egyesek vagy csapatok hatalmaskodásának tárgya a fogoly, hanem az államok szervezett hatalmi körébe tartozik. Tartásáról az állam kormánya gondoskodik és pedig az élelem, szállás és ruházat tekintetében ugyanolyan ellátásban kell a hadifoglyot részesíteni, mint a milyenben annak a kormánynak a csapatai részesülnek, melynek fogságába esett. Ez szigorú logikai következménye a nemzetközi jog azon alaptételének, hogy a hadviselési jog ma csak államokat illet meg. Ezek a háború jogalanyai. Ezeké a facultas bellandi. Ma a hadifogoly jogi helyzete jogok és kötelességek összetétele és kétoldalú jogviszony a hadviselő államok, az ellenséges állam és a hadifogoly között. Ma a hadifogság nem egyéb, mint biztonsági intézkedés. Ebben a biztonsági letartóztatásban kimélni kell a fogoly életét, egészségét és vagyonát. A mindent átható vezérelv az, hogy a hadifoglyokkal emberiesen kell bánni. Még elzárást is csak akkor szabad alkalmazni és csak addig, a míg fennállnak azok a körülmények, a melyek ezt a rendszabályt szükségessé teszik. Az meg van engedve, hogy a hadifoglyok valamely városba, várba, táborba vagy bármely helyre internálhatók azzal a kötelezettséggel, hogy onnan bizonyos megállapított határokon túl ne távozzanak. Mindaz a tárgy, a mi személyesen a hadifogolyé, tulajdonában marad, a fegyvereket, lovakat és katonai iratokat kivéve. A hadifogság célját nem szabad másban keresni, mint az ellenfél erejének gyöngítésében. Gyöngítésében oly módon, hogy a hadifogoly a háború tartama alatt ne vehessen részt az ellenséges állam hadviselésében. Ennek a célnak van minden szabály alárendelve. Ez a szabályok góczpontja. «Die Strafgefangenen sind Sicherheitsgefangenen» — mondja Bluntschli. Bluntschli óta ez a nemzetközi jogirodalom szálló igéjévé vált. «Die Gefangenschaft ist im heutigen Kriege nur Sicherungshaft» — mondja Liszt. «Die Kriegsgefangenen sind Sicherheitsgefangene» — mondja Ullman. Így nyilatkozik Heilborn: «Die Kriegsgefangenschaft ist eine Sicherungsmassregel zur Schwächung der feindlichen Streitkräfte».

Még sokat idézhethetnék, de ezeket is csak azért idéztem,

hogy megállapíthassam a hadifogság lényegéről a «communis opinio doctorum» tanítását.

Ezt a tanítást tette rendelkezése alapjává a tételes nemzetközi jog is. Midőn a nemzetközi jogtudomány annak tiszta felismerésére jutott, hogy a háború mint «ultima ratio» a nemzetközi viták elintézésének eszközei között továbbra is nélkülözhetetlennek látszik és az örök béke csak mint utópia lebeg a lelkek fölött, teljes erélylyel azt a czélt tűzte maga elé, hogy a nemzetközi bíraskodás minél szélesebb keretben érvényesüljön és a háború önszegélyét az államok csak a legvégsőbb szükség esetében vegyék igénybe. De ha már a háború kiirtása — úgy látszik — az emberi természettel áll ellentétben, ha némelyek szerint ez egyenesen történelmi szükségesség, akkor a nemzetközi jognak legfőbb feladatává vált, hogy az «ultima ratio»-ban, a háborúban is felismerje és tiszta világításba helyezze azt, hogy a háború is oly jogviszony, melyhez a hadviselő államok között egymás és a semleges államok irányában is a jogok és kötelességek egész sorozata kapcsolódik. Következőleg a polgáriasultság és humanismus közösségében élő nemzetek elkerülhetetlenül szükségesnek tartották a hadijog codificatióját.

I.

Világot vetek néhány szóval a hadijog codificatiójának fejlődési menetére és jogforrásaink állására.

Az 1899-iki hágai konferenciáig a hadijog nagyobb részben nem írott nemzetközi jogszabályokból állott. Voltak egyes kivételek. Ilyen volt a párisi tengeri jogi declaratio (1856 április 16.), a genfi conventio (1864 augusztus 22.) a beteg és sebesült katonák védelméről, a szentpétervári conventio (1868 december 11.) a robbanó lövegek használatáról. Voltak azután egyes államok között nemzetközi szerződések, pl. a német birodalom és Mexikó, Salvador között stb. A háború, különösen a szárazföldi háború jogának általános codificatiója azonban csak lépésről-lépésre haladt előre.

A német-francia háború (1870—71.) után az orosz kormány meghívására Brüsszelben 1874-ben az államok konferenciát tartottak. Ennek a nemzetközi tanácskozásnak az volt a célja,

hogy a háború törvénykönyvét megalkossák. Ez azonban a kis államok, Svájc, Belgium, Hollandia magatartásán meghiúsult. De a sikertelenséghez hozzájárult Anglia magatartása, valamint a nemsokára kitört keleti zavarok is. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a brüsseli declaratio megerősítésének elmaradása csak ezekre az okokra vezethető vissza. Martens (*La paix et la guerre*) helyesen mutat rá, hogy a belső meghasonlás «divergences accentuées» is mutatkozott a conferentián. Különösen a francziák 1870 óta mindeütt Bismarck törvetését vélték fölfedezni, porosz intriguákról beszéltek stb. Egyenesen a hazafiúi ügybuzgóság és az államférfiúi előkelő felfogás hangjának tartották a brüsseli conferentia idején ennek meggyanúsítását. Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban, Angliában a brüsseli conferentia valóságos céljául nem a bevallott célzt tekintették, hanem kalandos terveket hirdettek. Teljesen eredménytelennek azonban ez a brüsseli conferentia mégsem mondható, mert kétségtelen az, hogy a brüsseli declaratio a nemzetközi jog intézete által 1880-ban kidolgozott «Manuel des lois de la guerre sur terre» alapjául szolgált. Mérignhac (*La conférence internationale de la paix*) joggal mondhatta, hogy a brüsseli declaratio egyenesen szokásjoggá vált. Sőt a brüsseli declaratio mintája volt több állam törvényeinek és rendeleteinek és a két hágai békeconferentia munkálatainál is felhasználták. Ezt a hágai conventio (IV.) bevezető szavai nyíltan el is ismerik, «bölc és nemes előrelátáson alapuló eszméknek és rendelkezéseknek» nevezve a brüsseli munkálatot. Már az 1899-iki első hágai békeconferentián létre is jött a «Convention concernant les lois et coutumes de la guerre sur terre». Ezt a nevezetes munkálatot az 1907-iki hágai conferentia negyedik egyezménye néhány pontban kiegészíti.¹ A jogforrás most tehát a

¹ A hágai conferentia — így szól a conventio bevezetése — át volt hatva attól az óhajtól, hogy még a háború végső esetében is szolgálatot tegyen a humanitás érdekeinek és a civilisatio folyton haladó követelményeinek. Fontosnak tartotta a háború általános törvényeinek és szokásainak átvizsgálását, egyrészt, hogy azokat nagyobb szabadsággal írják körül, másrészt, hogy azokra nézve bizonyos korlátokat állapítsanak meg, a melyek, a mennyire csak lehetséges, enyhítsék a háború szigorát. (Az 1907-iki 4. conventio bevezető szavai.)

kilencz czikkelyből álló tulajdonképeni conventio és az ehhez fűzött szabályzat. (Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól.) A jogforrások ismertetésénél nem mulaszthatom el annak kiemelését, hogy a negyedik conventio első cikke a szerződő hatalmakat arra kötelezi, hogy az elfogadott szabályzattal összhangzó utasításokat adjanak ki a szárazföldi fegyveres erőnek. Ebben a 4-dik conventióban van még az a nagyon fontos 3-ik czikkely is, melyet Németország indítványára fogadtak el. Itt van kimondva, hogy «az a hadviselő fél, a melyik megszegi az említett szabályzat rendelkezéseit, kártalanítással tartozik, ha ennek helye van. Felelős mindazokért a cselekményekért, a melyeket a fegyveres erejéhez tartozó személyek követtek el».

A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló szabályzat csak a szerződő hatalmakra és azokra érvényes, melyek később a conventióhoz hozzájárulnak. A szabályzat három részre oszlik: az első «a hadviselők»-ről (belligérants) szól és három fejezetre oszlik. Ennek a résznek első fejezete meghatározza a hadviselő fél fogalmát. A második fejezet szól a mi tárgyunkról, a hadifoglyokról. A harmadik fejezet a betegek- és sebesültekről.

A szabályzat második része szól az ellenségeskedésről (hostilités) és öt fejezetet tartalmaz. A fejezetek címei a következők: 1. Az ellenségnek ártó eszközök, az ostromzár és bombázás. 2. Kémek. 3. A békekövetek (Parlamentairek). 4. A megadás (Capitulatiók). 5. Fegyverszünet.

A szabályzat harmadik része intézkedik a katonai hatalomról az ellenséges állam területén. Hogy a jogforrások állásáról teljesen átlátszó, tiszta képet nyujtsak, meg kell említenem, hogy az 1899-iki conventióhoz csatolt szabályzat negyedik része foglalkozott a semleges államoknál internált hadviselőkről és az ott ápolt sebesültekről. Ez most az 1907-iki 5-ik conventio 2-ik fejezetében van. Nem szabad a jogforrások vizsgálatánál szem elől téveszteni azt sem, hogy az 1899-iki egyezményt az 1907-iki conventio (IV.) nem helyezte hatályon kívül, mert ennek 4-ik cikke szerint az 1899-iki egyezmény is hatályban maradt azoknak a hatalmaknak egymásközötti vonatkozásában, a melyek azt aláírták, de az 1907-iki egyezményt nem erősítették meg.

Még ha megemlítem, hogy az 1907-iki második békeconferentia bővebben foglalkozott a tengeri háború jogának szabályozásával, és kiemelem a tengeri jogra vonatkozó 1909-diki londoni declaratiót, akkor a tárgyunkra vonatkozó codificatiónak átnézetét nyújtottam. Semmi kétség, hogy a jelenlegi háború borzalmai és brutalis jogsértései után a haladás és civilisatio szelleme új ernyedetlen és kitartó munkára fogja szólítani a nemzetközi jogközösségben élni kívánó nemzeteket és az eddigieknél még hatályosabb biztosítékokat fognak keresni és erős akarattal azokat meg is fogják találni.

II.

A bevezető sorokban már megjelöltem az általános sarkított, melyből a modern nemzetközi jog a hadifogoly jogállását megítéli, most ismerkedjünk meg közelebbről azokkal a részletes intézkedésekkel, a melyek az alaptétel körül csoportosulnak.

Mindenekelőtt kiemelem, hogy a hadifogoly fogalmát a mai tételes nemzetközi jog nem határozza meg. Még a brüsseli declaratio 23-ik czikke próbát tett a fogalmi meghatározással, midőn így szólt: «Les prisonniers de guerre sont des ennemis légaux et désarmés». Már Méringhac figyelmeztetett arra, hogy úgy az «ennemi légal» mint az «ennemi désarmé» kifejezés nagyon tökéletlen. Biztosan bekövetkező félreértések elkerülése czéljából Lammasch javaslatára törölték is a tanácskozás a hadifogoly fogalmi meghatározását. Ez csak helyeselhető, mert a törvényben a definitiók a leggyakrabban több bajt okoznak, mint hasznat. Omnis definitio periculosa est. Különösen áll ez oly rossz fogalmi meghatározásra, minő a hadifogolyra nézve a brüsseli declaratióban volt.

A hadifogság természetével összeegyeztethetlen a személyi állapot jogi helyzetének fölforgatása; ezért a lelkiismereti és vallásszabadság bárminő megsértése szigorúan tilos. A hadifoglyok vallásukat egészen szabadon gyakorolhatják, ideértve a hitfelekezetek isteni tiszteletén való részvételt is. De természetesen a hadifoglyok kötelesek azokhoz a szabályokhoz alkalmazkodni, a melyeket a katonai hatóság a rend és közbiztonság szempontjából megállapít. A hadifoglyok végrendeleteinek

átvételére, készítésére ugyanazok a szabályok irányadók, mint a belföldi hadsereg katonai személyeinek végrendeleteinél. A katonákra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni a hadifoglyok halálesetét tanúsító iratok, valamint a temetés tekintetében, a mely utóbbinál a rendfokozatot és rangot is figyelembe kell venni. Ha a hadifogoly rendfokozatát eltitkolja, ez azzal a hátránnyal jár, hogy a vele egy rendfokozatú hadifoglyok részére biztosított előnyöket elveszti. A fogoly-tiszteknek meg kell adni azt a fizetést, a milyenre az őket fogságban tartó ország hasonló rangfokozatú tisztjeinek igénye van. Ezt természetesen az illető kormány megteríteni köteles.

Általában a hadifoglyok a fölöttük hatalmat gyakorló állam hadseregében hatályban levő törvényeknek, szabályzatoknak és rendeleteknek vannak alávetve. Ha a fegyelmet megsértik, a szükséges katonai megtorló rendszabályok velük szemben alkalmazhatók.

A nemzetközi tanácskozáson a hadifogoly szökése és szökési kísérlete a megtorolhatás szempontjából sok vitára adott alkalmat. Csak jelzem, hogy értékes anyag az, mit a Lammasch, Khuepach, Gilinszky, Gross von Schwarzhoff, Beernaert, Descamps és Rolin között kifejtett vita eredményezett. Teljesen ellentétes nézeteket nehéz volt összeegyeztetni. A brüsseli declaratio (28. cikkely) a sikerült szökést nem büntette — de a szökési kísérletet fegyelmi büntetéssel és szigorúbb felügyeleti intézkedésekkel tartotta sujthatónak. Lammasch azt az álláspontot foglalta el, hogy a kötelességek összeütközése miatt a szökési kísérlet se legyen büntethető. Khuepach anomáliának tartja, hogy a sikerült szökést nem büntetik, a sikertelen szökést pedig büntetik. Gilinszky a fegyelmi büntetést nem tartja elegendőnek, ő a szökevényt a haditörvényszék elé utalná, mert ezt fontos gyakorlati okok követelik. Nem szabad elfelejteni, hogy rendesen kevés ember rendelhető ki őrizetre, mi megkönnyíti a szökést. Így egyes emberek büntetlenül az ellenséges hatalomnak hírszolgálatot teljesítenének.

Beernaert és Gross-Schwarzhoff közvetítő indítványára, miután azt a kérdést is tisztázták, hogy a szökéssel kapcsolatban elkövetett bűncselekmény esetében a hadifogoly a büntető-

bíróság súlya alá esik, nézetem szerint is helyesen egyeztek meg a ma érvényes tételekre nézve, mert valóban a büntető-jog szellemébe ütköznék, ha a szökést vagy szökési kísérletet, a köteleességek összeütközésének erős lélektani mozzanatának figyelmen kívül hagyása nélkül, büntetőjogi megtorlás alá vetnék.

Az ellentétes nézeteket kiegyenlítették a következő tételek, melyek ma a nemzetközi jog tételei:

«Ha a fogoly megszökik és újra fogságba esik, mielőtt saját seregét elérhette vagy mielőtt az őt fogságba ejtő sereg által megszállott területet elhagyhatta volna, fegyelmi büntetés alá esik. Az a fogoly, a kinek sikerült megszöknie és ezután újra fogságba kerül, előbbi szökéséért semmi büntetéssel sem sújtható.»

A hadifoglyok becsületszóra szabadlábra is helyezhetők, ha hazájuk törvényei őket erre feljogosítják. Ily esetben a hadifoglyok személyes becsületükkel felelősek, mind az őket foglyul ejtő kormány, mind saját kormányuk irányában elvállalt kötelezettségeik lelkiismeretes teljesítéseért. Ekkor a fogolytól saját kormánya sem követelhet, sem el nem fogadhat olyan szolgálatot, a mely az adott szóval ellenkezik.

Minthogy a hadifogság a személyes szabadságnak csakis a hadicél által korlátolt megszorítása, nem szabad a hadifoglyot arra kényszeríteni, hogy elfogadja a neki becsületszóra kínált szabadságot. De viszont a hadifogolynak azt a kérelmét, hogy becsületszóra szabadlábra helyeztessék, az ellenséges kormány nem köteles teljesíteni.

Ha a becsületszóra szabadon bocsátott hadifogoly akár azon kormány ellen ragad fegyvert, a melynek irányában becsületszavát adta, akár a kormány szövetségese ellen: újabb elfogatásának esetében elveszti azt a jogot, hogy vele mint hadifogollyal bánjanak, és a bíróság elé állítható. A becsületszóra való szabadonbocsátás kérdésében tehát úgy a kormányok, mint a hadifoglyok azzal a szabadsággal rendelkeznek, hogy a hadifoglyok a nekik tett ajánlatot visszautasíthatják, a kormányok pedig a becsületszóra való szabadonbocsátást nem kötelesek engedélyezni. Az említett tételekből önként következik, hogy a kormány oly egyoldalú nyilatkozata, hogy a hadifogoly

becsületszóra elbocsáttatik, nem érvényes. Itt mindig kétoldalú megállapodás szükséges, melyet minden egyes fogollyal külön kell létrehozni. Egész csapattesteknek általában becsületszóra való elbocsátását sem szokás megengedni.

Sokáig csak tisztekkel szemben alkalmazták a becsületszóra való elbocsátást. De az amerikai reglement (126., 127. cikkely) a legénységre is kiterjesztette. A legénységre azonban csak akkor lehet kiterjeszteni, ha a legénység fölöttes hatáságai ebbe beleegyeznek.

Egyik fontos kérdése a nemzetközi jognak, hogy szabad-e a hadifoglyokat munkásokul alkalmazni.

Erre a kérdésre nézve az általános elv az, hogy a hadifoglyok a tisztek kivételével rendfokozatukhoz és képességükhöz mérten munkára alkalmazhatók. Itt azonban két tiltó szabály van. Egyik, hogy a munka nem lehet túlságosan megerőltető, — másik, hogy az nem állhat hadművelettel összefüggésben.

A brüsseli *declaratio* azokat a munkálatokat egyenesen megtiltja, a melyek közvetlen vonatkozásban állanak a hadműveletekkel (*rapport direct avec les opérations sur le theatre de la guerre*); már a hágai *conferentia* élesebben különböztetett: «*aucun rapport avec les opérations de la guerre*». (Semmi vonatkozásban nem szabad lenni a munkálatoknak a hadműveletekkel.) Feljogosíthatók a foglyok arra is, hogy nyilvános igazgatási ágak (*pour le compte d'administration publique*) vagy magánosok, sőt önmaguk részére dolgozhassanak. Ha az állam részére dolgozik a fogoly, azt a díjat kapja, a melyet a belföldi katona hasonló munkáért nyer. Ha ilyen díjszabás nincs, akkor a végzett munkának megfelelően kell a külföldi foglyot díjazni. Ha magánosok részére dolgozik, vagy más nyilvános igazgatási ág részére, akkor a feltételeket a katonai hatósággal egyetértőleg kell megállapítani. (6. cikk.) Kötelező szabály védi a hadifogoly munkadíját, mert azt helyzetük javítására kell fordítani és a tartási költségek levonása után részükre szabadulásuk időpontjában kell kiszolgáltatni. A tartási költségek levonhatása fontos elv, mert ebben az intézkedésben a visszkereseti jog alapelvileg el van ismerve. Ez természetesen a megszabott korlátok között áll fenn. A visszkereseti jog azonban az ellenséges állam ellen fönnáll, mert a hadifoglyok az ellensé-

ges hatalom katonái maradnak a fogság alatt is, tehát idegeneket tart el az állam. A tartási költségek megtérítése a «negotiorum gestio» következménye. Az orosz-japán háború alkalmával létrejött békekötésben ez nyíltan elismertetett. A békekötés 13. cikkelye szerint a két állam hadifoglyainak eltartási költségeiben mutatkozott különbséget megtérítési kötelezettségét mondták ki.

Mi történik a hadsereget kísérő, de közvetlenül nem ahhoz tartozó egyénnel, — a milyenek a hírlapok levelezői, tudósítói, a markotányosok, a szállítók — ha az ellenség hatalmába kerülnek és ez fogvatartásukat szükségesnek véli? Erre a tételes jog így válaszol: «Ily egyéneknek joguk van arra, hogy a hadifoglyokat megillető elbánásban részesüljenek, feltéve, hogy el vannak látva azon hadsereg katonai hatóságának igazolványával, a melyet kísérték».

III.

A nemzetközileg elfogadott szabályzat gondoskodik arról, hogy az ellenségeskedések kitörése után tudakozó iroda szerveztessék. Ennek kötelessége a szükséges adatok birtokában a kellő felvilágosításokat megadni. Beernaert indítványára kerültek a háború-törvénykönyvbe (14—20. §.) az erre vonatkozó intézkedések. Az érdem azonban tulajdonképen Romberg-Nisardé, ki könyvet írt erről a tárgyról és már ott kifejtette, mily intézkedések szükségesek. A *Des belligérants et des prisonniers de guerre* című könyv hatása alatt terjesztette elő Beernaert indítványát, miként ezt az indítvány előterjesztésekor el is ismerte.

Poroszország már 1866-ban szervezett ily természetű irodát és ez az 1870-iki háborúban már oly jelentékeny szolgálatakat tett, hogy a francia hadifogoly-reglement (1893) is átvette ezt az intézményt. Már az orosz-japán háborúban mindkét hadviselő fél állított föl ilyen irodát. Ezek berendezése nagyon hasonlít azokhoz a tudakozó irodákhoz, a melyeket az államok saját sebesült, elhalálozott, eltűnt katonáik érdekében állítanak fel. A hadifoglyok után tudakozó irodákat nemcsak a hadviselő államok mindegyike köteles felállítani,

hanem azok a semleges országok is, a melyek területükre hadviselő foglyokat fogadtak be. E hivatalok értesítést adnak az internálásokról, az ezekben beállott változásokról, a becsületszóra való szabadonbocsátásokról, a kicserélésekről, a szökésekről, a kórházba történt felvételekről, az elhalálozásokról valamint mindazokról az egyéb adatokról, melyek szükségesek arra, hogy mindegyik hadifoglyról egyéni lapot lehessen kiállítani és tovább vezetni. Az egyéni lapok igen fontosak, mert a béke után ezeket meg kell küldeni a másik hadviselő fél kormányának. Ezen kívül még az is feladata a tudakozó irodának, hogy összegyűjtse és együtt tartsa, azután pedig az érdekeltek részére elküldje mindazokat a személyi használati tárgyakat, értékeket, leveleket stb., a melyeket a csatatereken találtak, vagy a melyek a becsületszóra szabadon bocsájtott, a kicserélt, a megszökött vagy a kórházakban és az ambulanciákban meghalt foglyok után maradtak. (14. cikk.) Gondoskodik a nemzetközi szabályzat arról is, hogy a hadifoglyokat segítő egyesületek a jótékonyág gyakorlását közvetítsék. Ezeknek az egyesületeknek kiküldöttjei az internáltak telepein valamint a hazájukba visszaküldött hadifoglyok pihenő állomásain segélyeket oszthatnak ki. Természetesen a katonai hatóságtól személyes engedélyt kell erre nyerni és írásbeli kötelezettséget kell vállalni, hogy magukat az említett hatóság által a rendre és közbiztonságra nézve megállapított összes szabályoknak alávetik. Odáig megy a nemzetközi gondoskodás, hogy a hadifoglyoknak szánt természetbeli adományok és segélyek minden beviteli vámtól és egyéb illetéktől, az állam üzemében levő vonatokon pedig a fuvardíjtól is mentesek.

A nemzetközi Vöröskereszt hágai congressusán már 1907-ben foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy nemzetközi közvetítő irodát szerveznek egy esetleges európai háború esetére. Washingtonban 1912-ben tartott összejövetelen a gondolatot meg is valósították és a nemzetközi közvetítő iroda már működik is. A genfi irodában körülbelül hatvan rendes hivatalnok működik és négy-ötszáz önkéntesen jelentkező férfi vagy nő segít a munkában. Volt olyan nap, a melyen hadifoglyok után 29,000 tudakozó levél érkezett. A törzslapok száma több mint 800,000. Nem rég olvastam, mennyi baj van a törzslapokkal.

Sok egyforma nevű hadifogoly van és így ezek személyazonosságát és tartózkodási helyét rendkívül nehéz megállapítani. Az iroda eddig mintegy 17,000 hadifogoly érintkezését közvetítette családjával. Úgy vagyok értesülve, hogy a genfi iroda csak a belga és francia hadifoglyok ügyével foglalkozik, ellenben a német, orosz, osztrák, magyar és szerb foglyok között az érintkezést a Vöröskereszt kopenhágai irodája tartja fenn.

A hadifogság már kifejtett természetéből következik, hogy a hadi állapot megszűnése után a hadi foglyokat a lehető legrövidebb idő alatt vissza kell bocsátani hazájukba. A váltságdíj mellett való elbocsátás, mit a műnyelv «Ranconnierung», «Ranzionierung» nevek alatt ismer, a modern hadijogban már nem létezik. Ez, míg a hadifogoly az egyesek hatalma alatt állt, helyén lehetett. De mióta a hadifoglyok az állam foglyai, erről szó sem lehet.

IV.

Hátra van még a beteg és sebesült hadifoglyokkal való bánás kérdése.

A háború borzalmasságának nem legsötétebb pontja a rögtöni halál; szörnyűbb, ha a sebesült a harctéren marad, nem nyer rögtöni segítséget és, mint a mostani téli hadjáratban, a harctéren fagy meg, vagy néha súlyos sebesüléssel 15—20 kilométer távolságra kénytelen gyalogolni és útközben összeesik, sárban, vízben, átgázolnak rajta katonák, lovak, társzerek, ágyúütegek stb. Rémitő erre még gondolni is. A humanus érzés már a XVI. század óta felébredt és iparkodtak a sebesültek nyomorult helyzetén könnyíteni. A nemzetközi jog története följegyezte, hogy 1581—1864-ig 291 szerződést kötöttek különböző államok. Ezek részben a tengeri háborúra is kiterjeszkedtek. Csodálatos, de talán a megváltozott hadviselési mód az oka, hogy a XIX. század közepétől fogva itt visszaesés mutatkozott. A visszaesés szembetünővé vált a krimi háborúban, az olasz háborúban és az amerikai polgárháborúban. Ma már köztudomású, hogy a solferinoi csata tapasztalatai (1859 június 14.) érlelték meg Dunantban azt az eszmét, hogy önkéntes betegápoló egyesületeket kell szervezni. Ő és Moynier bírták reá a svájcei kormányt, hogy a többi hatalmakat.

közös conferentiára hívják meg. Így keletkezett 1864-ben a genfi conventio, melyet csak 12 állam írt alá és csak kilencz erősített meg. (Svájc, Baden, Belgium, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Svéd- és Norvégország.) Azóta a többi államok is hozzájárultak, úgy, hogy ma 44 állam áll nemzetközi jogközösségben. A conventio üdvös hatását valamennyi állam elismerte, de kitünt az is, hogy javítások és kibővítések szükségesek. Különösen Olaszország buzgólkodott azon, hogy a tengeri háborúval is foglalkozzék a conventio. A tárgyalások megindultak és Genfben tartottak is conferentiát s itt tizenöt pótczikket föl is vettek. Ezt az 1868 október 20-iki javaslatot azonban, mely már a tengeri háborúval is foglalkozott, a hatalmak nem fogadták el.

Az első hágai conferentia, mely a genfi conventiónak a tengeri háborúra való kiterjesztésére nézve is megállapodott, azt az óhajt fejezte ki, hogy a genfi conventiót egy újonnan egybehívandó conferentia vizsgálja fölül. Ez 1906 július hó 6-án meg is történt. Ezt 35 állam írta alá. Azok a hatalmak, a melyek az 1864-iki conventiót aláírták vagy az 1906-iki conferentián résztvettek, mindig hozzájárulhatnak, más hatalmak azonban csak akkor, ha az aláíró hatalmak közül senki sem tesz ez ellen kifogást.

A genfi conventio (1906.) intézkedéseinek alapgondolata az, hogy mindegyik hadviselő fél, tekintet nélkül arra, hogy a sebesült vagy beteg melyik állam kötelékéhez tartozik, azt kimélni és gondozni tartozik (seront respectés et soignés), de azért mégis hadifogolynak tekintetik. Következőleg a sebesültekre és betegekre is a nemzetközi jognak a foglyokra vonatkozó általános rendelkezéseit kell alkalmazni. Ez alól azonban több kivétel van. Megegyezhetnek a hadviselő felek abban, hogy ütközet után kicserélhetik a csatamezőn hagyott sebesülteket, hogy azt a sebesültet és beteget, a kit fogolyként megtartani nem akarnak, hazájába visszaküldik, ha elszállítható állapotba jutott vagy a gyógyulás bekövetkezett. Megegyezhetnek abban is, hogy a sebesültet valamely semleges államnak ennek beleegyezésével átadják. A semleges állam azonban ekkor tartozik őket az ellenségeskedések befejeztéig saját határain belül tartani. A felsorolt esetek nem taxativ esetek

csak példaszerűleg vannak az egyezménybe foglalva. Az egyezmény világosan megenged minden oly kivételes vagy kedvezményes kikötést, a milyeneket czélszerűeknek találnak. Nemrég olvastam, hogy a Vöröskereszt Genfben működő nemzetközi fogolyirodájának elnöke elhatározta, hogy a hadviselő hatalmaknál lépéseket tesznek, hogy lehetne-e még a háború tartama alatt kölcsönösen kicserélni azokat a súlyosan megsebesült hadifoglyokat, a kik úgyis képtelenek arra, hogy felgyógyulásuk után bármilyen katonai szolgálatot teljesítsenek. A svájcei hatóságok ezt az indítványt erőteljesen támogatják, de hogy eredménynyel jár-e, ezt még nem tudhatjuk. Ha valóban a hadifogoly annyira fegyverképtelen, hogy egyáltalán nem lesz többé fegyverképes, vagy legalább hosszú időre fegyverképtelen marad és ha ez orvosilag bizonyossággal megállapítható: akkor kétségenkívül ez az emberies mozgalom csak logikai következménye a hadifogság természetének, melynek egyedüli czélja az ellenfél erejének gyöngítése.

Semmi kétség, hogy a mai nagy világháború forgatagából a nemzetközi hadijog súlyosan megsebesítve került ki. Különösen az entente-hatalmak gázoltak át annak alapelvein. Egy más dolgozatomban felsoroltam tüzetesen az elkövetett súlyos sértéseket. (*Pester Lloyd* decz. 6. vezércikk.) Valóban a jus belli est infinitum vad világa tombolt. A kik tetszelegnek az «okos realismus»-ban, gúnyolva is beszélnek a nemzetközi jog csődjéről. Mennyi fölényes lenézésben részesültek mindazok, a kik életük javát szentelték a humanus és civilisatorius nemzetközi hadijog kiépítésének. Idealisták, utópisták... — így fokozatosan eljutnak a phantasták és ideologok gúnynevéhez. Én sohasem irigyeltem ezeket a gúnymosolylyal rendelkező «nagyon okosokat» — mert rendíthetlen a bizalmam a civilisatio, a humanismus haladásában és azt is megtanultam, hogy az idealistáknak köszönhetünk minden haladást, minden civilisatiót és humanismust. Nem tartozom az örök béke utópistáihoz. De épen mert nem tartozom, azt a hitet vallom, hogy a kikerülhetlen háborút nem szabad vadállatok harczává sülyeszteni. Inkább azok, a kik oly büszkék a «praktikus tettember» címére, minden tehetségüket és erejüket arra használhatják fel, hogy minden nemzet néplelkének kitörölhetlen sajátságává válják

a kölcsönös egyetértéssel okosoknak, bölcseknek, humanusoknak tartott megállapodások becsületes tiszteletbentartása. Tettejüket arra használják fel, hogy a sérthetetlen fönség fényében ragyogjon a jog tisztelete békében is, mert ha békében a jog a hatalmaskodás szolgájává válik, akkor ezt teljesen összezúzza az «ultima ratio» szilaj duhajkodása. A nemzeteket vezető igazán nagy államférfiak szilárd akarata itt a leghatályosabb, mert erős akaratuk energiája átalakítólag hat az egész nép jogtiszteletére, a néplélek kialakulására. De a nemzetközi jog közigazgatása és bíraskodása is gondoskodhatik arról, hogy az oly államokat, melyek előre elhatározott gonoszsággal félretaszítják a kölcsönösen megállapított szabályokat és a háborút a legközönségesebb garázdálkodás, rablás és kegyetlenség színvonalára süllyesztik, ne csak anyagi kártérítés kötelezettsége sújtsa, hanem a nemzetközi jog közösségéből való kizárás is fenyegetse.

WLASSICS GYULA.

HÁBORÚ ÉS CULTURA.

A bécsi invalidusok palotájában van egy nagy csatakép. Krafft Péter festette, David egyik jeles tanítványa, ugyanaz, kitől a mi ismert nagy Zrinyi-képünk való. Tárgya: a lipcsei csata. E kép egyik oldalán egy fiatal huszártiszt van ábrázolva, ki sastekintetével maga elé néz, nem biztos irányban, mintha a távolba vagy jövőbe tekintene. S ez a fiatal tiszt ott, a lipcsei népek-csatájában valóban a távolba is, a jövőbe is nézett. A távolba: Magyarországra, hazájára s a jövőbe: Magyarországnak, hazájának a jövőjébe.

A fiatal tiszt Széchenyi István, kinek lelkében, *Napló*inak tanúsága szerint, már akkor erősen forrongott az az érzés, melyből utóbb nagy eszményei fakadtak. Feladatát, életének célját keresi s még maga sem tudja, hogy abban az érzésben, — nemzeti érzésében — ezt a feladatot, ezt a célzt már meg is találta. Hogy megtalálhatta, a világosságnak egy sugarát nem bocsátotta-e lelkébe az, a mit a népek nagy csatájában látott és a mit ott gondolnia kellett? Szemtől-szembe látta az erőket, melyektől a népek sorsa függ és éreznie kellett csekélységét, elmara-dottságát, az erőknél ebben a tombolásában szinte elítéltetését a maga kis népének. Mintha hazánk sors-könyvének is egy véres lapja lett volna ez a csata, mely a jövődőt mutatta. E sugár, mely itt szökött lelkébe, talán első kalauza volt honmentő útjára. Arra az útra, melyen haladva új magyar politikát, új magyar társadalmat, új magyar gazdaságot, szóval új magyar culturát teremtett. Ime egy háború és egy cultura kapcsolata egy teremtvővé fejlődő lélek mélyén.

S ha most ennek az új culturának kapcsolatát keressük a most folyó háborúval, nem találhatjuk-e meg? Nem találjuk-e meg a múlt század politikai cultur munkájának eredményét ab-

ban az államszervezetben és magyar katonai erőben, melyet a magunk érdekében és világkérdések eldöntésére a mérlegbe vehetünk? A gazdasági culturáét abban az anyagi erőben, melylyel terheit viselni képesek vagyunk? És nem küzd-e ott a háborúban ennek a mi culturánknak virága, nem küzd-e ott a magyar lelkesedésben, a magyar önértetben, a magyar hősiségben, a mi világjáró János vitézeinkben, világbíró Toldijainkban, köz-katonáinkban, a kik «magyobbak, mint a hadvezérek», — Arany és Petőfi lelke?

A háború nemcsak az anyagi erőket, hanem az érzéseket, a gondolatokat, a világfelfogásokat is szembe állítja egymással. Az erők harcának borzalmas képeiben, a gondolatok vívódásában sokszor úgy látszik, mintha háború és cultura egymást kizáró ellentétek lennének. Bizonyos, hogy a cultura fenntart, életet, alkot, a háború pedig rombol, pusztít, öl. Úgy látszik, mintha a háború természete szerint megakasztaná, visszavetné, megsemmisítené a culturát, romokba döntené alkotásait, eltemetné alkotóit, vérbe fojtaná reményeit. Mintha a sok ifjú élettel együtt magát a haladó jövőt terítené le. Mintha a pusztulás mezején a jövő haladás magjai ki nem csirázhatnának. Mintha elvenne mindent és nem adna helyébe semmit. Bizonyára érezzük mindnyájan a háború rémségeit, bizonyára szorongva érezzük a jövő kétségeit, bizonyára mindnyájan féltjük culturánkat. De a háború és cultura kizáró ellenmondásának ebbe a látszatos és szélsőséges felfogásába mégsem nyugodhatunk és nem nyugszunk bele. E felfogás egyoldalúságára töreksem néhány szerény utalással reámutatni.

Mi voltakép a cultura? Semmiesetre sem az életnek az a tétlen, ernyesztő, bomlasztó felfogása és vitele, mely csak élvezetet, nemest és nemtelent, kínál és követel. Nem az a léha phrasis, a melylyé az úgynevezett æstheták zagyva nyelvében eltorzult. Ellenkezőleg, inkább az az élet, mely tudni akar, dolgozni akar, szeretni akar embert és hazát. Nemcsak élvezetre váró idegei vannak, hanem munkás izmai is. Röviden szólva: emberi szellemünknek, emberi felsőségünknek, tehát embervoltunknak megnyilatkozása, érvényesülése az élet felfogásában, módjában, eszközeiben, küzdelmeiben, alkotásában és örömeiben. A haladni törekvő, de tudatosan törekvő

élet, a tudás hatalmát s a művészet szépségét érző és éreztető élet. Emberi élet, mely a természet titkainak kiderítésével, erőinek a maga szolgálatába hajtásával biztosítja és terjeszti uralmát s gondolatnal, érzéssel, képzelettel föléje emelkedik.

Életet mondtam. Mert a fölfedező és föltaláló elme sikerei, a gondolkodó lélek és művészi erő alkotásai a szó igazi értelmében culturává csak akkor lesznek, ha a közösség birtokába mennek át. A cultura megteremtéséhez, fenntartásához, fejlesztéséhez összefoglalt s összefogaltságában elfogadó erő szükséges. Hogy a természettudományok kutató munkájából vasút és távíró, közegészségügy és gyermekvédelem legyen, a gondolatnak át kell törnie a laboratóriumok falán s nagy közösségek életének, erejének részévé lennie. Petőfi versét is culturánk igazi elemévé csak az a sok-sok szív és elme, az a sok-sok érzés, értés, akarat avatja, melyet meghódít és irányoz. Ezek a nagy közösségek érlelik a gondolatokat culturává, a maguk culturájává s határaikon túl más közösségek culturájává. Széchenyi még egyik ifjúkori útja alkalmával Angliában írta naplójába: «Az egész polgárosodás és haladás titka a közszellemben rejlik.»

A nemzeti cultura kérdéséhez jutottam, annak a viszonynak kérdéséhez, melyben ez a nemzeti művelődés az emberi művelődéshez áll. A legegyszerűbb és legigazabb feleletet megint azokról az ajkokról halljuk, melyekről az új Magyarország «legyen» szava elhangzott. Széchenyi vezető gondolata nagy célja kitűzésében és reá való elszánásában az, hogy egy nemzetet, a maga sajátosságaiban rejlő erőikkel, az emberiség számára kell megmentenünk, mert ezekre a külön erőkre az emberiség közcéljának van szüksége. A nemzeti munka, a nemzeti culturmunka emberi jelentőségének ép oly egyszerű, mint mély formulázása ez. Ha a culturát csak egyik oldaláról, csak az értelmiről, mint a tudásban való haladást tekintjük is: a nemzetek sajátos lelkének, eszejárásának, nyelvének értékére világosan rámutat. Mi ez az észjárás, mely a magának legalkalmasabb nyelvet megszötte; mi ez a nyelv, mely a maga alkotó lelkét legtisztábban kifejezni képes? A gondolkodásnak egy-egy külön útja az igazságok keresésében. Ki tudja, nem épen ez az út, talán valamelyik kis nép eszejárásának útja vezet-e legbiz-

tosabban célhoz; ki tudja, hogy ez az út a maga külön mentén milyen, az egész emberiségnek drága kincsek nyomába vezet; ki tudja, másutt lelt igazságok megalapozásához nem szolgáltat-e új, erősebb köveket? Az angol szellemnek gyakorlati iránya, sőt külön jellemző hatalmi törekvése volt az, mi Bacon módszerével az egész tudományos vizsgálatba új életet öntött. Descartes sugallója ép úgy, mint utána az egész úgynevezett fölvilágosító culturáé a francia szellembe gyökerezett raison-eszmény. Hát hálánk a nagy német tudomány iránt nem legelső sorban a német lelkiismeretet és szorgalmat illeti-e? Mind-egyik a maga módján szolgálja a maga és az emberiség culturáját, melynek mindegyikre szüksége van. A nemzetek külön culturmunkájában megnyilatkozó külön szellemi ereje alkotja meg a közös emberi műveltség összhangját és teljességét.

A ki ezen az állásponton, a nemzeti cultura egyetemes értékének álláspontján áll, más szemmel fogja nézni a háborút. Az olyan háborút legalább, a melyben mi ma aratunk dicső babért és dicső sebeket; az olyat, melyben nemzeti létünket, nemzeti erőnket, nemzeti valónk szabad kifejtését védelmezzük. Védelmezzük valónkban és valónkkal azt az erőt és azt a munkát, melylyel a világ culturájához hozzájárulhatunk és hozzájárulni tartozunk. Százados háborúinknak, bár műveltségben kénytelenül elmaradva véreztünk közöttük, a nyugoti haladás védelmében volt meg culturális jelentőségek. Ma, istennek hála, már módosult a helyzet s mostani háborúnk más viszonyban van az európai culturával. Észak és dél véráztatta csataterlein ma már ennek az európai culturának azt a részét is védelmezzük, a mely a mi lelkünkben fakadt, a mi lelkünkben él és a mi lelkünk által fejlődhetik. Megbízható közlések szerint száz és száz orosz katona közül egy sem tudott megfelelni arra a kérdésre, hogy miért harcol, míg a mieink közül egy sem maradt adós a felelettel. Nem katonai parancsra, hanem magyar szívökre hivatkoztak. Ez a kis adat nem világítja-e meg a szembenálló erők kulturai értékét és a háború eredményének kulturai jelentőségét? Minél inkább meg vagyunk győződve arról, hogy a nemzeti érzésben és gondolatban a culturának kiapadhatlan forrásai buzognak:

annál könnyebb lesz a kapcsolatot megtalálni a mi féltett culturánk és a háború között.

A nemzeti culturának egyik eleme a nemzeti hagyomány. Ennek a hagyománynak összefoglaló, egységesítő, összefűző ereje, legalább a mi külön valónk, külön fejlődésünk szerint, szinte culturális haladásunk föltételének tetszik. Ha magában még nem cultura is, de bizonyára ez a termékeny talaj, melyben a cultura vetése megfogyanik. Nemzeti hagyományaink éltették leigáztatásunk és elmaradottságunk hosszú, keserves, reménytelen korszakaiban azt az érzést, melynek erejével újjászülettünk. Mult századi egész átalakulásunknak, politikában, társadalomban, irodalomban, művészetben, sőt a gazdaságban is, igazi megindítója és táplálója ez az érzés volt. Nem annyira culturális lelkesedésből született meg ez az új culturánk, mint inkább hagyományaink táplálta nemzeti érzésből. A külföldet, melyre Széchenyi mutatott, mikor ébresztő kürtszava hangzott, ép oly kevésbé értette a nemzet, mint a nagy alkotó terveit; de megértette azt és megértett annyit, hogy létéről van szó, hogy culturai haladásunk nemzeti fenmaradásunknak feltétele, s legősibb hagyományának, nemzeti érzésének, fajszeretetének életösztönével teremtett magának új culturát, új létet, új jövőt. Ezt a hagyományt ezzel az érzéssel védelmezi az a millió ifjú magyar szív, mely lelkesedésben égve keres győzelmet vagy halált. Ebben az érzésben pedig a mi védett culturánknak leghatalmasabb tápláló ereje lüktet s terjeszti messze túl a harcmezőkön, szerteszét a hazában sugalló erejét.

Mert a culturának nemcsak értelmi, hanem érzelmi, erkölcsi elemei is vannak. Csak a kettőnek összhangos egybeolvadása, egyiknek a másiktól való áthatottsága adja meg az életnek azt a tartalmát, melyet culturának nevezünk. A culturák hanyatlásának és bukásának történetei azt a tanulságot tárják szemeink elé, hogy a süllyedést és pusztulást rendszerint ennek a két tényezőnek meghasonlása és szétválása okozta. Ezt a bomlást mutatja a pusztuló római cultura, s annak az egységnek keresését az emelkedő keresztyén művelődés. A culturának épen ez az oldala hívja fel különösen figyelmünket, mikor a háborúval való viszonyáról van szó. Mert ennek az érzelmi, erkölcsi culturának igen sok eleme az, mely a háborúban és

egyenesen a háború által fejlődik, szilárdul, terjed s az egész nemzeti lélekre szinte átalakítóan hat. Mert mikor az életet zord veszedelmek közé dobja, esetleg áldozatul követeli: ennek az életnek egyszersmind komoly felfogására tanít; mikor a cultura erőit és alkotásait nem kimélheti: gyászunkban egyszersmind közelebb hozza szívünkhöz s a romokon meginduló új munkáját becsesebbnek érezteti; mikor ellenségeinkkel szembe állít, a mieinkkel szorosabban fűz össze s elvesztett kedveseink helyett a testvérek millióit adja nekünk.

Ha csak futó pillantást vetünk a magunk lelkébe és magunk körül: lehetetlen nem éreznünk és nem látnunk ezt a, háború követelte és végezte nagy benső átalakulást s ennek az átalakulásnak kulturális értékét. A közösség, az összetartozás érzésének, a fáradalmakkal, csapásokkal és veszedelmekkel szemben a kitartásnak, bátorságnak és türelemnek, az összeforrasztó nagy célok lelkesedésének, az áldozat alkut nem ismerő készségének, az igazságban való rajongó hitnek milyen dús hajtásokba szökkenése, milyen gazdag kivirágzása ez körülöttünk, a harcztereken és itthon egyaránt. Sőt annak is, a mire úgy köz-, mint magán-életünkben talán legégetőbb szükségünk lenne: a kötelesség- és felelősségérzetnek. Milyen friss, milyen éltető, milyen tiszta levegő árad felénk észak havas síkjairól s a délnek félelmes sziklatetőiről! Az önzés, a hiúság, az élvezethajhászat rongyai helyett az élet legbecsesebb értékének egyszerre a legnagyobb áldozatot érezzük és tartjuk. Mint a föld katastrópháiban, az emberi életnek ebben az iszonyú forrongásában is új termőföld készül: jövő, nemesebb culturánk dúsabb és tisztább termést ígérő talaja.

Feladatomnak erre a mozzanatra, melyet nálam hivatottabb elmék ismételve és alaposan kifejtettek, csak egyszerűen rámutatni kívántam. De a háború és cultura most érintett kapcsolatának van egy láncszeme, melyre legyen szabad még röviden, de külön utalnom. Az egyenlőség érzete ez, melyet semmi nem gyökereztetethet mélyebben az emberi lélekbe, mint a törekvéseknek és céloknak, a szenvedéseknek és dicsőségnek, az életnek és halálnak az a közössége, mely a katonát a harcztéren várja. Hogy ez az egyenlőség és érzése milyen benső összeköttetésben van a cultura haladásával, nem szükséges

bővebben fejtegetnem. Szorító békóinak minden tágulása: az emberi culturának egy-egy lépését jelenti előre. A halálban való egyenlőség, melyet a középkori ember borongó szemei a Haláltánczok képeiről olvastak, még csak egy kis vigasztalás volt az élet visszásságai között, a megadásnak egy leczkéje, szemben a jogos és jogtalan hatalmak súlyával. Az Isten előtt való egyenlőségnek gondolata, a protestantismus különös súlyával, már az emberi önérzet fejlődésének, a kéz és elme munkájának lett új ösztönévé. A jogegyenlőség, a liberalismus vívmánya, a lekötött erők millióit szabadította föl, még pedig fölszabadította a szellemeknek olyan erő kifejtésére a cultura mezején, melyhez hasonlót akár terjedelemre, akár sikerre az emberiség története nem mutat föl. A haza védelmének nagyra és kicsinyre, gazdagra és szegényre egyenlően kiterjedő kötelessége a mi korunkban, megint egy lépés előre. Ezen, a legszentebb kötelességben és a legsúlyosabb áldozatban való egyenlőség a háborúban valósul meg benyomásának mélysége és teljessége szerint, érzése innen árad szét egész erejében s innen veszi igazán szárnyára a culturát. Mikor az életfelfogás elemévé, az intézmények lelkévé lesz: ebben jut legnemesebb és legfelső kifejezésre. Általa kerül felszínre, jut hatásra minden igazi érték, általa érvényesül szabadon minden igazi erő. A cultura a mindnyájunkra érvényes természeti törvények kiderítésével egyenlősít bennünket s az egyenlőség érzését állandóan táplálja bennünk; ezt a drága ajándékát az egyenlőség dúsan fizeti vissza a culturának.

Ime a háború nemesak áldozatokat követel a culturától, hanem érlel is számára új erőket. Nemesak politikai és gazdasági érdekeinket védelmezi, a szavaknak szűkebb értelmében, hanem védi ezekéen culturánk föltételét, a múlt hagyományait és a jövő reményeit. Fejleszti, erősíti ennek a culturának erkölcsi elemeit, melyektől ép-sége, tápláló ereje függ. Lélektana egy új, nemesebb, önzetlenebb, erősebb kulturai fejlődésre veti fényét. Ne féltsük culturánkat mi se a háborútól; bizony sokkal több okunk volt félteni a békétől, melyet elriasztott. Ennek a békének fel-feltünedező intő jelei, a bomlás tünetei, külső és belső meghasonlásban vergődött lelke, párt-, osztály- és felekezeti har-

czainak vaksága, együtt kishitúsége és elbizakodása, közönye múlt és jövő iránt, léha bálványai és idegen istenei: ezek voltak culturánknak igazi sötét, fenyegető vészes felhői. Úgy érzem, csatatareink viharágyúi szétűzték őket. A háború im egyetlen érzést, egyetlen hitet, egyetlen akaratot nyilatkoztatott meg, közszellemünknek még nemrég bomlani látszott erejét. A közszellemnek ez a megnyilatkozott s a háború viharai közt meg-edzett ereje a cultura munkájában is helyt fog állani s kiépíti a Széchenyitől megjósolt jövőndőt. Magyarország lesz!

BEÖTHY ZSOLT.

ÚJ ELMÉLET A PARLAMENTI INTÉZMÉNY ORVOSLÁSÁRA.

— Binding javaslatai. —

I.

A német tudomány egyik kitünősége, Binding, ez évi február 14-én a drezdai Gehe-Stiftungban fölemelte nyomatékos szavát a parlamentek kényszerű védekezése dolgában tagjaikkal szemben (obstructio) s a visszaélések ellen gyógyszert is ajánlott.

A nagytekintélyű férfiú fejtegetéseit és javasolt orvosserét a közbejött világrendítő események ellenére sem hagyhatjuk behatóbb megbeszélés nélkül elhangzani.

Előadása ¹ méltán kelti föl érdeklődésünket az általános államjogi alapnál fogva, a melyre érvelése alapítva van, nem is szólva a magyar obstructio felől mondott lesújtó ítéletéről, mely csak általános elveinek alkalmazása egy konkrét esetre, de mint ilyen is rendkívüli fontosságú az actualis politika szempontjából, a mennyiben a harczolók küzdelmén kívül álló tekintélyes személytől származik. A főérdeket azonban az általános elvi megállapítás kelti, a melylyel az obstructio jogellenes voltát bizonyítani s az obstructio okozta jogsérelem orvoslásának jogos eszközét, fölfogása szerint a parlament fölött ítélő bíróságot, iparkodik megállapítani, de mindenek fölött az, hogyan illeszti be a parlamentek küzdelmét az obstructio ellen az állam közjogi rendjének egészébe.

Binding ugyanis kezdetben az olvasóban azt a várakozást támasztja, hogy az obstructio jogellenességét és letörésének jogos eszközét az állam közjogi rendjéből fogja igazolni.

¹ Vorträge der Gehe-Stiftung zu Dresden. 6. Bd. Heft 3. — Binding : Die Notwendigkeit der Parlamente gegen ihre Mitglieder. 36 lap.

Mert értekezésének címe ellenére, mely a magán- és büntetőjog világából vett jogos önvédelem, tehát nem közjogi alapra látszik helyezni a vita eldöntését, továbbá a hasonló következtetést engedő analogia mellett is, melyet a párbajozók meg a parlament és az obstruálók küzdelme között értekezése első lapján fölállít, csakhamar, már a második oldalon, úgy beszél a parlamentről, mint az állam megbecsülhetetlen tényezőjéről.

«A ki tudja, így szól ugyanis ez analogia említése után, mi a parlament és az állami életben milyen megbecsülhetetlen az értéke, habár a parlament árfolyama, önhibája következtében, napjainkban némely parlamenti culturnemzetnél mélyen alant áll is, és a ki megfontolja, hogy semmi mással pótolni nem lehet, hogy ennél fogva a parlament végromlásából — akár az absolut monarchia, akár a demagog rémuralom formájában — a zsarnokságnak kell következni, annak lehetetlen az eszközökön nem tünődni, melyek e nagy veszedelmet elhárítani s a parlamenteket, valamint az érteket becsük iránt erősíteni alkalmasak, hogy így e nehéz válság legyőzhető legyen».

Még jobban hangsúlyozni látszik azonban az obstructiónak államjogi jellegét, midőn előadásának sarkalatos kérdéseit megállapítja, melyeknek megfejtésétől a végleges megoldás függ.

E sarkalatos kérdések: Mi a parlament? Minő jogi viszonyban állanak tagjai az egészhez?

Ezek után mindenki az államjogból várja a megoldást a fölvetett kérdésekre.

A ki a német közjogi tudományban nem járatos, csodálkozva fogja olvasni a következőket, mindenekelőtt Binding beismerését, melyet feleletének megoldása előtt tesz.

A német alkotmányos monarchia — úgymond — még igen fiatal, mégis innen-onnan százéves jubiläumát ünnepli. Elég ideje volt hát a tudománynak, hogy lényegét megértse, a parlamentnek pedig, hogy a parlament jogát e lényegnek megfelelőleg kialakítsa.

Úgy találja azonban, hogy egyik sem következett be.

Az alkotmányos monarchia lényegének megértéséhez ugyanis elkerülhetetlen a parlament mivolta felől tisztában

lenni. A parlamentet azonban, Binding úgy találja, helytelenül fogják föl. A törvények a nép képviseletének mondják. Hisz ez arra vezetne, hogy a hol a két kamra-rendszer áll fenn, ott a népnek két, egymással nem egyszer ellenkezésben levő képviselte volna. Még hibásabb az a tétel, hogy az egyes képviselő az egész népnek képviselője. Egyenesen végzetes azonban az a nem kevésbé szokásos felfogás, hogy a parlamenti tag választóinak a képviselője.

Mi akkor a parlament? — kérdi a magyar olvasó, ha nem a nép, vagy a magyar terminologia szerint, ha nem a nemzet képviselte?

A parlament — Binding szerint — maga a nép arra a célra alakítva, melyet megvalósítani hivatva van. Nagy nemzeteknél lehetetlen, hogy az egész nép testületileg, gyűlésileg cselekvővé váljék. Ha cselekednie kell, czélszerű elrendezésre van szükség, melynek útján kicsinyítve megjelenik. Egyik ilyen elrendezés a parlament, a másik a hadsereg. A míg utóbbi az államnak főfontosságú szervévé, physikai hatalmának szervévé lesz, addig a nép mint parlament nem állami organum. A parlament csupán a nemzeti akarat formálódásának színtere, melyből talán válik állami akarat, ha fejedelmi szentesítést nyer; de a parlamentben kiformálódott nemzeti akarat épp úgy fordulhat az állami akarat ellen s az állami cselekvést egyenesen megakaszthatja, ezért nem államorganum a parlament.

Mielőtt Binding gondolatmenetének visszaadását folytatnám, meg kell állanom, hogy közbevetőleg Binding vonakodásának okát keressem, a mely reá nézve lehetetlenné teszi, hogy a parlamenteket a nép képviselte gyanánt tekintse.

Binding a képviselet gondolatát elvileg behatóan nem fejtegeti, úgy látszik azonban, felfogásának súlypontja abban a tételben van jelezve,¹ a mely szerint: Mivel jogilag véve, nagyobbfokú önakarat (Eigenwille) nem létezhetik, mint a parlamenteké, ezért kell tőlük a képviselet gondolatát teljesen távoltartani.

Vagyis úgy látszik, képviseletet csak ott lát, a hol a kép-

¹ 6. lap.

viselőt a képviseltnek egyenes akarata, vagy legalább is óhaj-tása köti. Következtetni lehet e felfogását abból az érveléséből, mely a német birodalmi tanácsnak (Bundesrath) tagjait, vagyis a 22 fejedelem s a 3 szabad város, Hamburg, Lübeck és Bréma küldötteit azért mondja valóságos képviselőknek (Der Bundesrath, er besteht ganz und vollständig aus «Vertretern» und gerade deshalb sind seine Mitglieder an die Instruktionen ihrer Vollmachtgeber streng gebunden), mert meghatalmazóik utasításához vannak kötve.

Ez értelmezés nyilván azonosítja a képviselőt a követtel s azért küzd a parlament képviseleti jellege ellen, mert annak tagjai nem követek, nincsenek utasításokkal megkötve, mert a választók hatalma képviselőik irányában, mint gúnyolódva mondja, csak annyi, mint a hajdani római német szent birodalom 7 választófejedelméé, a kiknek hatalma a császár megválasztásával eltűnt.

Binding sehogy sem tartja lehetőnek e szerint utasítás nélkül a képviseletet s a parlamenteknek a nép képviselte gyanánt való odaállítását csak képleges értelműnek, jogi téren értéknélkülinek tekinti.

Ez a felfogás az általános európai felfogással helyezkedik ellentétbe, mely az angol parlament életében éles határvonalat von az angol alsóház tagjainak a középkor végeig fennállott s azutáni jogállása körül. Képviseleti jellegüket a közfelfogás ugyanis mondhatni kivétel nélkül utóbbi időtől számítja, a midőn «nem voltak többé követek, bár kétséges, hogy egyáltalán valaha ilyenek voltak, hanem az egész nemzet nevében működő senatorok».¹ De az európai közfelfogás egy közelebbi nagy világtörténeti eseményre is támaszkodik. XVI. Lajos 1789 január 24-i rendeletével hívta föl az egyházi, nemesi és polgári rendet, hogy válassza meg meghatalmazott követeit s adja meg nekik utasításait. (Chaque ordre rédigerá ses cahiers et nommera ses députés. 43. §.) A rendi utasítások által megkötött követek gyűlése azonban június 17-i és jun. 20-i forradalmi határozatai által nemzetgyűléssé alakul s július 8-án

¹ Stubbs, *Constit. History*, III. köt. 524., 525. l. Az igazoló okmányok : Prynne, *Brevia parlament. rediviva*. 1662. kiad. 168., 274., 284. l.

kimondja az utasítások érvénytelenségét (la force de ses décrets ne peut être affaiblie par des protestations ou par l'absence de quelques représentants) s tagjait képviselőknek nevezi.

De Bindingnek e felfogása a képviseletnek és meghatalmazásnak egyenes fölcserélése, mely utóbbi csak megbízás, az előbbi a nélkül is keletkezhetik. Az örökös jogú, a hivatalánál fogva törvényhozó is képviselő, nem pedig utasítással ellátott megbízott, épp úgy, mint a törvényes gyám, az atya a kiskorú gyermek képviselője minden megbízás, meghatalmazás nélkül.

Bindingnek mellesleg odavetett, a közkeletű fölfogással, a meghatalmazott és képviselő bevett fogalmával annyira ellenkező, meglepő állítását nem bírom másként magyarázni, mint az olvasó előkészítését positiv feleletére, melyet arra a kérdésre ad: mi is hát a parlament? E felelet pedig, a mint láttuk, a következő: A parlament maga a nép, arra a célra alakítva, a melynek megoldására hivatva van. Kérdem azonban, lehet-e erős pszichologiai és erkölcsi construálás, magyarázat nélkül elfogadni, hogy az a milliókból álló nép néhány száz emberben jelen van? Nem felel-e meg inkább a nép ez átszellemülésének, mely egy parlamentben tényleg előttünk áll, ha a parlamentet a nemzeti akarat kifejezőjének, képviselőjének nevezzük, mint ha azt akarjuk elfogadtatni, hogy az a parlamentben együtt tanácskozó és határozó néhány száz ember s az a sok millió, melyből azok bizonyos célra egybealkotva vannak, jogilag azonos lény?

Sir Edward Coke meghatározása, melyet most háromszáz éve adott *Institutes of the Law of England*-jában a parlament-ről: «Ha a politikai testben a király, lordok, megyék, városok, községek mind egybegyűlnek a király parancsára és egyesülnek a fej alatt az egész ország közjaváról való tanácskozásban: ultimum sapientiæ van jelen», ez a régi meghatározás jelzi legjobban a parlament jogi különbségét a nemzettől, de vele való erkölcsi összefüggését és képviseleti jellegét is s könnyebben végiggondolható, mint a parlament és a nép azonossága, a hogy Binding oda állítja. Ebből a Coke-féle gondolatból támadt a XIX. századnak a positiv törvényekbe átment alkotmányos doctrinája, mely a parlament tagjait választóiktól, rendjüktől függetlenítette, nem azért, hogy nekik bármilyen önkaratú-

ságot (mint Binding mondja: *Eigenwilligkeiten*) adjon, hanem hogy őket az ország javának előmozdítására, minden külön érdekekkel szemben, annál inkább lekösse.

A kulcsot Binding polemiájához a parlamentek képviseleti minősége ellen s azonosításukhoz a néppel, vagy mint mi mondjuk, a nemzettel, azt hiszem tételének másik része adja, hogy bár a parlament maga a nép sajátságos módon elrendezve, mégsem organuma az államnak.

Azt véli, úgy látszik, ezzel elérni, hogy noha a parlament nem részes az államhatalom fenségében, mégis különös nagy hatalma legyen, ilyet pedig csak akkor tulajdoníthatni neki, ha benne a nép maga van jelen, nem ennek egyedüli visszfénye, pótléka, a minőnek a nép utasításaitól független, ön-akarátú testületet Binding látja. Eléri-e e magyarázatával célját? Hogy az így összeállított testületet magának a népnek nézzük, a fentiekben próbáltam kétségbevonni.

Nem folytatom a controversiát Bindingnek a képviselet tekintetében elfoglalt álláspontjával, visszatérek fejtegetéseinek előadásához, mely szerint a parlament az állami akarat ellen fordulhat, megakaszthatja az állami cselekvést, ezért nem lehet állami organumnak tekinteni.

Elképzelhetetlen — mondja — a parlamentnek állami organumul való elismerése, hisz megtagadhatja az állam budgetjét, megakadályozhatja a legsürgősebben szükséges törvény létrejöttét, vád alá helyezheti a legfőbb állami organumokat.

Ily állami organumot csak az öngyilkosságra hajlamos, a kétségbeesett állam teremthet magának. Könnyű lenne az ellenvetés: nem akadályozhatja-e meg a király a legszükségesebb törvény létrejöttét? De folytassuk.

Állami organumok csak azok a testületek és személyek, a melyek az államhatalom birtokosának meghatalmazása alapján államhatalmi ténykedésre följogosítottak.

Nem államhatalmi organum tehát a király, mint meghatalmazó, de nem azok a parlamentek sem, mert tőle az államhatalom gyakorlására nem hatalmaztattak föl.

A parlament akarata sohasem állami, hanem népakarat.

De a parlament, így folytatja, mégis jogalany, csak nem állami jogalany. Államhatalma nincs, de az államhatalom nél-

küle leglényegesebb teendőit nem végezheti; közreműködik az állam tevékenységében, jöllehet maga és működése nem állami jellegű.

Az alkotmányos monarchia jellemző vonását ugyanis szerinte az teszi, hogy benne a nép az államhatalom birtokosával szembehelyeztetik és az állammal, mint másik jogalanynyal szemben jogalanyként elismertetik, a végből, hogy e másik jogalanynak, az államnak életébe beavatkozzék, abban meghatározott módon részt vegyen s az állami actiót ellenőrizhesse.

Hol van akkor a souverainitás? Erre Binding nem felel.

Mint történelmi tény azonban kétségtelen, hogy a német államokban a népnek ily jogalanyvá emelése a múlt században az abszolút monarchiák jogi ténye által történt.

A német parlamentek létüket az abszolút monarchiáknak köszönik. A végből alkották, hogy meghatározott államhatalmi tények létrejötténél, mint Binding mondja, nélkülözhetetlen, tehát lényeges segédekként közreműködjenek. Súlyos, nehéz földadatuk bármily jogi reformnál, továbbá az állami költségvetés megállapításánál közreműködni, melynek megoldása nélkül egyrészt az állam életének rendes folyása, másrészt rendezett gazdálkodása elgondolhatatlan. A parlament munkájának ennél fogva államjogi kötelességteljesítés jellege van.

Bindingnek ez államfölfogása nagyon kézzelfoghatóan mutatja, hogy a német tudomány a német alkotmányos monarchia száz éves fennállása alatt csakugyan nem birta ennek lényegét megnyugtatóan magyarázni. Államelmélete azokkal az ellentétekkel, melyek e monarchia keletkezésekor az államhatalom birtoka s a parlamentek hatásköre között tényleg fennállottak, ma is tanácstalanul áll szemben.

Ez ellentétek a német elméletben áthidalatlanul állnak ma is fenn. Nem sikerült őket az állam lényegéből kiindulva, látszólagos ellentétességük ellenére, az államnak egymást föltételező, ha nem is mindig békességben, pontosan egybevágó életműködései gyanánt megérteni.

Pedig mennél nagyobb, mennél különbözőbb részekből áll valamely egész, annál önállóbbak, annál ellentétesebbek részműködései. Így van ez az államban is.

Valamely adott történeti időben az állam lényegében mu-

tatkozó ily ellentéteket látva, azoknál a gondolkozás meg nem állapodhatik, hanem az államnak más történeti időkbeli, más nemzeteknél található állapotait tekintetbe véve, az állam természetét, lényegét, lehető működési módjait dialectikus eszközökkel követve, emelkedhetik ki ez ellentétek zavaró világából s juthat el megértésükhöz és bennük az egésznek többé nem ellentéteit, hanem létföltételeit találhatja meg.

Állam és nép most száz éve a németeknél csakugyan szöges ellentétekben állanak. Az államot senki másban nem látta, mint a fejedelemben és meghatalmazottaiban. A jog teljes merevséggel rögzíti meg ez ellentéteket a fejedelem, vagy mint mondták, a kormány és nép között.

A francia forradalmon s ennek végrehajtóján, Napoleonon diadalmaskodó Európa a bécsi congressuson a legitimitás elvét jelentette ki, mely szerint monarchiákban az államhatalom a fejedelemben van egyesítve és a német államok népeinek alkotmányos szabadságért való küzdelmeikben e legfőbb jogelvhez kell ragaszkodniuk.

A népnek az államhatalomban való részesedése ez elv szempontjából a törvényes szabályozás betűje szerint csakugyan lehetetlen s az alkotmányos monarchia abban az értelemben, hogy benne az állampolgárok a fejedelemmel osztoznak az állam souverain hatalmában, a legitimitás szempontjából megengedhetetlen. A köztársaságra való átmenet lenne ez, így gondolták, s mivel akárhogy magyarázzák is a népnek adó- és költségmegszavazási jogát, a törvények hozásánál való közreműködését, mindezekről a jogoktól az államhatalomban való valamelyes részesedés minőségét elvitatni nem lehet, az alkotmányosságért küzdő közjogászok igen nehéz helyzetbe jutnak, valóságos sysiphusi munkát végeznek, hogy az alkotmányos monarchiát a köztársaság gyanujától megmentse.

A legitimitás védői ugyanis Bodinnek a XVI. században keletkezett s az elméletben érvényben maradt hatalmas elméletéhez ragaszkodnak, mely szerint az államhatalom vagy egy természetes személyt illethet, vagy többet vagy az összeseget, a miből azután következtették, hogy a hol egy személyt illet a souverain hatalom, ez azt alattvalóival nem oszthatja meg, a hol tehát többen részesek az államhatalomban, ott már

vagy aristokratia vagy demokratia van. Ha magát Bodint gondosabban tanulmányozták volna, észreveszik, hogy már Bodinnél megvan a különböztetés az államhatalom birtoka (forma imperii, status rei publicae) s e hatalom gyakorlásának módja (ratio imperandi, forma regiminis) között.

De nem vették ezt észre az alkotmányos szabadság után vágyódók sem, e különböztetés pedig lehetővé tette volna, hogy egy természetes személy, a király mellett a souverain hatalomban, tehát a törvényhozásban, a végrehajtásban az állam polgárainak is valóságos, pozitív részük legyen, ha a királyt e souverain hatalomban a döntő rész, a végső szó illeti és tényeiért jogi felelősséggel nem tartozik.

A mult század elején nemcsak a Maurenbrecherek, hanem az Aretinek, sőt még a mélyebben járó Schmitthennek is az államhatalmat kizárólag, oszthatatlanul a fejedelemnek tulajdonítják, a kívül szemben külön néphatalmat állít s erősen gyakorlati irányban nagy nyomatékkel hangsúlyoz a Rotteck-Welcker iskola. Az alkotmányos monarchia abban az értelemben, hogy az állampolgároknak is részük legyen az általános akarat megállapításában, kifejezésében, az alkotmányosság hívei előtt is már nem monarchia, hanem köztársaság, — mondja egyenesen az alkotmányossággal rokonszenvező, nagy tekintélyű Heeren.

Kant erős állásfoglalása az államhatalom megosztásának szükségessége mellett, megállapította, hogy a despotia nem egyéb, mint a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak egy személyben való egyesítése, akár természetes, akár collectiv személyt illessen mind a kettő, nyomtalanul vész el a pozitív jogban; Hegel elmélete nem kevésbé, mely az egységes államhatalomban külön személyeket részesít. De a német közjogban fordulópontot alkotó Albrecht-féle felfogás sem változtat e helyzeten. E szerint a monarchiában is, a köztársaságban is az államhatalom, ennek souverainitása nem annak vagy azoknak személyéből ered s nem ahhoz tapad, a ki vagy a kik e hatalmat kifejteni jogosultak, hanem az államnak, mint eszmei személynek hatalma az, mely azt az arra hivatott személyek útján gyakorolja.

Hasonló volt a sorsa Gerber, Waitz törekvéseinek, továbbá

Gierke, Bähr felfogásának, a kik a szövetkezeti jog gondolatával világítanak be az államjog rendjébe.

A legitimitás értelmében vett, absolutistikus fejedelmi souverainitás hívei, de a népjogok védői, az alkotmányosság után törekvők sem bírnak a souverainitásnak bizonyos magánjogi patrimonialis felfogásától szabadulni s megrögzötten maradnak meg az állam és a nép gondolatának elszakításában.

Csak így érthetjük meg mi magyarok a német közjognak oly nagy tekintélynek örvendő elméleteit, minő a Seydelé, mely szerint a souverain államhatalom nem az állam joga, hanem jog az állam fölött, vagyis bizonyos terület és a rajta élő emberösszeség fölött. Az uralkodó nem az államban van, hanem fölötte, a mit Seydel után Lingg is nagy vívmányként dicsér. Vagy Labandét, a ki szerint az egyes államokban a fejedelmet osztatlanul illeti az egész államhatalom, a parlamenteknek abban részük nincs, mert ők csak a törvény tartalmának, anyagának megállapítására jogosultak, de a törvényt nem tartalma teszi, hanem a parancs, mely e tartalomban jelentkező szabályok megtartására kötelez, ily erejű parancsot azonban a parlamentek nem adhatnak ki, ilyet csak a szentesítésre jogosult alany, vagyis az egyes monarchiákban a fejedelem, a birodalomban a fejedelmek gyülekezete, a Bundesrath adhat ki.

De ha viszont a fejedelem ily parancsot, Laband szerint Gesetzbefehl-t, nem adhat ki, ha csak a parlamentek annak anyagát a szentesítéshez nem nyújtják, nem lehet-e ténykedésüket az államhatalomban részesedésnek minősíteni? Laband ily magyarázatot azért tart lehetetlennek, mert ily önálló részesedés a törvényhozásban az osztatlan és oszthatatlan államhatalmat megbontaná, az egységes államszemélyiség akaratát két egyezkedő fél, személy szerződésévé változtatná.

Nyilvánvaló azonban, hogy — teljesen mellőzve a külföldi ügyekben határozó souverain akaratot — az államhatalom nemcsak a törvényhozásban, a mindenkit kötelező, szentesítő parancsnak kiadásában, hanem e parancs megtartását kikényszerítő hatalomban, a végrehajtó hatalomban is rejlik. S mégis azt látjuk a német alkotmányos monarchiákban, hogy a fejedelmek e hatalmukat sem gyakorolhatják osztatlanul, mert végrehajtó hatalmi tényeik csak a ministeri ellenjegyzés által

válnak jogérvényessé. Magában a birodalomban pedig, habár a szentesítés hatalma a birodalmat alkotó 25 állam fejedelmeinek meghatalmazottait illeti, kik a Bundesrath ülésein határoznak a birodalmi parlament által eléjük terjesztett javaslatok fölött, a végrehajtó hatalmat ez a fejedelmi tanács már nem osztatlanul gyakorolja, hanem csak annak egy részét, a másikat a tanács egyik tagja, a császár külön.

Az államhatalom egységének az a materialistikus, patrimonialis felfogása, mely ezekben az elméletekben előtűnik áll, megoldatlanul hagyja reánk magyarokra a parlamentek és felelős miniszterek működésének természetét. Ha az államhatalomban nem részesek, kicsodák tehát? Egyszerű segédek talán, mint az abszolút monarchiák codificáló testületei vagy egyedül a fejedelemnek felelős miniszterek? Ám e sajátságos segédek nélkül törvényt nem hozhatnak, kormányzati tényeik nem érvényesek s e szerint az alkotmányos monarchia oly állam, melynek államhatalma nem önálló, nem független, mert egy kívül levő, nem állami hatalomnak, t. i. a parlamentnek akaratától függ, e nem állami hatalom ellenőrzi, korlátolja, saját akaratából nem parancsolhat, államhatalommal nem bír, pusztá segéde, a parlament és a ministerium nélkül nem kormányozhat.

Ha az államhatalom a német alkotmányos monarchiákban csakugyan osztatlanul, kizárólag a fejedelemben egyesül, de — a német közjogi elmélet szerint — nem államhatalmi tényezők: a parlamentek, a miniszterek által jogilag mégis ellenőriztetik, korlátoztatik, ebből az következnek, hogy a parlamentek joga, a miniszterek joga az ókori *tribunitia potestas*nak modern megjelenései, azzal a különbséggel, hogy az államhatalmon ugyan szintén kívül állanak, mégis azzal szemben nemcsak gátló, hanem pozitív támogató működésre is hivatvák.

Az a benyomás, melyet reánk idegenekre a német alkotmányos monarchiának Bindingnél is megtalálható mai német elmélete tesz, visszaidéz emlékünke egy, az alkotmányosság hívei által a múlt század 50-es, 60-as éveiben metaphysikai alapja, socialis álláspontja, a fejedelmi hatalomnak túlsúlyát erősen hangsúlyozó iránya miatt annyit gúnyolt és támadott, igen jelentékeny elméletet, Stahl elméletét.

A népnek, parlamentjének az államhatalomból való kizárása, működésének egyoldalúan a rajta kívül álló állam irányában való kötelességteljesítésre szorítása, a nélkül, hogy e működésnek jogosultsági eleme is elismeréshez jutna, az államnak kizárólag a fejedelembé és meghatalmazottaiba való helyezése mivé teszi ugyanis az alkotmányos államot is? Azzá, a mivé Stahl: oly erkölcsi birodalommá, melyben értelmi indokok által vezetett, önmagával összhangban levő egy egyén uralkodik öntudatos, szabadon engedelmeskedő emberek fölött, kiknek ez uralomban semmi részük nem lenne.

II.

Binding is körülbelül így látja az államot s azzal szemben a parlamentek állását. A parlament szerinte a népnek meghatározott módon való föllépése, hogy az állami működésben, mint segéd résztvegyen és azt ellenőrizhesse (8, 12. l.). Az állam nála is — mintha csak Schlötzert hallanók az államról, a tűzkárbiztosító társulatok egyik analogiájáról — bizonyos czélok (jog, jólét, nemzeti függetlenség) végett fennálló, a fejedelem és az ő meghatalmazottaiból álló intézet. Ez az intézet ugyan a nép érdekében áll fenn, de ez annak hatalmában nem osztozik, nép és állam külön jogalanyok s ha a nép az állam működésében részes is, csak segédként, vagy ellenőrzőképen az, olyanformán — megvalljuk, e viszonyt más-ként elképzelni nem bírjuk — mint a gyógyintézetekben a beteg az ő érdekében fáradó orvos működésében szintén részes, magatartásával előmozdítván annak rendelkezéseit, ellenállásával, mely az ellenőrzés egy neme, megakadályozván azok megvalósulását. A beteg is, bármennyire alá legyen vetve orvosa hatalmának, jogalany marad.

Hasonlókép a nép a parlamentjében, bár állami hatalma, azaz souverainitása vagy abban bárminő része nincs is, jogalany az állammal és jogalany, mint lelki egész, a parlamentet alkotó egyesekkel szemben. És pedig kimondhatlan fontosságú, mérhetetlen értékű jogalany, mert a parlamentekben egybefoglalt nép biztosítja Binding szerint is az emberi culturát a demagogia vagy a személyes uralom zsarnoksága ellen.

Ily gondolatmenetben jut Binding a parlamentek jogának megállapításához tagjai fölött. A parlament, mint az emberiség legértékesebb javainak oltalmazója, hogy feladatát betölthesse, habár souverain hatalma nincs is, jogokkal bir tagjaival szemben, hogy működését elvégezhesse, a mit, úgy hiszem, mindenki természetesnek fog találni, ha nincs is Binding alaptételével egyezésben. Hisz kisebb egészeknek is van részeikkel szemben hatalmuk, sőt a ház, a lakás tulajdonosának is a betolakodók ellen, de mindenkinek is van más egyessel szemben hatalma arra, hogy ha jogai ellen egyenes támadás intéztetik, azokat megvédelmezhesse. Ilyformán alapítja meg Binding érvelését, midőn arra az eredményre jut, hogy a jogos önvédelem esete forog fenn a parlament részéről, ha munkájában zavartatván, ezt a megzavarást megakadályozza, annak elejét veszi, annál is inkább, mert e munkához nemcsak joga van, de e munka közjogi kötelességteljesítés is, a mivel a parlament, azaz a nép az államnak tartozik. Így a parlament megzavarása, minden támadás ellene, hogy munkájában megakadályoztassék, jogellenes megzavarása, megtámadása egy kötelességét teljesítő jogalanynak, de az egyes parlamenti tagoknak is, a kik a parlament munkájában részt akarnak venni. Ily megzavarás, akadályozás ellen a parlamentet, tehát Binding szerint magát a nemzetet, az önvédelem joga kétszeresen illeti.

De a parlamentnek, mint az emberiség legértékesebb javai oltalmazójának, nevezetesen mint a zsarnokság elleni legfőbb biztosítéknak, nemcsak zavartalan működése lehetővé tételére kell jogokkal birnia zavargó tagjai ellen.

Kell hogy híré, nevén, méltóságán folt ne legyen, a mit csak az által érhet el, ha egyes tagjainak híre, neve, becsülete macula nélküli. Méltatlan, beestelen tagokból nem állhat, ha tagállományában ilyenek mégis akadnának, azokat ki kell hogy zárhassa, eltávolíthassa, mandátumuktól megfoszthassa.

A honarulás, kerítés, választók megvesztegetése miatt elítélt, ha idővel polgári jogainak élvezetébe lép is, mégsem maradhat a parlament tagja, a parlament tekintélyének súlyos csorbulása nélkül. Mert ily tag, vagy tagok szavazata adhatja meg a többséget valamely határozathoz. De egyenes bűncselekmény nélkül is lehet a képviselő erkölcsi méltóságában oly

hiány, mely őt okvetlen kizárja a parlamenti tagságból. Binding felhossa Bismarck 1894 jul. 7-iki czikkét a *Hamburger Nachrichten*ben, mely a német birodalmi gyűlés Elzászból választott egyik tagjának kizárását követelte azért, mert e képviselő a fiát a francia St. Cyri katonai nevelő-intézetbe küldte s így ez atyjától a német haderőre vonatkozó titkokat tudhatna meg, melyekhez atyja csak mint a parlament tagja juthatott.

Binding szerint a parlamenteknek az a joga, hogy ily tagokat kizárhasson, szintén az önvédelem jogából folyik, nem a parlamentnek, mint a souverain államb hatalom egyik szervének jogállásából, mert ha ebből folya, nem lenne szükség azt a jogos önvédelemből levezetni.

Binding előadásának súlypontja az obstructio jogellenességének s a jogi eszközöknek kimutatásában állván, melyekkel le lehet küzdeni, mellőzhetjük a tagok mandátumának megsemmisítésére vonatkozó utóbbi pontot, — melyet a jogos önvédelemmel kapcsolatba hozni, azt hisszük, csak a legerőltetettebb következtetéssel lehet, — bármennyire fontos lenne is elemzése célunkra, mely abból áll, hogy a Binding fölvetette jogos önvédelem és az ajánlott állambírátság elvi elégtelenségét és gyakorlati alkalmatlanságát kimutatni megkísértsük. A példák sorozatát, sajnos, szaporíthatnók saját parlamentünk történetéből is, midőn a magánvád visszavonása következtében a bebizonyított megvesztegetés büntetésétől menekült vagy a házban a nemzetet becsmérő, a honárulás mesgyéjén álló beszédet tartó képviselő, a rendes bíróság elé nem állíttathatván s mandátumától a Ház által meg nem foszthatván, a Háznak tovább is tagja maradt.

De elég, ha megbeszélésünk az első pontra szorítkozik, mert annak megvilágítása túlon-túl igazolni fogja, mennyire elégtelen az önvédelem joga a parlament és tagjai közti jogviszony megértésére s mennyire meg nem felelő a parlament és tagjai között fölmerült összeütközések elbírálására az az eszköz, melyet javaslatba hoz.

Áthatva az obstructio jogellenességétől és veszélyességétől, Binding nyomatékosan érvel kiirtásának szükségessége mellett. Nem bir azonban megnyugodni a mai jogállapotban, mely az obstructio által megtámadott, működésében gátolt parlamentet,

a valóságban többségét teszi annak birájává, vajjon az egyes tagnak, illetőleg a tagok egy csoportjának magatartása az elnökkel, a többséggel szemben jogos-e vagy jogtalan, obstructio-e vagy az illetők jogos, házszabályszerű viselkedése-e?

Az önbíráskodás, a brutális többségi elv jut ezáltal szerinte uralomra, melynek segélyével a kisebbséget teljesen meg lehet fosztani jogaitól.

Ha az elnök, a többség úgy vélik, hogy az obstructio jogellenes, hogy általa jogaiktól elűttenek, jogos önvédelemhez folyamodhatnak, de jogos volt-e önvédelmük, e fölött nem határozhatnak, ezt a parlamenttől független, kívül álló bíróságnak kell eldöntenie.

Ime, ebben foglalható össze Binding felfogásának lényege. Minket ez érvelés sehoggy sem bir meggyőzni s vele szemben a következőkre kell hivatkoznunk.

A parlament, még ha nem tekintjük is a souverain hatalom részesének, mint a positiv német közjog alapján álló német tudósok tekintélyes része nem is tekinti, hanem egyszerű közjogi testületnek, mindig zárt, egységes egész, melyben a részek, a tagok megtartják ugyan külön létüket, személyes tagsági állásukat, de alá vannak vetve a positiv jog szerint is az egész nagyobb hatalmának, fegyelmező erejének, melyet ez fölöttük saját belátása és erkölcsi kötelessége szerint gyakorol s a mi végett nem kénytelen kívüle levő hatalomhoz fordulni, minthogy azt, minő közreműködést követelhetni egy adott esetben az egyes tagtól, elvont szabálylyal előre meghatározni lehetetlen.

A parlamenti tag ez alárendelése által az egésznek irányában nem válik jogtalanná, csak nem lesz ezzel egyenjogú. A parlament az egyes tagjának a felsőbbbsége, az egyes tag neki alá van vetve, viszonyukban egy felsőbb és egy alsóbb jogalany állanak szemben, mert az egyes tagnak nincs a parlamentétől teljesen elválasztott hatásköre; a tag hatásköre annyira belékapcsolódik a parlamentébe, hogy azt ettől jogilag úgy elkülöníteni, mint két magánjogi jogalany akaratsphæráját, lehetetlen. Bizonyára van elkülönítés a parlament és az egyes tag hatásköre között is s ennek következtében megvan mindkettőnek a maga jogállása, mert hisz mindegyiknek van akarata. De ez elkülönítést a jog csak halványan, igen általános határ-

vonalak által bírja véghez vinni s az lényegileg mégis csak a parlament czéljából levont erkölcsnek kevésbbé megkötött, kevésbbé külső szabálya által történhetik. Ennek az igen általános jogi, lényegében tulajdonkép erkölcsi szabálynak magyarázója, alkalmazója azonban csak a parlament mint egész lehet, nem egy kívül álló, egyedül jogi tekintetek szerint ítélő bíróság.

Nem egyedül a parlament egy ilyen több természetes személyből, tagból álló egész, a melyben a tagok ugyan nem jogtalanok, de valami főnek hatalma alatt állanak, a kinek a jog igen tág határvonalai között mozgó erkölcsi, discretionarius hatalmát a bíróság mindaddig nem korlátozhatja, a míg az ily fő a maga discretionarius hatalmát czéljával ellenkező arbitrárius hatalommá nem változtatja. Ilyen egész például a család, ilyen a családfői hatalom.

De nem lehet egy kívül álló erkölcsi tekintetek szerint ítélő areopag sem.

Binding szerint a parlament nem a nép képviselete, hanem maga a nép. Ennek a népnek, mi magyarok úgy hisszük, még ha nem is részes a souverain állami hatalomban, mint az állammal szemben külön jogalanynak, — mint Binding szerint is az államhatalom nélkülözhetetlen segédének, sőt ellenőrzőjének, — jogai gyakorlására saját akarattal, akarata képzéséhez önállósággal kell bírnia. Ez akaratképzés a parlamenti tagok közreműködése által történik. E közreműködés mikéntjét, terjedelmét, ha azt akarjuk, hogy a parlament akarata az övé, hogy független, hogy szabad legyen, idegen befolyástól, vagy épen idegen hatalamtól menten csak önmaga állapíthatja meg. A parlamenti akaratképződésbe kívül álló tényezőnek, egy ilyen bíróságnak vagy valamely areopagnak beavatkozása megfosztaná a parlamentet akaratí szabadságától, mert az ily beavatkozás következtében létrejött akarat, a mely az egész és a rész, a parlament és az egyes tag közti ellentétet esetleg a parlament ellen az egyes tag vagy tagok javára eldöntené, nem lenne a parlamentnek, hanem a fölötte álló gyámkodó areopágnak akarata.

Már pedig a parlament eredeti, saját akarat létrehozására, teremítő működésre s nem, mint a bíróság vagy közigazgatás,

más, felsőbb akarat, a törvény alkalmazására hivatott. Ha a parlamentben, vagy gyakorlatilag véve a dolgot, többségében megbízunk arra nézve, hogy egy hozandó törvény vagy egy költségvetési tétel tartalma tekintetében az állam javát fogja szem előtt tartani, meg kell biznunk arra nézve is, hogy akaratának kiformálásánál a vitatkozáskor, a szavazáskor, szóval eljárásának formájára nézve is a parlamenti jogot és etikát fogja szem előtt tartani.

Végül akár jogi szabályok szerint ítélő bíróság, akár erkölcsi discretiót gyakorló areopag állíttassék a parlament fölé, a parlament actio szabadsága már azáltal is szenvedne, ha actiója közben meg kellene álnia, elodázhatlan, sürgős teendőjét fölfüggesztenie mindaddig, a míg a kívül álló bíróság pörét el nem döntötte.

Oly vitának a parlamenten kívül álló bíróság elé vihetése s határozatainak felfüggesztése a per eldöntéséig, melyet a parlament egyes tagjával vagy tagjaival respectiv jogaik tekintetében folytat, egyező lenne a parlament időbeli elnapolásával esetleg épen akkor, midőn a nép leggyorsabb elhatározására lenne szükség, egyező lenne a parlamentnek és egyes tagjainak egy színvonalra állításával, ha az egyes tag provokálhatná a bíró elé vitelt. A parlament a maga határozata ellen nyilván nem föllebbezne; tehát csak a tagnak a parlament elleni actióját szükséges mérlegelni.

A lengyel országgyűlési követ jogának, a *sis ere activitatem*-nek följújtása lenne ez, mindössze azzal a különbséggel, hogy a parlamenttől a bíróságra való föllebbezésnek csak interlo-cutorius s nem érdembeli, meritorius hatálya lenne.

Működésének ily megakasztását tagjai által még egy egyesület vagy társulat sem bírja ki. Ezek is föl vannak ruházva azzal a hatalommal, hogy akaratukat megállapíthassák s ebben akaratképződésük folyama alatt tagjaik föllebbezése által ne zavartassanak s csak határozataik utólagos bírói el-bíráltása lehetséges, a midőn már akaratuk határozataik által tetté vált. Minden collegialis szervezet csak a *stante concluso* elve mellett működhetik.

A nép egészét Binding szerint magában foglaló parlament, ez a szerinte az államot segíteni, ellenőrizni hivatott közjogi

intézmény még kevésbé tűrheti el, hogy működése megakasszassék s határozata addig függőben maradjon, a míg a fölött egy kívül álló bíróság nem határozott.

A parlamentnek zavartalanul magának kell eldöntenie, mit akar. Hisz egész működése pszichológiai oldalról semmi egyéb, mint a nép, vagy mint mi mondjuk, a nemzet képviselőinek tanakodása és elhatározása az iránt, mit akarjon.

Ezt az akaratképző és elhatározó folyamatot az egyes tagok közreműködése által megfelelőleg biztosítani csak az képes, a ki e folyamatban active részes. Esetről-esetre változó, a helyzethez alkalmazkodó intézkedésekre van e végből szükség, melyeknek helyességét, alkalmasságát nem egyszer a pillanat körülményei, a múltó hangulat igazolhatják, melyekről más kívül állót informálni később majdnem lehetetlen.

Az elnök, a tanácskozó, illetőleg a határozó *Quorum* végezhetik csak e teendőket.

A ki a parlamentet csupán bizonyos számú, egyéni joggal szemben álló személyek tömegének tekinti, nem pedig egy egésznek, eszmei személyegységnek vagy bárcsak intézetnek: fölháborítónak, brutálisnak mondhatja, hogy az egyetlen személyt jelentő elnök vagy a határozó *Quorum* többsége, mely az összes tagoknak a legtöbb parlamentben igen jelentéktelen kisebbsége, ily teendőket végezhesen, a mint ugyanezt tarthatja az ellenkező lehetőségről is, mely szerint az összes tagok többsége a kisebbség akarata ellen határozzon. Hasonló gondolatmenetben beszél Binding is a többségi elv brutalitásáról. A parlamenti tagok egyenlő jogi értékén azonban már rég túltették magukat a világ összes parlamentjei a lengyel országgyűlést kivéve, mely a határozatok egyhangúságát követelte s a lengyel népet actióképtelenné tette, s megnyugodtak az elnök vagy a kisebbség (midőn t. i. éppen csak a *Quorum* van meg) vagy az összes tagok többségének hatalmában, mert lehetetlennek találták másként az egésznek együttműködését s jogi garantiák helyett bizalmukat végelemzésben ez irányzó erők erkölcsi kötelességérzetébe helyezték, Tacitusnak régi tapasztalatára emlékezve: *Quis custodiet custodes?*

De talán lehetséges lenne a bíróságnak a parlament actióképességét bénító beavatkozását azáltal ellensúlyozni, hogy

a bíróság a parlamenteknek csakis már hozott határozatait, foganatosított intézkedései után bírálhatná azokat?

Ez esetben azonban a bírói ítélkezés nem egyszer oly időben következne be, midőn értelmét már elvesztette. A kitől a szó megvonatott, az szavával, ha a bíróság visszaadja is neki, többé azt a hatást ki nem fejtheti, melyet annak idején elért volna; az, a ki kizáratott az ülésből, elvesztette a lehetőségét annak, hogy esetleg döntő beszédével és szavazatával egy-egy indítványt támogasson vagy ellenezzon.

A szabálytalanul keletkezett határozatok megsemmisítése pedig a fölöttük ítélő bíróság által még akkor is csorbítaná a parlament méltóságát, tekintélyét, ha azt csak olyan tribunitia potestas-szal felruházott közjogi testületnek vesszük is, mint Binding.

De a parlament tekintélyének súlyos csorbításánál nagyobb bajt is okozhatna.

Az ily bíróság valamely kétségtelen, de nem lényeges törvénysértés, jogsérelem esetében, mely a parlament eljárásában előfordult, kénytelen lenne annak az államra tartalmilag döntő fontosságú és szükségességű határozatát lerontani.

A parlament és tagjai közötti vitákat, ellentéteket, a tagok ellenállását, az elnök vagy a plenum által fölöttük gyakorolt hatalomnak jogszerűségét csak úgy lehetne nyugodtan a parlamenten kívül álló bíróság döntésére bízni, ha a parlament nem lenne egyéb, mint bizonyos számú, egyenjogú személyekből összeverődő csődület vagy meghatározott cél végett szándékosan egybejött ad hoc gyülekezet, melyben az egyesek, ha gyűlési jogaik megtámadtatnak, önvédelemmel élnek.

A jogos önvédelem csak egyenjogúak közt fordulhat elő s azt a vitát, hogy jogos volt-e az önvédelem, más, mint egy harmadik, a bíróság csakugyan el nem döntheti. Csak akkor, ha Bindingnek rosszaló hasonlata szerint a nép, illetőleg megjelenése, a parlament nem egyéb egyesekből álló óriás csordánál (eine Riesenherde von singuli), van szükség az önvédelmi alaphoz s a kívül álló bíróság orvosszeréhez folyamodni.

Ez-e azonban az eset a parlamentben? Üres szavak-e az elnök, a ház, mely utóbbin a jog majd a tagok kisebbségét, majd azok többségét érti a szerint, a mint csak a határozathoz

szükséges személyek minimuma működik vagy annál tetemesen több? E szavakat nem játékpénzek gyanánt használták a törvényhozók, értékes valutának pénzjegyei azok, a mely valutát a népegészek gazdasági, erkölcsi, értelmi, akarati egysége alkotja, mely előtt az egyes nemzeteknek, a parlamentben a parlamenti tagnak mint felsőbb hatalom előtt meg kell hajolnia s melylyel a nemzetnek csak egy másik képviseleti organuma, a fejedelem helyezkedhetik szembe vagy a monarchikus szentesítés vagy a köztársasági veto jogának alapján.

Még akkor is, ha a nép nem tekintetik részesnek az államhatalomban, bizonyára valami élő s nem merő számszerű egész, nem egyszerű összeg az s Binding szerint is külön jogalany az állammal szemben. Hogyan ítéljen hát ennek, az egyik jogalanynak bírósága a másik jogalany: a parlament és tagjai közti jogvitákban? Valami választott bírói szervezethez kellene fordulni, a minő a mult század elei német constitutionalismusnak kedves gondolata volt, de az állammal szemben álló jogalany, a nép hogyan vethetné magát alája az állam egyoldalú ténye által létrejött bíróságnak?

Két külön jogalany csak úgy vetheti magát alá nem compromissum útján létrejött bíróságnak, ha mind a kettő egy nagyobb egésznek, egy fensőbb jogalanynak része. A parlament s a kormány közötti jogvitákat p. o. csak azért döntheti el akár egy felsőházi tagokból alakult, akár más, az államfő által alakított ügybíróság, akár az állam rendes legfőbb bírósága, mert parlament és kormány egy nagyobb egésznek tagsági jogokkal bíró részei. A parlamentnek oly bíróság alá rendelése, a milyent Binding óhajtani látszik (21. l.) s a minőnek nélkülözhetlenségét annyira nyomatékozza, az egész népet (formulája szerint ugyanis a parlament maga a nép, sajátóságosan egybeállítva) az egyes alattvaló jogalanyiségének színvonalára fokozná le.

Bindingtól bizonyára legtávolabb áll minden gondolat, minden szándék, mely a parlament tekintélyének csökkentésére vezetne. Hisz előadását a parlamentek jövője iránti mélységes aggodalom sugallta. Azáltal azonban, hogy az obstructio leküzdésének jogát az önvédelem jogából származtatja s a par-

lamentek akaratképző actiójának folyamatát a parlamenten kívül álló bíróság ellenőrzése alá helyezi, akaratlanul is a parlamentek méltóságát támadja meg.

Mert gondoljuk el ily jogi rendezés következményeit. Ha a parlament hírére, nevére, méltóságára a sok száz közül már néhány tagjának becsstelensége által is folt marad, melyet Binding szerint nem lehet tűrni, mennyire fogná a parlament súlyát, méltóságát csökkenteni, ha szavazásainak érvényét, ha tagjaival szemben tett megtorló intézkedéseit, ha valamely ügyben eljárásának hosszas viták és szavazások alapján létrejött egészét egy ily kívül álló bíróság jogellenesnek mondhatná ki vagy megsemmisíthetné vagy éppen megváltoztathatná.

Még Binding szempontjából is a parlament lealacsonyítására vezetne, ha tényeinek erejét kívülről álló bíróság megtámadhatná.

Binding téved, midőn az angol és a magyar parlament tagjainak igazolási módját hozza föl érvül az általa javasolt állambíróság mellett.

Sem az angol, sem a magyar bíróság nem ítél a parlament tényei fölött, midőn a választott képviselők tagsági joga fölött határoz. Mindakettőnek hivatása abból áll, hogy a választókerületek választási hatóságának határozatát, mely valakit a parlament tagjának kijelentett vagy valakitől e jogot megtagadta, a jogában sértettnek vagy sértetteknek keresete folytán jogerősen eldöntse.

A pör nem a parlament és egyes tagja közt folyik itt, hanem vagy egyes állampolgárok között, a kik a tagsági jogot igénylik, vagy egyes állampolgár és a választást vezető hatóság között, a ki utóbbinak határozatát magára sérelmesnek állítja, vagy a választók s a hatóság között, mely jogaikat csorbította, nem a valósággal megválasztottat látva el a mandátummal.

Nem a parlament kerül itt a bíróság hatalma alá, hanem a választási hatóság és csak kihatásában érinti a bíróság ítélete a parlamentet. De még így is csak kevés parlament fogadta el a képviselőválasztásokra nézve egy kívülről álló bíróság jurisdictióját.

Az önvédelmi alap a parlament nagy értékének megoltalmazására mindezek után, úgy véljük, teljesen alkalmatlan.

Ha nem helyezkedünk is az egyedül helyes alapra, mely a parlamentet monarchiákban is az államhatalom egyik, ha nem is legfőbb részének tekinti, hanem csak a nemzet tribunitia potestasát gyakorlónak, akkor sem gyógyíthatja meg a parlamentek betegségét az önvédelmi jog s egy kívül álló bíróság beavatkozása.

Binding eszköze a német alkotmányos élet gyermekévének eszmekörébe megy vissza, a midőn az állam és néphatalom ellentéte a legmerevebb volt, a midőn e két külön hatalom közti ellentétek megszüntetésére mindenféle állambíróságokat eszeltek ki, a midőn az első délnémet alkotmányok a parlamentek elnapolása vagy felosztatása idejére bizottságot küldtek ki a kormány ellenőrzésére.

A hol a parlament az államhatalom részese, ott nincs szüksége az önvédelem jogára, hogy működése megakadályozását megszüntesse. Ép oly kevésbé van erre szüksége, a mint a király, vagy a kormány és a hatóságok sem az önvédelem, hanem a felsőbbség jogán akadályozzák meg a működésük ellen irányzott támadásokat.

De mi azt hisszük, a német közjog szempontjából sem szükséges, a fent kifejtettek szerint, sőt igen veszélyes lenne az ajánlott orvosszer.

Mindazonáltal Binding gondolata igen becses, mint az obstructio jogellenességének teljes világításba helyezése, mint az obstructio diagnózis. Midőn a nagy jogász az obstructióval szemben a parlamentek részére a jogos önvédelem fegyverét igényli, a legjobban feltűnteti e betegségnek végzetes, válságos jellegét, melyet erőhatalommal is ki kell irtani, ha a parlament, azaz a nemzet a maga szabadságát veszendőbe engedni nem akarja.

III.

Mi magyarok a saját közjogunk alapján azonban sem az organikus szövődék magyarázatában nem követhetjük, melyet a parlament és az állam viszonyára nézve nyújt, sem az orvoszerre nézve nem, melyet a betegség gyógyítására ajánl.

A magyar közjogi felfogás a XIV. század óta az államot egy nagy testnek, corpusnak tekinti, melynek feje a király,

tagjai a nemzetnek az állami hatalomban vele osztozó részei és e testnek a szent korona nevét adja, nyilván annál fogva, mert a magyar népnek nemzetközi jogi elhelyezkedését az európai államrendszerben, állami létre való érdemességét ennek az államrendszernek lelki feje, II. Silvester pápa az 1000. évben I. Istvánnak küldött koronával ismerte el és szentítette.

Ez államjogi helyzet külső symbolumának, a koronának nevéhez fűződött azután magának a helyzetnek testületkénti értelmezése a XIV. század eleje óta, midőn az Árpádoknak kihaltával az ő, még a pogány időkbe visszanyúló törzsi jellegű, örökös fejedelemségek helyére egy új alkotmányi formához, a tiszta választott királysághoz fordult a nemzet.

A választott királyság jogi jellegének kifejezésére a legmegfelelőbb jogi kategória pedig a testület, a corporatio volt. A mint az egyház *corpus mysticum*nak tekintetett, *cuius caput est Christus*, így tekintetett a Silvester koronájával külsőleg királyságnak jelzett Magyarország testületnek, testnek, melynek alzatát a királyság területe, a rajta országló nép, tagjait e népnek az államhatalomban osztozó részei, fejét az általuk választott király alkotja.

A közjogi testületnek «Szent korona», «magyar szent korona», «Magyarország szent koronája» szóval jelölése az ország, a birodalom szó, vagy éppen a modern állam szó helyett mindenestre ugyanazon nyomon fejlődött ki, bár sokkal logikusabban, mint a hogy a szerzetesek gyűlését, vagy a szabályzott, kánonok szerint élni tartozó világi papok testületét capitulumnak, káptalannak nevezték el azon kötelességből folyólag, hogy együtt bizonyos fejezeteket, capitulumokat kellett olvasniok a testület szabályaiból, a zsoltárakból.

A XIV. és XV. század közjogi stylusában felkapott kifejezésmódnak s a mögötte rejlő gondolatnak kétségtelen, érvényes jogként való formulázását nyújtotta a most négyszáz éve elkészült s azóta a magyar jognak főforrásává vált Werbőczy-féle *Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae*, melynek II. rész 3. cím 2. §-a megállapítja, hogy a magyar nemzet a katolikus hitre térvén, «úgy a törvényhozásnak, mint a birtokadományozásnak és a bírói hatalomnak

is a joga az uralkodás és kormányzás hatalmával egyetemben az ország szent koronájára s ennek következtében Magyarország törvényes királyaira, kiket a koronával megkoronázní szokás, ruháztatott». A 3., 4. és 5. §-ban azonban hozzá teszi: «Mindazonáltal a fejedelem nem alkothat saját elhatározásából és korlátlanul törvényeket, . . . hanem csak úgy, ha összehívja és megkérdezi a nemzetet, hogy ilyen törvények tetszenek-e neki. És ha igen, az ilyen fejedelmi határozatok . . . törvényekül tartatnak». «Rendesen azonban maga a nemzet határoz egyértelmű akarattal bizonyos dolgokat, melyeket a közjó előmozdítására hasznosaknak itél és írásba foglalva a fejedelem elé terjeszti, kérvén, hogy azokat törvényekül állapítsa meg számára és ha a fejedelem az ilyen határozatokat elfogadja és jóvá hagyja, akkor azok hasonlókép törvényerőre emelkednek és legottan törvényeknek tekintetnek.» «Mindezeket azonban a fejedelem, nem pedig a nemzet végzeményeinek hívjuk, mivel ha a fejedelem jóváhagyása és megerősítése valamelyik módon hozzájuk nem járulna, az ilyen határozatnak semmi ereje nem lenne. Általános megjelöléssel azonban gyakran nevezzük a törvényeket az ország végzeményeinek.»

«A magyar szent korona» fogalma ily tartalommal kialakulva, négyszáz éves megszakítatlan jogfolytonosságában az államot a királynak és a nemzetnek Werbőczy szerint értelmezett válhatlan egységében birja csak elgondolni.

A magyar szent korona nem egyedül a királyi hatalmat jelenti a maga folytonosságában és időleges viselőjétől független impersonalitásában, mint a mai, új keletű alkotmányos monarchiákban, hanem nemzetnek és királynak a souverain hatalomban való együttműködését.

A törvényhozásban részes magyar országgyűlés, mint az államhatalmat magában foglaló koronának egyik része nem szorul az önvédelem jogára, hogy az obstructiót legyőzze, fensőséges minőségéből származik az s utóbbi minősége nem engedi, hogy hatalmának mikénti gyakorlása tekintetében maga fölött bírót elismerjen.

Mint itél a német positiv közjogi elmélet a magyar álláspontról, a parlamentnek az államban elfoglalt s imént vázolt

állása tekintetében, nem tudhatom. A két álláspont nagyon is ellentétes s a megértés köztük talán ma is nehézségekbe ütközik, mint a XVIII. század végén, midőn a magyar közjog s ennek alapja, a szent korona, mint az államhatalom jogalanya nemcsak a gyakorlatilag érdekelt osztrák, hanem a birodalombeli német írók részéről is ellenmondással, gúnynyal találkozott.

A német birodalomnak jog szerint csak tartományi fenséggel bíró államaiban ez időtájt túlsúlyra emelkedett az abszolút monarchikus, sőt több helyt egyenesen a patrimonialis államfelfogás uralkodott. Ekkor írta Aranka György munkáját (*Az anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*, 1790.), mely Szrógh Sámuel fordításában ily cím alatt: *Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform* 1791-ben jelent meg.

E munka szerzője a szent korona hagyományos jogi constructiója alapján a magyar államhatalomnak tiszta közjogi jellegét, a főhatalomnak a király és nemzet közötti megoszlását helyezte előtérbe és állította az abszolút és patrimonialis hatalommal szembe, mely az osztrák főherceget szerinte német birodalombeli országaiban megilleti és analogiaként felsorolta az angol királynak közjogi s egyben alkotmányos állását Angliában s patrimonialis hatalmát mint hannoverai választófejedelemét németbirodalombeli országában.

A munka Schlötzernek göttingai *Staatsanzeigen*-jeiben (63. füz. 16. köt.) került erős bírálat alá. A terjedelmes bírálat (358—372. l.) ugyan — ma már nem tudhatni miért — névleg nem Arankának Szrógh által fordított munkáscsájára vonatkozik, hanem egy, a bírálat szerint állítólag «Ich bin nicht unruhig» című és csak kéziratban forgalomban levő dolgozatra; tartalmilag azonban az említett Aranka-féle munkáról van benne szó.

A bírálat tudománytalan, tendentiosus jellege ellenére is fölkeltette az érdeklődést a német tudományos világban. Azt hisszük, nem az abszolút monarchiát dicsőítő, a magyarságot, annak elmaradt culturáját, aristokratikus társadalmi szervezetének káros hatását gyalázó iránya által, mint inkább a bírált műnek azon részletei által, melyek a magyar alkotmánynak közjogi, a német államoknak patrimonialis jellegét meg lehetőszen nyers módon kiemelték.

Posse, rostocki egyetemi tanár *Über das Staatseigenthum in den deutschen Reichslanden und das Staatsrepräsentationsrecht der deutschen Landstände*. 1794. 248. l. című munkájában (Előszó 5. l.) arról panaszkodik, hogy a német államok alkotmányát igazságtalan szemrehányásokkal illetik s azok tartományurait egyszerű földesurakká fokozzák le, így egy magyar nemes is a Schlötzer Staatsanzeigen-jeiben ismertetett munkájában. Talán, mondja Posse, nem is lenne érdemes ez okoskodását közelebből vizsgálni, mert egy részrehajló idegentől származik.

Mivel azonban hasonló elveket vallanak hazai, érdemes jogászok, mint Scheid *De juris publici et privati convenientia et differentiis*, Biener *De natura et indole domini in Germania*, Fischer *Lehrbegriff sämmtlicher Cameral und Polizeyrechte* című munkáikban, szükséges a tárgyat alaposan vizsgálni. Hisz Biener idézett munkájában (Lib. I. § 10.) is azt vallja, hogy «possessio territorii immediati proprietatem territorii iurumque annexorum continet, a qua quidem superioritas distingui debet, quæ ipsa tamen cum territorio, in quo tanquam in fundo residet, patrimonium constituit principum familiarumque illustrium in Germania. Germania tota, si ab imperio ipso ejusque regimine, quod per totius regni fines patet, recesseris, regitur jure patrimoniali et herili».

Az ódivatú magyarnak, a mint Schlötzer Staatsanzeigen-jeiben híják, volt hát tudományos alapja, midőn saját hazája közjogát más jellegűnek tartotta, mint a római német szent birodalomnak tartományi fenséggel bíró államaiét, melyről az idézett írók is oly határozottan állítják, hogy az patrimonialis jellegű, hogy «omnia hæc territoria, sine quibus superioritas non intelligitur, in patrimonium et proprietatem cesserunt cum omnibus juribus, regalibus atque ipsis adeo subditis et vasallis.» Az ódivatú magyarnak szörnyűködést keltett állítása, hogy a hannoverai választófejedelem s az osztrák főherczeg nemcsak tartományaik földterületének, de lakosaiknak is tulajdonosai, nem volt hát oly annyira alaptalan, ha német tekintélyes jogászok, köztük Biener utóbbi meghatározásában szószerint mondja, hogy e tartományok az alattvalókkal együtt a tartományurak tulajdonává váltak.

A német elmélet Albrechtel elhagyta a népsouverainitás és a patrimoniális fejedelmi souverainitásnak addig uralkodott doctrináját s az állam jogi személyi minőségének alapul vétele által tényleg az ódivatú magyar felfogásához közeledett, a kinek állama, szentkoronája is egy jogi személyt, corporatiót jelent, melynek szerveit, tagjait a király s a nemzetnek a főhatalomban osztozó részei alkotják.

A szent korona sem eredetében, sem sok százados fennállásában nem jelentette sem az aristokrátiának, sem a demokrátiának egyoldalú souverainitását. A királynak Werbőczy formulázta jogállása a fejedelem kizárólagos souverainitásával hasonlóképp ellenkezik.

De élesen elkülönül a maga tartalma által a magyar szent korona az alkotmányos monarchiának attól a jogállásától is, a mely a német államokban érvényben van s mely az államot egyedül a királyban és meghatalmazottaiban látja, abból, illetőleg hatalmából azonban a népet, a parlamentet kirekeszti.

Az államsouverainitás doctrinájával, a mint az Albrechtel kialakult, különösen az alkotmányos monarchia jogi állapotával, a benne előforduló jogi tényezők viszonyával mindenestre sokkal inkább egyezik a szent korona jogi természete s megnyugtatóbb megoldást, összhangzóbb jogi értelmezést nyújt, mint a parlamentek által korlátolt, de az egész államhatalmat magában egyesítő német fejedelemség.

Az Albrecht-féle magyarázat csak arra volt alkalmas, hogy a fejedelmi hatalom földesúri, patrimoniális jellegének tarthatatlanságát kimutassa, de nem arra, hogy az alkotmányos monarchia iránt eligazítson s ezt jogilag érthetővé tegye, mint maga Binding is állítja.

S Maurenbrechernek igaza volt, midőn még 1839-ben is azt állította *Die deutschen regierenden Fürsten und die Souveränität* című munkájában (4. l.), hogy az államsouverainitás metaphysikai elméletének első praktikus nyomát Schlötzernek Staatsanzeigen-jeiben (63. füz. 358. l.) a magyar alkotmányról szóló közleményben találhatni.

A magyar szent koronán csakugyan soha sem fejedelmi, sem köztársasági népsouverainitást nem értettek, hanem az Albrecht-féle magyarázatnak is megfelelőleg a Sismondi által

(*Études sur les constitutions des peuples libres*) említett nemzet-souverainitást, mely azt fejezi ki, hogyan, mily organumok által lesz egy nemzet akarat- és cselekvésképes s hogy ez organumokat különböző mértékben, de együtt illeti a souverainitás.

Nekünk úgy látszik, hogy a parlamenteknek a német jog által is elismert hatáskörét tekintve, a tényeknek megfelelőbb azoknak az államhatalomban való részesedését elismerve, az államot a parlamenteket is magába foglaló, a magyar szent koronához hasonló corporatiónak tekinteni s ekkor az obstructio legyőzésének jogalapját nem szükséges a jogos önvédelemben keresni, mely logikai következményével, a parlamenteken kívül és fölül álló bíróságával a parlamentek erejének s vele tekintélyének lerontására vezet.

CONCHA GYŐZŐ.

A HÁBORÚ ÉS AZ EGYETEM.¹

Egyetemünk minden évben hagyományos ünnepélylyel üli meg a tanév kezdetét. Az idén az idők komolysága miatt elmaradt ez az ünnep s így az egyetem rectora s annak a karnak a dékánja, a melyből az egyetem rectorát választotta, elesett attól a nagyratartott hagyományos előjogától, hogy az egyetemi hallgatóság összességéhez szólhasson.

Erre most alkalmunk nyílik, s szólni fog az ifjúsághoz a következő előadásokban a tanároknak egy sora is. Ezen előadások tárgya az lesz, a mi most mindnyájunk lelkét kitölti, a mi gondolkozásunk, aggodalmaink és reményeink legfőbb tárgya: a háború.

Igaz, hogy most a tettek beszélnek s a szavak csak másodrendű jelentőségűek. De ne becsljük kevésre a szavak irányító, megnyugtató, lelkesítő hatását a társadalomra s küzdő fiaink lelkületére is. Ilyen nagy időkben a közvélemény méltán elvárja a tudomány férfaitól, hogy tudásuk s kutatásaik fáklyájával megvilágítsák a világot megrendítő nagy események mélyebb okait, történelmi hátterét, a jelen s a jövő függő kérdéseit és feladatait. Egyetemünk se maradhat távol a háborúhoz fűződő nagy kérdésektől. Mi tudósok nem akarunk elszigetelt olympusi magaslatokon maradni, hanem nemzetünkkel összeforrvá, tudományunkkal éltetni és hatni, az eleven nemzeti élet munkásai akarunk lenni.

Egyetemünk ebben a viharos világtörténelmi évben is megnyitotta kapuit, s hogy ezt helyesen tette, azt az eredmény tanúsítja. 5409 beírt hallgatónkkal, még ha leszámítjuk is azt

¹ A budapesti kir. magyar tudományegyetem aulájában 1914 deczember 4-én tartott előadás.

a talán ezer hallgatót, a ki csak névleg iratkozott be, valójában pedig katonai szolgálatot teljesít, még mindig nagy és népes egyetem vagyunk. Tantermeinkben, dolgozó helyiségeinkben, klinikáinkon, megfogyott számú hallgatóság mellett ugyan, de rendben folynak az elméleti előadások és az életre előkészítő gyakorlatok, s ifjúságunknak az a része, a mely egy vagy más okból nem vehet részt a haza fegyveres védelmében, buzgón és komolyan végzi munkáját, talán még buzgóbban, mint a rendes években. Mi célja is lett volna annak, hogy félbeszakítsuk a kulturai munkát? Ezer érdek fűződik ahhoz, hogy míg fiaink odakünn vérük hullajtásával védik a haza földjét, idehaza a gazdasági és kulturális élet fel ne boruljon egészen, hanem lehetőleg tovább folyjon a maga rendes medrében. Ellenségeink mohón kapnak azokon a, szerencsére költött, híreken, a melyek nálunk és szövetségeseinknél a társadalmi élet felbomlását ujságolják. E hírekből egy szó sem igaz. A magyar társadalom nagyszerűen állja a háborúnak hazánkon végig zúduló viharát és kormányzó köreink kitünően gondoskodtak és gondoskodnak arról, hogy e nehéz időkben is épen maradjanak a rendes nemzeti élet keretei. S olyan fontos kereke a társadalom gépezetének, mint a felsőbb oktatás, nem hiányozhat anélkül, hogy azt az egész gépezet meg ne érezze.

Méltán dicséret illeti meg közoktatásügyünk vezetőjét, hogy a háború első idejének óriási izgalmai között is azonnal meglátta a helyes utat és erélyesen megvalósította azt az elvet, hogy a culturmunkának a háború alatt nem szabad szünetelnie, s hogy különösen a közoktatásnak félbeszakítás és lehetőleg hiány nélkül kell folynia az egész vonalon. Ez annál nagyobb érdem, mert önálló elhatározáson alapul, mely nem támaszkodhatott külföldi példára. Mi egy hónappal előbb kezdjük a tanévet, mint a nyugati egyetemek s nálunk döntenie kellett a tanév sorsáról, mielőtt odakünn még csak szóba is jött volna ez a kérdés. Most már könnyebb volna az intézkedés, nemcsak, mert lelkünk már szinte beletörődött a háború gondolatába, hanem azért is, mert példa áll már most bőven rendelkezésre. Ausztria és Németország egyetemei a két galicziai, s a czernowiczi egyetem kivételével szintén megnyitáltak, valamennyien a rendes időben, s a német közoktatásügyi ministerek nyoma-

tékosan fejezték ki külön rendeletekben azt az óhajtasukat, hogy az egyetemi tanítás, az egyetemi intézetek munkája lehetőleg teljes intensitással folyjon minden irányban, a hadba vonult erőknél másokkal való helyettesítésével. S ime Németországban a valódi népháború óriási erőfeszítései mellett ép oly kevésbé némultak el és haltak ki a tudomány csarnokai, mint minálunk, folyik ott is, bár a rendesnél szerényebb keretben, a serény munka, s nemcsak az egyetemeken, hanem az akadémiákon s a tudomány más otthonaiban is. A véletlen úgy hozta magával, hogy Németországban is, épúgy mint minálunk, éppen erre a háborús esztendőre esett a békés tudományos életnek egy jelentős és öröndetes eseménye: a tudomány egy új gócpontjának, egy új egyetemnek a megnyitása. Az új frankfurti egyetem történetének elején ugyanaz az emlékezetes mondat fog állani, mint a mi két új egyetemünk történetének első lapján: hogy működésének megindulta egybeesik a világtörténelemnek egyik legnagyobb eseményével, az emberiség történetének egyik legmegrázóbb válságával.

Egyetemünk levéltárában egypár érdekes adatot találtam arra, hogy mi történt egyetemünkön 68 évvel ezelőtt, nemzetünknek egy másik nagy krisise idején. Megállapítottam, hogy 1848/49-ben egyetemünk működése nem szakadt félbe, csak kissé eltolódtak a tanévvégi és -eleji terminusok: az 1848-iki nyári félév előbb végződött s a következő téli félév később kezdődött a rendesnél. Báró Eötvös József közoktatási és cultus-minister 1848 április 24-én a következő rendeletet bocsátja ki: »Engedvén azon számos felterjesztéseknek és kérvényeknek, melyek a tanintézetek igazgatóságai s a tanuló ifjúságtól közelebbről hozzám jutottak, hogy mind a szülék a hazának mostani idejében megnyugtassanak, mind a tanítók a jövő tanrend-szer előkészítésében, a mennyiben fel fognak szállíttatni, közremunkálhassanak, rendeltetik: hogy gymnasiumok, lyceumok, akadémiák, collegiumok és egyetem igazgatóságai, mihelyt a tanárok bevégzik tanítmányaikat, a tanuló ifjúságot, az iskolai év vége előtt is, bocsássák el. Ezen rendelet szolgáljon ösztönül a tanároknak, tanítmányaik minélelőbbi bevégzésére, s a tanuló ifjúságnak a szorgalmatosságra.»

S 1848 július 18-án Eötvös bárónak egy újabb rendelete

lát napvilágot, mely a jövő tanév kezdetéül mind a gymnasiumokra, mind a felsőbb tanintézetekre nézve november hó első napját tűzi ki, de nem a válságos időkre való utalással, hanem tekintettel «az iskolai ügynek tervezetbe vett korszerű, mind anyagi, mind szellemi elrendezésével kapcsolatban levő teendők halmazára».

Hogy még a következő válságos évben, 1849-ben is milyen gondot fordított a magyar közoktatási kormány az egyetemi tanítás zavartalan menetének megóvására, az kiderül Horváth Mihály miniszternek 1849 június hó 12-én kelt leiratából, melyben Pest város hatóságának felkérésére átengedi az egyetem tantermeit a pesti ujonczok ideiglenes elhelyezésére, de azzal a megjegyzéssel, hogy ez az engedély csak július 31-ig, vagyis a nyári szünet végéig szól, akkor pedig a tantermek mulhatatlanul újra kiürítendőek, nehogy kárt szenvedjen az egyetemi tanítás.

Nehéz időkben egyedüli vigaszunk a munka lehet. Igaz, hogy nem könnyű felzaklatott lelkünket, habár rövid időre is, kiragadni azoknak az érzéseknek és hangulatoknak özönéből, a melyek azt elfoglalva tartják s a melyek a háborúnak hullámszerűen változó napihírei szerint bensőnket hol örömmel, hol meg hazafias gonddal töltik el. Hogyan találjuk meg ilyen lelkiállapotban azt a lelki szélesendetet, a melyet a tudományokkal való foglalkozás kíván? Ámde ilyenkor válik az be, hogy az embernek bizonyos fokig hatalma van a lelkiállapotai felett. Szilárd akarattal urává lehetünk hangulatainknak, s gondolatainkat és figyelmünket tudatosan a magunk elé tűzött tárgykörre fordíthatjuk. Mi egyetemi tanárok attól tartottunk, hogy szinte lehetetlen lesz az előadás, nemcsak a hallgatóság figyelmének hiánya miatt, hanem főképen azért, mert magunk nem leszünk képesek előadásainkat megtartani. De a dolog jobban sikerült, mint hittük volna, sőt a tudományos munka, a rendes tanszéki tevékenység valóságos áldásnak bizonyult e nehéz napokban, valóságos mentsvárnak, a hova menekülhet a felizgatott lélek s a hol, hacsak egy időre is, visszanyerheti nyugalma, egyensúlyát. S hogy így érez az ifjúság is, azt az előadásokon való figyelme, komolysága bizonyítja. S ugyan mit használunk hazánknak azzal, ha tétlenül

s szinte dermedten szemléljük az eseményeket s egyebet nem teszünk, mint lelkesedünk és aggódunk a haza sorsán? Nekünk, a kik idehaza maradtunk, első kötelességünk, hogy erőnk és egyéni viszonyaink szerint beállítsuk a mi közreműködésünket is a háborúval közvetlenül kapcsolatos nemzeti munkába, legyen az betegápolás, gyűjtés, segélyactió, vagy bármi más fajta szolgálat. Azonfelül meg kötelességünk, hogy polgári foglalkozásunkat ezekben a nagy időkben is híven teljesítsük, abban a tudatban, hogy mi is sejtjei vagyunk annak a társadalmi szervezetnek, a melynek zavartalan működése a háború alatt nemzeti érdek. Az ifjúságnak komoly munkájához szolgáljon az a gondolat buzdításul, hogy a hazának, ha a háború elmúlt, még fokozottabb mértékben lesz szüksége képzett erőkre, derék, szakmájukhoz értő munkásokra.

A nagy Cuvier, Goethe kortársa, a kit méltán neveznek az őslénytan apjának, a geológiai rétegek kihalt, csak kővületeiből ismert állatvilágának a magyarázatára kigondolta az ő kataklysmos-elméletét. Óriási elemi kataklysmák zúdulnak időnként végig a föld kerekiségén, megrázzák ezt a mi vén bolygónkat, átváltoztatják kérgének arczatát és elpusztítanak minden élő a föld felszínén. De a régi világ romjain új élet kel, az elpusztult szerves élet vérével áztatott talajból egy új világ csirázik elő, új és tökéletesebb alakzatokkal, a teremő Eszme magasabbrendű alkotásaival. S a halálnak és újraéledésnek ez a váltakozása időről-időre megismétlődik, s így halad elő, új és új teremtesek lépcsőfokain, a szerves élet a fejlődés magasabb állapotai s a teremtes koronája: az ember felé.

Ma a tudománynak már megállapított igazsága, hogy sem a föld felszínének alakulását, sem a szerves élet tökéletesülését nem ilyen nagy kataklysmák szabják meg. Porszemek lerakódásából, parányi, észrevehetetlen elváltozások halmozódásából tevődik össze lassú, évezredes és évmilliók folyamatokban a föld felszínének s a szerves világ képeinek metamorphosisa. A vulkáni kitörések, a nagy áradások csak apró-cseprő, helyi jelentőségű epizódok.

A nagy kataklysmosok gondolata már rég kiszorult a föld és a szerves világ fejlődésének, történetének eszmeköréből.

Ezek a nagy katastrophák csak az emberiség történetében vannak meg. De itt megvannak; az emberiség története ilyen kataklysmosok sorozata. Most is ilyen nagy katastrophát élünk át, a legnagyobbat talán, a mióta az emberiség él és küzködik e földön. Érezzük a nagyságát, a megrázó erejét. Mi, a béke áldásos évtizedeiben nevedezett culturemberek, a kiknek eddig a háború jóformán csak iskolás éveinkből és olvasmányainkból ismert papirosfogalom volt, a kiknek talán az volt a hitünk, hogy egy nagy európai háború mai nap már lehetetlenség, ime most benne vagyunk a világháborúnak szörnyű és nagyszerű valóságában, heroikus és történelmi nagyságában.

A természettudós, a biologus nemcsak megilletődve, hanem a dolgok végokát kereső értelemmel is áll az erők ez óriási mérkőzésének hatalmas látványa előtt és keresi ennek a világot megrázó emberi kataklysmosnak kapcsolatát a természet örök törvényeivel, a szerves élet közös, kérlelhetetlen alaptünetényeivel. Igaz-e, hogy mint annyian mondják, a háború nem egyéb, mint a létért való küzdés természeti alaptörvényének emberileg módosult, az emberi psyche szerint átformálódott alakja?

A struggle for life-nak oly sokat hangoztatott jelszavát Darwin vetette be a szerves élet haladásának okait magyarázó eszmekörbe. Darwin lelki szeme előtt, mikor elméletének alapjául vette ezt a Malthustól kölcsönzött gondolatot, nem is annyira az állatoknak egymással folytatott küzdelme lebegett, mint inkább azok a tusák, melyeket a szerves lények a fukar természettel, a környező világ zordonságával vívnak a megélhetésért. Csak a későbbi epigonok élesítették ki a Darwin-féle conceptiót az állatok közt folyó ádáz, könyörtelen harczezát, az élőlények háborús chaosává, melyben minden lény a másíknak az életére tör.

Én nem hiszek ennek a küzdelemnek általánosságában s még kevésbbé tudok abban hinni, hogy ez a küzdelem lehetne mozgató ereje, alapja a haladásnak. Igaz, hogy a szerves lények közötti küzdelemre sok példát lehet felhozni az állat- és növényvilág életéből, de minden példára tíz olyan példa esik, a mely azt tanusítja, hogy az élőlények békésen megférnek egymással,

egymás körét nem zavarják, egymáshoz alkalmazkodnak, sőt számos példáját találjuk annak is a természetben, hogy az élő lények egymásnak kölcsönösen támogatást, segítséget nyújtanak. Egy orosz természettudós és sociologus, Kropotkin Péter herczeg, gyönyörű művében sok példáját hordja össze ennek a kölcsönös segítségnek, ennek a mutualismusnak, s a kegyetlen Darwin-féle tannal szembeállítja azt a gondolatot, hogy nem a kölcsönös pusztítás, hanem igen is az egymásnak nyújtott támogatás alaptüneménye a szerves életnek s egyúttal kútforrása a haladásnak az élők világában. Ez a támogatás persze nem képzelendő olyasvalaminek, mint az emberi lélekben fakadó szánsalom, hanem egy ösztönnek, egy rideg természeti törvénynek a megnyilvánulása.

Legritkább a természetben az, a mit Plate intraspecial-küzdelemnek nevez, vagyis ugyanazon állatfajta példányainak a küzdelme egymással. Pedig ennek kellene a legáltalánosabbnak, a leghevesebbnek lenni; mert hisz ott várhatjuk a legsűrűbb összeütközéseket, a hol a létfeltételek azonosak. Plate, a ki különben hangyaszorgalommal gyűjtött össze mindent, a mivel Darwin conceptióit támogatni lehet, csak igen kevés meggyőző példát tud erre felhozni. A ragadozó állatok vére szomjaznak és gyilkos természetűek, mert szervezetük alkotása szerint csak hússal tudnak táplálkozni s ahhoz, hogy megszerezhessék az életükhöz szükséges eledelt, életet kell kioltaniok. De csak más fajtát pusztítanak el; tigris a tigrist, farkas a farkast nem bántja, s ha valahol megfogytak a megélhetés feltételei, az éhező állat inkább éhen hal, vagy máshová vándorol, mintsem hogy megtámadja, megölje és elfogyaszsa a maga fajtáját. Leginkább még a nőstényért való küzdelem az, a mi viaskodásba keveri egymással egy-egy fajta hímeit; persze közvetve ez is küzdelem a létért, csak nem a már meglevők léteért, hanem az eljövendő «hatalmas harmadik»-nak a létrejöhetéseért. Csakhogy ennek a küzdelemnek nagyobb szerepe, nagyobb jelentősége nincs: nem általános tüneménye az állatvilágnak. Az pedig sohasem fordul elő, hogy egy-egy állatfajtaból csapatok verődnek össze, a melyek egymással harcra kelnek.

Az emberiség nagy fegyveres küzdelmeinek megértésére hiába fordulunk a természethez; az állatvilágból inkább har-

monia csendül felénk, szemléletéből inkább a békés megférésszelid gondolata bontakozik ki. Az ú. n. történelmi materialismusnak az a tétele, hogy az emberek közti küzdelem mindig gazdasági harc s ezzel a közös indító okával a háború bekapcsolódik a létért való küzdelem általánosságába, hibás alaptól indul ki.

A háború sajátlagosan emberi tünemény: a dúsan kialakult emberi értelem és egyéniség talaján burjánzó különleges emberi cselekvés. Az emberi léleknek ezer színben játszó tarka világában, az emberi érzelmek, szenvedélyek, törekvések és eszmények végtelenségében különülnek ki azok a sympathiák és antipathiák, azok az érdekközösségek és érdekellentétek, a melyek az embercsoportokat, a népeket és népcsaládokat hol közelebb hozzák egymáshoz, hol meg szembeállítják egymással az összeütközések politikai és társadalmi formájában, vagy a fegyveres háború tényeiben. A háború beletartozik abba a váltságdíjba, a mit az emberi nem fizetni kénytelen az óriási módon fejlődött és kialakult agyvelő s a csodává gazdagodott értelem ajándékáért. A háború nem az állati ösztönök nyilvánulása az emberben, hanem az embert az állat fölé emelő emberi értelem és akarat szomorú szülöttje.

De ha ez így van, akkor a háborúnak szaporodniok kell az emberi öntudat dúsabb fejlődésével, akkor az emberi elme gazdagodása, az emberi művelődés haladása egyuttal út a paradicsomi béke felől az örökös harc felé. S itt ellentmondást látunk az általános felfogással. A kezdetleges, culturátlan, «vad» népeket, a távoli földrészeknek, délvidéki szigeteknek ősi állapotban maradt bennszülötteit a közfelfogás vérengző, emberevő, örökösen hadakozó lényeknek képzei s arról is meg van győződve mindenki, hogy ilyen harcias vademberek lehettek a mi történelemelőtti barlanglakó nomád őseink is. A civilisatio nemes feladata, hogy bevezesse az egymást örökösen gyilkoló vad népeket a műveltségnek áldásos, békés, napsugaras birodalmába.

Hobbes, a XVII. század angol bölcsészének sociologiai elméletében leli ez a felfogás első határozott kifejezését. Az emberiség ősi, eredeti állapota ő szerinte a féktelen vadság, a bellum omnium contra omnes; a művelődés hajnalán az első

társas alakulás s később az államok keletkezése nem egyéb, mint szervezkedés ennek az örökös harcznak a legyőzésére.

A biologus szemével nézve az embert, már eleve más véleményhez kell jutnunk. Az emberi szervezet, ha nem tekintjük a hatalmasan fejlődött agyvelőt, oly fegyvertelen, olyannyira hijján van a támadás és védekezés minden szervezetbeli eszközének, hogy első rápillantásra is nyilvánvaló, hogy az ember a maga ősi primitív állapotában a békés életre s nem a küzdelemre van teremtve. A harczra alkalmassá az ember csak azzal lesz, hogy természetes fegyvereinek a hiányát cselvetéseivel, különösen pedig mesterséges fegyvereivel pótolja. Ezeket pedig az ember csak művelődésének haladásával eszeli ki és tökéletesíti. Az emberiség történetének elején egy védtelen és szelid, a dús természet ölen ellenségek és versenytársak nélkül békésen élő lény áll. S ezt a tanulságot vonhatjuk le közvetlenül a néprajzi tapasztalatokból is. A legkezdetlegesebb, legősibb népek szelidek, békések, gyámoltalanok. Azt persze nem mondhatjuk, hogy azt a boldog aranykort tárják elénk, a melyet a classikus kor költőinek, Ovidnak, Virgilnek és Tibullnak a képzelete festett meg, sem azt a megelégedett, eszményi, nyugodt természetes állapotot, a melyről Rousseau álmodozott, sőt inkább nagyon is nyomorúságosan élő, sokat nélkülöző szegény párok, de bizonyos, hogy nem harcias természetűek. A Stratz-féle protomorph népfajok, a melyeket a mai embertan a kihalt diluviumi fajták után a földet egykor benépesítő ősi emberiség utolsó kihaló maradványainak tekint, mind szelid, félénk és egymással békésen megférő emberek. Ilyen képét festi Klaatsch az ausztráliai őslakóknak, a két Sarasin a ceyloni veddáknak, mások a délafrikai koikoinoknak, az újguineai pápuáknak s a délamerikai őserdők lakóinak. A kezdetleges népek szelid életébe a háború elemét először nem a létért való küzdelem, nem a táplálékért való versengés viszi be, hanem leginkább a babonának már nagyon korán megjelenő különleges emberi vonása, olyasvalami tehát, a miben az ember sorsának természetfeletti végokát kereső magasabb emberi értelem első derengését láthatjuk. A pápuák egy falujában valaki megbetegszik; a falu bölcsei tanakodnak és megállapítják, hogy ennek az oka nem lehet más, mint a szomszéd falu valamelyik lakosa, a ki meg-

bűvölte a beteget. Erre meg is indul már a büntető expeditio. Az ausztráliai bennszülöttek helyenként minden halálesetet ilyen megbűvölésből magyaráznak s az ebből fakadó vérbosszú az ő egyetlen háborúskodásuk. Ez csak két példa, de igen sok ily példát hozhatnék fel. A háború ezen első motivumához az emberi psychének szövődöttebbé alakulásával, az emberi iparkodások gazdagodásával, a népek közötti viszonylatok szaporodásával az összeütközéseknek új és új forrásai szegődnek, hol a gazdasági, hol az erkölcsi élet köréből.

A cultura haladását az emberiség történelmi időszakának évezredeiben mindinkább sötétedő és növekvő árnyékként követi a háború. De a történelem azt is tanúsítja, hogy a háború rombolásainak nyomában új élet fakad, s nemcsak új élet, hanem legtöbbször magasabbrendű élet is, az emberiség magasabbrendű céljait inkább megközelítő társas és politikai alakulás. Az emberhez méltóbb állapotokat, a szabadságot leginkább a háborúk vívták ki, s az a sok elfolyt vér, az a sok viruló fiatal élet, melynek jelene a harcztereken multtá lett, megalapozója egy gazdagabb és boldogabb jövőnek. S enyhítheti a háborúk képének sötétségét az a gondolat is, hogy a háborúnak nemcsak borzalmai vannak, hanem van ethikája is: van nevelő, nemesítő, tisztító hatása, s nemcsak a háborúnak, hanem már a háborúhoz való előkészületeknek, a békében való katonai szolgálat fegyelmének is. A háború életre kelti, kifejleszti, felszínre hozza az emberi léleknek egyes olyan nemes tulajdonságait, olyan erényeit, sugárzóvá teszi az emberi szívnek olyan fényességeit, a melyek a hosszas békében elhalványulnak, elesenevésznek. A háború közelebb hozza egymáshoz, egygyé olvasztja az önfeláldozásban, a hazaszeretben, a kölcsönös segítségben a szíveket.

A háború a culturának a gyermeke, a culturával születik és növekszik s mégis az utolsó századok tapasztalatai azt tanúsítják, hogy a háború gyakorisága a magasabbrendű művelődés térfoglalásával inkább csökken. A háborút kiváltó ellentétek szaporodásával együtt halad ugyanis a humanismus haladása is. Az emberies gondolkozás visszariad a háborúval járó sok nyomorúságtól s a míg lehet, féken tartja a kitörni vágyó, összeütközni kész erőket, s így a haladó cultura nemcsak a háborút

nemzi, hanem annak az ellenszerét is, mint a hogy az emberi szervezet is önmagára veszedelmes mérgeket s ezeket ártalmatlanná tevő ellenmérgeket is termel. S nekem megvan az az optimismusom, hogy ez az ellenmozgalom valaha elég erős lesz ahhoz, hogy lehetetlenné tegye a népek közötti feszültségeknek fegyveres kisüléseit; a társadalmi fejlődés logikája odaütal, hogy az emberiség elvégre is meg fogja találni annak módját, hogy más úton egyenlítse ki az embercsoportok közt támadó ellentéteket.

De ne szőjük most az örökbéke szép álmát: nem időszerű az e pillanatban. Értsük meg az idők szavát. Háborúban élünk s nekünk most kötelességünk és létérdekünk, hogy egész valónkkal, lelkesedésünk, elszántságunk, bizakodásunk teljességével ennek a háborúnak s a szükséges és biztos győzelemnek a gondolatával forrjunk össze.

Érezzük és értsük át, hogy mi forog most koczánk: hassa át egész valónkat az a tudat, hogy veszedelemben forog ennek a hazának fennmaradása, nemzetünk léte, tehát minden, a mi nekünk az életet értékessé és kívánatossá teszi. Ezt a háborút végig kell küzdenünk és győzelemmel befejeznünk. A győzelmet csak elszánt akarát, minden erőnk megfeszítése, korlátlan áldozatkészség és magunkban a győzelemhez szükséges bizakodó lelkiállapot változatlan fenntartása biztosíthatja.

Ez a háború is sajátlagosan emberi motivumok összeütközése, a szó rossz és jó értelmében. Bismarcknak az a jóslata, hogy a legközelebbi nagy európai háború gazdasági harcz lesz, nem vált be. Ez nem merőben csak gazdasági harcz, hanem inkább politikai, nemzeti aspiratiók, emberi szenvedélyek összeütközése. Az emberi lélek erkölcsi gyarlóságaiból s nem a gyomor elfogadható szükségleteiből fakadó erők azok, a melyek valóságos gyűrfűvé fonódtak össze körülöttünk és dicső szövetségesünk körül, hogy megfojtsanak, feldaraboljanak bennünket, hogy elvonják tőlünk az élethez, a továbbfejlődéshez szükséges levegőt és nap-sugarat. Egy erkölcsi törvényt nem ismerő, rossz vezetőktől félrevezetett és felizgatott balkáni nép féktelen nagyzási hóbortja zsoldjába állt az északi colossus hagyományos, telhetetlen terjeszkedésvágyának és az egész világ feletti uralomra

éhes kapzsiságának, s aknamunkával s a kihívások szakadatlan sorával s végül egy szörnyű merénylet gázságával életére tört a mi békés monarchiánknak. S a mikor a nagy német nép, híven állva a szövetségi hűség fogadalmát, hatalmas, legyőzhetetlen erejét a mi védelmünk szolgálatába állította, megmozdult a német nép ősi ellensége, a nyugtalan vérű, a revanche rögeszméjétől beteg francia nép s a Németország csodás gazdasági és kulturális emelkedésére régóta irigykedő, tengeri felsőbbbségét féltő angol kalmárnemzet.

S emberi érzésekből s nem az anyagi megélhetés állati ösztönéből fakad a mi küzdelmünk, a mi védekezésünk indító oka is ebben a reánk erőszakolt háborúban; de a mi szent meggyőződésünk szerint az emberi lélek nemesebb sphéráiból, erkölcsi magaslataiból. A mi békeszeretetünkhöz a kétség árnyéka sem férhetett s azt, hogy a legnemesebb emberi tulajdonságokat, a jellem és szív annyi fényességét magában egyesítő agg fejedelmünk csak a béke eszméjének élt, még ellenségeink sem tagadhatják. Minket nem a gyűlölet, nem az irigység vezetett, s nekünk csak egy érdekünk fűződik a háborúhoz, az, hogy biztosítsuk hazánknak a zavartalan, nyugodt fejlődés lehetőségét a meglévő keretekben. Mi magyarok nem kíváncztunk túl azokon a határokon, a melyekkel évezredes küzdelmes létében történelmileg kialakult a mai Magyarország. Nem volt más vágyunk, mint hogy ezeken a határokon belül békésen szentelhessük erőinket nemzetünk politikai és gazdasági kiépítésének s a nemzeti geniusunkban rejlő szellemi erők kifejlesztésének.

S midőn mi e haza s a monarchia földjét védjük, érezzük, hogy egyúttal harczosai vagyunk egy nagy emberi eszménynek: a civilisatio, a közös emberi cultura érdekének is. Magyarországnak, úgy látszik, a gondviselés által kijelölt történelmi hivatása, hogy védbástyája legyen a haladott nyugati műveltségnek a kelet előretörő barbarismusa ellen. Az idők változnak: az a keleti nemzet, a melynek előrenyomulását nyugat felé évszázadokon keresztül nekünk kellett föltartóztatnunk, ime most velünk együtt harczol a közös ellenség, a moszkovitizmus ellen, melynek szennyos hullámai elárasztani igyekeznek a középeurópai művelődésnek gondosan ápoltt talaját. Hogy mit várhatunk ettől a moszkovita áradattól, azt a kozák hordák garázdál-

kodása eléggé mutatja hazánk északi megyéiben, Keletporoszországban, Galicziában. A legnagyobb örület, a mit ez a háború felszínre hozott, nyugati ellenfeleinknek az az állítása, hogy a civilizációért küzdenek, mikor le akarják törni az emberiség által eddig elért legnagyobb műveltség hazáját, Németországot, mikor segédkezet nyújtanak ahhoz, hogy a kozák és szibériai hordák ellepjék Németországot, Ausztriát és a mi szép hazánkat, s a mikor idecsődítik Afrika és Ázsia barbár tömegeit s még a sárga veszedelmet is, Európa sok ezer éves culturájának a megsemmisítésére. Mi magyarok az osztrákokkal, németekkel ezt a culturát védjük. Szent a háború nekünk, mert nagy és nemes czélokért ontjuk vérünket. A hol a küzdelemnek ilyen erkölcsi alapja van, a hol ilyen erkölcsi erők szállnak síkra az erkölcselenség ellen s oly szent akarat állja a küzdés nagy próbáját, ott a győzelem nem maradhat el. Ez a mi szilárd hitünk.

Magyarország fiai a nemzet és király iránti hagyományos hűséggel, az önfeláldozás elszántságával ragadtak fegyvert és sereglettek a zászlók alá, mikor elhangzott a fejedelem hívó szava. A magyar nép meleg, lelkesedni tudó szíve, hősiessége, melyről történelmünk minden lapja tanuskodik, még mindig a régi.

S a mi hőseink közt ott küzdenek ennek az egyetemnek a fiai is. Ti pelyhedző állú ifjak, a kik elhagyátok a tantermek padjait, a laboratoriumokat, a kik könyveiteket fegyverrel cserélve fel ott küzdetek az északi és déli harcztereken ennek az országnak s a culturának ellenségei ellen, hozzátok száll a lelkem. Felkeres benneteket a nedves lövészárkokban, a harcztér golyózáporában, a menetelések fáradalmai és nélkülözései közt. Elviszi hozzátok a mi üdvözetünket, hálánkat és azt a kívánságunkat, hogy minél előbb viszontláthasson benneteket az egyetem, a győzelem babérjával díszítve. Isten óvja és áldja meg hazánkat ebben a küzdelemben!

LENHOSSÉK MIHÁLY.

AZ ORVOSI TUDOMÁNY A HÁBORÚBAN.¹

A háború az államtól, a társadalomtól s az egyesektől egyaránt nagy áldozatokat követel. Nagy hiba volna, ha ezeket titkolnók vagy elhallgatnók.

Ellenkezőleg, ismernünk kell azokat, hogy védekezhessünk ellenük, hogy hatásukat kisebbíthessük s veszteségeink pótlásáról gondoskodhassunk.

A háború borzalmai között felemelő és vigasztaló momentum: a betegségek ellen való védekezésben és a sebesültek gyógyításában elért siker. Az orvosi tudományok értéke a háborúban épen olyan mértékben emelkedett, mint a technikai tudományoké, csak hogy míg utóbbiak a rombolás, az öldöklés szolgálatában is állanak, addig az orvosi tudományok kizárólagosan azon célra törekcszenek, hogy a betegségeket elhárítsák, azokat meggyógyítsák, a sebesülteknek enyhülést nyujtsanak, munkaképességüket visszaadják, életüket megmentésék.

A modern hadviselés óriás mértékben megnövelte a feladatokat, melyeknek betöltése az orvosi tudományokra vár. Minden jel oda mutat, hogy a mult század munkája, melynek alapjait a német Koch és a franczia Pasteur, a magyar Semmelweis és az angol Lister vetették meg, az orvosi tudományokat képessé teszi a nagy, szinte emberfeletti feladatok megoldására.

A feladatok sokaságából kettő emelkedik ki, melyeknek mindegyike jogosan számot tarthat a közvélemény érdeklődésére.

Az első a sebesültek gyógyítása.

A másik a betegségek s első sorban a járványos betegségek ellen való védekezés.

¹ A budapesti kir. magyar tudományegyetem aulájában tartott előadás.

A sebesülések közt legtöbb a lövési sérülés. A kard- és bayonette-sebzések egészen háttérbe szorultak, a golyó, a shrapnell, a gránát játszsza a főszerepet. (A japán-orosz háborúban 1%-nál kevesebb volt a hideg fegyver által okozott sebesülés.) Míg régente a háborúban ember emberrel állott szemben, ma a roham az utolsó felvonás, melyet gyilkos tüzéségi golyóharcz előz meg. E helyzetben nem változtat az, hogy a repülőgépek felelevenítették a nyilak szerepét, és pedig első ízben éppen a most folyó háborúban. Francia és angol repülőgépekből kb. 5 cm. hosszúságú hegyes nyilak százait szórták le, melyek mélyen behatoltak a katonák és a lovak testébe.

A lövési sérülések között még aránylag legkevesebb fájdalmat s legkevesebb pusztítást okoznak a kis kaliberű puska-lövegek, melyek tüdön, izmokon, sőt még a szíven s a koponyán is áthaladhatnak nagyobb roncsolás és veszedelem nélkül. A modern lőfegyvereknek ezen úgynevezett humanus voltát legelőbb az angolok rontották meg, Dum-Dum golyókkal. Ezek a történelem ítélőszéke előtt tanuskodni fognak arról, hogy az angolok a civilisatiót milyen eszközökkel terjesztették Indiában. Ebben a tartományban van a Dum-Dum-gyár, a hol a lövegek külső aczéلبurkolatát meghasítják, vagy lecsiszolják, hogy az ólom-mag kinyomulva az ember testében roncsolásokat hozzon létre. A shrapnell, mely sok száz golyót tartalmaz, csak akkor okoz tömeges és súlyos sebesülést, ha a katonák felett kis magasságban robban fel. A gránátok pusztításai a legborzalmasabbak.

A sebkezelés módszere alaposan átalakult. Száz évvel ezelőtt a lövési csatornába forró olajat öntöttek, később a zúzott, roncsolt sebeket erős antisepticumokkal (fertőtlenítőkkel) tisztogatták és mosták. Ma pedig alapszabály, hogy a lövési sérülést a katona magával hordott kötszer-csomagjával fedje be, a nélkül, hogy a sebhez bárki is hozzányúljon. Napoleon genialis tábori orvos-főnöke, Larrey, a harcsvonalban a leg-radicalisabb eljárás híve volt, míg ma a Bergmann és Billroth példájára a legnagyobb sebészek a legconservatívabbak s ma a harctér közelében a józan, teljes abstinencia uralkodik. Kiderült ugyanis, hogy a lövési sérülések gyakorlati szempontból nem tekinthetők fertőzött sebeknek s a sebesatornába

mégis bejutott kórokozó csirokkal szemben a legbiztosabb védelmet a szervezet egészséges szövetei nyújtják. Annak ismeretét, hogy a fertőzés contact infectio útján jön létre, Semmelweisnak köszönhetjük s pusztán az ő tanának értékesítése és alkalmazása a háborúban is számtalan élet megmentésére vezetett.

Még nagyobb haladást mutathat az orvosi tudomány a betegségek ellen való küzdelemben. A háború betegségei első sorban a járványos betegségek: a kolera, a typhus, himlő, dysenteria, pestis. Ezek régebben több, sokkal több áldozatot követeltek volt, mint a fegyverek. A krími háborúban a francziák 20,000 katonát vesztek sebesülés s 65,000-et járványos betegségek által, az amerikai polgárháborúban 110,000 katona halt meg fegyvertől, 225,000 betegségben. Már az osztrák-porosz háborúban 12,000 fegyver által okozott halállal szemben 16,000 betegség-halál áll, a német-francia háborúban 1870/71-ben 28,000 német katona esett fegyvernek áldozatául s 15,000 betegségnek, ellenben az 1877/78-iki orosz-török háborúban 34,000 fegyverhalállal szemben 82,000 betegség okozta áll. Jeléül annak, hogy nem a járványok ereje gyöngült.

Ezen változásnak forrása, hogy megismertük a járványos betegségek kórokozóit s megtanultuk, mikép lehet azokat ártalmatlanná tenni. Hogy a siker csakugyan ezen nyugszik, azt néhány példával megvilágítom. A francia-német háború alatt a himlő nagy pusztításokat okozott, mind a francia hadseregben, mind a Németországban internált francia foglyokban, sőt Németország polgári lakosságában is, de úgyszólván teljesen megkimélte a német hadsereget. A különbség onnan származik, hogy míg a német hadseregben az újraoltást szigorúan keresztülvitték, addig a francia hadsereg alig 34%-a volt beoltva, a polgári lakosságból még kevesebb s akkor Németországban sem volt még az újraoltás törvényesen szabályozva, sőt a járvány kitörésekor nem is állott elég oltóanyag rendelkezésre. A háború után megalkotott himlőoltási törvény Németországot teljesen mentesítette, sőt a szomszédos Oroszországból behurczolt himlőesetek is izolálva maradtak; a hadsereg számára a mozgósítás első napján egy millió adag oltóanyag állott újraoltás céljaira rendelkezésre.

A typhus az amerikai polgárháborúban és a krimi háborúban öltött nagy méreteket. Nagy áldozatot követelt az angoloktól a búr háborúban és a németektől az afrikai harcokban, előbbiben az angoloknak 42,000 typhus-esetük volt. A bántalom leküzdésére két módszert alkalmaznak: a katonák elhelyezését, ételmezését, ellátását, ápolását megjavították, a betegek elkülönítését keresztülvitték s az egészségeseket beoltották a Kolle által javasolt módon: elölt typhus-bacillus-culturákkal. A megbetegedések s a halálozások arányszáma rohamosan megcsökkent.

A kolera az 1866-iki porosz-osztrák háborúban töménytelen áldozatot követelt s tudvalevőleg ez a betegség a mostani háborúban is nagy szerepet játszik. A balkán-háborúban a bolgár hadsereg actióképességét a kolera bénította meg, vagy legalább is nagy mértékben korlátozta, míg a görög hadsereget a rendszeresen és következetesen végrehajtott oltás folytán megkímélte.

A kolera elhűrzolása ellen való védekezés módszerének tanulságos példáját adta Japán az orosz háború után. A hazaszállított katonaságot útközben felállított barakk-városok varták: fürdőkkel, izoláló helyiségekkel, desinficiáló intézetekkel. Naponta néhány ezerrel végeztek, összesen negyed milliót fertőtlenítettek. Az eredmény az volt, hogy Japán a kolerától mentes maradt.

A himlő, a typhus és a kolera ellen az orvosi tudomány két módszert állít sorompóba: a hygienikus viszonyok javítását és a specifikus oltást. A kiütéses typhus ellen csak előbbi jöhet szóba. De hogy pusztán annak alkalmazása is nagy eredményekre vezethet, bizonyítja a krimi háború, a hol az angolok barakk-építés, jó táplálás, izolálás által soraikból elűzték, míg a francziák között tovább pusztított. A kiütéses typhus Galicziában békében is előfordult volt, Oroszországban ott-honos, előrelátható, hogy a tél folyamán meg kell vele küzdenünk.

A fertőző betegségek ellen való küzdelem ezen eredményességét a laboratoriumi tudományos munkásság legszebb diadalának tekinthetjük.

Az aseptikus sebkezelés és a járványok ellen való küzdelem módszereinek alkalmazását van hivatva biztosítani a genfi conventio. Ma ugyan a vörös-keresztet minden második ember hordja vagy használja, de azért azt hiszem, nem sokan ismerik a genfi conventio stipulatióit, azok közül pedig, a kiknek ismerniök kell, sajnos, a mint azt kétségtelenül bebizonyították, sokan nem respectálják. Talán nem lesz érdektelen, ha néhány szóval megismertetem ezen nagyfontosságú conventio keletkezését.

A sebesült és beteg katonák ápolásának czélszerű és eredményes szervezése tulajdonképen Florence Nightingale, a lady with the lamp nevéhez fűződik, magát azonban a genfi conventiót Henry Dunant hozta létre, ki a solferinói csata után, látva a háború borzalmait, élete czéljául tűzte ki, hogy azokat enyhítse. Fáradhatatlan agitációjának sikerült 1864-ben Genfben a legtöbb culturállam hozzájárulásával a megegyezést létrehozni, melyet 1906-ban revideáltak. A conventio lényege az, hogy sebesült és beteg katonák a hadviselő felek részéről egyenlő elbánásban részesülnek, sőt a sebesültek és betegek kicserélése már a harc után is közvetlenül megtörténhetik. A második fontos intézkedés, hogy az egészségügyi alkalmazottak és intézmények semlegesek és megkíméltetnek. A genfi kereszt, mely lényegében a svájcezi czimer, biztosítja a védelmet. A genfi conventio az 1870/71-iki háború erőpróbáját kiállotta, sajnos, ugyanezt nem mondhatjuk a mostaniról. A német kormány kétségbevonhatatlan hiteles bizonyítékokat közöl arról, hogy a Belgiumban és Franciaországban megsebesült német katonákat a legkegyetlenebbül megkínózták, szemüket kiszúrták, fülüket levágták, szájukat fűrészporral tömték be, így fullasztották meg. S mit szóljak arról, hogy Szerbiában, Galicziában csapataink a segélyhelyre, a kötőzhelyre nem tűzhetik ki a genfi zászlót, hogy a sebesültek összegyűjtését megkönnyítsék, mert a védelmi jelvény haladéktalanul arra szolgál, hogy az ellenség a legádázabb tűzérségi támadást intézze ellene. Orvosaink közül sokan elesetek, megsebesültek, fogságba jutottak, mert a genfi kereszt védelmében bíztak s nem akarták a sebesülteket elhagyni.

Kétségtelen, hogy a háború befejeztével szükséges lesz a

conventio revisiója s annak megerősítése és eredményességének biztosítása.

* * *

De bármilyen felháborítók legyenek is azon szegényletes merényletek, a melyeket még az úgynevezett culturnemzetek sorába tartozók is elkövetnek, a conventio áldásait nem tudják meghiusítani, mert ez adott életet a betegápolás kiterjesztésének s az önfeláldozás, a jótékonyság olyan gyümölcseit termelte, melyek Dunant nagy munkájának halhatatlanságot biztosítanak.

A sebesült és beteg katonák ápolása és gyógyítása a most folyó háborúban olyan méreteket öltött, a melyenekre a multban nem volt példa.

Soha olyan tömegű katona nem állott egymással harcban, mint most, s a sebesülések aránya is emelkedett, azelőtt 10%-ra becsülték, ma a 20%-ot is meghaladja. Az ősz a járványos betegségek időszaka, a tél a fagyásokat, a légzőszervek betegségeit, az izületi bántalmakat hozza magával. Ilyen tömegek ellátása a hadsereg egészségügyi szolgálatát a legnehezebb problémák elé állítja. Orvosaink s az egészségügyi csapatok óriási munkát végeznek. Természetesen a szakértelmen kívül a helyes organisationának döntő szerepe van. Ezt maga a nagy orosz sebész, Pyrogoff hangsúlyozta, épen ezért a hadműveletek területén a feladat teljesen magára a katonaságra nehezedik, sőt még az úgynevezett tápterületeken (Etappen-Gebiet) is csak korlátozott mértékben érvényesülhet a polgári és önkéntes segítség.

A harczter viszonyait mi innen hazulról nem is ítélni tudjuk meg, ezekre kevés befolyást gyakorolhatunk, épen ezért nem is mondhatok mást, mint azt, hogy minden jel szerint collegáink, tanítványaink méltók hősies seregünkhöz.

De annál is inkább foglalkozhatunk azon feladatokkal, melyek az orvosi tudományra a hazai földön várnak. Az az ország, mely a békében gondoskodott közegészségügyi viszonyainak rendezéséről, az meg fog küzdeni a háború fokozott feladataival is, az az ország, melynek közegészségügyi viszonyai rendezetlenek, súlyosan fog szenvedni a háború betegségeitől. Az előbbire példa hatalmas szövetségünk: a Németbirodalom.

A járványos betegségekről 1900-ban hozott birodalmi, a ragályos betegségekről 1905-ben hozott porosz törvény alapján az egész birodalmat behálózták vizsgáló állomásokkal, melyek lehetővé teszik, hogy a ragályos betegség diagnosisa gyorsan és biztosan megállapítható legyen. A fertőtlenítő intézetekben magában Poroszországban 4000 embert képeztek ki. Ezen helyzetnek köszönhető, hogy 1905-ben, a midőn Oroszországban 100,000 ember halt meg kolerában, a vele szomszédos Németbirodalomban 88. Oroszországból, a hol a himlő állandóan ott-hon van, 5 év alatt 1500 esetet hurczoltak be s ennek ellenére egyetlen esetben sem terjedt tovább.

E törvények lelkiismeretes végrehajtásán kívül Németország közegészségügyének a háborúra való elkészültségét főleg kórházügye biztosítja. A Németbirodalomban már békében 300,000 ágy állott készen beteg és sebesült katonák felvételére s a háború első négy hetében e számot újabb 200,000 ágygyal emelték.

Németország halálozási aránya 1875 óta, a mióta a közegészségügyi intézkedések alapját a tudományos buvárlat alkotja, 26-ról 15-re csökkent, tehát 41%-kal (nálunk 24—25). A tuberculosist, ezt a nehezen leküzdhető ellenséget is legyűrték, mert 1876-ban Poroszországban 1000 élöre 33, 1912-ben pedig már csak 14 tuberculosishalál esik.

Az önkéntes betegápolás szolgálatában 44,000 ápoló áll, 65,000-en vannak kiképezve sebesültek szállítására, 54 kórházvonat à 40 kocsi 17,000 súlyos sebesült szállítására szolgál; kötszerek, gyógyszerek óriás mennyiségben felhalmozva s a polgári egészségügyi szolgálat is katonailag szervezve és fegyelmezve.

Valóban joggal mondhatjuk, hogy egy ország, mely így tudja a tudomány fegyvereit használni, a mely megküzd az emberiség legnagyobb ellenségeivel: a kórokozó baktériumoknak mondhatnám végtelen számával, — azt nem fogják ellenségei sem megsemmisíteni, sem letiporni!

Nagyon természetes, hogy ezen adatok felsorolása után azon kérdésre várnak tőlem feleletet, hogy vajon mi éltünk-e ilyen mértékben a tudomány fegyvereivel? Bármennyire is érzem s tudom, hogy ma nincs itt a recriminációk ideje, mégis

megadom a választ, megadom pedig azért, mert még most sem késő, hogy pótoljuk legalább azt, a mit pótolni lehet. Elég erősek vagyunk, hogy ne kelljen magunkat ámitani. A hely pedig, a melyről szólok, nemcsak jogot ad, de kötelességemmé is teszi, hogy az igazságot hirdessem.

Járványtörvényünk ma sínes, pedig Nagybritannia, Franciaország, Hollandia, Olaszország, Svájc, Svéd- és Norvég-országek, Dánia, Japán mind, sőt még Ausztria a maga nehéz parlamenti viszonyai között is megalkotta. Nálunk 1896-ban készült el az első tervezet, de megakadt.

Kórházyggyünk tagadhatatlanul fejlődött, és pedig az 1898 : XXI. t.-cz. hatása alatt, mely a betegápolást államosította, de a mikor e törvény már nem teljesíthette tovább feladatát s egy takarékos, de böles pénzügyminister javaslatára a törvényhozás milliókat adott kórházépítés czéljaira, a gyors cselekvés helyett hosszú tárgyalás következett. Az 1904-dik évi beruházási törvény két milliót adott elmekórházra s 10 év alatt nem készült el. Bizony mondom, dum Roma deliberat, perit Saguntum! A közegészségügy államosítása még a közigazgatását is megelőzhette volna, a mint az az állategészségügygyel megtörtént, e helyett azt csak követni fogja.

A válaszom ezek után nem lehet más, mint az, hogy békében a közegészségügy érdekében nem használtuk ki eléggé a tudomány feyvereit.

De a mit lelkesedés, önfeláldozás, szorgalom a mulasztotakon pótolhat, az megtörténik. A háború első hónapjában Budapesten alig állott 5000 ágy sebesült és beteg katonák rendelkezésére, ma 35,000, az egész országban akkor 30—40,000, ma 200,000-nél több. De ez csak azt bizonyítja, hogy Magyarországon a nyugvó energia óriás mennyisége van felhalmozva, de nem elég azt eleven erővé alakítani, azt tervszerűen kell felhasználni és irányítani. A palota kényelme, az épülő barakkok százai, az átalakított gyárak, intézetek csarnokai, sőt még a gyöngéd szeretetteljes ápolás s a jó élelem sem elégséges. A sebesültek és betegek gyógyításához a szakértelem nélkülözhetetlen.

Milyen bölcsen gondoskodtak mindezekről a németek. Minden hadtesthez a sebészet egyetemi tanárait küldték tanácsadókul, a hadtápterülethez a hygiene egyetemi tanárait küld-

ték consiliariusoknak s mikor a svájci szövetségtanács Kollénak, a berni egyetemi tanárnak, ki mint német állampolgár a mozgósításkor bevonult, felmentését kérte, a német kormány azt válaszolta, hogy bármennyire elismeri is a svájci kormány óhajának méltányosságát, nem teljesítheti, mert a tudományt, a szakértelmet nem nélkülözheti. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy a mi közigazgatásunk a tudomány képviselőinek javaslatait illetéktelen beavatkozásnak tekinti. Legalább békében így van! De most reménylem, máskép lesz. S ennek reményében megmondom, hogy a kórházügyben, a beteg- és sebesült-ápolás ügyében rendet kell csinálni! A gyöngébb, kellő orvosi vezetést nélkülöző intézeteket az erősebb centrumokhoz kell affiliálni. A vidéken épülő barakkok szakértő vezetőit designálni kell s befolyást kell biztosítani az építkezésre s berendezésre, úgy a mint azt a főváros bölcsen megtette.

Így kell gondoskodnunk arról, hogy a most hevenyében készülő kórházak feladatuknak megfeleljenek.

Ha pedig elérkeztünk az orvosi segítség-nyújtás határához, nem szabad megfeledkeznünk a gyógyíthatatlanokról sem. Nem szabad elhagynunk a vakokat, a bénákat s a nyomorékokat sem. Az orvosi tudomány, egyesítve az ipar productiv erejével, keresetképesé s ez által megelégedetteké tudja tenni őket.

Valóban ma a háború sorsát nemcsak a személyes bátorság dönti el, hanem még inkább a hadvezetőség szellemi képessége, a háború borzalmait nemcsak az önfeláldozás és áldozatkészség enyhíti, hanem a tudományos munka.

Bismarck mondja, hogy a ki egyszer látta a csatatéren a haldokló harczt megdőlt tekintetét, az meggondolja, mielőtt háborút kezdene; ugyancsak ő mondja azt is, hogy nem tudta volna elviselni a béna katona tekintetét, ha nem lett volna meggyőződve róla, hogy a háború, melynek viselésében közreműködött, elkerülhetetlen volt. Államférfiaink lelkiismerete nyugodt lehet, hogy a reánk kényszerített harczt felvették, mert a mai háború a magyar nemzet, a monarchia legjogosultabb önvédelmi harcza. A mi kötelességünk, hogy a háború szenvedéseit enyhítsük, s ebben az orvosi tudománynak elől kell járnia.

GRÓSZ EMIL.

A HÁBORÚ MINT NEMZETNEVELŐ.

I.

Van-e jogunk a háborúról mint nemzetnevelő tényezőről szólni, vagy ez is egyike azoknak a vigasztaló szólásoknak, melyeket kitaláltunk, hogy ne csak rémülettel gondoljunk a háborúra? Nevelőnek ugyancsak zord egy nevelő! A nemzetet nevelik a mult hagyományai, az egyházak és iskolák, az állami élet intézményei, de mindezek nyájasan, emberségesen közelednek hozzá és lassan, hosszú időn át éreztetik vele nevelő erejüket, melynek csak úgy lehet igazi foganata. A háború váratlanul, rettenetes erővel tör be hozzánk, pusztítja fiatalságunkat és férfi-erőnkét, rombolja vagyonunkat, kockára veti legdrágább javainkat; miben és miként nevelhetne bennünket? Abban lássuk nevelő hatását, hogy a szerencsétlenségben közelebb jutunk egymáshoz és a szegénységben mértékletességet és szerénységet tanulunk? Nem vetem meg ezeket a hatásokat sem, sőt örülök nekik, de ezek más nagy bajok alkalmával is mutatkoznak, nem a háború hatásának sajátosságai. Honnét ismerhetnők meg ezeket?

Talán a történet adhatna rá útmutatást? A történet bizonyára a legérdekesebb, a legfontosabb tudomány, de tanulságok levonására vajmi ritkán alkalmas, mert a történet eseményei millió szálból fonódnak össze és ezek a szálak mindig mások. Ha az egyik böles azt mondotta, hogy semmi sem új a nap alatt, a másik ugyanannyi joggal kijelenthette, hogy minden mindig változik és senki kétszer ugyanabba a folyóba nem léphet, mert közben ő is, a folyó is más lett. Vannak háborúk, melyekre nagy föllendülés következett, míg mások hosszú időre megbénították a nemzeteket. A harmincz éves háború után Németország évtizedeken át nyomorgott, a napoleoni harczok után következett a szent szövetség áldatlan korszaka,

a népek elnyomása, véres forradalmak, melyeknek utóhatásai talán még most sem multak egészen. A német-francia háború elsöpörte Napoleon romlott uralmát, de hátrahagyta a szívekben a bosszú érzését, mely a mostani világháborúnak egyik véres tényezője. Németország államai ugyanakkor egyesülhettek, a birodalom fölvirágzott, de ellenfeleinek irigysége még gyorsabban nőtt és valóságos összeesküvést szervezett ellene, melyre példa nincsen a történetben. Oroszország a japán háborúból csak azt a tanulságot vonta le, hogy jobban kell fölfegyverkeznie és nem Ázsiában, hanem Európában a világhuralomért küzdenie. A szerencsés háború sokszor elbizottakká tette a nemzeteket, a szerencsétlen főleg fegyverkezésre ösztönözte őket. Angolország mindig harczol valamelyik világrészben, mindig eltulajdonít valamit, de a szerencsés harczoknak ez a folytonos láncolata csak növelte étvágját, fokozta türelmetlenségét és hihetetlen gőgösséget tett az angol nemzeti karakter uralkodó vonásává. Ki tud itt eligazodni és hol látjuk azt a nevelő hatást, melyben hinni akarunk, nem mert vigasztalódni szeretnénk, hanem mert nagy szükségét érezzük? Nem most fedezzük föl ezt a szükségét. Régen a háború előtt kétségbe voltunk esve nemzetünk életének betegségi tüneteinek. Ha volt nemzet, mely belsőleg nem volt elkészülve erre a háborúra, akkor a mienk volt az. Úgy marcangoltuk egymást, mintha circusi látványt akartunk volna szolgáltatni a néző nemzeteknek. A nemzeti összetartozás érzése fent és lent egyaránt gyöngült. Az idegennek cultusa megtalálta undok szövetségesét a saját magunk lekicsinylésében. A művelt Nyugatról mindig úgy beszéltünk, mintha mi volnánk a műveletlen Kelet. Úri büszkeségünk már-már veszendőbe ment; nem tudtuk, mire legyünk büszkék. A fölburjánzott nemzetközi bűnöket hamar elsajátítottuk, a könnyű gazdagodásért való hallatlan versenyt, mely gazdasági becsületünket kikezdte, az ostoba fényűzést, a kicsapongó életet, a lét igaz értékeinek lenézését. Hiszem, hogy ez a rothadás nem támadta meg a nemzet velejét, de a védekező, életfenntartó erők ellenhatása nem nyilvánult meg kellő hévvel.

Ha bízhatunk abban, hogy a nagy háború jóra fordítja sorsunkat, akkor könnyebben elviselhetnők bajainkat. Ha némi

valószínűséggel hihetnők, hogy a népek véres mérkőzése egész Európára tisztító hatással lesz, akkor nyugodtabb lélekkel várhatnak be a háború lezajlását. De erre a célra magasabb álláspontra kell emelkednünk, mint a melyről előbb a háborúk példáiban kerestünk okulást. Az európai fejlődés nagy phasisait kell tekintenünk. Kerülőt kell tennünk, hogy célhoz érjünk. Erre kérem szíves figyelmüket és türelmüket.

II.

Modern kulturai fejlődésünk hasonlít a nagy folyókhoz, melyek sehol meg nem szakadhatnak, de néha nagyot fordulnak, hogy azután nagy erővel egyenes irányban tovább haladjanak. Ily nagy fordulatot jelent e fejlődésben a XVII. század, melyben az elméleti tudást, a tudományt teszik az emberi élet legfőbb eszményévé, a tudomány legtökéletesebb típusát pedig a matematikában, az astronomiában, a physikában találják. Nem akarom a kerülőt, melyen megindultam, még nagyobbá tenni és elhagyom ennek az új ideálnak a részletes rajzát, de annyit el kell mondanom, hogy ezek a nagy elmék a tudást az élet legfontosabb ügyének, a legfőbb boldogságnak is tekintik. A practikus angol Baco a tudást gyakorlati haszna miatt isteníti, de ő sem a kis anyagi érdeket, hanem az embernek a természet fölött való uralmát tartja főcéljának. Descartes és Spinoza mindenről lemondanak, hogy a tudásnak élhessenek, de ők bármily nagyok, nem kivételek, ő bennük csak hangsabban szólal meg, a mi áthatja az egész korszakot, azokat, kik a kort vezetik. Mi alig tudjuk elképzelni azt a büszkeséget, azt a gyönyörűséget, mely az emberek lelkét átjárta, midőn a tudomány végtelen oceánját fölfedezik és oly viharos menetben bejárják. E mellett minden egyébnek csökken az értéke, főleg miután az új tudomány gyakorlati alkalmazásának haszna ép oly hatalmas, mint a szellemi látkör végtelenségén érzett dagadó öntudat. A középkori ember is nagyszerűen eszes és elmés, de főleg a vitatkozásban; a XVII. század embere nem vitatkozik, hanem bizonyít. Amaz bámulatot kelt éleselműségével; ez biztosságot ad, a mi egészen más, sokkal több és merőben új. A XVII. század emberei úgy érzik, hogy velük

kezdődik a világ és innét van, hogy nekik, kik oly nagy fejlődést indítottak, semmi érzékük sincs a történeti fejlődés és a mult kulturai értéke iránt. A nagy fénynek megvannak a maga árnyékai.

Mégis körülbelül száz évig tartott, míg az új életideál meghozta a maga gyakorlati gyümölcsét, azaz míg széles rétegek ideáljává lett és a tudást tette jóformán az egész élet megváltoztatójává. A XVIII. század a XVII-dikkel szemben, a mely az igazságokat találja és formulázza, a fölvilágosodás korszaka, az igazságok népszerűsítésének, terjesztésének ideje. A nagy oceánt most temérdek kisebb hajó és csónak szeli, persze főkép a part közelében. A tömeg természetesen nem éri be a tudásért való tiszta tudással, hanem új vezérei segítségével az egész társadalmi, állami, erkölcsi életet a tudás útján akarja szabályozni, azaz újjá alkotni. Innét erednek azután azok a nagy convulsiók, melyek az államokat rángatják és tépik; azok kínjai közt születik meg az új modern kulturai állam Európában.

Ezt a XVIII. századot mi maiak jobban értjük mint a XVII-et, két okból. Az első az, hogy a fölvilágosodás munkáját mi nekünk is végeznünk kell, még sokkal nagyobb mértékben mint a XVIII. századnak. A kor demokratismusa megszáorozta azok számát, kik a fölvilágosodást szomjazzák; a XVIII. században az emberek főleg pusztá humanismusból, hogy többeknek legyen részük a tudás gyönyörűségében, terjesztették a tudást; mi pedig ebből az okból is, de gyakorlati tekintetek miatt is legfontosabb, legsürgősebb feladatunknak ismerjük a felvilágosodás terjesztését, mert kulturánk legnagyobb veszedelmét látjuk abban, ha a tömegnek nincsen része benne. Csak a legszélesebb alapon nyugvó cultura biztos, egészséges és termékeny. A második pedig az, hogy a XVIII. század a cultura terjesztésének gondolatában örök érvényű igazságot mondott ki. A századok elmúlnak, de az igazságok, melyeket termeltek, nem vesznek el. Tudás nélkül nincsen boldogulás ezen a földön. Ezt nem kell itt hosszasan fejtegetnem. Egész iskolarendszerünk folyton növekedő hálójával a tudás terjesztésének és gyarapításának van szentelve. Nem csoda, ha a XVIII. század minden kor-

látoltsága mellett oly kedvesnek és rokonnak tűnik föl előttünk.

Korlátoltságát említtem a XVIII. századnak és ez csakhamar kitűnt. Az értelmi felvilágosodás terjesztése maga után vont az új igazságok gyakorlati érvényesítését, új állami és társadalmi rend megalkotását, ez pedig nem az embernek pusztán elméleti természetéből telt, ehhez egyéb kellett, akaró és cselekvő erő, az a rejtelmes valami, a mi a gondolatot átviszi a valóságba, az az irracionális elem, melyet akaratnak nevezünk. A XVIII. század vége véres tettekbe ful. Goethe Faustja, midőn az evangelium fordításához készül, már az első sornál fennakad. Kezdetben volt az ige, a szó. Hát érhet annyit ige, szó? Talán így lehetne: Kezdetben volt az értelem! De van-e az értelemnek alkotó, teremtő ereje? Így kell írni: Kezdetben volt a tett! Ha a XVIII. század az értelmi felvilágosodás kora, a XIX. az akarat, a cselekvés, az óriási vállalkozások kora. A XVII. században többet gondolkodtak, mint Krisztus óta összevéve, a XVIII-ban több tudást terjesztettek, mint a világ teremtése óta, a XIX. század a legnagyobb vállalkozások, cselekvések kora. Ez a század látta elején Napoleon lángelméjének tetteit, közepén a nagy forradalmakat, majd Németország, Olaszország egyesítését; ennek a századnak az emberei a legbátrabb és legkitartóbb utazók; a tudománynak gyakorlati alkalmazásai oly merészek, hogy egy görög ember legnagyobb phantasiája még elképzelni sem tudta volna. Ez a század szülte a socialismust és a socialis törvényhozást. Csak a művészetben nem mérkőzhetik előbbi századokkal és a tudomány egészben véve mégis gyakorlatibb irányú, talán az orvosi tudományok haladása a leghatalmasabb. Mindez megerősíti azt a gondolatot, hogy az akarat a század uralkodó vonása. A philosophiában rendszerek keletkeznek, melyek, mint a Schopenhaueré, az akaratban látják az egyedüli valóságot és azt tanítják: minden akarat. Az is jellemző, hogy most az akarat hiánya tűnik föl leginkább az embereknek. Az iskolában a túlságos elméleti, értelmi kiművelés kárára van az akarat életnek; az életben a hivatalnoki pálya a legintelligensebb százazrekből kiszíjja az akarat erejét. Az állami és a legtöbb magántisztviselőnek is nem kell, sőt többnyire nem szabad akarnia. Ezek lelke óramű-

járásra rendezkedik be. Ha azután a sok elsorvadt akarató ember közt akaró ember jelenik meg, játszva jut előre, mert semmit amnyira nem becsülnek, mint az akaratot, az akarni tudót. A nevelők meg folyton azon töprenkednek, hogyan neveljék az emberben az akaratot, a cselekedni tudást. Ily ellentétes ez a két század, szinte a szélsőségig ellenkeznének, ha, a mint mondtam, a mit az egyik század létesített igazán értékest, a következő meg nem tartaná. A XIX. század az értelmi műveltséget nem csekélyli. Sőt az iskola, a maga conservatismusánál fogva, ma inkább a XVIII. század jellegét hordja magán, inkább az értelmi munkára nevelést végzi, mint az akarat fejlesztését. Igaz azonban, hogy az utóbbi nem is igen áll módjában. A cselekvésre igazán csak a cselekvő élet nevelheti az embert és hogy ez a hivatalokon kívül mégis elég jól végzi a dolgát, mutatja a XIX. század uralkodó jellege. Ha mégis sok vértelen alak akad korunkban, ez egyes-egyedül a burocracia túltengéséből és az iskola túlságos elrationalizálásából származik.

Mi lesz már most a XX. század jellege, illetőleg mutatkoznak-e jelek, hogy valami új mozzanat merül föl az európai fejlődésben? Igen jól tudom, mily bajos ily dolgokban jóslatot mondani és hogyan tudhatnók, mi fog abban a században történni, melynek most az elején vagyunk; de mélyen meg vagyok győződve, hogy minden korszaknak egyaránt sajátossága, hogy azokat termeli, mik magafenntartására szolgálnak. Élni akar, érzi ennek akadályait és ezek ellen küzd ösztönszerűen. A XVII. század producálta a tudást, mert a tudatlanság, a babona fulladással fenyegette. A XVIII. század át akarta alakítani az életet az igazság útmutatása szerint. De e célra magával kellett ragadnia a tömegeket, e nélkül nincs forradalom. Ezért lett jelszava: az emberek fölvilágosítása. A XIX. századnak óriási tetterőre volt szüksége, hogy az új tudomány alapján a föld arcát az emberi élet javára megváltoztassa. A XX. századnak ott kell reagálnia, a hol a maga baját érzi. Hol érzi?

A felvilágosodás kora túlságos nyomatékkal művelte az értelmet, lapossá tette a gondolkodást, szárazzá az életet, merevvé a cselekvést. A történeti életnek egyik sajátossága,

hogy az új principiumokat a végsőig kimeríti és ezzel a nagy változást előkészíti. Nem feszítette-e túl a XIX. század az akarat, a cselekvés principiumát?

Az akarat bizonyára a legnagyobb erő a szellemi világban, de korlátlan szabadságában ép úgy ronthat, mint alkot. Az akaratnak az a korlátja pedig, mely megóvja a rontástól, az erkölcs. Ki merem mondani, hogy a XIX. század, megrészegezdve az akarat műveinek nagyságától, ép ezt a korlátot rongálta.

Jól tudom, hogy midőn ezeket mondom, veszedelmes talajra lépek. Többféle veszély leselkedik rám. Ha tételemet példákkal próbálom igazolni, az unalmas, laikus predikátor színében tűnöm föl, a kit nem igen szívesen hallgatnak meg. Annyira bent vagyunk az akarat cultusában, az akarat sike-reinek bámulásában, hogy az erkölcsi aggodalmak hangoztatása különösnek, majdnem komikusnak tűnik föl. Ellenem vetik majd, először, hogy a világ semmikép sem lett rosszabb mint volt, hogy mindig voltak lelkiismeretes, jóra való, idealis emberek, míg mások erőszakosak, furfangosak, kapzsis és gonoszak, és hogy mindez az emberi természetben és az emberek társas' együttélésében gyökerezik. Másodszor pedig, hogy ép ezen alig tud változtatni a történeti fejlődés. Mindig úgy lesz, mint volt. Az az aranykorszak, melyben az emberek bűn nélkül éltek, sem a történeti élet elején, sem a végén, azaz sem a múltban, sem a jövőben nem volt és nem lesz. Az embereket lehet tudósabbakká tenni, de nem jobbakká. A történetet nem erkölcsi mozzanatok mozgatják, hanem szenvedélyek, érdekek és talán az értelmi belátás is. A legerősebb indíték talán mégis az érdek és ha az érdekek súrlódását és ellenkezését tudjuk csökkenteni, tűrhetővé tehetjük az életet a földön.

E veszedelmekkel azért merek szembeszállni, mert nem fogok soká időzni ezen a síkos területen. De néhány föltűnő példának és jelnek fölemlítésétől nem tartózkodhatom.

A ki a világ életét csak némileg is megfigyeli, világszerte egészen egybehangzó tényeket fog találni, melyek az erkölcs szempontjának teljes mellőzéséről tanuskodnak; egyszersmind világszerte hasonló panaszokat is hallhat, melyek erről felhangzanak. A gazdasági élet terén egyike volt a legvészesebb gondolatoknak a *laissez faire* elve, hogy mindenki használja

föl jóformán korlátlanul gazdasági erejét és eszét, és használja ki a gyöngéknek, a védteleneknek ügyefogyottságát. Ez az elv szülte a socialismust, a munkások szövetkezését a tőke hatalma ellen és ezzel oly szakadást idézett elő a modern társadalomban, mely ennek látszólag oly szilárd alkotmányát összedüléssel fenyegeti. Nem mondom, hogy az erősek gonoszúl törnek a gyöngék java ellen, de annyi bizonyos, hogy nem törődnek vele, hogy az erkölcs szempontját távol tartják gazdasági számvetésüktől, melyet ez a szempont igen kényelmetlenül zavarna. Bizonyítják, hogy ez másképp nem lehet. De jó-e az az elv, mely ily eredményeket szül? Mégis minden gyáros megmosolyogná azt a gondolatot, hogy ez így nem maradhat. A politikusok, hogy más tárgyra térjek, nem mosolyognának, hanem talán kacagnának is, ha a politikai hatalomért való harc erkölcsmentes eszközeit szemükre hánynók. Hiszen ők egyenesen arra a célra találták ki az egyéni becsületnek a politikai moráltól való megkülönböztetését. Hirdetik, hogy valaki lehet mint egyén kifogástalanul becsületes ember, de mint politikus hazaáruló, gazember, vagy örült. Ha még felebb emelkedünk és a nemzetközi politika viszonyait nézzük, a közönséges erkölcs elveinek jóformán teljes mellőzését találjuk. Az erősebb dictálja, mit tekintsünk jognak. A szövetségesnek hátat fordítani, sőt azt hátba támadni nyílt vita tárgya olyanok részéről, kik népük vezérei gyanánt szerepelnek. Hazudni, rágalmazni, csalni: megengedett, illetőleg nyíltan gyakorolt eljárások. A háború nemzetközi jogszabályainak tiprását, mindennap tapasztaljuk. Tegyük föl, hogy valaki ezen az úton boldogul: nem lesz-e ennek semmi hatása annak a nemzetnek a lelkére, melynek ez javára szolgált? Nem fog-e ez a példa méreghként behatolni a nemzet vérkeringésébe, erkölcsi életét általában megkárosítva, a mely nélkül mégis csak állati életet élnénk? Idáig nem szóltam semmit az egyesek életéről. De nem tapasztaltuk-e rémülettel, hogy a modern fejlődésben oly individualismus kap lábra, mely a nagy közösségek összetartó erejét rendkívül csökkenti? Az individualismus semmit sem akar adni a közösségnek, csak kapni tőle. Okosan kivonni magát minden közkötelesség teljesítése alól oly ügyességnek látszik, melylyel érdemes eldicsekedni. Hiába mondjuk az ilye-

neknek: Ha mindenki úgy tesz, mint ti, akkor összeomlik a közösség. Ők cynikusan felelik: mindig akad elég bolond, a ki helyettünk is dolgozik és a mi kötelességünket is teljesíti. Fennállhat-e így társadalom? Az egyéni élet tisztasága és tisztessége is avult előítéletté kezd válni. Majdnem nyíltan hirdetik, hogy mindenkinek jogában áll élvezetét ott keresni, a hol találhatja. Csak az akarat dönt, az én akaratom, melyet okosan kell keresztülvinni. A stréber szót és fogalmat bizonyára a XIX. század szülte, de mindenesetre a stréber tipikus alakja a századnak. Számára az erkölcs helyét a büntető törvénykönyv foglalta el.

Elfogadom, hogy ezek csak tünetek, csak aránylag mégis szűk körre szorítkozó jelenségek, hogy a legtöbb nemzet velejében még egészséges, de sokan érzik a közelgő vészt és nagy nyugtalanság fogja el azokat, kik a vihart megelőző fülledtségtől szenvednek. Már nemzetközi congressus is alakult az erkölcsi nevelés kérdéseinek megvitatására. Mind reménynyel, félve, aggódva nézzük az iskolát, melyben a jövő nemzedék kialakul. Meg lehetünk-e elégedve nevelő hatásával? Fölfedeztük, hogy nevelő ereje föltűnően csökkent és nem tudjuk, hogyan erősítsük azt, mikép egyeztessük meg értelemfejlesztő erejét nevelő feladatával. Talán szabad említenem, hogy a háború kitérése előtt tanulmányt írtam ezen a czímen: *A nagy iskolai kérdés*, mely az iskola nevelő hatásának kérdését minden más fölé helyezi és a mostani eredményt szomorú resignatióval említi. Bizonyosnak látszik előttem, hogy a középiskola azelőtt jobban és inkább nevelte növendékeit, mint a XIX. századé és mind valljuk, hogy erkölcsi nevelés nélkül az értelmi sem tud teljessé válni. Hiszen az értelem helyes és kellő használata is egészen az akaraton fordul meg, épséget, egészséget csak ez tud adni a léleknek.

A XX. századnak főfeladata csak ez lehet: erkölcsivé tenni az akaratot, az életben és az iskolában, a politikában, a társadalmi életben, a nemzetek nemzetközi érintkezésében. Ez nem lehet lehetetlen. Mert ha a XVIII. század oly rendkívül nagygyá tudta fejleszteni az értelem fölvilágosítását, akkor be van bizonyítva, hogy tudatos ráhatás által igenis lehet irányozni a történeti fejlődést, az emberek együttes cselekvését. A kik azt állítják, hogy ez más volt, hogy az értelem fejlesztésére

vannak módszereink, az akaratéra nincsenek, hogy itt mindent át kell engedni a történet azon erőinek, melyeket nem mi igazgathatunk, az lemond a nemzetek életéről, az úgy jár el, mint a paraszt, ki a doktort nem hívja a beteghez, mert pénzbe kerül és úgysem használ. Mi mélyen meg vagyunk győződve, hogy a nemzetek és az emberiség életében van czélszerűség, hogy a nemzetek életakarata megteremti azokat az eszközöket, melyekkel életüket fenntarthatják és fejleszthetik. A kik erre képtelenek, halálra vannak ítélve. Az erkölcs veszendőben van, tehát ezt kell megmenteni és meg is fogjuk menteni. A XX. századnak az erkölcsi élet renaissance-ának kell lennie.

III.

De milyen szerepet tulajdoníthatunk itt a háborúnak, mennyiben járulhat az hozzá a nemzet neveléséhez? Röviden kifejezve, három tekintetben fontos a háborúnak szerepe abban az erkölcsi újjászületésben, melytől az emberiség üdvét várjuk. Az első az akadályok eltávolítása, a második az emberi élet igaz értékeinek fölismerése, a harmadik e fölismerés gyakorlati érvényesítése.

A legfőbb akadály az erkölcsi regenerációban bizonyára a megszokás hatalma, mely szelid lejtőn észrevétlenül visz bennünket lefelé. A megszokás ellen csak nagy élmények használnak, a melyek megállítanak bennünket, fölforgatják valónkat, kiragadnak a mindennapi életből és a lét nagy kérdéseivel állítanak szembe. Ily nagy és szörnyű élmény a háború, mely megremegetteti lábunk alatt az oly szilárdnak hitt talajt, fölkelt nyugalmas bizalmunkból és a legfelsőségesebb embert is, a föld nagy hatalmasait az emberi erő, hatalom, élet véges voltára, semmiségére emlékezteti. Szenvedések és remegések között meg kell születniök az emberek lelkében a nagy lelkiismereti és létkérdéseknek: Mik vagyunk? Mit érünk? Nincs ember a világon, a ki e kérdések súlya alatt le ne görnyedne. Nincs senki, a kinek a szeme meg ne nyílnék, a ki meg ne látná, hogy csak a nemzet halhatatlan, hogy az egyén csak benne élhet, tőle kapja minden erejét és őt tartozik szolgálni. A ki magának rakja félre, a mivel nemzetének tartozik, az tolvaj,

és ez a tolvajlás annál csúfosabb, mert nem lehet könnyen rajt' érní az embert és nincs paragraphus ellene. Ily meglepetés-szerű magára eszmélése az embernek az erkölcsi megújhódás szükséges kezdete.

Az emberi élet értékeinek helyes megbecsülése is bensőleg kapcsolatos a háborúval. Ilyenkor hull le az álarcz az emberek ábrázatáról és illúzióink egyszerre szétfoszlanak. A nagy rázkódásnak olyan a hatása, mintha az ember egyszerre fölébredne álmából és csudálkozva látná, mily más a valóság, mint az álom. Nem tetszenek-e nekünk álmoknak a mi politikai küzdelmeink, melyeket csak nem rég vívtunk? Még pedig nem azért, mert most nem érnék rá ilyenekre, hanem mert most a valóságot pillantottuk meg. Eddig úgy éltünk, mintha a magunk országában mindent megengedhetnénk magunknak és vaksággal megverve, nem láttuk, hogy játékainknak igen alattomos nézői voltak. Azt is tudjuk most már, milyenek valójukban a francziák és angolok, a kik úgy tesznek, mintha őket akarnák elpusztítani. Föltárult előttünk a világnak a fölszin alatti része és elborzadtunk. Magunkat is jobban ismerjük. Tudjuk, kiket becsülünk, kik mutatkoztak férfiaknak, kikben lakik odaadás. Mindenki, a ki a maga módja szerint, a maga erejéhez és helyzetéhez képest részt vesz a háborúban, él a közösségért, a maga számára is elévülhetetlen kincset halmoz föl lelkében. Az megnövekedettnek, megjavultnak, megtisztultnak érzi magát és nyugodtabban néz a jövőnek elébe. Az ellenkező érzések nemcsak remegnek, de ha a remegéstől ráérnek eszmélkedni, akkor előbb-utóbb szükség, hogy hiányosságukat érezzék. Az önzők ilyenkor járnak legrosszabbul és saját maguktól várhatják büntetésüket. Jól tudjuk, hogy a háború nagy baj, a szerencsés háború is, és mind óhajtjuk a békét, de gondoljuk meg, hogy még a legnagyobb elemi csapások sem hozzák oly közel egymáshoz az embereket és adnak oly egyetlen alkalmat az emberi természet legjobb oldalainak kifejléséhez, mint a háború. Mily csodáit látjuk annak a jótékonyságnak és könyörületességnek, mely nem éri be a pénztárca kinyitásával, hanem a maga egész valóját fárasztja, hogy mások szenvedéseit enyhítse! A gyűlölet háborújában a szeretet napja süttött ki és oly meleggé teszi az életet, mint még sohasem volt. Együtt búsu-

lünk és örülünk, megértjük egymást és egy lélek vagyunk. Lehetőséges-e ez az élet rendes folyásában? De lehetséges-e, hogy a háború után mindez nyomtalanul eltűnjön? Az állami életnek is meg fogja érezni ennek a hatását. Talán még a protectio rákfénéből is ki fogunk gyógyulni, ha megfontoljuk, hány tehetetlen ember jutott be oly állásokba, melyeknek a vész idején semmikép nem tud megfelelni. Egy lelkiismeretlen ember ilyenkor több bajt tud csinálni, mint a mennyit száz lelkiismeretes jóvá bír tenni. A honvédelmi minister a minap egy előadásában azt mondotta, hogy a háborúban az erkölcsi tényező ér legtöbbet. De meg kell tudnia a világnak, hogy nemcsak a háborúban, hanem a békében is az erkölcs ér legtöbbet. És ha a háború csak azt az egyet eszközli, hogy ezt a meggyőződést egyetemessé teszi, akkor az nagyobb vívmány, mint ha tartományokat hódítunk meg. Az erkölcsöt kell az emberi élet legfelső mértékévé tennünk.

Ne higyük, hogy csak mi vagy szövetségesünk érezzük ezt, ezt meg fogja érezni az egész világ. Mi és szövetségesünk igazságos háborút viselünk, de az ellenséges népek hasonló meggyőződésben vannak és elszántan küzdenek, hogy meg ne kisebbíttessenek. De ha a béke helyreáll és előbb-utóbb mégis csak helyre kell állania, akkor a harci mámor el fog tűnni, az emberek mindenütt, a hol igazi cultura van, magukra fognak eszmélni, magukba fognak szállni és erre a háborúra mint gonosz álomra visszatekinteni. Lelkük jobbik része meg fog szólalni. A rút szenvedélyek odúikba fognak visszatérni, melyekből a gonosz hatalomvágy, a kapzsiság, az irigység, a bosszú rászabadította őket a békés emberiségre. A mely nép ily erkölcsi megújhódásra képtelen, az végleges vesztébe indul. Magunkra nézve a legbecsesebb tünetnek tekintem, hogy lelkünkben semmiféle gyűlöletet nem találok, hogy az emberség érzését egy pillanatra sem veszítettük el. Sem társadalmi, sem állami életünk nem mutatja a nemtelen indulatoknak még nyomát sem. Most újból megérdemeltük a lovagias nemzet nevét és még ellenfeleink se tagadhatják, hogy a magyarság pajzsa még e háborúban is tiszta maradt minden folttól. Ily példák nem maradnak hatás nélkül. Ha valami csökkentheti a fegyveres összeütközések számát és erejét, azt csak a háborús erkölcs, a háborúszulte erkölcsi megújhódás viheti véghez.

De nem szabad tétlenül várnunk e megújulás bekövetkezését, mert az magától ébred ugyan, de ha nem segítjük, magától el is szunnyad újra. Mindenekelőtt iskoláinkat kell az erkölcsi megújulás nagy műhelyeivé tennünk. Sokat vétkeztünk e tekintetben. Az erkölcsi nevelés egészen háttérbe szorult bennük. Az iskola már-már olyan volt, mint az üzleti helyiség, melyben az ügyleteket lebonyolítják, a pénzt zsebre vágják és azután a hálának egy pillantása nélkül távoznak belőle. A tanárok elvégzik a pensumukat, a tanulók megtanulják a leczkét és megszerzik a bizonyítványt, a diplomát, melyhez azután még csak protectiót kell szerezni, hogy gondtalanul lehessen élni. Magától értetődik, hogy nem a tanulás, az igazi tanulás ellen akarok beszélni. Sőt az igazi tanulás és a nyomában járó igazi tudás az erkölcsi életnek is legfőbb föltétele. Igaza van Sokratesnek, legalább részben, hogy a bűnös első sorban tudatlan ember. Az erkölcs a gondolat vezérlete nélkül majdnem olyan, mint a vak, a kit oda lehet vezetni, a hová akarjuk. Lehetett volna-e oly gyűlöletet kelteni a népekben, ha a népek nem volnának tudatlanok? Nem hazudnak-e szándékosan a népeknek, a szegény vakoknak, hogy öldöklő hadjáratba vihessék? Az iskola továbbra is a gondolat műhelye maradjon, de levegője az erkölcsi érzés legyen, egész kiterjedésében, a nemzeti, társadalmi és egyéni életben, a hol a tanulókat és tanítókat a benső összetartozás érzése hatja át és egyesíti, és a hol a szigorú kötelességérzet legfőbb igazgatója az egész iskolai életnek. Ez a legelső és legfontosabb teendőnk. Erről kell alaposan tanácskoznunk, ha majd béke lesz a földön, mert csak így fogjuk állandóvá tenni. Ha itt indul meg az erkölcsi regeneratio, akkor könnyen és győzelmesen haladhat előre az egész vonalon. Akkor a gyermekek észrevétlenül szüleiket fogják nevelni és majdan a maguk gyermekeit. Akkor az erkölcs újra meg fogja nemesíteni a családi és társadalmi életet és végre az állami, a politikai életben is ki fogja vívni a maga helyét és jogát.

Türelmes olvasóim közt lesznek, a kik azt gondolják: szép gondolat, de mégis utópia; a míg emberek lesznek, a jók mellett rosszak is akadnak, és ezen nem változtat se háború, se béke, se iskola, se prædicatio. De ezeket arra kérem, hogy az

első benyomásuk után vessék latra a következő két megjegyzést. A kik lehetetlennek gondolják, hogy a mai viszonyokon változtassunk, lássák át, hogy akkor az emberiségnek, a nemzeteknek el kell pusztulniok. Az erkölcsi romlás után mindig, kivétel nélkül, következett a nemzeti elpusztulás. A második pedig ez: utópiák nélkül egyáltalán nem mehetünk előre. A tudás, a világ tudása, teljes megértése is utópia. De ha ettől megijedtek volna Aristoteles, Descartes, Galilei, Newton, Kant, akkor nem értük volna el, a mit elértünk. Minden nagy eszme: utópia, de semmi nagyot eszme vezérlete nélkül nem vihetünk véghez. Eszmék nem azt jelentik, hogy azokat az utolsó betűig meg lehet valósítani, hanem hogy ezek mutatják, merre menjünk, hogy végtelenül előre haladhassunk. A korszakok eszméi pedig egymáshoz kapcsolódnak. A tudomány eszméje szülte a fölvilágosodását, a fölvilágosodás a cselekvő tetterőét, a cselekvő tetterőé szülje az erkölcsi cselekvő erőét, még pedig nem mint jámbor óhajtást, vagy szerény egyéni tulajdonságot, hanem mint világerőt, mely a tudást, a felvilágosodást, az akarat-erőt magában egyesíti és az emberiség fölemelésére fordítja. Ez elegendő egy évezred programjának.

ALEXANDER BERNÁT.

A VILÁGHÁBORÚ SZÍNTERE.

Ezt a kifejezést, hogy világháború, csak azért használom, mert az ujságok szinte elkeresztelték ezt a mai felfordulást világháborúnak, pedig még messze van attól, hogy az egész világ részt vegyen benne, még akkor is, ha a «világ» alatt a Földet értjük. Hanem a mi késik, az nem múlik; megtörténhetik még, hogy csakugyan az egész Föld összes népeinek legnagyobb része belebonyolódik a háborúba, csekély töredékek kivételével. Hiszen már csak három nagy nép van, a mely nem vesz részt a háborúban: a khinai (400 millió ember), az indiai (250 millió) és az Északamerikai Egyesült-Államok (kerekén 100 millió), de nem tagadhatjuk, hogy ez a három sincs messze a beleavatkozástól s meglehet, hogy mire soraim napvilágot látnak, már ezek is hadba szólították tengernyi népüket.

Ebben az esetben aztán a háború színterének ismertetése nem volna más, mint «egyetemes földrajz»!

Ezért jellemzésemben most csak azokra a háborús területekre terjeszkedem ki, a hol már eddig is nagy események zajlottak le, a hol Németország és monarchiánk küzdi dicső önvédelmi háborúját.

Európa valójában csak Ázsiának a félszigete. Egy continens ez a kettő minden tekintetben s csak történelmi hagyományok választják el. Sőt ma már bátran ki lehet mondani, hogy Oroszország területe a kettős continensnek, az úgynevezett Euráziának a törzsén van, Eurázia tagja csak Európa többi része. Ez olyan félsziget az óriás continensen, mint akár Elő-India, vagy Arábia.

Európa déli részeit is nehéz Euráziától leválasztani. Kis-Ázsia partvidéke mindig európai népek cultura-körében volt s a Balkán-félszigettel rendesen közös története van, a trójai

háborútól kezdve egészen a mai napig. De nem is igen választ-hatja el a Dardanellák szorosa a két continenst úgy, hogy azok idegenek maradjanak, hisz már Leander is minden éjjel átúsztta Heróért ezt a folyamszerű, keskeny tengerszorost. A Bosporus két partja is összetartozik, Stambul és Szkodra (Szkutari) együtt teszik tulajdonképpen a Török-birodalom fővárosát. Ez a két csodálatos szoros nem is más, mint egy hatalmas folyamrendszernek kissé elsüllyedt völgydarabja. A folyam valahol a Kaukázusban eredhetett, legfelső völgye talán az Azovi tenger volt, mert a Kercs-szoros, a melyet Szebasztopol védelmez, épen ilyen völgy-maradvány. De talán a Duna és a Dnyepr is ebbe adták le vizüket, megjegyezvén, hogy a Duna akkor még csak legalsó, romániai darabján volt meg, mert az aldunai szoros egészen új keletű.

Ez a folyam a Bosporuson, a Marmara-tengeren, a Dardanellákon át kijutott a mai Aegei-tenger helyén volt alacsony halomvidékre, aztán Karpathos és Rodos-szigetek közt jutott a Levantei-tengerbe. A terület darabonkint besüllyedezett; külön, erős süllyedés a Fekete-tenger, kisebb a Marmara-tenger s igen egyenetlenül süllyedezett be az Aegei-tenger vidéke, az az alacsony hegy- és halomvidék, a mely talán a paleolitos kőkorszaknak legelején még szárazföldileg összekötötte Európát Ázsiával. Ennek a tengernek a fenekén csodálatos szabályossággal ki lehet venni a hajdani folyóvölgyet. Az admirális tengeri térképeinek finom mélységadatai a legnagyobb pontossággal és bámulatos, szinte meglepő épségben mutatják be ezt a folyóvölgyet, mélyen a tenger alatt, majdnem 500—1000 méternyi vízréteggel fedve! A völgyből csak a Bosporus és a Dardanellák maradtak fönn, de ezek is megsüllyedtek annyira, hogy ellepte őket a tenger. Ott vannak még a folyóvölgy terraszai, ezen épültek a Bosporus festői falvai és nyaralói, ott a folyam kavicsa a terraszokon, alapos kutatással még azt is meg lehetne mondani, hogy melyik került oda a Kaukázusból, melyik a Kárpátokról. Ez a kettős szűk bejárási olyan helyzetben van, hogy két partja inkább összetartozik s mint a folyóvölgyek, nem lehetnek ezek sem jó politikai választóvonalak. A kié az egyik part, azé lesz a másik is, mert a két partot minden gazdasági érdek és történelmi fejlődés tökéletesen összekapcsolja.

És ez a kettős, szűk bejáró az egyetlen nyílás, a mely a Fekete-tengerbe vezet! A Fekete-tengerre, mintegy centrumra, hatalmas medenczék nyílnak ki. Ide nyílik ki a Duna alsó medenczéje, a hozzátartozó Romániával és Bulgáriával. Ide nyílik ki a moldovai—beszarábiai medencze is, de különösen a nagy Dnyepr és Don-medenczék, tehát Oroszországnak leg-sűrűbben lakott, legjobban művelt területe, az orosz imperiumnak igazi törzsöke és ereje ma. De ide nyílik a Kaukázus déli oldala, meg az örmény felvidék közt levő Rion-medencze is, a mely az ókor történetében tán sokkal fontosabb szerepet játszott, mint gondolnók, de a melynek óriási jövője is van.

Ennek a sok területegységnek egyetlen tengeri kapuja a thrák Hellespontos, vagy Dardanellák. Ezt a legyezőszerűleg szétágazó medenczecsoportot csak akkor lehet egységessé összeforrasztani, ha a Bosporus annak a népnek a kezében van, a mely a csoportosuló medenczék közül a legnagyobbikban, legnépesebbikben lakik. Ez pedig Dél-Oroszország.

Mintegy geographiai szükségesség, hogy a mikor a Fekete-tengerre nyíló legnagyobb medencze, Dél-Oroszország olyan magas műveltségre emelkedett, hogy igazán ura tud lenni területeinek és nem zsarnoka, akkor ez a kijáró út az ő kezében legyen. Akkor aztán a Fekete-tengerre nyíló medenczék mindegyike fölött ez a hatalom lesz a föltétlen úr s olyan birodalmi egység keletkezhetik, a mely a legnagyobbyszerű fejlődésre volna képes, mert hiszen gyönyörű területeket egyesítene magában.

Ez az a geographiai szükségesség, a mely felé a nagy orosz nép vágyakozása és törekvése irányul, természetesen öntudatlanul. Csak azt érzi az orosz, hogy addig nem lehet «tengcri» hatalom és nem lehet független «tengeri» kereskedelme, a míg a Bosporus a kezében nincs. Mennyi tenger vér folyt már azért a törekvésért! Az oroszok törekvésének öntudatlanságát jellemzi az is, hogy a mikor a Bosporus felé való törekvésük egy időre sikertelennek látszott, akkor más tengerek felé kereskedtek. Próbáltak Kelet-Ázsiában tengerhez jutni. Ebben megakadályozta őket Japán, persze az angolok intrikájával. Ez sem sikerült. Akkor próbálkoztak Perzsiában. Ott épen úgy az angol állta útját az orosz törekvésnek. Vészes helyzet volt már ott, az orosz és angol majdnem összekaptak, de az angol ügyesen kitért.

A míg ott küzdtek egymással, nagy meglepetéssel veték észre, hogy a németek egészen jól megvetették lábukat Kis-Ázsiában és Mezopotámiában s egyszerre keresztülhúzták mindkét hatalom számítását.

Ez a geographiai helyzet idézte elő a mostani háborút. Az oroszoknak tenger kell. Első sorban a Bosporus, de ha azt nem kaphatja meg, akkor a Perzsa-öböl. A törökkel és a perzsával majd csak elbirtak volna valahogy, de a beférkőzött németység a legnagyobb veszedelem gyanánt állt ez elé a törekvés elé s egyszersmindenkorra elragadta volna a Bosporust a dél-orosz-medence lakóinak kezéből!

Itt a háborúnak orosz részről való oka. Nagyon is helyesen tette a török, ha ő is támadólag lépett föl Oroszország ellen, mert hisz ha bennünket és a németeket levertek volna, semmi sem akadályozta volna meg, hogy Oroszország elháríthatatlanul rá ne tegye kezét a Bosporusra, hacsak — risum teneatis — az angol nem. Mert az angol világkereskedelemre ropant veszélyt rejtene ám ez magában!

Nos tehát a Dardanellák és a Bosporus az Eris-almája! Mindkettő szűk tengeri átjáró, magas sziklás partokkal határolva, a melyeken rettenetes erősségek védelmezik az aknákkal különben is szorosan elzárt bejárókat. Hacsak a szárazföld felől nem, a tenger felől lehetetlennek látszik ezeket az erősségeket bevenni, épen úgy, mint Gibraltárt, a melyet az angolok igen ügyes számítással foglaltak el. Ott ugyan át nem megy hajó az ő engedelműk nélkül!

Ha a Dardanellákat mégis sikerülne bevenni, akkor következne egy veszedelmes vállalkozás: a Marmara-tengeren Konstantinápolyt megközelíteni s az utolsó lépés volna a szintén hatalmasan megerősített Bosporust keresztültörni. És a mely hajóhad ezt mind meg is tette, még semmit sem ért el, ha egyszersmind a partvidéket is széles területen el nem foglalja, hogy nagy hadseregnek legyen ott helye védekezni, különben a parti hatalmak megint könnyen kiszoríthatják onnan.

A világháborúnak tehát az a része, a mely a Dardanellák és a Bosporus felé irányul, aligha lesz eredményes. Jobban megvédte ezt a természet, hogysem könnyen lehetne vele bánti.

Európa déli részét lánczhegységek borítják, geológiai értelemben vett fiatal hegyképződmények. A Pireneusi, Apennini és Balkán-félszigetet legnagyobb részt ezek a fiatal lánczhegységek borítják. Ide tartoznak: a Betikai-cordillerák Spanyolországban, mint az Atlas folytatása. Ennek legmagasabb része a Sierra Nevada. Ide tartoznak a Pireneusok, az Alpok, az Apenninek, a Dinári-Alpok, a Kárpátok és a Balkán-hegység. Ezzel egyidőben és egyforma módon keletkezett a krimi Jalta hegység, meg a Kaukázus. A fiatal hegyek közt vannak régibb hegymaradványok is közbe szorítva. Ilyen a spanyol Mezeta, a félsziget törzsöke. Ezen van rajta a két Castiliai-medencze. Régi rög az úgynevezett Balkáni, vagy Thrákiai massivum. Ennek három sarokpontja: délnyugaton az Olympos, keleten a Rodope-hegység, közel Edirnéhez vagy Drinápolyhoz, északon pedig Belgrád hegyei. Talán még a horvátországi régi romhegyeket is idetartozó daraboknak kell vennünk, de ezt nem tudjuk, mert széles medencékkel nagyon el vannak választva egymástól.

Északnyugat-Európában, tehát Franciaország, Németország, Nagybritannia és Skandinávia területén csupa régi, elpusztult hegymaradványok vannak. Egészen más jellegű hegyek és halmok ezek, mint a déli lánczhegységek vidékének hegyei. Nincsenek itt merész formák, meredek lejtők, égbenyúló havas csúcsok. Alacsonyabb, vagy magasabb tetők, hátaik domborulnak egymás fölé. A lejtők lankásak, a folyók lomhák, völgyük széles. Vizesést csak elvétve látni, mindenfelé elég egyhangú a domborzat. Kivételesek csak a nagyon éjszaki tájak, mert itt a késői eljegesedés megifjította a formákat és fjordok, borzalmas sziklakatlanok, megmászhatatlan meredekségek keletkeztek. A régi, avult formákat még fölismerjük a magaslatokon, a hol a jég nem tudta az enyhe, senilis vonásokat eltüntetni.

Északnyugat-Európának ezek az összetöredezett, lekopott, előregedett hegyromjai temérdek apró medenczét ölelnek körül. Olyan apró, kicsiny részekre darabolódik a terület, hogy alig lehet köztük egy-egy nagyobb egységet kiválasztani. A természetes szétdaraboltságnak a következménye, hogy temérdek apró politikai egységekre is tagozódott. De ezek

később a nagyobb egységek befolyása alatt mégis egyesültek.

Így tehát Európát három fő darabra bontottuk szét hegy-rajza szerint. Első darabja Eurázia törzséhez tartozik. Ezen van Oroszország. Második darabja a legszebb tájképekkel ékes Dél-Európa, a lánczhegységek, a fiatalos formák, a tagozott partok és nagy tengeri mélységek vidéke. A harmadik Észak-nyugat-Európa elaggott, senilis hegyvidéke, igazi romhegységek területe, a melyet egyhangúbb, sokszor igen alacsony tengerpartok, sekély tengeri mélységek jellemeznek. Ha Európa partjai mellett a tenger színe egy-két száz méterrel megemelkednék, Dél-Európában alig vennénk észre lényegesebb változást, a part-alakokat mindenütt föl lehetne ismerni. De Észak-Európára alig ismernénk rá. Eltűnnék Észak-Franciaország, Észak-Németország, Nagy-Britannia s különösen Észak-Oroszország igen nagy része.

A tengernek néhány száz méteres süllyedésével szárazra kerülne az egész Északi-tenger Britannia és Norvégia közt, az egész Balti-tenger s Franciaország szárazföldi összeköttetésbe jutna Britanniával, ez meg nyugat felé messze kiterjedne az Atlanti-oczeánba. Igazán nem ismernénk rá többé!

Európának legnagyobb, keleti részéről nem szóltam még. Ez határtalan síkság a Kárpátoktól az Uralig, Finnország hegyeitől egész a Kaukázusig. Itt a Föld rétegei egészen nyugalomban maradtak. Úgy fekszenek egymás fölött, mint a könyv lapjai (aránylag nem is vastagabbak) s minden mélyebb folyóbeválásban egész hosszú geológiai történelem tárul föl. Ugyanilyen zavartalan rétegfekvésű Nyugat-Szibiria is, az Ob vízterülete. Eredetileg egyetlen, összefüggő tábla volt ez, de mint a Balaton jegén a «turolás», úgy szalad végig ezen a merev táblán az Ural torlasza. Oroszország területét nem szabad alföldnek neveznünk. Alacsony fennsík ez, minden folyó mély, kanyónszerű árokban folyik rajta. A Dnyepr kanyónja fölött gyönyörűen emelkedik a kievi Lavra, ez az aranytól görnyedező templom- és kolostor-csoport. Nem olyan tehát ez a terület, mint a mi alföldünk, a hol határtalanul áradhat szét a Tisza, mert nincs völgye. Az orosz táblán minden folyónak meredek oldalú, elég mély völgye van, kivéve egyes helyeket,

a hol a rétegeknek alig észrevehető, sekély besülyedése következtében rossz lefolyású, mocsaras területek keletkeznek. A legnagyobb ezek közül a Pripet lapálya, a Dnyepr felső vízvidéke, Lengyelország keleti darabja. Ezen a hirhedt Rokitnomocsarak sekély vize possad, alig lehet mesterségesen lefolyásra bírni.

Európának ez a három darabja hazánk területén mintegy érintkezik. Gyönyörű, fiatal lánczhegységgel övezi a magyar és erdélyi medenczét a Kárpátok öve. A nagyszerű hegykoszorún belül az Észak-nyugat-európai rom-hegységek darabjai is helyet foglalnak. A Szepes-gömöri-Érczhegység, a Radnai és Gyalui-havasok s még néhány idősebb arczatú hegyvidékünk tartozik ezekhez. A carbon-korszakban Franciaország déli részétől, a Canal du Midi árkától kiindulva, a rajnai Palahegységen, meg a közép-német hegyvidéken, aztán a Szudetákon, majd a Szepes-gömöri-Érczhegységen, a Radnai- és Gyalui-havasokon át egész a romániai Dobrudzsáig óriási, a Himalájánál sokkal nagyobb hegység húzódott át. Ennek a romjai az említett hegy-darabok.

Alföldünk nagy síksága ugyan lényegesen különbözik az orosz táblától, de mégis mintha annak elszakadt darabja volna, csakhogy jól lesülyedt s betemették a fiatalabb lerakódások.

A Kárpátok külső lejtői azonban határozottan és élesen ütköznek össze az orosz tábla darabjaival. Így tehát valóban középhelyet foglalunk el a három nagy darab közt. Szerkezetét tekintve tehát Magyarország az igazi Közép-Európa.

Európát éghajlata szempontjából véletlenül épen ugyanerre a három darabra lehet felosztani. Dél-Európát a magasabb hőmérséklet s a vele járó, félig örökzöld növényzet jellemzi, de talán még ennél is határozottabban jellemzi a téli esőzés. Ezt az éghajlatot mediterráneos vagy földközi-tengeri éghajlatnak nevezzük.

Északnyugat-Európában a mérsékelt égövek nyugati szele az uralkodó. Túlnyomó itt az Atlanti-oczeán felől jövő, mindig nedves nyugati és északnyugati szél s mindig ugyanebből az irányból jönnek a lég-örvénylesek, más néven depressiók vagy ciklónok is. Ezek árasztják el országos esővel, az évnek

minden szakában meglehetősen egyforma valószínűséggel a nyugati országokat. Az év minden szakában van tehát eső, az éghajlat oceánikus. Ezt a területet atlanti klímavidéknek nevezhetjük.

Kelet-Európában már Ázsia éghajlata uralkodik. Nyári esők, hideg tél és forró nyár a jellemzők s a csapadék lényegesen kevesebb, mint a két előbbi területen. Ezt tehát Európa continentális éghajlatú részének nevezhetjük.

A három rész megint hazánk területén érintkezik. Magyarországon van a csapadéknak határozott maximuma októberben és júniusban. Horvátországban még az októberi a nagyobb, a Dunántúl körülbelül egyformák, az Alföldön már a júniusi sokkal nagyobb, mint az októberi, Erdélyben az októberi maximum teljesen elmarad, de annál jobban kiemelkedik a júniusi esőzés.

Ezért tehát hazánk éghajlatilag is igazi Közép-Európa, a három éghajlati terület érintkező helye.

Így érthetjük meg már most, hogy a három nagy harcztér, a melyen Németország, Ausztria és Magyarország védelmezi magát, három egészen különböző jellegű terület s a háború folyása is mindhárom helyen egészen különböző.

Az első a legkisebb harcztér, Szerbia. A háború kitörésekor az emberek itthon nagyban hangoztatták, hogy egyszerűen «bemasirozunk» Szerbiába, pár nap alatt a mienk Belgrád, aztán 2 hét múlva Nisben leszünk. Most aztán ezek a kis magán-hadvezetőségek szidják a katonákat és a hadvezetőséget, a miért nem megy minden ilyen gyorsan.

Nem ismerik a terepet, fogalmuk sincs arról a rengeteg nehézségről, a mivel Szerbiában a hadviselés jár. Csak azok, a kik a boszniai occupatióban tetteleg részt vettek, azok tudják: mit jelent az, háború a Balkán-félsziget nyugati részében.

Mondottuk már, hogy Belgrádnál végződik a balkáni massivum, az az ősrégi, erősen lepusztult hegység, a melynek déli sarkát az Olympos ékesíti. Szerbia közepét foglalják el ezek a hegyek, északon alacsonyabbak, dél felé fokozatosan emelkednek. Keleten a Morava széles völgye kíséri ezt a hegyvidéket, majd ettől is keletre a Nyugati-Balkán lánczai kanyarodnak föl Bulgáriából az Aldunához.

A belgrádi és általában közép-szerbiai hegyvidékhez nyugaton a Dinári-Alpok lánczai kapcsolódnak hozzá, még nem egészen ismert módon. Jovan Cvijic, a szerbek kitűnő geographusa, a ki most, sajnos, gonosz magyarországi izgatásokban is részt vett, azt hiszi, hogy a dinári lánczok a tengerpart felől erre bekanyarodnak és egyenkint végződnek el a balkáni massivum előtt. Nekem inkább úgy tetszik, hogy a dinári lánczok párhuzamosan futnak a balkáni és horvát massivumok délnyugati határaival és csak nagy törések szabadláják össze, különösen a massivum közelében. Így keletkeznek aztán az összetört lánczhegység darabjaiból nagyszerű hegyrögök és ezek mind meredek peremmel válnak ki környezetükből.

A Dinári-Alpok lánczaira nagyon jellemző, hogy túlnyomó bennük a mészkő. Az egész hegység, úgy látszik, valamikor már egyszer le volt pusztítva a tenger színéig. A gyűrődött rétegek nagy boltozatainak felső záródása rendesen hiányzik s az egész hegység tökéletlen síksággá pusztult, körülbelül a geológiai harmadkor végén. A lepusztult hegység azonban ismét felemelkedett, összetöredezve, egyes részei magasabbra, más részei alacsonyabbra s a töredezés következtében keletkezett rögök teteje most fennsíkszerű magaslat, éles peremmel, mindenfelé meredek lejtővel.

Ezeket a magas tetőket hívják planinának. Ilyen pl. a Čser-planina, Szerbia nyugati szélén, a Drina kanyarulatában. Mindegyik valóságos fellegetvár.

A mészkőből épült planinákon a víz munkája nem olyan, mint más kőzetből álló hegyeken. A mészkő könnyen oldódik az esővízben s a rétegek repedéseibe behatoló víz tágas földalatti sikátorokat és utakat mos. A felszínre hulló eső mind eltűnik a szikla réseiben s a hegy lábánál jön elő tekintélyes források alakjában.

Ezt a tüneményt karszt-tüneménynek nevezzük, mert épen a Dinári-Alpok Karszt nevezetű részén, a Quarnero fölött van a legerőteljesebben kifejlődve.

A karsztos planinák teteje nem sík, hanem a sziklák bezejében kioldott rések, apró üreges, vízfolyások miatt beroskad helyenkint s kerek, mély üstök keletkeznek a planina felszínén.

Ezeket nevezik dolinának. A dolinák fenekén gyakran látni a víznyelő lyukat.

A víz aztán a föld alatt keresett úton, a barlangon át kijut megint a napvilágra. Ezért a planinák tetején nincs forrás, nincs víz, a völgyekben lenn pedig bővizű patakok száguldanak ki, a hegyvidéket környező lapályokra. Ezért kell fenn ezisztérnákat építeni s ez nehezíti meg a hegyi pásztorok életét.

A karsztos területen nagyon nehezen keletkezik talaj, mert nincs a felszínén vízfolyás, a mely a kőzetek málladékát lerakhatná a mélyebb helyeken, sőt a záporvíz a sziklák felszínéről a port, iszapot stb. mind lehordja a hegy belsejébe s esetleg a barlangokban halmozza fel. Ha a planinákról kipusztították az erdőt, akkor a víz mind elhordja a termőföldet. Sőt talán még nagyobb pusztítást mível a szél, mert minden fennsíkon igen erős viharok szoktak dúlni. Eltűnik a növényi takaró s előbukkan a vakító fehér mészkő, kitéve most minden védelem nélkül az elemek pusztításának. Különösen a hőmérséklet-ingadozás, meg a víz támadja meg erősen a mészkő-sziklát s összeroncsolja a felszínét. Olyan roncsolt, borzalmas felszín keletkezik, a melyen még turista szeges-czipőben is igen nehéz és veszedelmes előre törtetni. Ezt a felszínt nevezzük karrmezőnek.

Néhol a mészkő vékonyan takar valami másféle, vizet nehezebben áteresztő kőzetet. Az ilyen helyen a mészkő könnyen lepusztul a mélyben rejlő kőzet fölül, meredek szikla-lejtőkkel határolt tágas mélyedés keletkezik. Olyanforma ez a tünemény, mint a mikor vastag malterréteg lekopik a falról s kibukkan alul a fal köve vagy téglája. A hiányos helyet a megmaradt malterréteg minden oldalon meredek kis lépcsőfok alakjában veszi körül. Máskor a rétegek felgyűrődésekor nem mészkő, hanem pl. homokkő, pala, vagy márgarétegek is felgyűrődtek, a melyek fiatalabbak a mészkőnél s takarták azt. Az általános lepusztulás alkalmával, a mikor a planinák képződtek, ezek a felgyűrűt rétegek is lepusztultak, csak egyes darabjaik maradtak meg a mészkő közé begyűrve, mint valami intarzia. Ezek nem hajlandók a karsztosodásra, azért bennük nem keletkezhetnek barlangok. Megakadályozzák tehát a karszt belsejében mozgó vizet, mint valami zsiliptábla, a mely fölülről

nyúlik bele a folyóba. A folyó kimossa a zsiliptábla alatt a medret, ha nem védelmezzük. Így kimossa a föld alatt mozgó karsztvíz a beleszorult idegen kőzet alatt is a hegy belsejét s az idegen kőzet berogyik, besülyed a planina felszínébe s megint nagy mélyedés támad, a mit meredek sziklafalak vesznek körül. Utóbb a karsztvíz az idegen kőzet fölé kerül s akkor barlangból előtörő s megint barlangban eltűnő folyó támad a mélyedésben, a melynek árvize néha az egész mélyedést tószzerűen elönti.

A hol a mészkőrétegek elvégeződnek az alaphegység kiemelkedő hátai felé, ott rendszeren elvékonyodnak. Ilyen helyeken megint az a tünemény áll elő, a mit az első pontban említettem, hogy t. i. a vékony mészrétegek lekopnak s olyan mélyedés támad, a melynek egyik oldalán meredek mészkősziklafalak, másik oldalán az alap-hegység lankás lejtői emelkednek föl.

Ezeket a mélyedéseket polje néven ismerjük. Az első faját kikopott poljének, a másodikat berogyott poljének s a harmadikat perempoljének nevezzük.

A karsztos horvátországi, boszniai és nyugat-szerbiai hegyekben a poljék a legsűrűbben lakott területek. A dolinákban is laknak, ha a dolina elég nagy, de a poljék rendszeren az igazi sűrűbben lakott területek. Ilyen poljéket látni a vasútról Fiume felé. A Fuzsine-polje típusa a kikopott poljének, a Vinodol völgye pedig Czirkvenicza fölött igazi berogyott polje.

Szerbia nyugati oldalán a mészkő és ezzel az igazi karsztjelenség már kevesebb, de annál hatalmasabb Boszniában, Hercegovinában, Novipazarban és Montenegróban. ASzkutari-tó típusos berogyott polje, az ország területének legnagyobb része pedig nagyszerű karsztos planina. Ez hirtelen végződik el Dalmáciában, meredeken zuhan le a tengerre. A cattarói öblök is berogyott poljék, olyanok, mint a Buccari-öböl, de berogvásuk olyan mély, hogy elöntötte a tenger. Erre az öbölre szakad le a montenegrói planina a hirhedt Lovcen-hegygyel, a honnan a montenegróiak próbálják lövöldözni Cattarót.

Szerbiában már nem ilyen erős a karsztosodás, de azért ott is van mészkőszikla, nehezen járható karr-mező, éles peremű planina elég. Legjellemzőbbek, geographiailag legérdekesebbek

a perem-poljék, azok a mélyedések, a melyek az ország közepén délre áthúzódó alaphegység és a nyugati, mészköves vidék határán vannak. Természetesen, ezek sorban vannak egymás után s azért a közlekedő út ezeken vezet keresztül. Szaloniki vidékéről az út először a Szkoplje vagy Üszküb-poljébe vezet, innen azután a Kosszovo-poljébe, vagy Rigó-mezőre, aztán a Kopaonik aljában a Novipazar-poljébe. Innen aztán már könnyű átjutni a Kraljevo vidékére, a Szerb-Morava völgyébe, a hol megint ilyen polje-szerű mélyedést látni.

Ezen a polje-sorozaton törtek felénk a törökök is, de a Rigó-mezőn Hunyadi János feltartóztatta őket.

Hadműveleteink Szerbiában ezen a mészköves területen folytak. A völgyek szűkek, a planinák peremei meredek, egy-egy sziklafokon néhány ember századokat tartóztathat föl. Az erősen összeszabdalt, tarka hegyvidéken az előőrsi szolgálat meg a felderítés roppant veszedelemes. Minden sziklafok mögött rejtőzhetik kétségségetlen védekező, mindenre képes, elszánt csapat, a mely kitűnő fedezékben borzasztó kárt tehet előrenyomuló, földérítő csapatainkban. Azért kellett megkezdennünk a támadást a Macsva nevű síkon, Szerbia északnyugati szögletében. Ez tulajdonképen Alföldünknek egy darabja. A sok hordalékú Drina eltolta a Szávát éjszakra, az nagyot kanyarodik fel Mitroviczának, aztán Sabácznál jó megint vissza a hegyek lábához. Ez a nagy kanyarulat keríti körül a Macsvát. Déli oldalán emelkedik a Cser-planina. Ennek legmagasabb része ősrégi kristályos kőzetekből és gránitból áll, de délkeleti folytatása, a Vlasics-planina már mészkőből van s Valjevo felé mind sok a meredek mészkőhegy. A Drina völgye délebbre szűk, még délebbre már nem is járható.

Itt bizony rettenetes nehéz a küzdelem.

A Macsva síkságán előrenyomuló katonáink eleinte ingoványos, füzesekkel szegélyezett, mindenféle árokkal és mederrel összeszabdalt, elég festői síkságon törtek előre Sabác felé. Temérdek falu szétszórt vályogviskói, nádfödéllel fedett kunyhói közt vezetnek minden kritikán aluli rossz utak. Sabác már előugró fokon, a Száva terrasszán áll, árvíz fölött s így könnyebben védhető helyen. De innen délre kezdődik csak a nehézség! A völgyek tele vannak elszórt, apró falvakkal, gyümölcsösök-

kel, különösen szilvafákkal, a hegyek kopárok, azokon napégette sziklák fehérlenek, mögöttük ki tudja, hány szerb katona rejtőzködik rettenetesen fölfegyverkezve. Ha aztán feljutott az előrs valamely sziklatetőre, a legnagyobb gonddal vizsgálja körül messzelátóval a környező halmokat, sziklákat, gyümölcsösöket, mert minden gyanus. Megnyugvással veszi észre, hogy a szomszédos hegy tetején is megjelentek a mi előőrseink jobbról is, balról is. Akkor ide nyugodtan lehet nagyobb erővel felhatolni s kezdődik a kutatás tovább, az egész vonalon. Sehol kibuvót, rejtekhelyet hagyni nem szabad. És ez rengeteg munka! Ehhez rendkívüli óvatosság, ügyesség és türelem kell s mindig úgy kell előkészíteni a hátul jövő hadakat, hogy a veszélyeztetett pontot azonnal meg lehessen nagyobb erővel szállni.

Ha ezen a mészköves vidéken túl járnak katonáink, a belgrádi hegyvidéken és Kragujevácz táján, akkor már sokkal könnyebb dolguk lesz. Igaz, hogy sűrűbben lakott vidékre jutnak, de jobbak az utak, lankásabbak a lejtők, nincs annyi bűvőhely. S ha csatárlánczunk a széles Morava-völgyön is operálhat, akkor gyorsan juthat előre Nis felé, a melynek elfoglalásával azt mondhatjuk, hogy Szerbia megszűnt lenni.

* * *

Egészen más arculata van az északkeleti harcztérnek. Itt, tudjuk, hogy a Kárpátok lába közvetlenül érintkezik az orosz táblával. A Kárpátok sűrű fenyves-erdővel borított hegylánczai északkelet felé fokozatosan alacsonyodnak s körülbelül Przemysl, Szambor, Kolomea, Czernowitz vonalán elvégeződve, érintkeznek az orosz táblával. Ez tulajdonképen még nem az igazi orosz tábla, hanem annak csak egy különvált darabja, a mit az igazi orosz táblától a Podoliai-hátság választ el.

Ez a nagy kiterjedésű, de alacsony földhát vízválasztó a Dnyeszter és a Dnyepri vizei közt. A Kárpátok és a Podoliai-hátság közt mélyedés húzódik végig, a melynek vizeit legmélyebb vonalán délkelet felé a Dnyeszter, északnyugat felé a Szan vezeti le. Minden térképen feltűnő a Dnyepri északi mellékfolyóinak szabályos futása északról dél felé, Lemberggtől keletre.

A Szan és a Dnyeszter közt a vízválasztó a mélyedésben Przemysl és Szambor közt van. A ki itt hatol előre Lemberg felé, annak nem kell átkelnie egyik folyón sem.

De a mint Lemberg felé közeledik, szabálytalan halmok tűnnek föl, a melyek folytonos lánczolatban kötik össze Ljublin vidékét (Lengyelországban), a Podoliai hátsággal s azzal a halomsorral, a mely a hátság északi lejtőin Kiev felé húzódik. Ezek az alacsony, rendetlen halmok durva, éles homokból, kődarabokból állnak. A kövek alaposabb vizsgálat után csodálatos dolgot mondanak el.

Ezek a durva nagy kavicsszemek, a melyekkel Lemberg és Kiev mellékutczái vannak kövezve, Skandináviából valók. A frissen kiszedett kavicsok felszínének karczolásai elárulják, hogy ezeket a jég hozta ide. Egész eddig terjedt, legnagyobb kiterjedése idején, a skandináviai jégtakaró. Ez itt a legszélső morénája, ehhez tartoznak ezek a nagyon elpusztult, rendetlen halmok. Ezeken a halmokon próbáltuk feltartóztatni az oroszokat Ravaruszka, Lemberg és Grodek vidékén, de sikertelenül. Sokkal jobban ismertek itt minden halmot a muszkák, hogysen kétszeres vagy háromszoros túlerőjükkal szemben megállhattunk volna. Csak a Kárpátok lábánál hirtelenebbül emelkedő térszín-lépcsőkön sikerült megállítani őket, azokat a seregeket pedig, a melyek a Kárpátok lánczai közé bemerészkedtek, meg lehetett verni, mert ott a szűk szorosokban a túlerő nem egykönnyen juthat érvényre.

A Szan és a Dnyeszter mellékvizei mind 30—40 méter mély, nem nagyon széles árkokban folynak. A vízszintes rétegek közé bevágódott, ilyen meredekfalú völgyeket kanyónoknak nevezzük. Sekély kanyónok ezek, a meredek lejtőjű kanyónfalakon a rétegeket szépen lehet látni. Minden ilyen árkon nehéz keresztül jutni s mindegyik egy-egy természetes akadály a felvonuló hadseregek előtt. De nem jó térszín a védekezésre. A kanyónok fölött, fenn a síkságon messze ellátni s nincs fedezék, csak lenni a mély árokban, de ott meg nagy veszedelemben van minden hadsereg. Ezért itt, a Dnyeszter északi oldalán, ha egyszer sikerül hátraszorítani az oroszokat, azok gyorsan fognak visszavonulni Tarnopol felé, míg Lemberg környékén a morénahalmokon nehezebb lesz a kiszorítás, mert ott jól lehet védekezni.

A hol a Szan beletorkollik a Visztulába, ott megváltozik a vidék jellege.

A Visztula Krakó vidékéről jó s nagyot kanyarodva fordul ki Lengyelországba Varsava felé. Erre a kanyarulatra a Lysa-gora nevű alacsony hegyvidék kényszeríti. Ez a hegyvidék már nem tartozik az orosz táblához. Ez egy darabja annak a «Variscusi hegység» nevet viselő, de ma már meglehetősen elpusztult hegységnek, a melyről fönnebb szoltunk. Ez a hegység Franciaország közepétől Közép-Németországon át hazánkba vonult s valahol a Dobrudzsa táján végződött. Ennek a hegységnek darabja a Lysa-gora. Nagyon lekopott. Annyira lepusztult, hogy legnagyobb része már majdnem teljesen síkság, csak még középső része emelkedik valami 600 m. magasra. Még kevésbé festői, mint a Bakony, annyira lankásak a lejtői.

Innen északra olyan vidék kezdődik, a mely már minden tekintetben hasonlít a német síksághoz. Valamikor a pleistocen-korban, tehát akkor, a mikor a mammut élt a földön s az ember már vadászott rá, itt Varsava vidékén nagy folyó eredt. Ez szedte fel a Visztula, az Odera, az Elbe vizeit s az Elbe-torokban érte el a tengert. A berlini Spree-wald mocsarai ennek a folyónak a maradványai. A folyó, mondjuk az Ős-Elbe, völgyét mindegyik folyó érzi még, mindegyik megteszi a kanyarulatát, a mikor ezen átmegy. A folyóvölgy északi oldalán széles zónában terül el a Balti-tenger partjáig az úgynevezett Tóhátság (Seenplatte). Ez nem más, mint a skandináviai jégtakarónak leghosszabb ideig tartó kiterjedése alkalmával hátrahagyott moréna-rendszere. Úsupa moréna-törmelék, az egyenetlen halmok közt száz és száz apró tó csillog. Mecklenburg, Pommerania, Nyugati- és Keleti-Porosz-tartomány területe van ezen a hepehupás, egyhangú, de szépen művelt, sűrűn lakott vidéken. Tovább folytatódik Oroszországban, az Ilmen- és Pejpusz-tavak vidékére és ott sem oroszok laknak rajta, hanem lívek és esztek, meg németek.

Az Ős-Elbe völgye tehát a skandináviai jégtakaró és a Variscusi őshegység északi lába közé volt befoglalva. Kelet felé a Dnyepr folyótól nagyon bizonytalan vízválasztó választotta el, úgy, mint ma.

A Tóhátság moréna-vidéke meg a Podoliai-hátság moréna

vidéke közé nagy síkság van befoglalva, a melyen, úgy látszik, gyorsan huzódott vissza a skandináviai jégtakaró, mert nem sok törmelékot hagyott hátra. Ellenkezőleg, ez a vidék annyira mély, hogy alig tud róla a víz lefolyni. Csunya, mocsaras terület. Nagyon gyér népesség lakik rajta s helyenkint nincs út, a mely átvezetne az ingoványokon. Ez a Pripjet-folyó vízvidéke, a híres Rokitno-mocsárvidék. Ez a lakatlan terület volt az oka, hogy Lengyelország mint külön politikai egység fejlődött évszázadokon keresztül s el volt választva az orosz tábla többi részének népeitől. Sajnos, ez nagyon tökéletlen határ, a politikai önállóság nem soká tartott. A mostani háborúban még nagy szerepe lehet. Ha a német hadak felszabadulnának Franciaországban s teljes erővel vethetnék magukat az oroszokra, hamarosan hátra nyomnák őket Varsava mögé, Breszt-Litovszkig s ha az is elesett, a mocsárvidék kétfelé szakadni kényszerítené az orosz hadsereget, északra és délre s a háború nagyon meg volna nehezítve rájuk nézve, mert a déli sereg csak kerülővel érintkezhetnék az északi sereggel. Ebben az esetben körülbelül fel volna szabadítva Lengyelország.

Lengyelország sűrűn lakott síkságain, Varsava és Lodzs vidékén a hadtestek könnyen mozognak. Sűrű úthálózat vezet, szépen művelt földek között, jómódú falvak, iparos városok sűrű sorai közt, a hol a nép nem vesz részt a verekezésben, hanem egészen indifferens módon viselkedik, könnyű a mozgás és nagy darabokat szökhethet előre a túlnyomó erő.

A lengyel síkság legészakibb részein, ott, a hol a Tóhát-sággal érintkezik, tehát Kelet-Porosz-tartomány déli határain megint rossz lefolyású terület van. Ezt nevezik Mazuri-feneknek. Ingoványos, vizenyős lapály ez, a melyen a reászorított sereg többé mozdulni sem tud, mert az utak járhatatlanok, a rétek, mezők oly vizenyősek, hogy a ló szügyig, az ágyúk tengelyig sülyednek bele. Ettől északra sűrűn egymás mellett száz és száz tó rejlik a morèna-halmok között. Ha ide valami hadsereg betéved, föltétlenül elveszett. Itt fogta meg Hindenburg a betörő muszkákat s 70,000 darabot hajtott haza fogolyként.

Megtörténhetik, hogy a németek Kelet-Porosz-tartomány felől délre előre nyomulva, elvágják a bjelosztoki vonalat s előre nyomulva egészen a bjelovlesi őserdőig, a hol a végtelen

ingóványvidék kezdődik, ugyanakkor pedig délről előrehatva a mi seregeink, elvágják a ljublini vonalat, akkor a Lengyelországban szorult muszka hadsereg a legnagyobb katastrophának nézhet eléje. Valóságos varsavai Sedan lehet belőle.

A míg a német hadsereg fel nem szabadul, addig nekünk nincsen más feladatunk, mint Galicziában feltartóztatni az oroszokat s lekötni seregeiknek akkora részét, hogy Németországot ne tudják túlerővel támadni. Nehéz feladat, de eddig sikerült. Előre látható volt, hogy Galicziát nem tudjuk tartani, de elég nyugodtak lehetünk, hogy józan észszel nem fogják megkísérelni a Kárpátokon keresztül való komoly betörést. A Kárpátok hágóin, szoros völgyein tízszeres túlerőnek kellene benyomulnia, ha maradandó sikert akarna elérni. Az úton a seregek annyira elnyúlnak, táplálásuk és municzióval való ellátásuk oly nehéz, hogy ez óriási túlerő nélkül borzalmas katastrophába sodorhatja a betörő sereget. Uti exemplum docet!

* * *

Legszebb, legértékesebb, legsűrűbben lakott harcztér a francia-német harcztér. Rengeteg ipari tevékenység, bámulatosan sűrű lakosság, gyönyörű cultura hazája ez. Végtelen kár, hogy oktan politikával ilyen pusztulásba sodorták ezt a gyönyörű, megbecsülhetetlen értékű vidéket!

De a terület rendkívül érdekes és a földrajznak valódi gyönyörűsége, hogy bemutathatja, milyen szoros kapcsolatban van a geographia a történelemmel.

A ki az elmondandókat jó térképen nem átalja figyelemmel kísérni, azt hiszem, minden regénynél érdekesebb dolgokat tud meg.

Mondottuk már, hogy a Variscusi-hegység darabokra töredezve, széles zónában húzódik végig Franciaország és Németország közepén.

Franciaországot öt darabra lehet bontani földrajzi jellege szerint. Északnyugatra elaggott, senilis halomvidék van. Ez mint félsziget nyúlik be a tengerbe s Bretagne néven ismerjük. Gyönyörű, smaragdzöld növényzet fedi a kedves halmokat, tágas, csendes völgyeket, nincs semmi erőszakos vonás, csupán szelidség a tájkép. Egyedül a tenger partja ékes, vadregényes, mert itt a hatalmas tengerjárás meg a folytonos erős hullám-

verés alámosták a kemény sziklákból álló halmokat. Hajdan hatalmas hegység volt ez is. Suess ezt Armorikai-hegységnek nevezte s áttegyed Anglia és Írország déli részére. De a hegység elpusztult s ma már tökéletlen síkság, csak tönkje a hajdani hegységnek.

A második darab a Plateau Central, vagyis a Centralis-felvidék. Ez már a Variscusi-hegység első darabja. Ez is teljesen lepusztult, ez is csak tönkje a hajdan hatalmas hegyóriásnak. Lepusztulása után kissé kiemelkedett, még pedig keleten jobban mint nyugaton. Keleti meredek peremét nevezik Ceveneknek, aztán északabbra Vivarais, Lyonnais, Charolais és Cote d'Or név alatt ismerjük a meredek lejtőt. Ez a Rhône völgyére néz. Nyugat felé lankásan simul el, északon néhány izolált halommal végződik. Ezen ered a Loire s széles, mély völgye van benne. A felvidék tetején nem régen vulkánok törtek elő, de már elhallgattak, a szép bazalt-kúpok pusztulnak. Auvergne pompás szőlői ezeken a régi vulkánokon s a környező vulkanikus talaj málladékain teremnek, mint nálunk a badacsonyi, somlyai és tokaji szőlők.

A két nagy tönkfelület meg az Alpok közé három medence illeszkedik. Délen van a Rhône medenczéje, a gyönyörű Provence, a melyet eddig szerencsére nem érintett a háború borzalma. A Centralis-felvidék, a Pireneusok és Bretagne közé öbölként nyulik be a Garonne-medence. Hajdani tengerből ez, de kitöltötték a tengeri lerakódások. Ennek az amphitheatrális félmedenczének a hydrographiai vagyis vízrajzi központja Bordeaux táján, a Gironde-torkolatban van. Bordeaux valódi, igazi fővárosa a medenczének, úgy mint Marseille a Rhône alsó medenczéjének.

Végül Bretagnetől keletre, a Centralis felvidék északi oldalán van a Párizsi-medence, Franciaország legnagyobb, legérdekesebb földrajzi egysége.

Ez is tengerből volt. Egymásután rakódtak le benne a különböző korok és korszakok tengereinek üledékei s mindig kisebb és kisebb térre szorult. Aztán az egész terület kiemelkedett és természetesen pusztulni kezdett. A pusztulásnak az lett a következménye, hogy a tengeri rétegek elvékonyodó szélei lekoptak, s most minden réteg meredek lépcsőfokkal végződik az idősebb fölött.

Mintha egy nagy tálba kisebbet tennénk, aztán ebbe egy nagy tányért, majd kis tányért, végül egy kis csésze-alját. Mind-egyik tányér pereme lankásan lejt befelé és hirtelen végződik el kifelé. Kívülről hatolva a tányér közepe felé, mindig egy-egy meredek lépcsőfokon kell felemelkednünk s azután lankásan lejt a térszin a következő tányér meredek széléig.

A trias, jura, kréta és eocén korok rétegei fekszenek itt így egymásban. Az eocén-rétegek már csak egész kis területet foglalnak el s ennek közepén van Párizs.

A folyók egy része ide fut a medencze közepe felé, a Seine bevágódásába. A tányéroknak északi széle le van törve. Ott a La-Manche süllyedése eltörte és tenger alá juttatta a tányérok szélét. De egy kis darab fennmaradt Anglia déli part-jain. Ennek a kicsi kis, lapos ívalakú medenczének a szerkezeti centrumában van a Wight-sziget és Southampton.

A csodálatosan szabályos Párizsi-medenczét kelet felől a Közép-német hegyvidék három darabja határolja, a Vogézek, a Haardt meg a Rajnai-Palahegység. Csak egészen északkeleten, Belgium felé nincs éles határa, ott a Párizsi-medencze alig észrevehető kis földhátal megy át a Hollandi-medenczébe.

A rajnai Palahegység épen olyan hegytönc, mint a Centrális-felvidék. A Rajna ketté vágja a híres coblenzi szorossal, a melynek legfestőibb részén áll a Loreley-szikla. Ez a szoros nagyszerűség szempontjából nem is hasonlítható a mi Aldunánkhhoz! Még a visegrádi szoros is szebb. Gyönyörű rajta csak az a mesés cultura, a mely minden talpalattnyi földet munkába vett, aztán az a sok festői rom, régi város és emlék.

A felvidéknek nyugati részét a Mosel folyó völgye megint ketté vágja. A déli darab a Hunsrück, az északi az Eifel és ennek nyugati része az Ardennek. Ez már franczia és belga területre nyúlik át. Egyhangú széles hátakból álló felvidék ez, az Ardenneket leginkább erdő fedi. Itt hadsereget keresztülvinni a Rajna felől igen nehéz volna.

A rajnai Pala-hegység északi lábánál dús kőszéntartalmú rétegek fekszenek. Ezen a zónán van Földünk egyik legsűrűbben lakott területe, mert a kőszén jelenléte következtében itt hatalmas ipar fejlődött ki. Franciaországban Lille, Roubaix, Valenciennes környéke tartozik ide, Belgiumban Charleroy,

Namur, Lüttich vidéke. Németországban Köln tájékán kissé mélyre süllyedt a köszén, de innen északkeletre megint megvan s ott fejlődött ki Düsseldorf, Elberfeld, Barmen, Krefeld, Essen, Dortmund stb. ipara, körülbelül egész Hannoverig.

A Párizsi-medenczébe tehát kelet felől három bejáró van. Az egyik lenn van a Vogézek déli végén, a Vogézek és a Jura-hegység közt. Ez az úgynevezett belforti kapu, mert ezt a bejárót védelmezi Belfort rettentő erőssége. A másik nyílás a Vogézek és a Pala-hegység előtt szigetként kiemelkedő Haardt-hegység közt van. Ezt nevezzük saarbrückeni kapunak. Tágas rés ez itt, kényelmes átjáró a Rajna völgyéből. Itt mennek át a legfontosabb vasútvonalak Közép-Európából Párizs felé.

A harmadik nyílás a legnagyobb. Ez Belgiumon át vezet.

De akármelyik nyíláson menjünk is be, okvetetlenül lépcsőszerű hegyparkányokon kell fölemelkednünk, ha Párizsba akarunk átjutni.

Így pl. a Közép-Rajna medenczejéből, Frankfurt és Strassburg vidékéről először meredek lejtőn kell felkapaszkodnunk, hogy feljussunk a saarbrückeni lapályra. Azután más lépcsőfokok következnek Lotharingiában. Az első nagyobbban áll Metz erőssége, meg Longwy vára, a következőn Verdun és Sedan, a harmadiknak a lejtőjét hívják Argonnei erdőknek, a következőn van Chalons vagy Catalaun, azután valamennyi közt tán a legnagyobb Reims. A legutolsón van Compiègne, Soissons és Fontainebleau. A ki ezt az utolsó lépcsőfokot elfoglalta, az benn van Párizsban.

Mindegyik ilyen perem valóságos sáncz módjára védelmezi Párizst. Mindegyikhez véres események, a történelemnek nagy fordulatai fűződnek. Aetius római seregei Catalaunnál tartották föl Attila hordáit, az Argonnei erdőkben a francia forradalmárok sans culotte csapatai fogták meg a császáriakat, Sedannál próbálták a francziák utoljára feltartani a németeket. Tudjuk, milyen katastrófhával végződött. Sok Vauban-féle erődítmény volt ezeken a peremeken (Oudenarde, Ramilliers stb.), itt vannak most Verdun, Reims, Laon, Longwy, Maubeuge, délebbre pedig Toul, Nancy, Epinal és Langres óriási erődei. Ezek most jól fel tudták tartóztatni a németeket.

Gyönyörű szép vidék ez! A legszorgalmasabb földmívelés,

hangyaszorgalmú gyári és kézmű-ipar virágzik itt. Rossz földek csupán a krétakori mészkőtáblán vannak. Ezt mezőségnek, Champagne, nevezik. Bicskanyitogató rossz bor termett itt, de segítettek rajta a francziák. Nem hagyták egészen kiforrni, hogy ne legyen olyan savanyú, aztán azon pezsgő állapotban lefojtották. Így el tudták adni rabváltató rossz borukat, sőt világczikké lett.

A gondosan művelt földek közt pompás utak, sűrű vasúthálózat vezet, gyönyörű régi városok, kastélyok, remek templomok ékesítik az amúgy is bájos tájképeket s fáj az ember szíve, ha arra gondol, hogy milyen kegyetlen pusztulás lehet most ezen a vidéken, mennyi érték, mennyi tőke ment itt tönkre!

Belgium és Franciaország tengerparti vidékei nagyon alacsony területek. Hollandiából nyúlik ide át az az alacsony lapály, a mely a tenger színénél is sok helyen mélyebb s mesterséges gátak zárják el a tengertől s a gátakon belül fekvő területekről szivattyúkkal emelik ki a vizet. A szivattyúkat rendszeren szélmalmok hajtják. Ezek azok a sokszor megfestett, hangulatos hollandiai tájképmotivumok: vizes árkok, hajócsatornák, messze ellátszó szélmalmok s hatalmas tengeri gátak, a melyeken mennydörögve törnek meg a viharverte tengeri hullámok. A mikor a tenger nagyon lepad, szökő-apály idején, vagy ha erős keleti szél fúj, a mely apadást okoz a hollandus és belga partokon, akkor megnyitják a gátak zsilipjeit s azokon át is leszáll a csatornák vize. Ypres mellett a magasan járó hajócsatornák zsilipjeit nyitották meg, s az innen kiömlő víz öntötte el a lapályt. Föltartóztatta ugyan a németeket, de kárt nem okozott nekik s csak Belgium legnyugatibb részének gyönyörűen művelt kertjeit semmisítette meg.

A nagyon alacsony területeket helyenkint régi homokbuczkák fedik s ezek már a tenger dagálya fölött vannak. Ilyen helyeken nincs szükség gátakra. Ostende táján régi harmadkori és másodkori rétegekből álló alacsony halmok és kis fennsíkok nyulnak ki a tengerig. Ez az alacsony, de állandóan száraz terület dél felé magasabb halmokba megy át s itt van Belgiumnak legsűrűbben lakott része. Lille, Gent, Antwerpen vonalán kezdődik ez a magasabb halomvidék s Kelet-Flandria, Antwerpen, Hennegau, Brabant és Limburg kerületek vannak rajta.

Egész a Lüttich—Namur vonalig terjed délre ez a sűrűn lakott, gyönyörűen művelt és rendkívül iparos terület. Közepén van Brüsszel, valóságos centrum, a mely mint hatalmas vásártér fejlődött ki, mert a különböző termelésű országrészeknek valóban a centrumában fekszik. Oly sűrű itt a népesség, mint talán sehol máshol Európában, legalább ilyen nagy területen nem. Angliában is elég sűrű a népesség, pl. Birmingham és Manchester vidékén, valamint Németországban Köln és Dortmund közt, de ilyen sűrűség még sincs, hisz mindenütt jóval több ember lakik egy-egy négyszögkilométer területen, mint 200. Meg kell jegyezni, hogy hazánk területén közepesen 50—60 ember jut egy négyszögkilométerre.

Ez a sűrű népesség csakis iparos tevékenységének köszönheti létét, ez az iparos tevékenység meg a szén- és vasbányák eredménye, úgy mint Angliában és Németországban az említett, nagyon sűrűn lakott vidékeken.

Lüttich—Namur vonalától délre emelkedik a térszín s a rajnai Pala-hegység nyugati szárnyára, az Ardennekre jutunk. Itt is elég sűrű a lakosság, de már mégis sokkal gyéresebb, mint alatt volt. Ezen az erdős vidéken már sokkal nehezebb hadsereget átszállítani, mint Brabanton, az előbbi területen. A német előrenyomuló hadseregek helyzete itt sokkal kedvezőbb, mint a mi seregeinké Galicziában. Mindenfelé nagyműveltségű, jómódú nép, könnyű élelmiszerhez, becsületes szálláshoz jutni. Milyen nyomorúság van Galiczia háborús vidékein! A rongyos falvakban alig van miből élni, fedett tanyához csak elvétve lehet jutni s a pizok szörnyűséges. Belgiumban és Franciaország északi részében a vasúti hálózat is oly sűrű, hogy a seregek, élelmiszerek, municzió szállítása könnyű. A mi galicziai utaink rettenetes rosszak, vasúthálózatunk gyér, a mozgás roppant nehéz.

Csak Boulogne és Calais felé kezd gyérülni a népesség, de még ott is sűrűbb, mint átlag hazánkban. A háborús terület leggyéresebben lakott vidéke Reimstől délre van, egész Dijonig, ott a Párizsi-medenczét jellemző peremek sűrűn követik egymást és Champagne rossz földje miatt a földművelés nem oly jövedelmező. Itt gyéresebb a népesség, mint Alföldünkön. Párizs körül természetesen megint igen sűrű népesség halmozódik föl. Lille

vidéke után a legsűrűbben lakott rész, már csak Lyon, még délebbre Avignon vidéke olyan sűrű népességű, a mely a belgiumival némileg összehasonlítható.

Egyszóval ez a terület itt Belgiumban és környezetében az, a mely a most dúló háborúban legtöbbet veszít közvetlenül a harcok következtében. A világ legműveltebb, legszebb, legrendezettebb területei ezek s igazán mondhatjuk, hogy az egész világot fájdalmasan érinti az a sok pusztulás, a mi itt dúl. Nem a pusztítóknak feltüntetett németek az okai ennek, hanem azok a tudatlan entente-politikusok, a kiket geographiai ismereteik hiányossága miatt rászedett az orosz hitegetés. A következmény aztán az, hogy igazán világháború lesz belőle, de nem a mi rovásunkra.

CHOLNOKY JENŐ.

A FÜRJECSKE.

Mindenki a fürjecskének hívta, talán az apró járása, talán a barnaszürke ruhája, talán a hajának bóbitás viselete miatt; fürjecske volt a neve kisdíák korában és az maradt, a mikor a halántéka már szürkülni kezdett. Élénk, jól táplált, kis fejű emberke volt, szolgálatkész, figyelmes és gyorsan lelkesedő, könnyű volt megrikatni és könnyű volt megnevetetni, egyformán szerette az érzelmes regényeket, a furcsa adomás-könyveket; és az apátnak meg a prépostnak épen úgy kezét csókolt, mint a megyebeli szép asszonyoknak. Gyerekkorában egy parittyakő a halántékán találta, akkor hónapokig nyomta az ágyat és még évek múlva is gyakran erős főfájása volt; később ez az állapot erősen javult és csak néha lehetett észrevenni megszeppent tekintetén, hogy a multból egy árnyék vissza-visszakisért hozzá.

Kis, oszlopos, borostyános úri házban lakott a falucska végén, jól bírta magát, noha az aranyparasztok a mellényzsebükből tudták volna kifizetni; nem ösmerte az élet igényeit, sohase hagyta el a megyét, szikes földjeit is csak ritkán, és a mi fölösleges pénze volt, azon alapítványokat tett az egyház iskolájának. Szenvedélye volt a méhészet meg a csillagvizsgálás; rozsdás messzelátójával egész éjjel nézegette az égboltot, nyáron pedig a negyedik határig követte a megszökött rajokat, és minden parasztot, vándorlegényt megkérdezett, nem látta-e a méheit?

— Igen, fürjecske, — felelték a parasztok mosolyogva — a plébánia udvarán vannak, az eperfán.

Vagy azt:

— Nem, fürjecske; ki érne rá ennyi munka között a méhekre nézni?

A faluban még egy úri ház volt, a melyet a nép a zöld kastélynak nevezett. Ez emeletes, tokás födelű épület volt, kő-kagylókkal, mohos griffmadarakkal és sisakos angyalokkal;

begyöpösödött vizes árok fogta körül, az udvar közepén egy hársfa burkolózott hatalmas palástjába. Hajdan előkelő kastély volt, de most csak a felső részt, annak is csak a felét lakták, a többi szoba üresen állott, és farsangi éjszakákon talán Illés-házy nádorra vagy a nagy Thurzó Györgyre gondolt, a kik a folyosói kőablák tanúsága szerint gyakran fordultak meg a vendégszerető hajlékban. Ám, ha jó idők eltűntek is, a zöld kastély ma is még barátságos, rendes úri ház volt, a vaskosaraktól rezedák és muskátlik nyújtották ki a nyakukat, és a kacskaringós kőlépcsőt minden héten kétszer fehérre sikálták. A kastély úrnője egy Kladványi Zsófia nevezetű özvegy úri hölgy volt, a ki mindig feketébe öltözve járt, kivéven, ha az erdőbe ment, mert akkor fölrakta az összes ékszereit, tarka indus shawlt dobott a karjára és fehér selyem bálcipőt húzott, mintha valami nagy ünnepélyre indulna. Nagyon szerette a természetet, és maga ásta meg a kriptáját egy furcsán nőtt gyertyánfa és a pisztrángos hegyi patak között.

A fürjecske minden héten egyszer, és pedig szerdán, látogatóba ment a zöld kastélyba. Hóna alatt nagy, német verseskönyvet vagy a Doré bibliáját vitte, a balkezeiben pedig hegedűtokot lóbált, mert jól értett ehhez a hangszerhez, és a hölgyek szeretik a hegedű hangját. Ilyenkor meggyújtották a nagy facsillárt, a gyorsan őszülő Zsófia zongorázott, a fürjecske hegedült, a kislány, a tíz éves Kladványi Laura pedig az ajkát összeszorítva ült a sarokban, és félénken nézegette, hogy a hegedűs furcsa fürtjei mint esnek előre meg hátra játék közben. Este hat órakor volt az ebéd, azután a kocsis befogta a kis szürkéket, meggyújtotta a vihar-fáklyát és hazavitte a falu másik végébe a fürjceskét. A házirend alól csak karácsonykor meg husvét első ünnepén volt kivétel, akkor ebéd után égő italt tettek az asztalra és Kladványi Zsófia így szólt a fürjceskéhez.

— És most járja el nekünk a vidra-tánczot!

A fürjecske egy ideig kérte magát, de aztán ünnepélyesen beállt a sarokba, föltűzte barna kabátja szárnyát, derékszögben emelte föl a jobblábát, majd a ballában el kezdett forogni, ugrálni, mint a rosszúl talált vadpulyka, miközben magas orrhangon énekelte el a vidrák nótáját a finom halakról és a goromba csapóvasakról. Mindenki, a ki látta a komoly képű, tisztos poczkú fürjceskét, a mint egy lábon forgott, le-

guggolt, fölugrott, tipegett, mindenki nevetett, a cselédek a kulcslyukon át kandikáltak be az ebédlőbe és a falon az ősök talán szintén mosolyogtak a furcsa táncz láttára.

Tizenkét éves korában Laura elkezdett betegeskedni. A zöld kastély körül nádas volt, egy orvos azt mondta, ez a baj oka, és jobb lenne elköltözni, de erre nem lehetett gondolni, mert a családnak a zöld kastély volt az utolsó vagyona, és Kladványi Zsófia szívósan ragaszkodott hozzá: itt élte le az ifjúságát, itt gyászolta meg a férjét, itt is akart meghalni. Így tehát úgy segítettek a bajon, hogy tavasszal és kora ősszel pár hétre a tenger mellé utaztak gyógyulást keresni. A tengeri levegő enyhített Laura betegségén, de azért télen, hófúvásokkor gyakran megtörtént, hogy Zsófia átküldte a kocsist a fürjecskeért, a ki gyorsan magára kapta a jobbik barnaszürke ruháját és a hóna alá vette a hegedűjét meg a Doré bibliáját.

— Fürjecske, — szólt Laura sápadt ajakkal az ágyban — fürjecske, olyan szomorú vagyok, tánczolja el a vidra-tánczot.

A vendég ilyenkor nem kérette magát, gyorsan a sarokba állt, fölhúzta a kabátja hosszú szárnyát, mint egy falusi tánczmester és ünnepélyes hangon kezdte énekelni a vidra különös nótáját, mialatt árnyéka a falon titokzatosan szaladt előre meg hátra, föl és le. Mikor harmadszor énekelte el a vidra dalát, Laura arcza visszakapta a színét, aztán a kislány lehajtotta a fejét és elaludt; arczán látszott, hogy tovább álmodja a tánczot és ezüst halak, bajuszos vidrák, rozsdás csapóvasak hintáznak körülötte.

Mikor tizenkilencz esztendő volt, a szomszéd gőzmozlár — a nemzeti gőzmozlár — fia, Radács Olivér megkérte a Laura kezét. Az eljegyzést még advent előtt megülték, de akkor Laura megint elkezdett betegeskedni, és hetekig nyomta az ágyat. A vőlegény családja, a mely évszázadok óta csupa óriást termelt és a betegséget valami gonosz elemi csapásnak tartotta, nagyon megijedt, mert azt hitte, hogy Laurának szervi baja van, és így azon volt, hogy az eljegyzést fölbontsák. Radács Olivér sokáig nem akart engedni, végre azonban a családja meggyőzte, és maga Laura is belátta, hogy az ilyen frigyen nem lehet áldás; hiszen azon a télen is négy hónapig nem tudott fölkelni a beteg-ágyból.

Így tehát megölelték, megcsókolták egymást, mint búcsúzó

jóbarátokhoz illik, a gőzmozgár fia külföldre utazott, Laura pedig egész nap feküdt és olvasott az ágyban, és éjjel regényt írt az életéről. Napról-napra jobban fogyott, hervadt; makacs volt, mint az elkényeztetett gyerek; enni is csak akkor akart, ha a fürjecsét áthivatták, és az eljárta neki a vidra-tánczot. Ez volt az egyetlen dolog, a füresa és értelmetlen vidra-táncz, a mi mosolyt csalt az ajkaira; elgondolkodva nézte el a vendég rejtelmes árnyékát, a mint végigszaladt a falon, a pohos bútorokon, a barna arczképeken, aztán türelmesen ette meg a tejes kását és engedelmesen csukta le nagy szempilláit.

* * *

— Ah, fürjecske, — szólt egy este Zsófia a lépcsőn a vendéghez, a kit minden este lekisért a kocsijáig — szomorú egy állapot ez, és ki tudja, mit akar a sors még reánk mérni? Mi lesz belőlem, ha elvesztem az utolsó szálát, a mely az élethez fűz? És mi lesz Laurából, ha talán én megyek el előbb? Nem kellene-e mégis eladni a kastélyt?

A fürjecske tanácstalanul nézett rá vissza; a maga dolgait se tudta soha okosan elintézni, hogy mert volna a más ügyébe beleavatkozni.

— Ön az egyetlen — szólt Zsófia a homályból bátorságot merítve — ön az egyetlen, a kire még hallgat, a kinek szót fogad, a kire rámosolyog. Ah! fürjecske, oly sokszor gondoltam rá, de nem mertem kimondani, igen, ha ön nőül venné Laurát, — de lehetséges ez?

A fürjecske megszeppenve nézett a falra, a melynek barnaságából az aggancsok mint egy láthatatlan nagy állat karmai meredtek ki.

— De lehetséges-e ez? — ismételte ő is Zsófia szavait.

— Igen, ez nagy áldozat lenne, és nincs jogunk ezt öntől megkövetelni! Bocsássa meg, a mit mondtam, egy szerencsétlen, összetört anya szólt önhöz, ennyi az egész.

Ez éjjel a fürjecske sokáig járt föl és alá a szobájában, a kék-piros háziszőnyegeken, töprengve nézegetett bele a messzelátóba, másnap reggel pedig meghökkent arczczal állított be a zöld kastélyba.

— Egész éjjel azon gondolkodtam, — szólt és zavarában felhúzta a kabátja szárnyát, mintha el akarná járni a vidra-

tánczot — igen, egész éjjel azon gondolkodtam, a mit ön tegnap este mondott, Zsófia. De lehetséges-e ez? tudnék-e valakit boldoggá tenni? És mit szólna hozzá Laura? Olyan furesa mindez, a mi velem történik; nem tudom, tulajdonképen mit kell tennem. Ki ne szeretné Laurát? Mikor még gyermek volt, már szerettem a nagy szemét, a fehér homlokát, és én volnék a világ legboldogabb embere, ha ez lehetséges lenne. De lehetséges-e?

Nem tudta tovább folytatni, megcsókolta Zsófia fehér kezét és majdnem a nyakába borult zavarában. Zsófia még az nap délután beszélt a lányával, és két hét múlva megtartották az eljegyzést. Laura ezen a napon jobban volt, fölkelt az ágyból, fölvette a dédanyja brokát menyasszonyi ruháját, leült a kályha mellé és rámosolygott a fürjecske-re, a ki nem várva be a föl-szólítást, gyorsan fölhúzta keztyűit, föltűzte a kabátját és elkezdte járni a vidra-tánczot.

* * *

Három évig éltek a zöld kastélyban, a melyet télen a hó, nyáron a vadgesztenyefák hízott lombjai takartak el a nagyvilág szeme elől. Az előbbi életök semmiben se változott, csakhogy ebéd után a kocsis most már nem gyújtotta meg a viharfáklyát a fürjecske homokfutóján, hanem megabrakolta a lovait, és lefeküdt aludni. Az első évben Laura sokat betegeskedett, de azután a déli tenger helyett egy őszt az északi tenger mellett töltöttek el, utána a hegyekbe mentek, és azóta állapota jobbra fordult. A fürjecske a legjobb férj volt a világon, a tenyerén hordozta a feleségét, kitalálta minden gondolatát és folyton orvosi könyveket olvasott, a melyekből új és új gyógyszereket keresett a betegségére. Sokat voltak a friss levegőn, Laura megtanult vadászni, vitorlás-csónakon járni, hegyeket mászni, újra lovagolni is kezdett, lassan megerősödött. A zöld kastély élete lassan élénkebb lett, vasárnaponként vendégek jöttek, és télen a fürjecske nem egyszer bevitte feleségét a megye székhelyére, a hol egész télen jótékonyczélú mulatságokat rendeztek. Névnepokkor a kastély összes ablakaiban fény csillogott, és karácsony estéjén immár nem a fürjecske járta el a vidra-tánczot, hanem a kályha körül cigányok játszottak, és a termekben tüllanglais-val és borostyánnal övezték körül az ódon gyertyatartókat. A fürjecske pedig félénk büszkeséggel

nézte mindezt és megfontoltan simogatta meg fején a furcsa bóbítát. Egy este, a mikor épen a születésnap megívókat írták, Laura a hajába tűzte az író tollát, mint egy iskolásleány és így szólt az urához:

— Nem volna kifogásod, fürjecske, ha a gőzmozgatókat is meghívónok?

— Hogyan lenne? — csodálkozott a fürjecske. — Sőt, már magam is gondoltam rá, kifogástalan emberek és mindig csak jót beszélnek rólunk.

A gőzmozgatók elfogadták a meghívást, összecsofolóztak Laurával, megdicsérték az ura méhészetét, a csillagvizsgálóját, a melyet a háztetőn rendezett be, és azután máskor is eljöttek. A fiuk már hazatért külföldről, megférniasodott, átvette a malmot és szakállt növesztett; komoly, ritkaszájú ember volt, és igen vallásos. Szeretett gazdasági kérdésekről meg iskolai kérdésekről beszélni, de soha fölöslegesen nem mondott.

Az aratási ünnepély utáni éjszakán Laura kiült az urával a nagy tornázra, a mely alatt a holdvilágította földek mint egy boldog álom néma képei húzódtak el. Az égbolton nagy magyar csillagok ragyogtak, és távolról halk nesz hallatszott, mintha a kimerült föld csendesen lihegett volna.

— Fürjecske! — szólt Laura összeborzongva — mondok neked valamit, de csak úgy, ha megígéred, hogy nem fogsz érte megharagudni! Nem szabad érte megharagudnod!

A fürjecske mosolygott.

— Nem, nem haragszom meg — szólt figyelmesen.

Laura egy ideig gondolkozott, azután a kőoszlopra hajtotta a fejét.

— Ah! fürjecske — szólt alázatosan — én nem tudok Olivér nélkül élni! Te a legjobb ember vagy a világon és ez ad bátorságot, hogy nyíltan szóljak hozzád, te mindig megértettél, már akkor is, mikor gyermekkoromban eltánczoltad a vidratánczot, te most is meg fogsz érteni!

A fürjecske meghökkenve nézett a feleségére, azután fölkelte és szórakozottan, mintha a gondolatai messze innét járnának, bámult a vidékre, a melynek gyéren elszórt fáin mozdulatlanul, árnyalatok nélkül, akárcsak bádorból lennének kivágva, álltak a lapályon. Homlokát lassan magasra emelte, úgy rémlett, hogy a halk zizegésre figyel.

— Oh, beszélj hát, — szólt neheztelve Laura.

— Ah, igen, — rezzent föl a fürjecske és a párkányra támaszkodott — igen, természetesen; mihaszna, ha csak szomorúságot okozunk egymásnak? Igazad van, hogy őszinte voltál hozzám, köszönöm; hiszen én mindig a boldogságodat akartam. Én visszaadom a szabadságodat — fejezte be tétován.

Kiegyenesedve állt az éjtszakában, az arcza sápadt volt, az alsó álla egy kissé remegett, egyszer a kezét fölemelte, mintha egy láthatatlan harmadiktól akart volna tanácsot kérni, de rögtön rá megint leejtette a karját.

— Hová gondolsz, fürjecske? — kérdezte Laura.

— Hová? Igen, hová? Nem tudom megmondani!

— És felelj, de őszintén, fürjecske, nem szakad meg a szíved? Nem haragszol?

— Nem; nem haragszom. Én mindig csak a te boldogságodat akartam; és ez a te boldogságod.

Széjjelváltak; három hónap múlva a gőzmozgató fia nőül vette Laurát, és a fürjecske visszaköltözött a borostyános, oszlopos házba. Jóbarátok maradtak, néha meg is látogatták egymást, és épen úgy elbeszélgettek a gazdaságról és a csillagokról, mint annak előtte a zöld kastélyban. Olykor a fürjecske elhozta a Doré-bibliát és a hegedűt, de a vidra-tánczot többé nem akarta eljárni.

— A derekam már nem hajlik — mentegetőzött félénken — és ha lehajlom, szédülök. A fürjecske, hölgyeim és uraim, megöregedett.

* * *

Egy év multán a gőzmozgatót elkapta az egyik kerék és agyonmorzsolta. Még lélekzett, a mikor kihúzták a gépből; minden áron a fürjceskével akart beszélni. Hamar elküldték érte a kocsit; félóra múlva már ott állt a betegágyánál és tanácstalanul nézett a haldoklóra, a ki akaratlan büszkeséggel vetette hátra a fejét, és így szólt:

— Én meghalok, fürjecske, és rád bízom Laurát. Vétkeztünk ellened, tudom, de te jó vagy, és megbocsájtasz nekünk. A cserepezőt meg kell rendelni — tette hozzá egyszerre zavarodottan, aztán az ajkába harapott és meghalt.

Egy esztendeig viselte gondját Laurának a fürjecske,

azután nem volt rá többé szükség; Laura, a ki az ura temetése napján ágynak dőlt, nem kelt föl többé, és egy este ő is eltávozott a földről. Pár nappal a halála előtt még megkérte a fürjecs-két, tánczolná el neki a vidra-tánczot, de alighogy az belekezdett a nótába, fölemelte a kezét és így szólt:

— Nem, majd később, talán majd holnap!

De ez a később, ez a holnap nem következett el soha, másnap elvesztette az eszméletét, és többé nem is tért magához.

* * *

Így hát a fürjecske megint egyedül maradt a világon, és csak a méheinek és a csillagainak élt, a melyek csak úgy zümmögtek és tánczoltak fölötte és körülötte, mint azelőtt, és a hogy nem vettek részt az örömeiben, úgy nem osztottak a bánatában sem. Minden vasárnap délután a hóna alá vette a Doré-bibliát és lement a patakhoz, a sírhoz, a mely a furcsa gyertyánfa és a patak közt, mint egy nagy, fehér kőkutya üldögélt. A fürjecske félhangon elolvasott egy fejezetet a bibliából, azután letisztította a sárga leveleket a kövekről és összekulcsolta a kezét.

— Vajon eljárom-e neki a vidratánczot? — gondolta ilyenkor félénken, és a szeme előtt a félhomályban megjelent a tizenkét éves Laura, a mint kibontott hajjal, összeszorított ajakkal az ágyban fekszik, és ráfüggeszti tekintetét. A visszaemlékezés oly erős volt, hogy a fürjecske fölkelt, föltűzte a kabátja szárnyát, a hogy a vidéki tánczmesterek szokták, és megköszörülte a torkát, de aztán hirtelen megrázta a fejét és rosszalólag szólt magához:

— Nem, ez istentelenség lenne, és a halottak békén alszanak!

Keresztet vetett; elhagyta a sírboltot. Lépései alatt élesen nyikorgott a kavics, az égen föltűnt az első csillag és a fürjecske nem mert arra gondolni, miért élt, miért szenvedett, miért volt mindenkinek jó, és miért kell hazatérnie a borostyános házba, a melynek ablakából egy sárga, vékony fénysugár óvatosan, hidegen néz vele farkasszemet.

LOVIK KÁROLY.

A LEBONTOTT KASTÉLY.

Az ősi kastély újra élénk,
Visszhangja már nem szendereg,
Fölverve ott kereng a félnék,
Félig vadult galambsereg;
Süket dobaj hangzik a fűtől
Buján benőtt udvar gyöpén,
Rá egy vén eb szorongva szűköl
A kastély barna küszöbén.

De mily had ez, mely árva csendét
Az ó kastélynak fölveri ?
Ez nem a vígan sürgő vendég,
Az úri nép, az egykori.
Mely a porondon játszva rajzolt
Karikát, hol a sok fogat ?
Itt egy pór rossz gebéket hajszol,
Ott más talicskát tologat.

A fejsze zúg, csattog a csákány,
Ropogva omlik a fedél ;
Kiszáll a déli nap világán
Száz felriasztott denevér.
És mintha láng, recsegve, égve,
Emésztene a födelet,
Kopasz falakból fel az égre
A puszta kéménysor mered.

A mennyezet s boltív beroppan,
Üres szobák tátonganak ;

Az árnyak eltűnnek riadtan,
A mint mohón benéz a nap,
Mohón, kaján, kíváncsi módon,
Hol a tömör falak mögött
Úgy szűrték át a fényt az ódon
Vasrácsok s nehéz függönyök.

E puszta négy fal volt a háló,
Titokzatos csönddel tele,
A boldogan valóra váló
Sejtelmes vágyszent helye.
Itt állt az ágy, a testet öltő
Álmok tanúja, s oldalán
Halk-csöndesen ringott a bölcső
A szép anyának lágy dalán.

Ez a leányok kis szobája,
A mennyezet hol ép lehullt;
A gyenge bimbók szűzi bája
Teljes virággá itt virult.
Emitt meg a fiúk tanyáztak,
Lármás, zajos, szilaj sereg,
Majd fölvevék az ősi házat,
Ha kedvök árja megeredt.

Egymásután tátong az égre
Üres szobák hosszú sora.
Hová került, ki tudja, végre
Sok régi tisztes bútora?
Beh más volt rég, míg itt virasztott
Az ősök képe a falon,
S alatt, a még el nem iasztott
Boldogság, béke, nyugalom.

Nagy zuhanásra szörnyű por kel,
A mint bedőlt a boltos ív.
Az úr szobája volt e zord hely,
Itt dobogott a férfi szív.

Hú a hazához jóban-rosszban,
Áldozni kész vért és vagyont,
De nem tudott busulni hosszan,
Mint könnyü füst elszállt a gond.

Kivált ha jött a szép havas tél,
Vadászlakmán vagy névnapon,
Mint a méhekas zsongott a kastély,
Csilingelt a szán a havon;
Tolongva jöttek ifjak, vének,
Zajos kedvben nem volt hiány,
Forgott a táncz, hangzott az ének,
Hétszámra húzta a cigány.

A víg napoknak vége nem volt,
Nem is lehet, azt gondolák;
De vége lett. Zaj, zene elhalt,
Bontják az ó kastély falát.
Lakói most hol, merre járnak? . . .
Nedvesnek érzem a szemem.
S szomorú, csüggedt, néma árnyak
Suhannak át a lelkemen.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

A harczos iszlám.

A háborúkat sohasem a terepalakulatok, vagy a fegyverkezés kiválóságai döntötték el, hanem az a *szellem*, a mely békében erős akarattól áthatva, céltudatosan megalkotta azokat az eszközöket, melyek az illető közösség fennállását biztosíthatják: hadiáldozatokat, emberek fegyvelmezettségét, elszántságát és a vezérek értelmét. A világtörténelmen véres fonálként húzódik végig a háború, és a rombolás az építéssel karöltve formálta, irányította az emberiség haladását. Az építés akarata és ereje azonban hatalmasabb a rombolásnál. A háború csak megakasztotta, de nem tette tönkre az építő béke munkáját. Ha összszámoljuk a világtörténelem háborúit és egybevetjük azokat a béke éveivel, arra az eredményre jutunk, hogy Krisztus előtt 1496-tól, az amphyktioni szövetség megalakulásától a mai napig, tehát 3410 éves időtartamból 3160 éven át háború dúlt a földön és csak 250 év volt az építő, gyarapító békének szánya, más szóval minden 13 háborús esztendőre csak egy békeév jutott.¹ A rombolás és az építés évei közt az arány oly feltűnő, hogy lehetetlen arra a következtetésre nem jutni, hogy ha a háború energiája egyenértékű volna a béke energiájával, az emberiség anyagilag és szellemileg már régen elpusztult volna és mai kulturánk nem fejlődhetett volna ilyen magasságra. A háború azonban csak anyagi értékeket rombol, embereket, állatokat, eszközöket pusztít, városokat perzsel, de hatása alatt oly morális értékek jutnak uralomra, melyek fölényes energiájukkal rövid időn belül helyrehozzák, kipótolják az elvesztett anyagot és a közösséget új életre, új erőre segítik. Nem a fegyverek vívják ki a diadalt, hanem az a *szellem*, a mely a fegyvereket kovácsolja s vezeti és a mely a közösséget a háború tartama alatt, még kudarcokban, vereségekben is táplálja és akarataiban segíti. A háború alatt nyilvánvalóvá válik, vajjon él-e a közösség lelkében a fennmaradásában való hit, vajjon van-e oly morális ereje, a mely e hitet semmi körülmények között megingatni nem hagyja, avagy csak

¹ Leer : *Encyclopädie d. Kriegs- und Marinewissenschaften* II. S. 296.

mesterséges lelkesedésből táplálkozik és akarat nélkül sodródik a szerencsés véletlen, vagy a balszerencse ægise alá. A hazaszeretet complex fogalma részekre bomlik a háború alatt és minden egyes alkatrésze leplezetlenül felel magáért. A béke munkája sok bűnt, sok hibát elrejt, de a háború azokat könyörtelenül felfedi és bünteti. A morális erők tartják fenn az emberiség közösségeit és a morális erők döntik el a közösségek harczeit az erősebb, a derekabb javára.

Nagy államférfiak, nagy hadvezérek az erkölcsi értékekre építettek. Napoleon nagyobb fontosságot tulajdonított esetleges kudarczok által előidézett lehangoltságnak, erkölcsi elerőtlenedésnek, mint a kudarcz stratégiai értékének.¹ Pályájának vége felé attól sem rettent vissza, hogy álhíreket küldjön Párisba és koholt győzelmi jelentésekkel tartsa fenn a roskadozó Empire erkölcsi bátorságát. A háborút nemcsak fegyverrel vívják, hanem a harcban álló közösségek és a szomszédos államok hangulatával is. Az erősebb pártjára akar állni a gyenge, és az erő látszatát diplomatai úton igyekeznek a hadviselő felek elérni. Győzelmi hírek, kedvező jelentések nemcsak az ingadozó szomszédokat nyerik meg, hanem bizalmat keltenek a harczos állam polgáraiban, megerősítik őket győzelmet váró hitükben és e hittel növelik akaratukat a győzelem kivívására. Másrészt az ellenség által terjesztett kedvezőtlen hírek megczáfolása, illetőleg elnémítása elsőrangú védelmi eszköz, a mely már azért is kötelessége a hadviselő feleknek, mert az ellenfél állítása természetszerűleg czélzatos és nyugtalanításra hivatott. Lélektani megfigyelések azt mutatják, hogy a háború alatt a hírsóvár közönség képzelete sokkal élénkebb, és határozottan pessimistikus jellegű. A sebesültek látása, a szokatlan helyzet nyomása ítélőképességét pessimistikus irányba tereli, s jelentéktelen veszteségeket túlozva lát, míg az ellenség helyzetéről nem bírván tudomással, annak erejét túlbecsülni hajlandó.²

A harcztéren a katona, sőt a fővezér maga sincs teljesen birtokában a helyzet megítélésének. Saját hátrányait jobban látja, az ellenség előnyeiről avagy gyengéiről gyakran elkésve, egymásnak ellentmondó jelentésekből értesül; a csata folytonos változásával, fejlődésével az esetleg nyert benyomásokat elértékteleníti, megmásítja, a harcz rettenetes képe pedig bénító hatással van rá és csak igazán rendkívüli lelkekben lakozik az az erő, a mely a benyomások nyomasztó, elzsibbasztó hatása ellenére felszerken és a beláthatatlan

¹ Lockhart: *Life of Napoleon*. Dent's ed. p. 402.

² Major Löffler: *Strategie* 32. old.

sötétségben előre mer haladni. Az akarat azonban diadalmaskodik. A bizonytalanság, a mely a harc színteréről békés területekre átszivárog, fölkelte a nemzet lelkéből a reményt és ez pillanatszerűleg ellenhatást szűl. A sajtó, a közvélemény szónokai saját maguk és mások megnyugtatóására, biztatására olyan hangba csapnak át, a mely éles ellentétben áll a valóságos benyomásokkal. Az ellenség erejét lebecsülik, az eshetőségek fölött átsiklanak, minden kósza hír hitelre talál, ha a nyomasztó hangulatra enyhítést hozhat. A bizonytalanság erős bizalommal alakul át, a melyet esetleges sikerek sziklaszilárdná kovácsolnak. E hangulatnak szócsövei a hírlapok és egyéb háborús nyomdatermékek, melyek az illető nemzet erkölcsi erejét, ha az pillanatnyira lankadni akarna, ismét és ismét felsegítik. A hírlapok, a háborúnak béketerületen működő erkölcsi hadserege, nemcsak híreket közölnek, hanem lelkesítenek, buzdítanak és miután a lelkesítés a fontosabb feladatuk, e miatt a híradás megbízhatósága néha szenved. De fontosságuk éppen ezért megbecsülhetetlen, ők táplálnak a vigasz, a remény és az öntudat ki nem apadó erejével és ebből a hatalmas erőforrásból merít a hadakozó nép, a csatázó hadsereg.

Semleges országokban nincs a sajtóközvéleménynek ilyen közvetlen hatása, de ott is ez irányítja a nép hangulatát. Politikai pártok az egyik vagy másik hadakozó fél oldalára állnak és igyekeznek a népet az egyik vagy másik fél harcának jogos voltáról meggyőzni. Ez mindig pártszempontból történik és a történelem bővelkedik példákban, midőn pártérdekből saját érdekük ellenére háborúba vonták a népeket. A sajtóközvélemény azonban a néplélekből is fakadhat, midőn régi gyűlölség, avagy szónokok által egyéni érdekből felkorbácsoltt szenvedély oly fokig ragad el temperamentumos népet, honnan nem vezet vissza út. A sajtó, miután az egyik vagy másik fél szolgálatába szegődött, híreit és összes közleményeit az illető fél érdekeinek megfelelő hangon írja és a tudományos kritika csak az összehasonlítás, a logikai bonczolás minden eszköze segítségével képes az igazság homályos világát felfedni. A közönség azonban a tudományos kritika eszközeit nem ismeri és tömegpsychéjében azt nem alkalmazhatja. A hogy saját hírlapjai és szónokai nyugodt bizalomba képesek ringatni, ép úgy felforr benne a kétely, a tagadás, a reménytelenség és csüggedés az ellenséges álláspont, az ellenséges forrás adatai hallatára. Pillanatnyira a másik végletbe esik és ha állandóan alkalma volna két forrásból merítenie, örökké az *extrêmes touchants* pályáján vergődnek. Mennél ijesztőbbek az ellentétes forrás adatai, annál inkább hisz bennük, annál erősebb a kétely saját ügye diadalában és ha az ember lelkébe Isten nem cseppentett

volna egy morzsányit hatalmas lényéből a *hit* formájában, minden emberi törekvés, akarat a csüggedés posványába fulna. Az ellenséges sajtótermékek nem valók a közönség kezébe. «Inter arma silent musae, silent leges».

Szemlémben a fentebbi elmékedések és megállapítások figyelembevételével az összes rendelkezésemre álló külföldi nyomdatermékek és a tudomány egyéb eszközeivel igyekezni fogok, hogy képet alkossak a háborúnak ama phasisáról, mely az oszmán birodalom beavatkozása óta beállt.

«Különös véletlen, vagy szándékos terv-e, hogy valahányszor az oszmán birodalomban belső átalakulások az ország jobb jövőjébe vetett hitet megerősíteni látszanak, külső ellenségek váratlanul törnek rá, hogy az ország fejlődését megakadályozzák — írja *Ahmed Rászim*,¹ — olyannyira, hogy talán jogos a törökség panasza, miszerint a török reformok legnagyobb ellenségei az európai hatalmak. 1876-ban az alkotmány kihirdetését a szerb, majd az orosz háború követte, 1908-ban az alkotmányos rend helyreállítása Bosznia annektálását és a tripoliszi háborút vonta maga után, mely szünet nélkül vezetett át az oly vészes végezetű Balkán-háborúba. A Balkán-háború azonban némi tekintetben üdvös is volt a török birodalomra nézve. Nagy területeket veszített ugyan, de megszabadult keresztyén alattvalói jórésztől és ellenségei is annyira meggyengültek, hogy hosszú békére és gyors fejlődésre volt kilátása. Gazdasági átalakulás és fejlődés köszöntött be és ez mintha csak intő szó lett volna Törökország féltékeny ellenségének, Oroszországnak arra, hogy megtámadja az oszmán birodalmat.»

A most folyó világháborúban — úgy látszik — csak két államnak van határozott célja, míg a többi saját akaratán kívül sodródott bele a küzdelembe: e kettő Anglia és Oroszország. Anglia Németországot akarja megalázni, Oroszország pedig Ausztria-Magyarország gyengítése után, a Kaukázuson és Kis-Ázsián át a Dardanellák birtokába akar jutni. Török lapok szemléje azt bizonyítja, hogy az Oszmánbirodalom vezetőférfiai a világháború kitörése óta bizonyosra vették a törökségnek a küzdelemben való sodortatását és minden lehető megtettek országuk védelmére. Az *Ikdam*, a török lapok legtekintélyesebbje, többször rámutatott, hogy Törökország nem maradhat semleges, sőt védelmi intézkedéseivel magának Oroszországnak haragját fogja magára vonni. Konstantinápoly megvédése a Boszporus és a Dardanellák elzárásával kezdődött, de ez oly lépés

¹ *Szabah* 1914 nov. 14.

volt, a mely nagy anyagi kárral és stratégiai hátránnyal járt az Orosz-birodalomra nézve. Angolország és a francia köztársaság kereskedelmi érdekeiket látták veszélyeztetve és a porta e lépését Anglia az Angolországban készülő két török hadihajó lefoglalásával torlta meg.

A törökség élet-halál harcra készült. Mint utolsó független mohammedán államnak és a kalifátus megtestesítőjének az egész mohammedánság szellemi és erkölcsi létéért fegyvert kellett fognia azon hatalmak ellen, melyek létét akarták kioltani. Nem biztathatta őket az a remény, hogy az angol meg fogja akadályozni az oroszokat a Dardanellák elfoglalásában; nem számíthattak francia féltékenységre; Japán, a mely csak néhány évvel ezelőtt az orosz megverése után a mohammedánizmust akarta államvallássá emelni, hogy Közép-Ázsia moszlimjaiban találjon az oroszország ellen támaszt és segítséget, meggondolás nélkül az orosz mellé állt. Vesztes háború után, készületlenül, ezer veszélytől körülvéve állt az oszmán birodalom, tisztán látva a közelgő vihart, mely elsöpréssel fenyegette.

Az oszmánság azonban nemcsak a maga létét féltette. A török szultán jelenleg a szent városok, Mekka és Medina védője, a próféta ereklyéinek őrzője és a leghatalmasabb uralkodó: ő a hívők ura, a próféta utódja, a kalifa. Méltóságával jár az a kötelezettség, hogy a moszlimnek erkölcsi életét sértetlenül megőrzi, vallásukat megvédi, lelki szabadságukat biztosítja. A török szultánság bukásával elbukott volna az iszlám ügye, Ausztria-Magyarország esetleges vereségével pedig biztosan elbukott volna az oszmánság. A közös veszély egy táborba hozta a törököket az osztrákkal, magyarokkal és a németekkel, és a kalifátus védőszárnyai alá gyűjtötte a moszlimnek zömét. A kalifátus helyettesítette a szultánságot és a féltékeny arab-török-perzsa összetűzések megszűntek. A birodalom hangulata megváltozott, a hazafias török hang mellett hatalmasan megszólalt a pániszlámizmus szava. A török kormány pedig buzgón készült a védelem technikai eszközeinek megszerzésére. A Balkán-háború tanulságait felhasználta: a fezt kicserélte alkalmas nemezföveggel, a mely többféle módon csavarható a fej köré s a nap heve és a szél ellen is véd; ellátási csapatait, műszaki berendezéseit németre tisztelt és katonákra bízta, a kiknek tudása és buzgósága másfél év alatt elsőrangú sereggé alakította át a török katonákat. A török katona ellenállhatatlan — mondá *Goltz* pasa, — fatalistikus energiája, megelégedettsége két porosz gárdista fölé helyezi. A biztos támadás esetére a lehető harczterek tekintetbevételével történtek meg az előkészületek, melyeket három hónap után a váratlan orosz flottatámadás jogosultaknak

bizonyított. A külföldi sajtó, Amerikától a chinai angol kikötőig, a németek kezét látta Törökország készülődésében és a török háborút a németek *Ablenkungsversuch*-já vá stigmatizálták. Nem úgy a török. Védelmi háborúra készült és megtámadtatásakor az iszlám leggrandiosusabb eszméjét, a vallás védelmét, a *dsihádot* proclamálta.

Mohammed (570—632), a midón vallásának, korlátlan monotheismusának az arabok között érvényt akart szerezni, oly heves ellentállásra talált, oly sok szenvedést, vereséget kellett eltűnie, hogy reactio gyanánt eszméjének, uralmának korlátlan végrehajtását követelte. Eleinte helyettesíteni akarta az arab babonát, bálványimádást a zsidósággal, avagy azzal, a mit ő annak tartott; midőn azonban medinai tartózkodása alatt a zsidók nem akarták benne látni a Megváltót, ezek ellen is harczt hirdetett és folytatott. Kialakult képzeletében az abszolút érvényesülés, ellenségeinek, a mekkaiaknak, zsidóknak, pogány-arab törzseknek leverése, és későbbi sikereken épülve, az előtte ismert «világ» meghódítása. E hódításon azonban nem értett sem irtó háborút az emberiség ellen, sem ennek kényszerítését az iszlám felvevéseire. Gazdasági okok is kényszerítő hatással voltak rája. A szorgalmas *Nadir* és *Kurajza* zsidó törzseket megverte, kikergette lakhelyükről, a *khaibari* zsidókat azonban meghagyta eredeti lakhelyükön, az iszlám felvételét sem követelte tőlük, hanem szerződést, igazi *societas leoniná*-t kötött velük, melynek értelmében jövedelmük felét Mohammed községének tartoznak beszállítani. Ettől fogva ez elbánás szabályszerűvé vált. Mohammed élete vége felé vezetett hadjáratainak czélja már nem annyira az iszlám vallásnak ostromlása volt, hanem a politikai szerződések. Tebukuál, a szíriai ghasszanida birodalom határánál 30.000 főnyi hadseregét ismeretlen okokból megállíttatta (631 Kr. u.) és az *ajla*-i (most Akaba) fejedelemmel és néhány zsidó községgel szerződést kötött, melynek értelmében keresztyének és zsidók fejadó és földadó fizetése ellenében az iszlám közösségében polgárjogot és védelmet nyernek. Elméletileg a mohammedánok minden nem-mohammedán ellen harcolni tartoznak (Korán 9. fej. 29. sor); azok ellen, a kik *könyrbirtokosok*, azaz kinyilatkoztatott vallás hívei, csak addig, a míg a fejadó fizetését nem teljesítik, megalázásuk jeléül. A mohammedán hódításjogában és fejlődésében az *eszmét* és *kivihetőségét* élesen szembeállítva látjuk. Mohammed hatalma, már életében, oly területekre hatott át, melyeket nem is ismert, és eszméjének abszolút kivihetősége gazdasági, földrajzi és politikai akadályokba ütközött. A zsidókat és keresztyéneket, mint régebbi vallások híveit kivették a népek nagy tömegéből, őket megtéríteni nem akarták; ezáltal a mohammedán község legjöve-

delmezőbb adóforrásától fosztatott volna meg, mert a megtért mohammedán csak a vallásadó (*zakát*) fizetésére volt kötelezve. Ez a *zakát* pedig nem rendszeres adóztatás, nem a községnek beszolgáltatandó tartozás, hanem az istennek felajánlott hálaadó. Minden mohammedán, a kinek vagyona bizonyos fokot elért, a felesleget «tisztázní» tartozik, nehogy annak élvezete a szegényektől való megvonásnak tűnhessék fel. E feleslegi adó (*zakát*, állatokban fizetve: *szadaka*) «isten vagyona» (*mál ulláh*), gabnaneműeknek, datolyának, gyümölcsfáknak egy tizede — mesterséges öntözésű területeken egy huszada — állatoknak természetben beszolgáltatott 2·5%-ú értéke és érczeknek szintén 2·5%-a. Negyven juh, kétszáz dirhem ezüst, öt súly gabonán alóli vagyon adómentes. Ime, ha a mohammedán közösség a vallásháborúval az iszlám *vallást* terjesztette volna, gazdasági csődbe jutott volna az iszlám *állama*. De azért az arab próféta nem felejtette el az eszmét, ha annak kivihetősége gazdasági akadályokba ütközött is. Elismerte a zsidóság és a keresztyénség létjogosultságát, de nem szünt meg hirdetni vallásának abszolút fölényes, civilisatorikus hatását a *pogányok*-kal (*káfir*) szemben. A persa Zoroastrianusoknak, sőt a *szábiánusoknak* is megbocsátott, de könyörtelen volt az istentagadók irányában: «A pogányoknak nincs joguk Allah szentélyéhez zarándokolni, — mondatta mekkai követével, *Abu Bekr*-el (631.) — a szent hónapok végeztével öljétek meg a pogányokat, a hol találjátok! Fogjátok el őket, ostromoljátok erődjüket, szálljátok meg minden hadászati pontjukat; csak ha megtérnek, akkor adjátok meg mozdulataik szabadságát»

A fiatal iszlám állam ime két hatalmas osztályból állott: az iszlám és az iszlámba beolvadt perzsák, görögök, koptok, aramok, és az iszlám fegyvereinek behódolt, az iszlám államnak adót fizető, az iszlám államot gazdaságilag fenntartó nem-mohammedán alattvalókból. Az iszlám hódítások első korszakában (632—661) az arab vallás seregei úgy tekintették a meghódított területeket, mint Allah által nekik rendelt birtokot. De *Omar* kalifa (634—644) bölcsen belátta, hogy beduinjai nem valók földbirtokosoknak, mert birtokukat el fogják hanyagolni és előbbi lakóit rabszolgasorba süllyesztvén, azokkal műveltetni, a mi a harczos arab iszlámból henyélő, gőgös agrár aristokrátiát fog nevelni. Ilyen elemmel nem folytathatta volna az iszlám főintézményét és hivatását: a szent háborút, a világ meghódítását vagy megtérítését. Omar e fenyegető ellankadásnak úgy vetett gátat, hogy az elfoglalt területeket koronauradalmakká változtatta, melyeknek jövedelmével csak az állam rendelkezhetett. Az előbbi nem-mohammedán birtokosok megmaradtak földjeiken, mint állami

bérlők, a bérösszeget pedig az iszlám állam a kard jogán egyoldalúlag állapította meg. Ilymódon a vallásháború által hódított területek lakossága kétféle adót tartozott fizetni: a *dsizjé*-t (fejadó), azaz vált-ságdíjat, kinyilatkoztatott vallásuk szabad gyakorlásáért és föld-birtokuk jövedelmi adóját, a *kharads*-ot. A dsizje szegények részére 12 dirhem,¹ középvagyonúak részére 24 dirhem, a gazdagok részére pedig 28 dirhemben volt megállapítva. A kharadsot a győző állapította meg és gyakran a 70%-ot is elérte. Ha a nem-mohammedán alattvaló nem fizette a kharadsot, elvehették tőle földjét, ha nem fizette a dsizjét, elvesztette jogigényét arra a kiváltságos helyzetre, melyet kinyilatkoztatott vallása és az iszlámmal kötött *societas leonina*-ja biztosított neki. Az ilyen jogalanyt *kafir* gyanánt tekintették. Ez a gazdasági helyzet magával hozta azt, hogy az iszlám népe csak harcos, hódító nép lehetett, mert az államháztartásban csak a *katona*-szerep jutott számára, kit az állam az adózó alattvalók jövedelméből honorált. Így vált a vallásháború elsőrangú közgazdasági tényezővé az iszlám világban, ezért terjedt és kellett az iszlám szaporodásával az állami területnek is növekednie.

A vallásháború szent kötelessége minden mohammedánnak, hiszen az iszlámnak első századában ez volt egyetlen állami szerepe, és kihirdetése, vezetése a kalifa uralkodásának *conditio sine qua non*-ja. A dsihád elvének megtartása és hirdetése jelentette az iszlám vallás és az iszlám állam suprematiáját, a mely suprematia a mohammedán vallás legelemibb principiuma. A középkoron át minden kalifa és minden mohammedán szultán hirdette, hogy eleget fog tenni a dsihád kötelezettségének, de itt is a praxis ellent mondott a teoriának, mert nem minden uralkodónak lehetett alkalma dsihádot vezetni, avagy épen dsihádban győzni. Az orthodox moszlim teoria szerint minden kalifának addig kell hirdetni és vezetnie a dsihád hadjáratait, a míg a világ meghódítása be nincs fejezve, azaz a világ *dár-ul-iszlám*-má (oly terület, melyen az iszlám jog van érvényben) nem alakult át a *dár-ul-harb*-ból, a háború területéből, a mely ellen örökösén támadást kell intézni, lehetőleg évenként egyszer. Ez orthodox teoria szerint moszlimnek nem lehet jogszerűen *dár-ul-harb* területen, tehát nem-mohammedán uralkodó országában laknia. Ennek megfelelően a mint mohammedán terület keresztyén kézbe került, tömegesen hagyták azt el moszlim lakói. A spanyol restitutio után azonban már számos mór moszlim keresztyén, spanyol területen maradt és ma sok helyen vannak keresztyén avagy más vallású

¹ 1 dirhem kb 1 korona.

uralkodónak mohammedán alattvalói, a kik azonban vallási fejüknek a kalifát ismerik el. (Bosznia, Bulgária, India, China, Maláji szigetek stb.)

A liberális moszlim theoria elvben fenntartja a *dsihád* kötelességét, de annak végrehajtását a körülményekhez köti és nem ismeri el támadó jellegét. Nem az iszlám ráerőszakolását idegen népre czélozza a dsihád, hanem az *iszlám tönkretételének megakadályozását*. A Korán II-ik, *A tehén* című, fejezetének 186—190. verssorai szólnak többek között a dsihád-ról:

«186. És harczoljatok Allah útján azok ellen, a kik ellenetek harczolnak; de ne legyetek igazságtalanok;¹ valóban Allah nem kedveli az igazságtalanokat.

187. És verjétek őket agyon, bárhol is találjátok őket és hajtásatok el őket, a honnan ők elhajtottak; mert a kísértés rosszabb a halálnál. Ne harczoljatok azonban ellenük a szent mecset körül, kivéve, hogyha ők támadnak meg benne. De ha megtámadtak, öljétek meg őket. Ez a jutalma a hitetleneknek (káfir).

188. De ha abbahagyják (a harczot), lásd valóban Allah bűnbocsátó és könyörületes.

189. És harczoljatok ellenük, míg meg nem szűnt kísértésük, és megjelenik az Allahban való hit, és ha abbahagyják (a harczot), szűnjék meg az ellenségeskedés, kivéve a gonoszok ellen.

190. A szent hónap — Bosszú a szent hónapért és a szent városokért!² Ha valaki ellenetek kel, keljete fel ellene, miként ő felkelt ellenetek és féljete Allahtól és tudjátok, hogy Allah az istenfélőkkel van.»

A liberalis mohammedán vallásháború tehát védelmi jellegével ismét bizonyítékot szolgáltat, hogy az iszlám nem merevedett meg dogmatismusában, hanem alkalmazkodik az élet követelményeihez és kiegyenlíti, megbarátkoztatja az eszmét a gyakorlattal. A vallásháborút a török szultán, a moszlim kalifa, az iszlám főbírája, a seikh ul-iszlám responsuma, fetvá-ja alapján hirdette ki. A seikh-ul-iszlám pedig az iszlám jogforrásainak áttanulmányozása és alapos meggondolás után arra a meggyőződésre jutott és azt a responsumot³ (fetva) adta, hogy a jelen esetben a dsihád hirdetése és vezetése a kalifára nézve kötelező. E responsumot magyarázó szöveggel elküldik az iszlám minden tájékára, a pénteki déli imákban a nagy mecsetekben a szónokló pap (khátib) felolvassa és köve-

¹ Az által, hogy ti kezditek a harczot.

² A vallásháborúban a szent hónapok alatt és a szent területen (Mekka stb.) is szabad harczolni.

³ V. ö. a római jog *responsa prudentium*, *jus respondendi*-jével.

tését minden mohammedánnak kötelességévé teszi.¹ Ezentúl mindazok, a kik ellen a dsihád hadjáratát intézik, minden moszlim ellenségei és ezeknek kötelességük ellenük fegyverrel, szóval, vagyonukkal harcolni; de tilos azokat megtámadni, a kik az iszlám ügyéért fogtak fegyvert és azt segítik. Nők, miként érett gyermekek 14 éves koruktól, esetleg 60 éves korukig hadba vonulni, vagy a hadba-vonultakat segíteni tartoznak. E kötelesség alól nincs mentesség, nincs kibúvás. A ki lelkét a pokol tűzétől és az isteni büntetés fáj-dalmától meg akarja menteni, az kénytelen dsihádba vonulni. Ez az igazi népfelkelés!

Az entente sajtója nem tartja a pániszzlámizmus sikerét és ezzel a dsihád diadalát lehetőnek. Margoliouth² munkáiban az európai behatás állandó ijesztő mumusának tartja a vallásháborút, a mely a mohammedánok felvilágosultságán és a kalifa hatalmának csor-bulásán fog csődöt mondani. Ugyane vélemény tükröződik vissza a *Revue du Monde Musulman* hasábjairól is. Ez a kalifa hatáskörével és hatalmával a római pápa világi uralmát veti egybe, kinek paran-csára egyik államfő sem kergetné ki országából a schizmatikusokat, eretnekeket. Az entente napisajtója (angol és francia, sőt olasz lapok is) pedig a mult tanúságaira építve, a moszlimok szegénységét, hadiszerekben való hiányát hozva fel okul, nem nagy sikert ígér a vallásháború jövőjének. Az oroszországi lapok, a mennyire áttekin-tetést nyerhettem belőlük különösen a moszkvai nyomdatermékek, az iszlám világban beállt szakaadásról, ellentmondó fetvák kiadásá-ról, az oroszországi moszlimok loyaltásáról tudnak csak beszámolni és nézeteiket mohammedán tudósok, papok leveleinek közlésével erősítik és hitelesítik. Az indiai sajtó kiemeli, milyen nagy áldozato-kat hozott már India a flandriai harcztéren, mennyi harczos, mennyi indiai pénz özönlött a brit birodalom segítségére, a francia afrikai ujságok pedig elhallgatva a dsihád kihirdetését, sőt még csak említ-ését is kerülve, a tuniszi, algiri és marokkói moszlimok bátorságát, hazaszeretetét dicsérik és buzdítják őket az ellenség ellen további harczra. E pontnál ismét utalnom kell tanulmányom bevezetésére, hol a sajtó szerepét és a sajtónak absolut értékű forrás gyanánt való fel nem használhatóságát emeltem ki. Mindez állítások, nézetek, vélemények csak pia desideria, de megjelenésük bizonyára meg-nyugtató hatást kelt az entente olvasópublicumában.

A háború a cselekvés, a tett actiója. Lehetséges, hogy a dsihád

¹ *The Rise of Islam; Mohammedanism.* stb.

² V. ö. a római jog *responsa prudentium*, *jus respondendi*-jével.

nem fog elementáris erővel kitörni mindazon területeken, a hol moszlimek laknak: Indiában, Afganisztán, Bokhara, China, Közép-Ázsia, Krim, Egyiptom, Tunisz, Algir, Marokko és a Szaharában. Lehetséges, hogy sok ország, nép, törzs politikai vagy hadászati okokból nem vehet részt benne; de mi is történnék, ha a föld 240 millió mohammedánja felkelne és 200 millió harczost küldene ellenségei ellen? Sem kilátás, sem remény, sem szükség nincs erre a hatalmas nép-felkelésre. A dsihád pedig addigra szóló kötelesség, «a meddig elégséges» (fardh hatta jakfi), azaz csak addig kötelesség, a míg a szükséges létszám betelt és a kívánt cél eléretett. A dsihád célja nem is az entente országainak végigsöprése és a lakosság kiirtása, avagy rabszolgaszíjra fűzése, hanem az iszlám fennállásának biztosítása, megvédése. A dsihád egy grandiosus eszme. Minden eszme értékét az a tetterő határozza meg, a melylyel keresztülviszik. A kalifa tetteje fogja eldönteni, vajjon felhasználható-e az a nyerselő, a mely a mohammedánság erkölcsében és stratégiai helyzetében nyugszik, a győzelem kivívásához.

A számbajöhető országok statisztikája útmutatással szolgál fejtegetésünk további menetében.

Európában a mohammedánok számaránya a következő:

	Összlakosság		Mohammedánok
Oroszország a Kaukázussal	112	millió	8·5 millió
Törökország	2	«	1·3 «
Bulgária	6	«	1 «
Szerbia	4·5	«	0·8 «
Ausztria-Magyarország	51	«	0·7 «
			<hr/> 12·3 «

Ázsia.

Törökország	20	«	13 «
Perzsia	9	«	9 «
Afganisztán	5·5	«	5 «
Arábia független területei (Dsebel, Sammar, Wahhabiták stb.)	—		4 «
Kína	353	«	24 «
Sziám	6	«	1 «
Francia gyarmatok (Indochina)	18	«	1·2 «
Angol gyarmat és India	302	«	70 «
Németalföldi gyarmatok	37	«	34 «
Ázsiai Oroszország (Kaukázus kivételével)	16	«	10 «
			<hr/> 171·2 millió

<i>Afrika.</i>	Össztlakosság	Mohammedánok
Abesszinia	8 millió	0·9 millió
Kongo	19 „	1·2 „
Egyiptom	10 „	9 „
Marokko	8·2 „	8 „
Algír	5 „	4·5 „
Tunisz	2 „	1·8 „
Francia gyarmatok (Dahome, Szahara, Szomalipart stb.)	12 „	11 „
Német gyarmatok	12 „	9 „
Angol gyarmatok	31 „	9 „
Portugal, spanyol stb. gyarmatok .	7 „	0·8 „
Olasz (Tripolis stb.) gyarmatok ...	1·2 „	1 „
		<hr/> 58·2 millió
Összesen Európában	12·3 millió	
Ázsiában	171·2 „	
Afrikában	58·2 „	
Amerika és Ausztrália	0·08 „	
	<hr/> 241·78 millió	

Miután megkaptunk egy oly statisztikai eredményt, mely a legnagyobb valószínűséggel nem áll igen távol az abszolút igazságtól,¹ vegyük szemügyre, mennyiben használható fel az iszlám, mint eleven haderő. Tudom, hogy a múlt és a jelen sokakban azt a hitet, vagy meggyőződést is keltette, hogy az iszlám lassan visszaszorul az európai fegyverek és az európai verseny elől és szegénysége, politikai gyengesége miatt képtelen lesz actióra. Nem akarok az iszlám politikai, vagy vallási erejének mérlegelésébe bocsátkozni, mert a háborúban szünetelni kell nemcsak minden társadalmi, hanem minden diplomatiái considerationnak is és csak a stratégia irányíthatja a hadviselők tetteit. Az iszlám stratégiai elhelyezkedése pedig magával hozza a siker minden reményét, még pedig a következő okokból: 1. Az iszlám országai valamennyi ellenséggel határosak, tehát közvetlenül megtámadhatják bármelyiket közülök; avagy valamennyit; 2. az egyes országok, a melyek még nem készültek el háborús felszerelésükkel, várakozó

¹ Számításaim eredménye némileg különbözik Hartmann, Arnold, Margoliouth, Zuehmer stb. adataitól. A legmagasabb összeget (260.000.000 lelket) Jansen (*Verbreitung d. Islams*) mutatja fel.

álláspontra helyezkedhetnek és ezzel magukra vonhatnak tekintélyes megfigyelő haderőt s ez érzékeny hiányt jelent az activ harc-szintéren, már csak azért is, mert 3. az iszlám országainak nagy — Ázsiától Afrikáig való — kiterjedése következtében e haderőnek más bázison való felhasználása lehetetlen; 4. az iszlám tekintélyes része olyan terepen helyezkedett el, a mely nem alkalmas modern hadierő operatióira és ezzel már legkisebb eredményül is kiegyenlítődik az a fölény, melyben az európai felszerelés a primitivebb iszlámmal szemben van. E területeken nem lesznek nyílt csaták, hanem a sivatag taktikájának megfelelő, évekre kiterjedő tartam-hadjárat fogja kifárasztani és nagy mértékben lekötni a támadó ellenséget. Az entente véleménye szerint a török hadüzenete és a dsihád kihirdetése a németeknek Entlastungsversuch-ja volt. A német nagy vezérkar azonban bizonyára tudja, mint minden, a Kaukázust ismerő ember, hogy az oroszok a törökök ellen egyetlen kozákot sem fognak elvonni a lengyelországi harctérről, mert a Kaukázus erődtímenyei, vasútai és eleven sziklaterepe, szemben a török határterület földes talajával, úttalan útjaival, vasúthiányával, az operatiós bázisoktól való nagy távolságával, rendes béke-létszámmal is ellent tudnak állni a török seregeknek, a nélkül, hogy az oroszok maguk hatásos támadásba mehetnének át. Az oroszokra nézve a német nem számított semmiféle Entlastungra és az iszlám támadása a Kaukázus ellen nem fogja az orosz európai seregeket gyengíteni. De máskép áll a dolog Afrikában. A marokkói, algiri és tuniszi actio és az egyiptomi hadjárat már nem egy hadtestet vont el a németek ellen operáló franczia-angol hadseregből és a környék lángolása — iam proximus ardet Ucalegon — megfékezte az olasz sajtó, az olasz közvélemény ellenséges hangulatát mi ellenünk, mert féltve tripoliszi szénbányáit és új gyarmata birtokát a dsihád esetleges *ballépésétől*, nemcsak újból és újból kéri az olasz kormány a seikh-ul-iszlámtól az olasz területeknek dsihád-mentesítését, hanem titokban, de gyorsan küldi is le katonáit a Trentinótól Dernába.

Ma a dsihád elején vagyunk. A dsihád híre még nem juthatott el az iszlám világ minden részébe, annál kevésbbé érhetek el a vallás-harcosai felvonulási körzeteikbe. A dsihád ma tehát még meg nem ítéltető, de lehetséges ütőereje stratégiai elhelyezkedésének tüzetes tárgyalásával megbecsülhető. E szempontnál tekintetbe jönnek a terep, a törzsek elhelyezkedése, szervezete és vezetése.

Germanus Gyula.

A lipcsei nemzetközi könyvkiállítás.

Tagadhatatlanul merész gondolat volt egy tisztára a könyv-iparra szorító kiállítás rendezése, főként merész üzleti vállalkozás, kivált napjainkban, mikor a legváltozatosabb és leggazdagabb egyetemes kiállítások is csóddal végződtek. Igaz, hogy a speciális kiállítások korát éljük, de utóvégre ezek is a szakemberek szűk körén kívül elsősorban a nagyközönség érdeklődésére számítanak. Már pedig csak könyvek, polczokon, szekrényekben, üvegasztalokon felhalmozott könyvek tömegei még a legműveltebb közönséget sem csalogathatják különös vonzó erővel. Hiszen más kiállításokon, gyűjteményekben, múzeumokban is a könyvtári rész az, a mely a legkevésbé érdekel bennünket s a melylyel a legrövidebben szoktunk végezni.

Pedig gyakran a könyvkiállításnak is megvan a maga varázsa; csak két kis gyűjteményt említek, mely minden szemlélőre felejt-hetetlen, szinte suggestiv hatással szokott lenni, mert éreznie kell, hogy ott nem rideg és poros könyvhalmaz áll szemben, hanem ezekből a padlótól mennyezetig emelkedő könyvsorokból erős vitális energia árad feléje. Az egyik a bolognai Carducci-ház, mely néhány évvel ezelőtt az olasz királyné ajándékából jutott a város tulajdonába. Az elhagyott hegyi úton, sötét cyprusok között álló elhagyatott ház komor hangulata egyszerre megélénkül, a mint a lépcsőn föl-érünk: könyvek az előszobában, a dolgozószobában, könyvek ro-gyásig a könyvtárteremben, a hálósobában, az asszony salonjában, könyvek mindenfelé, a merre csak tekintünk. Pedig ez nem egy ma-gános szobatudós lakása, hanem Olaszország legnagyobb modern költője és irodalomtörténetírója töltötte e könyvek között napjai legnagyobb részét. Nem nézhetjük e nagyszerű gyűjteményt a nélkül, hogy ne éreznők, mennyire jelentős alkatrésze volt ez az író nagy szellemének, mennyire ebből táplálkozott költői és tudományos munkássága. A másik az antwerpeni *Plantin-muzeum*. Amott az író, itt a könyvnyomtató műhelyében vagyunk. Itt is a repkény buja zöldjében rejtőző falak, szüette vén bútorok, régi kézisajtók, poros foliánsok, quartok és octavok egy egész nemzedék munkás, szorgalmas életéről, az emberi művelődés fejlődésében szerzett örök dicső-ségéről beszélnek.

Az a hatás, a mely itt kisebb méretek között nyilvánul, el-érhető egy nagy kiállítás sok ezernyi köteteivel is. Csak nem szabad elfelejtkezni két követelményről, mely a holt betűk millióit föl tudja ébreszteni: az életről és a művészetről. S lehet-e egy ilyen kiállításnak máshol helye, mint épen Lipcsében, a német könyvipar ősi centru-

mában s a nemzetközi könyvkereskedésnek ma is metropolisában; egy olyan városban, mely lakosainak több mint tizedrészét a könyvvél élteti és táplálja? Csak itt akadhatott olyan anyag és olyan rendezőség, mely igazán hatalmas alkotást tudott létrehozni s a könyvnek összes, gyakorlati, culturalis és művészi vonatkozásait ki tudta meríteni. Mert ez a kiállítás a szorosabb könyviparon kívül kiterjeszkedett a graphika minden ágára, mely csak némi összeköttetésben van a könyvvél (innen különös rövidített czíme is: *Bugra* = *Buchgewerbe und Graphik.*). Hogy milyen változatos anyagot tudtak összehordani, annak jellemzésére csak a kiállítás egyes ágainak czímeit akarom röviden felsorolni: graphikus művészet, könyvdisztítés, iskolaügy, papirkészítés, írás, festékgyártás, photographia (a mozgóképeket is ideértve), reproductiók, betűmetszés, betűöntés, egyéb metszetek, galvanoplastika, stereotypia, sajtó, könyvkötés, könyvkiadás, könyvkereskedés, ujságok és folyóiratok, gyorsírás, reklámok, plakátok, könyvtárak, bibliographia, bibliophilia, nyomtatógépek, szedés, socialis intézmények, szakoktatás stb. Nem is szólva a könnyebb mulattatás olcsóbb eszközeiről, melyek a nagy népcsataemlék tövében elterülő parkban várják a sok tanulságos szemlélődéstől elfáradt közönséget, kezdve a kedves diákkiállítástól egészen az Óbudavár-jellegű sztambuli kávéház háreméig.

A kiállítás egész területén különben a művészi irány az uralkodó. Ez nemcsak a gazdag metszet-kiállításokban nyilvánult, hanem főként a könyvművészetben, a könyvdisztítés minden ágában. Bennünket is elsősorban a művészet szempontjából érdekel a kiállítás, főleg annál a versenynél fogva, melyben a német tudás és tehetség szembe mert szállani az eddig legyőzhetetlen angollal. Mert az kétségtelen, hogy a könyvipar minden más nemében Németország megközelíthetetlen magasságban áll az összes nemzetek között, akár a technikai, akár a tudományos szempontot vesszük; de ezen a kiállításon a könyvművészet terén is felül akarta múlni az angolokat, kik pedig nemcsak kezdeményezői voltak ennek az iránynak, hanem eddig utólérhetetlen mesterei is. Kár valóban, hogy ezt a nemes, békés vetélkedést, mely eddig az ipar és gazdaság más területén is nyilvánult, csakhamar a háború véres tusájának kellett fölváltania. Angliának úgy látszik csak ez a kétségbeesett ultima ratio-ja maradt, hogy versenytársát legyűrhesse. A népek csatájának hatalmas emléke valóban vészes árnyékot vetett a lábánál meghúzódó békés küzdelemre.

Az angol művészek, Ruskin tanításának sensibilis követői, középkori gotikus és korai renaissance-álmok visionáriusai úgy találták, hogy a modern műveltség két nagy tényezője, a gép és

fényképrás tönkretette a könyvet. Tönkrement a könyv már a XVI. században, mikor a rézmetszet föltalálása megbontotta az összhangot szöveg és díszítés között. A régi, magasnyomású fametszet, az első kiváló német és olasz könyvdíszítők eszköze, megfelelt a betű domború formájának. A rézmetszet ellenkező, mély nyomásával más eljárást kívánt, az illustratio tehát mellékletként járult a szöveg lapjaihoz s nem sokára a díszített könyv nem volt egyéb szép metszetek és karczok, a mi korunkban drága heliogravure-ök és sokszínű chromolithographiák gyűjteményénél. Az illusztráló művész pedig nem a szöveg decoratív emelésére törekedett, hanem önálló képeket, rajzokat mellékelte hozzá, melyekkel valóságos versenyre kelt az íróval és sok gyöngébb munkában túl is tett rajta. Hány könyvet nézünk meg nem a tartalmáért, hanem a képeiért!

De a XIX. század végén Angliában különféle művészi fejlődések magukkal hozták a szép könyv újjászületését is. A fametszet megint divatba jön, a prerafaelita irány hihetetlen mértékben fölbreszti a decoratív érzéket, a művészi anyagszerűséget és stylus-egységet és tért nyer a tiszta rajz, az egyszerű vonalvezetés, a mely eláll minden festői vagy színeffectus hajhászásától. Végül, s ez a fő, fölfedezik a nyomtatott betű díszítő szépségét, a teljes, megbontatlan szöveg (a «tükör») maga is decoratív hatást kelt a maga symmetrikus egységével. Újból megszületett a régi típusú könyvdíszítő, a ki nem akar versenyezni az író munkájával, hanem alárendeli magát a szövegnek, gyakran maga rajzolja meg a betűformát is, ugyanabban a stylban készíti el a díszítést, s az illusztrálásban is a decoratív elemeket tartja szem előtt. (Ennek az iránynak elveit legvilágosabban Walter Crane fejtette ki *Of the decorative illustration of books old and new* cz. könyvében). A szövegtükört nem robbantják többé szét a betűk közé bombamódra odacsapott képek, a díszítés az initialékre, fejléczekre, szélesre szabott lapszélekre, záró vignettákra, aul-de-lampe-okra vonul, a nélkül, hogy megbontaná a szöveg művészi egységét. De még ezen is túlterjed a művész gondja, nemcsak maga szerkeszti meg a szöveget és díszítést, maga tervezi a könyv kötését is. A könyv megkapja a műtárgy egységét, kivált ha anyaga is hamisítatlan: famentes, kézzel merített papiros, kézi-sajtóval nyomott betűk, igazi vászon- és igazi bőrkötés (nem papirosból utánczott bőr vagy papirosra vont vékony bőrréteg) savmentes, tartós cserzéssel. A könyvet már nem gép, hanem ember állítja elő, a régi típusú művész-mesterember. Így született meg 1891-ben a *Kelmscott-press*, William Morris nagyszerű nyomtató műhelye, melynek kiadványai érték dolgában ma már a régi incunábulumokéval vetekednek.

Legérdekesebb a régi, nemes betűtypusok felújítása. Téves nézet az, hogy a könyvnyomtatás véget vetett a régi codexek nagyszerű írásművészetének. Az ősnymtatványok betűfaragói teljesen a codexek művészeit követték. Vessünk csak egy pillantást a negyvenkétsoros híres Guttenberg-bibliának (1455) gyönyörű, telt, fekete gótikus betűire, a művészi piros és kék initialékre vagy akár a későbbi olasz, antiqua-typusú betűkre, ezek vetekednek akármelyik codex kézírásával. A könyvnyomtatás a XV. században egyenes folytatása a codex-írók művészetének. Így volt ez még a XVI. és XVII. században is, az Aldusok, Elzevirek, Frobenek, Etiennek, Plautinok kiadványai nem hiába keresett és drága portékái a bibliophil-könyvkereskedelemnek és szenvedélyes sportja az angol könyv-vadászoknak (book hunter). Csak a XVIII. században vesztette el végleg e téren a könyvnyomtatás művészi jellegét, mikor az olasz Bodoni, a francia Didot új irányokat szabtak ugyan a könyviparnak praktikus berendezkedéseikkel, de keskeny, ösztövére, nagyon élesen metszett betűikkel, összehpréselt szedésükkel teljesen szakítottak a régi, művészi hagyományokkal. William Morris itt is visszatért a középkorba, az antiquában a velencei Jenson arányos, nemes betűformáit követte, de ennél sokkal jobban sikerült két gótikus betűtypusa, mely a legrégibb mainzi, strassburgi és augsburgi német formák hatása alatt készült. Ezek a gyönyörű, igazi decoratív-jellegű betűk olyan nagy hatást tettek Angliában, hogy nemcsak a dúsan fizető amateure-ök számára dolgozó magánsajtók követték és léptek versenyre vele, hanem ma már alig van nagyobb kiadó-czég, a mely fel nem hagyott volna a régi, rút betűformákkal és szebbnél-szebb újabb typusokra ne törekednék.

A lipcsei angol-pavillon egész berendezése művészi, külső formájában is a Tudor-stylű oxfordi Magdalen-college mintájára készült. Legérdekesebb anyagát az említett magánsajtók kiadványai szolgáltatják: a Kelmscott-press remek *Chaucer*-kiadása, a Vale-press, a Doves-press «napsugaras lapjai», az Ashendce-press gyönyörű olasz gótikája, mely az első római nyomtatók (Sweynheim és Pannartz) formáit követi, a Florence-press, Ricordi-press Aldus-majusculái... ki győzné mindezeket felsorolni, mikor a szomszéd termekben ott várakoznak rá a gazdag Shakespeare-gyűjtemény, Beardslay eredeti rajzai, az angol nagy könyvkiadó-czégek kiadványai, Cobden-Sanderson, Cockerell mesteri bőrkötései, Walter Crane és Burne-Jones diszítései, a *Studio* kísérletei, végül a tudományos czélokat szolgáló és mégis művészi egyetemi kiadások, kivált az *Oxford University Press*nek, a világ legrégibb (1583 óta fennálló) nyomdájának egy-kötetes angol és idegen classikusai. Az utóbbiak a könyvtechnika,

könyvművészet és philológiai pontos szövegkiadás mesterművei. Az egykötetes Homer, Dante, Molière és Shakespeare vékony, át nem tetsző indiai papirosával, a tartós vászon- vagy bőrkötéssel, a szép metszésű betűkkel, a szövegközlés tudományos fölkészültségével valóban büszkén viselik a czég ősi jelmondatát: Dominus illuminatio mea.

Ezek azonban nagyrészt díszkönyvek, értékes műtárgyak, melyeket üvegszekrényben tartunk, mint a finom ezüstműveket és régi porcellánt s igen kevéssé olvasunk vagy forgatunk, mint a régi százsz és altwien csészékből sem szoktunk kávét inni. Csakhogy vannak könyvek, még pedig azoknál sokkal nagyobb számban, a mikben sokszor lapozunk, melyeket szeretünk forgatni s nem tartunk üveg alatt. Mégis szeretnők, ha az értékes tartalom ezekben is nemes külsőben nyilatkoznék. Egyáltalában, ki ne vágyódnék arra, hogy összes könyvei (a tudományosak is) egyszerű, de mégis művészi formába legyenek öltöztetve. Egyszerűség és művészet nem voltak soha ellentétben egymással. Az olcsó, egyszerű és mégis művészi könyv — ennek mérhetetlen socialis jelentőségével — a német könyvipar igazi terméke, ebben érte utól és multa fölül az angolt.

Az kétségtelen, hogy a német könyvművészet angol mintára keletkezett. Peter Behrens, a híres építész, volt az első, a ki új betűformák rajzolásával megindította ezt az irányt s az offenbach-i Klingspor betűöntő-műhely az első, a mely helyet adott e törekvéseknek. Azóta a német nyomtatók és kiadók válllvetve munkálkodnak azon, hogy minél szebb typosú antik és gót betűformákat hozzanak forgalomba. A betűrajzolók között csak Walter Tiemann, Kleukens, E. R. Weiss, a könyvdiszítók és rajzolók közül Klinger, Pretorius, T. T. Heyne, Vogeler neveit említem, vagy a Pöschel & Trepse, Drugulin nyomdász-czégeket, kik ma keresett és jól fizetett munkatársai minden német kiadónak.

A német könyvművészetnek kezdettől fogva jellemző vonása, hogy nem ragaszkodott az angolok szigorú és bizonyos mértékig csökönyös stylszerűségéhez. Nem lehet egyik német rajzolóról sem elmondani, hogy teljesen a régi betűformák hatása alatt áll. E tekintetben sokkal eredetibbek az angoloknál, mikor a modernebb, de mégis izléses betűformákat is igyekeztek meghonosítani. A szép forma — nem kizárólag a régi forma — érvényesült elsősorban. Ha végigtekintünk a tisztán művészi irányú, bibliophil czélokat szolgáló czégek kiállításán (melyek közül kiemeljük a Hyperion, Bard, Cassierer, Insel és Diederichs-czégeket), meg kell állapítanunk, hogy gyönyörű és drága amateur-kiadások mellett mindenütt érvényesülnek a socialis irányú, olcsó félmárkás, kétmárkás könyvek, melyek

mindamellett jó, famentes papirossal, szép, olvasható betűkkel, széles margókkal, gondos szöveggel, olcsó és tartós, egyszerű batik-diszítésű papiros- vagy vászonkötéssel dicsekednek.

Még a könyvkötés terén is megállják helyüket. Paul Kersten vagy az újabban fölkapott P. A. Demeter bőrmunkái fölveszik a versenyt bármelyik francia vagy angol művészszel.

Nem is szólva a kiállítás német részének beláthatatlanul gazdag és sokszerű anyagáról, constatálhatjuk, hogy a német könyvpiar minden téren versenytárs nélkül áll, ez a kiállítás maga tanúskodik a mellett, hogy az irigyeitől barbárnak csúfolt nemzet ma valóban az emberi cultura élén halad.

A francia és olasz kiállításról ezek után nem sokat mondhatunk. Mindkettő inkább multjából táplálkozik, a modern könyvművészet terén újat nem igen producált. Az ízlésesen berendezett francia pavillonban a mesteri színes és intarsia bőrkötéseken kívül legföljebb az új sèvres-i vázák és gobelinek keltenek feltűnést. Az olasz csarnokban figyelmet érdemelnek a megbecsülhetetlen incunabulumok, egyes új tudományos kiadások (Lionardo, Galileo művei), továbbá a classikusok bájos liliput-kiadásai. Igen stilszerű a bútortzat, a szekrények faragása, mely Luini sekrestyéjét utánozza (Sta Maria delle Grazie).

Az idegen nemzetek csarnokában a magyar könyvet hiába keressük. (Az említett graphikai kiállításon kívül tudtommal csak a gyorsírásban volt országunk képviselve.) Nem tudom és nem is kutatom ennek a távolmaradásnak okát. Pedig a magyar könyvpiar, nemcsak az új, hanem a régi is, bátran megállhatta volna helyét a többi nemzetek között. Csak a Corvinákat, a Budai krónikát és Tótfalusi Kiss Miklóst említem: ezekkel ugyan nem vallottunk volna szégyent. Elöttem fekszik a *Studio* egy 1914-es kiadványa: *The Book of Art*, a nagy nemzetek között szerény, de mégis tisztességes helyet foglal el a modern magyar könyvművészet. Igaz ugyan, hogy Bayrost és Willy Pogányt is rovásunkra írja, de ezek mellett igen szép és jellemző példáit látjuk a magyaros stylű könyvdiszítésnek. Bár ezek elszigetelt törekvések, mégis meg vagyunk győződve róla, hogy a magyar művészet, mely az utóbbi kiállításokon oly pompásan állotta meg helyét, e téren is figyelemreméltó alkotásokkal szerepelhetett volna.

Mert azt bizonyára nem akarja senki se közölnünk, hogy az érdeklődő idegen, most is, mint kétszáz évvel azelőtt, azzal a megnyugvással térjen napirendre fölöttünk, hogy a magyar ember egy értékes könyvnél a jó paripát vagy pusztá kardot még mindig többre becsüli.

— *lyg.* —

ÉRTESÍTŐ.

A háború irodalmából.

I.

Karl Lamprecht: *Zur neuen Lage*. Vortrag gehalten in Leipzig am 23. August 1914. Leipzig 1914. Verlag v. S. Hirzel.

Történetphilosophiai eszmék magaslatáról akarja Lamprecht a mai események mélyebb okait kutatni.

A történeti fejlődés birodalmában — úgymond — két igen eltérő tüneményt különböztetünk meg. Az egyéni tettet és azt a mozgalmat, melyben mindenkinek cselekvése egyesül, mondjuk collectiv tettnek. Természetesen Lamprecht a collectiv tettet többre becsüli, mint az egyénit. De ez utóbbi jelentőségét sem tagadja, a mi ép a mai események szemléleténél lehetetlen is volna. Azonban a collectiv lélek köti le most figyelmét. Két jellemző vonása van a huszadik századnak, a forgalom rendkívüli emelkedése és a nemzeti érzésnek lázas fokozása. Kissé nehéz ezt a két jellemvonást úgy egyeztetni, hogy kapcsolatukból magyarázzuk meg a mai eseményeket. Lamprechtnek nem is sikerül e kapcsolat kimutatása. A gazdasági forgalom rendkívüli emelkedése a pacifismus tanításait érlelte meg. A kereskedő volna az igazi hőse a huszadik századnak, ha valóban a gazdasági érdek volna legerősebb tényezője a nemzetek lelkének. Ez érdeket csak a béke levegője táplálja. De hiába, az ember nemcsak kenyérből él; lelkét más rugók is mozgatják. Lamprecht elismeri, hogy a nationalismus lett a történeti világ legnagyobb mozgó ereje. Minden egyes nemzet magát tartja a kiválasztott nemzetnek és hajlandó a más nemzetbelit másodrangú embernek nézni. Lamprecht most nem igen kutatja, mint jutott az emberiség a nemzeti érzésnek e veszedelmes felcsigázásáig. Csak megállapítja, hogy az angol nemzet lelkében ez az érzés ily formában van kifejezve: a világalomra én vagyok istentől kiválasztva, erről a magaslatról minden más nép ki van zárva. Azt a nemzetet, mely bite szerint versenyezni akar vele a világalomért, okvetlenül le akarja törni, mert másképen istentől nyert küldetését nem teljesíthetné.

Ez a háború — folytatja Lamprecht — a fajok háborúja. A ger-

mán népek együtt éreznek, Angliában a kelta érzés jutott uralomra. Az ausztriai szlávokban is a régi german culturhatások ereje nyilatkozik a tatár-mongol Oroszország ellen. Nagyjában elfogadjuk Lamprecht felfogását. Ilyen faji háború alig volt még a világon. De oly tisztán, oly minden politikai mellékíz nélkül mégsem csoportosulnak az ellenfelek, mint Lamprecht hiszi. Kétségtelen, hogy a román népek együtt éreznek, néhol még politikai érdekeik rovására is, a szláv együttérzést azonban nem a culturhatások öntudatra ébredése, hanem a vallásos vagy politikai ellentét szaggatja szét. Az angolban a germán érzésen felülkerekedett most a kelta és román vér ösztöne, ez igaz. Az angol a XVIII. században is, a mikor a germán Shakespeare félreértette, hódolt a francia ízlésnek. A politikában azonban kérlelhetetlen ellensége volt akkor' a vezető román nemzetnek s most is a politikai aggodalom, vagy ambitio hajtja a cselekvésre, nem a faji érzés. A tökéletesen german hollandi gyanakodó ellenségeskedéssel tekint a nagy Németország tetteire és még a schweizi német sem lelkesedik tartalék nélkül a német ügyért. Sőt a skandinávok közt is, kiket a politikai érdek erősen oda csatol a német birodalomhoz, meg-megnyilatkoznak a román sympathiák. Bár ne volna így. De a valóságot tagadni nem lehet. Miért szereti a világ jobban a francziát a németnél, annak sokféle okát most nem kutatjuk. Aligha csalódunk, ha főokát e különös jelenségnek abban találjuk, hogy a könnyűvérű, a formákban ügyes ember több vonzalmat kelt, mint az, ki a formákat elhanyagolja és szigorú önfegyelemmel él kötelességének. Lamprecht egy megjegyzésében a magyarokat is említi nem a legszeretetre méltóbb módon. Ez a megjegyzés már hirlapi vitára is adott alkalmat, és Lamprecht mentegette felfogását. Hiszszük is, hogy nem akart bennünket bántani. De tisztán történeti szempontból még néhány szót akarunk fűzni Lamprecht észrevételéhez. Lamprecht nagyon helyesen mondja, hogy a mai világháború a nyugat háborúja a keleti barbárság ellen. Csakhogy e megállapítást két hibával rontja el. Az egyik az, hogy a nyugat harczosai közt a németek és nyugati szlávok mellett nem említi meg a magyarokat s hogy e mai háborúban azoknak a harczoknak folytatását látja, melyeket hajdan a hunok, magyarok és törökök ellen vívott a nyugat. Tudjuk, hogy itt a pogány magyarokról van szó. De a magyaroknak ez odasorolása a keleti barbárokhöz és kihagyása a mai nyugati harczosok sorából, bántóan hat. Bántóan azért, mert a magyarok századokon át küzdöttek a németekkel együtt, vagy a németekért a keleti barbárság ellen. A németek már a pogány magyarokat is segítségül hívták a nagy szláv birodalom ellen. A ma-

gyar királyság első századaiban sok magyar vér ömlött pogány keleti népek támadásának visszaverésében. A magyarok nélkül Habsburgi Rudolf nem verhetne volna le Ottokár kísérletét egy nagy szláv birodalom alakítására. Aeneas Sylvius jól tudta, hogy mit ír, mikor a magyarokat a keresztyénség védő pajzsának nevezte. Magyarország volt az a gát, melyen a török hódítás nyugati áradata megtört. Igaz, hogy magyarok és törökök sokszor harczoltak együtt is a német birodalom ellen. De az a birodalom akkor nem volt egységes, valamint Magyarország sem volt az. És a hogy egyrészt magyarok is küzdöttek a magyar-török csapatok ellen, másrészt németek is szívesen látták, sőt segítették a magyar-török szövetséget. Ezeket a tényeket német történetírónak nem volna szabad elfelejtenie.

Különben együtt érzünk a nagy német tudóssal, midőn beszédét a német nemzet dicsőítésével fejezi be. «Ez a nemzet» — úgymond — «teremtve van mindarra, a mit nagynak nevezünk és magasra becsülünk e világon». Örömmel állottunk e nemzet mellé és sokat akarunk tanulni tőle, csak arra kérjük, hogy kímélje jogos érzékenységünket.

II.

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: *Zwei Reden. Krieges Anfang. Die geschichtlichen Ursachen des Krieges* von Berlin Weidmannsche Buchhandlung. 1914.

A költői lelkű nagy hellenista első beszédében (augusztus 27.) Schillernek abból a mondásából indul ki, hogy a háború «megméri a lelkeket». («Da wird das Herz noch gewogen»). Kitűnt, hogy a belga lélekben az orgyilkosság gyáva dühe tobzódik. (Ismerjük e düht a magyar történetből, jórészt a wallon zsoldosok teteteire czéloznak a régi magyarok, mikor a német katonaság durva kihágásai miatt panaszkodnak.) Az orosz csak tunyán engedelmeskedik, nem tudja, miért harczol. Erénye negatív. De a német tudja, miért harczol, nem kényszer alatt, hanem tudatosan engedelmeskedik. (Ilyen a magyar engedelmesség is; a legegyszerűbb magyar paraszt is tudja, hogy a haza kívánja tőle élete kockáztatását.) A francia nemes ellenség, a francia munkás és paraszt nem akarták a háborút, csak a népcsábítók sodorták a háborúba, a kik a maguk uralmát akarják megerősíteni. Angliában lakik a gonosz szellem, mely a háborút a pokolból felhívta. Az irigység és képmutatás szelleme ez. Nem hazáját védi az angol, hanem alá akarja ásni a német szabadságot, a német önállóságot, a rendnek, az erkölcsi életnek,

az öntudatos szabadságnak azt az épületét, melyet a német nagy munkával felépített. Le akarják rombolni a derekasságot és rendet nem csupán a német hadseregben és államban, hanem az egész német társadalomban is. A német munkának kiválósága: ez az, a mi győtri az angolt. Vasallusává akarja tenni Németországot, olyanná, mint Portugalt tette. Ne tűrjük ezt, — mondja a szónok, — az ifjak tanuljanak a hazáért, a nők gyógyítsák a háború sebeit, el kell viselnünk a szenvedéseket. A császárnénak hat fia van a harczmezőn, egy fejedelmi házban az özvegy nemcsak férjét, hanem testvérét is gyászolja. Ez a nép hadserege. Mindenkinél el kell készülnie arra, hogy házába lép a halál. Bizzunk jogunkban, jó ügyünkben. Nem akartuk a háborút, nem kívántunk egy talpalatnyi földet sem határunkon túl. De vajon a jog győz-e, nem a tömeg, nem a fegyver? Ez épen a bizalom ereje, a bizalomé a jó örök hatalmában. Hogy megéri-e az egyén a győzelmet, az közömbös, valamikor el kell jönnie a győzelemnek, ha ügyünk igazságos. A beszéd fokozatos lendülettel halad az imaszerű befejezésig, melyet szó szerint közlünk: «*Úr Isten, te vagy az igazság, te vagy az igazságosság. Nem szeretteinkért könyörgünk, kik a táborban vannak; ha kell, odaadjuk életüket, de a mi Németországunkért könyörgünk, megmentéséért, szabadságáért, diadaláért. És te megadod a diadalt, mert te vagy az igazság és igazságosság, és tied az erő és dicsőség mind örökké.*»

A másik beszédet a szerző szeptemberben mondotta el Charlottenburgban a háború okairól. Az ellenség, úgymond, sokat hazudik a háború okairól, mi németek, az igazságot akarjuk tudni. Miért ellenségünk a három hatalom? Franciaországban az uralkodó osztály corrupt. Ismerjük ez osztályt France Anatole regényéből. Oroszország a francziák ez osztályával szinte szabadon rendelkezik. Megvalljuk, hogy Franciaországról ennél többet is lehetne mondani, de aszónok rövidsége is törekszik és a mit mond, az lényeges igazság, bár kiegészítésre szorul. Az orosz muzsik jámbor ember, szereti a békét. Tolsztoj egy nagyszerű muzsik, ki a passiv erényeket dicsőíti és a cultura ellen támad. A muzsikokkal azonban a nagyhercegek, generálisok és csinovnikok pártja rendelkezik. Ez kívánja a háborút, nekik azért kell a harcz, hogy hatalmukat gyarapítsák, hogy a belső bajokról kifelé fordítsák a figyelmet. Erről is sok volna még a mondani való, de a szónok röviden itt is a lényegbe vág. Azonban mikor Angliára tér át, a szellemes szónokból történetíró lesz. Anglia volt a csábító. Anglia politikája Erzsébet királyné óta következetesen arra törekszik, hogy letörjön minden tengeri hatalmat, melynek versenyétől okkal vagy ok nélkül félni kezdett. VII. Edward trónra

lépte óta világosan kitűzött célja az angol politikának: Németország letörése. A szónok szerint VII. Edward e cél felé oly biztossággal és okossággal igyekezett, hogy a csodálatot meg nem tagadhatjuk tőle. 1909-ben a hármás entente már szemben áll nem a hármás szövetséggel, hanem Németországgal és Ausztria-Magyarországgal és a három hatalom Németországot akarja szétzúzni. A német diplomácia talán maga sem tudta, hogy mennyire meg volt verve minden vonalon. A régi aristokratikus Anglia már lehanyatlott, az angol gentleman hazudik, az angol lelkiismeretlenségnek nincsen határa. Egy angol költő (Gilbert Murray) drámájában az angol kormányzó a Himalája egyik vidékén megmérgezteti a kutakat, hogy felkelést támaszszon és azután leverhesse a felkelt törzset. Ez csak példa, melyet a költő feltalál, hogy megbélyegezhessen; de azt hiszi, hogy joga van ilyesmit feltennie egy angol hivatalnokról és bizonyára tudja, hogy miért. A német nem akar világhuralmat. A német azt óhajtáná, hogy teljesüljön Schiller profétai szava: «Minden népnek megvan a maga napja a történetben, de a németek napja az egész világ aratása lesz.» Folyamokban ömlik most a vér; folyamoklan omlanak itthon a könnyek. Vérnek és könnyűnek még erősebb folyamai omlanak majd, a míg a küzdelem végét érjük. De a vége győzelem lesz. Hogy mi látjuk-e, vagy nem látjuk? elég, hogy Németország még látni fogja. Mi pedig tegyük meg és szenvedjük el, a mit a mai nap kíván tőlünk, gondolatunkat a jövőbe és az örökkévalóságba kapcsolva.

Így végezte beszédét a szónok átérezve és átéreztetve a helyzet rendkívüli komolyságát. A hallgatók bizonyára töretlen hittel és a komoly elszántság érzésével hagyták el a termet.

d.

A statistika története.

A statistika története. Irta: b. Láng Lajos. Grill Károly kiadása 1914. 434 oldal. Ára 12 K.

A *Magyarország statistikája* című kiváló munkának utólag írt bevezetését adja e művében Láng Lajos, mely mű a mellett, hogy magában áll tudományos érték dolgában, egyben érdekes olvasmány is.

A statistika sokoldalú tudomány. Mind sokoldalúságában, mind használhatóságában odáig fejlődött, hogy ma már kulturális gazdasági és sociologiai kérdések nélküle nem tárgyalhatók. S bár van a statistikának nem egy oly része, mely jelentőség szempont-

jából előtérben áll, kétségtelen, hogy a népességi statistika az, mely a statistikai tudományok között az első helyet foglalja el.

Érthető tehát, ha Láng Lajos a statistika történetében nem minden elképzelhető statistikának nyújtja történetét, hanem csak a legfontosabbnak, a népességi statistikának. E mellett csak fokozza a könyv értékét, hogy alkalmas helyeken egyes kitérések, habár madártávlatból, kilátást nyújtanak a statistika egyéb ágainak fejlődésére is.

Láng Lajost a statistika történetének megírásakor kettős cél vezette. Egyik célja az volt, hogy a népesedési problema tulajdonképeni felvetőjét és első kifejtőjét, Malthust, kit sokan félremagyaráztak, jelentőségében állítsa elének; a mellett Quetelet jelentőségének kidomborítására törekedett.

Minden tudomány története azt mutatja, hogy legelső eredményei voltak legnehezebben elérhetők, hogy egy a világ jelenségeiben rendszert kutató elme sejtésének tudományos eredménynyé érlelése ép a tudomány fejlődésének első phasisaiban hosszantartó és gyötrelmes munkával volt csak lehetséges. És minthogy kezdetben az előmenetel igen nehéz, éppen azért minden kis eredmény igen fontos, mert a haladásnak szinte természeti törvénytől szentesített nehézségénél fogva, minden kis kiküzdött eredmény nemcsak önmagában véve jelentős, hanem még inkább a fejlődés lehetősége szempontjából.

Láng Lajost kiválóan érdeklik a tudomány kezdetének fejlődésbeli nehézségei, ez az oka annak, hogy a Malthust megelőző, ma már elavult, de a tudomány előrevitele szempontjából hasznos eredményeket bővebben ismerteti, mint a tudománynak Malthus utáni mozzanatait, mi nemcsak módszertani felfogásának eredménye, hanem azon körülményé is, hogy Malthusban a tudomány oly nagy ívben lendült előre, hogy utána az úgyszólván megállapodott, hogy kiszélesítése is csak néhány tudósnak sikerült (Hansen, Dumont), míg előrevitele csak egynek, Queteletnek, ki a Lángtól idézett Engel szerint «a kutatási módszer exactsága által a statistikát a coniecturalis ismeretkörből az exact tudomány magaslatára emelte», a valószínűségi számításnak a statistikában való alkalmazása által.

Minthogy a könyv legnagyobb részében Malthussal foglalkozik s minthogy a könyvnek ép a Malthussal való foglalkozás, illetőleg az a mód, a hogy ezt teszi s az az eredmény, melyet ez által elér, ad jelentőséget, csak a Malthusra vonatkozó fejtegetéseit és avval kapcsolatban a népesedési problémát fogjuk ismertetni.

A népességi statistika második korszakában, a tömegjelenségeket

egyszerűen regisztráló leíró statistika után következő kutató statistika, melyet Süßmilch a népesedési kérdésre szűkített, nem elégszik meg a népesség jelen számadatainak megállapításával; dolgozni kezdenek az előző évek statistikai anyagával; relatióba állítják azokat, hogy az ezen műveletek alapján előálló eredményekből következtetést vonhassanak a jövőre. E statistikai műveletek alapján a népesség jövőbeli változására, a születések, halálozások mértékére vonatkozólag vont következtetések kezdetben csak commercialis jelentőségűek voltak (életjáradékos hitelműveletek) s csak a Malthussal betetőző fejlődés után váltak gazdasági és politikai jelentőségűvé.

Az ő fellépését megelőzőleg a népességi statistika pangott és a tudományosság látszatával fellépő gondolatok meddősege következtében phantastikus hypothesisekkel operáltak a népességi kérdéssel foglalkozók. Legnépszerűbb volt ez időtájban Godwin tana, ki szerint megvan a lehetősége az ember oly nagymérvű fejlődésének, hogy a lélek végre is uralkodni fog a test fölött, a minek az lesz a következménye, hogy az ember örök életet fog nyerni. S mint-hogy a lélek által vezérelt tökéletes embert nem fogják bántani sexuális vágyak, a két nemnek nem lesz egymásra szüksége, nem lesznek születések, nem lesznek generációk, csupa felnőtt fog élni a földön és ez lesz az igazi aranykor. A rögzös életet fájjaló, a rövid földi léthez görcsösen ragaszkodó emberekre életfájdalmukat zsongító elixirként hatottak az ily hypothesisekben rejlő biztatások, a melyek kellemes meditációkba ringatták őket. Ez ábrándok közepett döbbenetet keltően hatottak Malthusnak életre ébresztő, a természet tényeiből vont következtetésekre alapított theoriái.

E theoriák szabatos kifejtése, újabb megvilágításba helyezése legértékesebb és legérdekesebb része a Láng könyvének. Az a Malthus, kit eddig legtöbben ismertek, arról volt nevezetes, hogy alapvető munkában fejtette ki a népesedési problémát, melynek legvégső következtetései abban a formulában csúcsosodtak ki, hogy természeti törvény az oka az emberek közötti gazdasági helyzetkülönbségeknek, mivel megváltozhatatlan törvény, hogy a vegetabiliák számtani haladvány szerinti szaporodásával az emberek mértani arány szerinti szaporodása áll szemben, s ennek következménye, hogy az emberiség egy része okvetlenül szűkölködni fog. S így a szegénységért nem az emberek felelősek, hanem maga a természet, mely szűken méri ki mindenki portióját. E vígasztalan nézet nemcsak a laikusok öntudatában tükröződött vissza Malthus tanainak összefoglalásaként, hanem tudós elmék is ezt olvasták ki belőle, sőt oly becsületes és oly

következetesen gondolkozó férfi is, mint Tolsztoj, azt találta, hogy Malthus teoriáját csak a gazdagok helyzetének igazolására találta ki. (*Tudomány és művészet.*)

A malthusi gondolat nem volt oly vígasztalan, még kevésbbé oly brutális, mint hitték és ma is hiszik. Mert az, a mit a malthusi gondolatból levonható végső következtetésként szoktak hangoztatni, hogy az élelmiszerek arithmetikus arányban való szaporodásával az emberek geometrikus arányban való szaporodása áll szemben, igaz, mint egy gondolatnak első része, de ehhez kiegészítésképp hozzátartozik, hogy csak az esetben, és ez a fontos, ha az emberi szaporodásnak semmiféle akadály nem áll útjában. De a malthusi teoriának épen az a lényege, hogy miután ilyen akadályok vannak, az emberek is csak oly arányban szaporodhatnak, mint az élelmiszerek.

A népesedési erőnek a föld emberi táplálékot termelő erejénél való nagyobb intenzitását három, előzetes akadályként ható körülmény csökkenti végül is a földnek táplálékot termelő erejéig, úgy-mint: a bűn, a nyomor és a «moral restraint». A népesség számát negative befolyásoló két körülmény, a bűn és a nyomor következtében beálló éhhalált antisocialis természeténél fogva a társadalomnak kell kiküszöbölnie, hogy a három egymást kiegészítő és előzetes akadályként ható körülményből csak a harmadik, a «moral restraint» hathasson. Mi a moral restraint? A bűnt és a nyomort, mint a túlszaporodásnak rögtön jelentkező tüneteit az idézi elő, hogy az előrelátást nélkülöző emberek oly korban házasodnak, mikor még maguk részére is csak nehezen tudják előteremteni a létfenntartás feltételeit, annál kevésbbé gyermeiknek, kik ennek következtében destinariusai lesznek a bűnnek és designált áldozatai az éhhalálnak, vagy a korai pusztulásnak, mert azt már Malthus is igen jól tudta, hogy az alacsony sorban élő emberek és utódaik között a halálozási arányszám nagyobb, mint a standardjukat fokozni tudó emberek körében. «Moral restraint» nem más, mint tartózkodás a házasságtól és az utódok létrehozásától olyan korban és olyan feltételek között, mikor és melyekben a család, illetőleg a megszületett generatio fenntartásának nincs meg a lehetősége. Malthus nem ellensége a szegényebb osztálynak. Legtöbbször abból következtettek az ellenkezőre, mivel ellensége volt a magán és az állami jótékonykodásnak, mint a szegénység «*medicina peior morbo*»-szerű ellenszerének, mely a mellett, hogy ideig-óráig tudja csak enyhíteni a szegénységet, a felelősség-érzet tompítására, az előrelátás csökkentésére és újabb család-alapítás által újabb nyomorúságra szánt nemzedékek létrehozására

vezet. Hogy szívén viselte a szegény osztály sorsát, kitűnik abból, hogy hangsúlyozta a munkásosztály jobb javadalmozásának szükségességét, mi elmélete következményekép feltétele az erős, egészséges munkás-nemzedék létrehozásának. Mint a népesedési statistikában Malthus által elért eredményt kell felemlítenünk a népesedési elmélettel kapcsolatos azon megfigyelését, hogy a szaporodás nagyságát nem a születések száma határozza meg, hanem avval párhuzamosan a halálózások száma is, minthogy a szaporodás eredője a születések és halálózások számának, a mit, bár természetesnek és magától értetődőnek tűnik fel, teljesen figyelmen kívül hagytak nemcsak Malthus előtt, hanem utána is s nem is csak a legközönségesebb elmék.

Ezekben ismertettük röviden és szárazon Malthus munkását és Láng által kifejtett jelentőségét. Most még csak a Láng fejtegetésének jellemzésére akarjuk fölnlíteni, hogy a hol Malthusról van szó, ott nagy kritikával és egészen önálló felfogással jár el s nem *præconcipiált* fogalmakkal és ítéletekkel dolgozik. Nem túlozza Malthus jelentőségét, csak igazságosan akar eljárni és a megérdemelt helyet akarja juttatni néki azok sorában, kiknek nagyot vagy újat köszönhet a statistika története.

A Malthust követő írók értékelésénél is mélyreható és igazságos. Csakhogy Malthusnak oly pompásan kidomborított, oly erővel jellemzett s világosan széttagolt eszmeköre itt is uralkodik, a későbbi írókat is őrá vezeti vissza vagy véle állítja relatióba.

Nem állíthatjuk, hogy a Malthus által theoriájából vont következtetések sziklaszilárdak és minden részletükben megdönthetetlenek; a mi előttünk az igazság erejével hat, az maga a malthusi gondolat, mely *documentuma* és értékes eredménye a nagy elmék azon törekvésének, hogy e világ bonyolult jelenségeit kísérő törvényszerűségek *reducáltassanak* és mind e törvényszerűséget magában foglaló egységes törvényt alkotó fogalmazásban *formuláztassanak*. És ily törvényszerű egységnek fogva fel a malthusi gondolatot, mely abban áll, hogy a népesedési erőnek határa az élelem nagysága — minden más ennek csak magyarázatára szolgál — avval nem ellenkezik sem a társadalmi *capillaritás*ról szóló tan, sem az Oppenheimer theoriája, hogy a cultura és a népesség szaporodásával a föld táplálékot adó ereje is fokozódik — melyet Láng elvet, — de maga a *neomalthusianismus* sem, melyvel szerzünk ugyancsak nem rokonszenvez, holott a *neomalthusianismus* nemcsak a malthusi gondolattal, hanem még az abból vonható következtetésekkel sem ellenkezik. Malthus a korai és anyagilag meg nem alapozott házasságokkal rendszerint együtt járó szaporodásokból előállható veszélyek elkerülésére a há-

zasság kitolását javasolja a szegény embernek, addig a korig, míg a család fenntartását lehetővé tevő gazdasági helyzet biztosítva van. És ha ez helyes, akkor a neomalthusianismus helyes rendszert fejleszt tovább, mert tekintettel van arra, mivel a malthusianismus nem, vagy csak kenetes szavakkal számol: a gyermekek megélését is biztosító gazdasági helyzetet megelőzőleg jelentkezni szokott ama vágyra, mely két különböző nemhez tartozó emberben intensiven és kielégítést keresően ébred. Ne szenvedjetekek és ne erköcs-telenkedjetekek, szól a neomalthusianista, házasodjatok össze, de gondolatok szegénységtekre és ne hozzatok létre gyerekeket! De ez ellenkezik a malthusianismussal, mondja Láng, mert Malthus sohase mondta, hogy a házasságra lépők tartózkodjanak utódok nemzésétől. Ez igaz, de viszont a neomalthusianismus is csak azt köti lelkére a szegény sorsban házasulandóknak, hogy csak addig tartózkodjanak utódok létrehozásától, míg gazdasági viszonyaik előnyösen nem változnak. A mi végeredményben nem más, mint észszerű malthusianismus. Ez okoskodás ellen felhozható ellenvetés, illetőleg aggály, hogy a házas életet élők ilyen módon le fognak szokni az utódok létrehozásától, azt hiszszük, még csak aggálynak sem nevezhető, mert az emberekben élő «instinct naturel», mely utódok létrehozására irányul, nem lesz kiküszöbölhető az emberek összebeszélése által.

Az ily ellenszenv szerzőnknél egyik-másik újabb tan iránt a Malthus tökéletes átérzésén és világos kifejtésén alapszik. Azok ily tudóstól eredve, gondolkodóba ejthetnek, de épen nem befolyásolják az egész mű abszolút értékét. E rövid ismertetés halavány fogalmat sem adhat a könyv gazdag tartalmáról, mely nagy apparátussal és fölényes ökonomiával van megírva; bővelkedik szép gondolatokban és okos megjegyzésekben. Értékes saájtsága a könyvnek, hogy írója éveinek számát leplező fiatalos lelkesedéssel ír; kivált a hol a Malthus igazát védi, hol előkelő modorban, de egyszersmind olvasásra ösztönző frissességgel hadakozik; e tulajdonságok nem kis mértékben emelik a könyv értékét, mely annak tudományos alaposságában és már ismertetett nagyjelentőségű eredményeiben áll.

Fekete Miklós.

A VALLÁSOSSÁG JELENTKEZÉSEI A VILÁGHÁBORÚBAN.

Az ilyen világrengetés, a milyen a háború, a legváltozatosabb tarkaságban mutatja be az embernek complicált lelki világát s az egyeseknek egymástól elütő szellemi orientációját. Vannak kedélyek, kik a nehéz, komor időben magukba térnek s bensőségebbekké lesznek, a kik hisznek s buzgón imádkoznak, a kik olvasókat aggatnak nyakukba s érmekeket varratnak kabátjukba, a mit azelőtt soha sem tettek, sőt a mit talán kinevettek, — s ez az átlagos ember typusa; de vannak megint mások, kik hitükben megzavarodnak s eszményiségükben elsötétülnek s kik kiszakítva a világorkán által eszményi kapcsolataikból, talajt s egyensúlyt vesztenek s üres, sötét öntudattal keresnek czélt s értelmet az életnek. Az értékesebb lelkek világában bizonyára sokféle lélekjárás lesz; fény váltakozik majd bennük sötétséggel a lelkesülés nagy, hideg kijózanodással. Mindezek kínos revisio alá veszik az emberről s a kulturáról szőtt ideológiájukat s közvetlenül megtapasztalják hitéletüknek s annak az egész belső, lelki világnak erejét, illetőleg gyöngeit. Mint minden életnek, úgy a lélek eszményi s hitbeli életének kriteriuma is az ellentállás s a kitartás ereje, tehát az a kérdés lesz, hogy mit s mennyit bír el, hogy hogyan győzi s hogyan emeli ki az egyént s viszi érvényesülés elé érdekeit.

Ennek pedig első kelléke s főfeltétele, hogy a vallásosság jól legyen beállítva a lélek s az élet erőrendszerébe, hogy az ember tudja, hogy mit akarjon vele s mit várjon tőle, hogy jól tudja elkülöníteni egymástól a physist s az ethost, jól tudja széttartani az Istenországot s a világot, szóval, hogy az őt környező, irrationalis valóságban, mely harc is, sötétség is, szenvedés is, megtalálja a maga helyét s így a világ mechanizmusában megteremtse kapcsolatát az Istennel. Erre a val-

lások tájékozódásra s elhelyezkedésre különféle befolyással vannak a jelenlegi nehéz idők. Lesznek e befolyások közt olyanok, melyek fejlesztik s emelik a vallásos lelkiületet, de lesznek olyanok is, melyek bénítólag s zavarólag hatnak rá; lesznek a lelkekben erőszakos s lázító tünetek, melyek szakítást jelentenek bennük mindazzal, mit eddig mint nagyot és szentet tiszteltek; másrészt meg csodálatra ragadnak a léleknek világtölénységét hirdető érzések. Ez ellentéteken nem lehet fönnakadni, a minthogy csodálkozni sem lehet akár a vallásos lelkiület reakcióinak indulatosságán, akár azoknak minden képzeletet meghaladó sokféleségén. Nincs az a változatosság a színek skaláján az alig észrevehető s elenyésző violától föl a legizzóbb tűzpírig, mint a milyen a különfélesége a vallásos érzéseknek ugyanazon nagy benyomások alatt. A mi az elsőt illeti, szinte lehetetlenség, hogy mikor a háború a lélek feneketlen mélységeit is fölkaparja s még azokat az öntudat alatti némaságokat is megszólaltatja, akkor a vallásosságnak érzéseit, a lélek legérzékenyebb húrjait meg ne rezgetesse; lehetetlenség, hogy mikor a legnagyobb benyomásokat veszi a lélek, melyeket sem megrendelni, sem könyvből kiolvasni nem lehet, akkor a létmegismerés s az önmegértés mystikus sphynxeitől, a lelki magány pusztaságában álló e Memmon-szobrok ajkáról hangokat ki ne csaljjon. Sőt épen az ilyen világkatastrophában, az ilyen lélek-megrendülésben nyerünk új meglátásokat, veszünk új, közvetlen érzéseket, melyek mély benyomással lesznek ránk s az említett, helyes pszichológiai beigazítás mellett hatásosan s biztosan tájékoztatnak majd Isten, lélek s életértékek felől. Hogy pedig ugyanakkor a lelkek a legkülönbözőbb hangulatokon s reakciókon esnek át, azon sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy minden ember más és más világ s hogy a pszichológiai beállítás nem csak a reflectáló öntudatnak, hanem számtalan tudatos és öntudatlan befolyásnak az eredménye. Hány embernek sötétül el a lelke, mert képtelenségekbe fektette az élet céljait, hányak törik le teljesen a vallásos élete, mert a hitnek s a gondviselésnek világát oly érdekekkel kapcsolta egybe, melyek egymással úgy, mint a hogy ő azt gondolta s remélte, kapcsolatba nem hozhatók! Ha a mi Istenünk túlságosan emberi ábrázatú s ha a világ s a lét vég-

telen perspectiváit a relativ emberi léttel azonosítjuk, akkor természetesen török-szakad minden; míg ellenben ha az ember világát relativ. kis világnak nézzük, a gondviselést pedig nem ötleteinknek s kis- és nagyvilági érdekeinknek érvényesítésére, hanem az isteni világtervek keresztülvitelére s az emberi üdvösség transcendentalis céljaira vonatkoztatjuk: akkor a lélek a maga világfölényes fajsúlyának erejében föléje kerülhet minden bajnak, kárnak és sötétségnek s ép e páratlan fölényességében tűzheti ki a legyőzött világ fokára a maga diadalmas zászlaját. Az ember ugyanis a világot kis méreteken technikája által is legyőzheti s le is kell győznie, hisz ebben áll a külső cultura föladata, de azt az irrationalis elemet, azt a vele ütköző nem-emberit s az azzal kapcsolatos ellentmondást s ellentétet technikája által le nem győzheti; ha azt le akarja győzni, akkor neki a szellemi, az erkölcsi világba kell fölemelkednie; fölényét tulajdonképpen ott kell érvényesítenie. Hasonlattal élve ezt úgy fejezhetném ki, hogy a sas ne bukják a vízbe, mert az az elem őt legyőzi; hanem emelkedjék a levegőbe; szárnyai erejében ott majd úrrá lesz oceán és orkán fölött. Ez az értelme annak az evangéliumi szónak is: «bízatom, én legyőztem a világot». De Krisztus sem az által győzött, hogy országát, tehát érvényesülését a technikának, gazdaságnak, politikának szintáján kereste; ott elsüllyedt volna; hanem az által, hogy kimondta: «az én országom — az isteni kapcsolatoknak, az isteni célok érvényesítésének, az erkölcsnek s lelki fölénynek s lelki békének országa — nem e világból való».

A háború bizonyára ily elhelyezkedésnek problémái elé állítja az embert. Először is rá vág az irrationalis valóság brutális erőszakával, úgy hogy lelke belerendül. Most azután minden attól függ, vajjon a lélek megtalálja-e a maga elemét s fölényességének azt az athmosphéráját, melyben úrrá lehet a világ s az irrationalis történés fölött? Minden attól függ, vajjon tudja-e abba a rákényszerített irrationalis történésbe beleállítani a maga sajátos világát s tud-e ennek a szellemi világnak erőivel befolyást gyakorolni reá; tudja-e kifejtetni azt a legnagyobb befolyást, melyet lélek nem-lélekre is gyakorolhat, azt a befolyást, melyet nem abstract ideologia, nem philosophálás, nem hideg cultureszmények, hanem az a meleg,

mély, vallásos élet, az Istentől való élet gyakorolhat a világon?!

Hogy a vallásos léleknek e különböző elhelyezkedését bemutassam, először is ecsetelem azt a lelkületet, melyet a háború szenvedései a köznép élő hitében idéznek elő.

A műveltség alsó fokán a kétség nem otthonos; ott nem okoskodnak s ha botránkoznak is az érthetetlen világfolyáson, csakhamar megnyugosznak. Megvan ott az az ősi philosophia, hogy a világban van jó, van rossz is s hogy mindezt Isten intézi. Azzal a kikerülhetetlen rosszsza, szenvedéssel és csapásokkal, folytonos érintkezésben állnak s a cultura nem kényezteti el őket s vívmányaival nem kábítja el őket annyira, hogy elfelejtsék a valót. A közönséges élet e részben sokkal reálisabb s bölcsőbb is, mint a cultura ideológiája s izgatott kedélyvilága; van benne valamiféle archaikus bölcsesség, még pedig nem a gondolkozás, hanem a megérzés révén, mely azt tartja, hogy a világ világ lesz s az ember mindig küzdelmes lény lesz s az élet minden haladás s culturalis fejlődés ellenére okvetlenül egy transcendentalis kiegészítést s folytatást vár. Ez a lelkület a vallásosság talaja s mindenesetre az az előnye, hogy nincs elszigetelve a valóságtól s az élet igaz megérzésétől divatos kultur-betétek által. Ezek az emberek bajaikban Istenhez fohászolnak, azokat tűrni s elviselni tudják, háborúban, dögvészben, éhségben Isten látogatásait látják, melyeket meg kell állni s bármi történik is, tovább kell bízni s küzdeni. Az ő szemükben a háború is olyan mint a természet; ez is végig vágat fergetegével a kalászos, virányos tájon s hullatja villámain, máskor mint májusi fagy leperzsel millió fakadást s tönkretesz sok reményt, azután ismét mint árvíz átszakítja a gátat s kenyér helyett üszköt ad a gazdának s lehet ugyan, sőt kell is mindez ellen küzdeni, kell villámhárítókat alkalmazni, kell jobb gátakat építeni; de a fődolog az, hogy nagy hitünk s bizalmunk, hogy bátorságunk s Isten akaratán való megnyugvásunk legyen, melylyel a fölöttünk járó jót s rosszat Isten kezéből elfogadni tudjuk. Mily csodálatos philosophok azok, kik, ha a fergeteg elfűlt s az ágon egy madárka bártortalan csi-csergése hallatszik, kik, ha az árvíz elvonult s ismét új virág fakad, elfelejtenek bút s bajt s bízhatnak megint gyermekdeden

a látogató Isten jóakaratában. Hiszik, hogy köd, felhő s sötétség fölött napok járnak s hogy az éjszakában is a világosság Istene lakik s nekik ahhoz közük van. Ez a lelkület villan meg most is sok katonánk öntudatában, kik nem okoskodnak, hanem engedelmeskednek s nem láznak, hanem indulnak s azt mondják magukban: ezt az Isten akarja; adja szent kegyelme, hogy visszajöjjenek; de akár jövők, akár nem: legyen úgy, a mint azt Ő akarja.

Ez a felsőbb akarat uralkodik az ember gondjain s bajain; ez nyugtatja meg aggodalmait s ugyancsak ez ébresztgeti reményeit; ez ad nagy lelki egyensúlyt küzködésben épúgy, mint szenvedésben. Ez képesít egyszersmind bátorságra, hősiességre s odaadásra. Adni csak az tud, ki nem sokat okoskodik, ki nem sokat bibelődik feltételekkel s clausulákkal, sőt ki az evangéliumi, fölpúpozott, jól megnyomott s túlsorduló mértékkel kész adni. Ezt az ember akkor teszi, ha minden gondját s aggodalmát Istenbe veti s ha egy felsőbb, jó akaratba kapcsolódik bele, melynek érvényesülésében s végleges győzelmében hisz. A ki ezt a lelkületet jellemezni akarja, az ne mondja, hogy ez ilyen meg olyan ideologia, vagy ilyen meg olyan többé-kevésbé öntudatos vagy öntudatlan philosophia, hanem mondja s ha nem tapasztalta önmaga, akkor higgye, hogy ez lelkes, meleg élet, nem fogalom, hanem kedélyi kapcsolat a világ személyes értelmével s személyes czélszerűségével, kapcsolat azzal az érthetetlenül is érvényesülő, diadalmas jóssággal. Erről sokat lehet disputálni — s mindenki disputál róla, főleg az, ki meg nem tapasztalja, — de annyi bizonyos, hogy ez a legmegfelelőbb s világfölényességre s győzelmes küzdelemre alkalmas pszichológiai beállítás, s jobbat senki sem talál. Ha a szellem tényleg gravitál világfölényességre, más orientatiót s bekapcsolást, mint Isten felé s Istenbe, nem talál.

Ez a beállítás az emberek lelki világának egy általános, most divatos tünete, melyet lépten-nyomon tapasztalunk s melyről a liberális *Leipziger Neueste Nachrichten* is így ír: «Határozottan megállapíthatjuk, hogy ez a háború felébreszti a népben szunnyadó lelki erőket s nem durvává, hanem jámborrá teszi azt. Megállapíthatjuk, hogy új, erőteljes vallásos élet jelentkezik. Minden tábori levél, a harcztérről küldött minden

futólagos értesítés is ezt bizonyítja. Az emberek szíve Istenhez fordul s sokan, kik ifjúságuk óta nem voltak templomban, most arra kérik a hozzájuk tartozókat, hogy menjenek oda s imádkozzanak a küzdő férjért vagy apáért. A csatadalokban Isten szavát hallják s érzik közellétét. Rég elhalt hangok törnek ki belőlük s azok az ajkak, melyek azelőtt inkább csak szitkozódtak, most imát rebegnek. Igazuk van a német püspököknek, hogy a háború a német nép iskolája. Ugyanis a halál komolysága, mely ott ül sok hazatérő harczos homlokán, nem vékony máz rétege, melyet egy szempillantás festett az arcra, hanem a legbensőbb élmény. És a háború új nevelése erősebb lesz, mint a felületesség iskoláinak hatalma . . . A harc hevében s a fegyverek ropogása közt írta Körner: «Auch du hast noch nicht ausgeflammt, du heilige Religion! Was von der ewigen Liebe stammt, ist zeitlich nicht entflohn!» A vallás a kedély kimélyítése a végtelenbe. De hol állunk véghez s örökkévalóhoz oly közel, mint most, mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba?!»

E megfigyeléshez kétség nem fér. A nagy bajok s szenvedések, mint a világtörténelem mutatja, azért alkalmasok a vallásosság ébresztésére, mert általuk öntudatára jutunk azoknak az értékeknek, melyek kellének lelkünknek, de melyeket a cultura nem nyújthat.

A vallásosság ugyanis nagy, positiv reactio a semmiség s a «buta vég» ellen. A világ s az élet nagy nihilismusából a positiv mindenbe, az élő Istenbe menekszünk. A háborúban vaspatákon jár s száguld végig az enyészet mindenén, a miért hevültünk s a mit becsültünk s kányakarmokkal vág bele nemcsak testünkbe, hanem lelkünkbe is; testünkbe ugyan csak sebeket vág bele, de lelkünkben felfakasztja a rémület s az érthetlenség kínjait. Le kell mondanunk, el kell szakadnunk mindentől s ezt a hazáért s a fejlődésért s az emberiségért, mely majd továbbra is ily érthetetlen szörnyűségekkel gyötri a jövőendő nemzedékeket! De hát ez érthetetlen, saját fiait s önmagát folyton felfaló valóság nem ad nyugpontot lelkünknek s ebben az érthetlenségben s néma lemondásban ki nem tartjuk. Azt be nem veszi az eszünk, hogy az élet semmi, hogy a világ semmi, hogy az öntudat kigyúlado s elalvó láng s hogy a lét elmúlás! Vak

erőkre nem bízhatjuk értékeinket, melyeket csupa látó s érző erő teremtetett meg. A sötétségé, a semmié nem lehet az utolsó szó; nem azért ébredt öntudatra a lélek, hogy a mindent lezáró semmiségbe rögződjék bele s az ész lámpája sem azért gyúlt ki, hogy füstölgő s elhamvadó kanócczázá váljék. Értelem s érték kell az életnek, nem vak erők játéka s a szenvedésbe is kell valamiféle felsőbb érvényesülés! Azért menekül hát a lélek világból s elmúlásból, halálból s semmiségből az örök mindenbe s Istenbe kapcsolódik; azért látja szenvedéseiben is az ő szent akarátának teljesülését s azért járja át legkínosabb áldozatait is egy felsőbb s megnyugodott öntudatnak fényével. Szigetté akar lenni az elmúlás folyamában s csilloggá a fergetegek fölött; lelket akar találni a testben, halhatatlanságot a halálban, életet a síron túl is, szóval Istent akar találni a világban!

S ezt soha sem fogja úgy igényelni, soha sem fogja úgy keresni, de úgy megtalálni sem, mint éppen a világháború pusztító korszakában, most, «mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba».

Igaz, hogy a múlandóság s a halál máskor is környékez, máskor is hervad a virág s pusztul az élet; de máskor az elmúlás s a pusztulás nem lép elénk azzal a frivol kegyetlenséggel, mint most. Most úgy hull az ember, mint őszi dérkor a bükkös levele. A sírok most nem virágágyak, hanem kilométernyi árkok; most az élet oly olesó, mint egy töltény s a halál oly természetes, mint a lélegzés. De épp azért ez a feldúlt föld az Isten törésföldje s azok a vérrozsák az Isten vérző lábának nyomai, az a sötétség kinyilatkoztatás s a némaság nagy kiáltás. S ez a kinyilatkoztatás abban a meglátásban áll, hogy az ember s culturája egy darabka kis világ, olyan emberméretű, ember-szabású s emberszagú világ, de hogy azt mindenfelől egy más nem-emberi, irrationalis valóság környezi. Ezt az irrationalis elemet el nem tagadhatjuk, sem pedig ki nem küszöbölhetjük, bármily culturára tegyünk is szert; de másrészt épp e ponton villan ki a hit, az a közvetlen megérzés, hogy a szellemi világ egy felsőbb sphærába gravitál s hogy ez itt lent csak ideig-óráig, mint erjesztő s fejlesztő elem van beállítva, de azután az irrationalis valóság fölé kerül, mint a hogy fölkerül az olajcsepp

s a légbuborék az oceán fenekéről is. Mikor úgy török-szakad minden, mikor az ember világa oly szemmel látható kézmű s történelme az irrationalis világnak ephemer epiphenomenonja. mikor összes értékeink, melyekért égünk s hevülünk, oly értéktelenül kezeltetnek, mikor maga a cultura oly gyöngének s megbízhatatlannak bizonyul, mikor nemzetközi joga is az ösztönös erőszakot, az értékek rombolóját, a háborút, nemcsak hogy ki nem zárja, hanem ellenkezőleg — bocsánat a kifejezésért — nemzetközi culturintézménynek, a fejlődés egy tényezőjének tartja, mikor euphemistice «ultima ratio»-nak, az «erőszak kategóriájának» hívja s annak elismeri: akkor ne csodáljuk, hogy a lélek felsikolt s a nagy tagadásra s a nagy értéktelenítésre nagy állítással és saját értékének kiemelésével felel, ne csodáljuk, hogy kiemeli önmagát s daczára szeretetének a szülőföld iránt s hevülésének a culturáért, azt mondja: bizony ez nem az én otthonom s az én országom nem e világból való. A világ a háborúban megmutatja igaz arczatát, idegen valóságot s akkor lelkünk ösztönös lendületével Istenbe menekszünk.

A vallásosság ébredésének további oka az, hogy a háború küzdelmei s szenvedései kicsalják a lélekből a heroismusnak s az önzetlenségnek érzéseit, melyeket a béke szatócsszellem s a köznapi élet önzése háttérbe szorított s mintha csak kihámozniak önfeledtségének hüvelyéből az igazi magvát s lemosniak képéről a magát-megnemértésnek s a helytelen philosophiáknak penészfoltjait; de annyi tény, hogy valahogy ráakadunk igazibb magunkra s meglátjuk önarcunkat. Mily nagy jó, mikor a lélek, szétlebbentvén történelmi, csinált fátyolait, megtapogathatja s megérezheti önmagát s örömmel nézhet magamagának szemei közé, mondván: tehát ez vagyok én?!

Pedig az esik meg tényleg vele, az, hogy ráakad magára s ezt az önkinyilatkoztatást éppen leglelkibb érzéseiben, a szeretet, hősiesség, az odaadás s áldozatkészség s a föltétlen hódolat s megnyugvás erényeiben tapasztalja meg. A modern culturának s philosophiának e körül két bal-keze volt! Divat volt a lelket tagadni s mindent megérteni. Eldisputáltuk jogait, ignoráltuk igényeit; legyömösöltük a materiába. A mi erkölcsi elemeket s vonatkozásokat találtunk benne, azt mind önzésből

magyaráztuk ki; mert hát önzést értünk — így gondoltuk — de odaadást nem értünk; az «irrationale quid». Csináltunk erőlestant biológiai alapon s eszményeinknek (haza, cultura, önfeláldozás) sociológiai magyarázatot adtunk. A történelem csak osztályharcz lett s az embereket állítólag csak az étlap érdekelte; a kart erőfeszítésekre az önzés inspirálta, a kezét ökölbe a gyűlölet szorította. Azt megértettük, hogy az egoismus sajátos lelki fakadás, de hogy az altruismus is az, azt már nem. Nem értettük meg, hogy van egy superindividualis objectiv eszményesség; hanem azt magyaráztuk, hogy mindent kizárólag a subjectiv ösztönösség mozgat. Ebből a fortyanó egoismusból lett a philosophia vezető elve, ez lett a cultura szülője s bálványja; lángelmék jártak előtte, mint akolythusok (gyertyavivők) s költők s philosophok, mint tömjénezők; az újságolvasó publikum pedig arcra borult s áhitattal tekintett föl ez új «Dagonra», mely a tulajdonképeni valóság s igazság s tudomány s mely mögött csak ideológia s babona sötétlik.

Az igazság pedig az, hogy igenis van önzés, van osztályérdek s az is tény, hogy a foglalkozás s hivatás visszahatással van az ideológiára s ugyanaz a fogalom máskép van színezve a békés földművesnek s máskép a francia syndikalistának fejében; de azért az emberi élet s történet nagy tengelyeit nem ez a patkószegkovács kovácsolta s az embereket az igazság, jóság s szépség csodavilágában nem az önzés inspirációi vezették. Igaz, hogy a béke köznapi világában inkább az önzés dominál. Ott fölszabadulnak az egyéni érvényesülés erői s elfeledtetik velünk, a mit más altruista elvek, a közösség érzései hordoznak; annak következtében föl nem ismerjük s hálátlanul értékeljük a javakat, melyekben nem az önzés kezéből részesülünk. Ily benyomások alatt azután természetes, hogy az egyéniség tisztára subjectiv irányzatú s subjective orientált tehetségeit fejleszti, hogy ily érzések s ily reakciók szálaiból fonja gubóját s ha intellectualistává is s egoistává, de mindenesetre egyoldalúvá válik, minek következtében a közösség nagy érdekeit, melyeket nem lehet egoismusból magyarázni s az azokból származó indításokat nem ízeleli s épp azért meg sem érti.

De a háborúban fölébrednek az elhanyagolt lélek érzései s az emberek, kik eddig csak önzést prédikáltak, más hatalmas-

ságok s más parancsoló szükségességek alá kerülnek. Elfelejtik magukat s ráczáfolnak csinált ideológiájukra. Ez ideológiák kártyaházai, papírmaché-falai összedülnek s új motívumok jelentkeznek s új akarások kerekednek felül. Most megint övék a világ, övék az élet. Erejüket megérzik a nemzetek s szinte fejükhöz kapnak. hogy hát ilyen is van s hogy ez mind bennük van, mikor minderről nem szólt sem a dialektikai materialismus, sem a francia positivismus, sem az angol gazdaságtan. Csodálatos, hogy ez mind e phenomenális tudomány daczára is máskép van!

De hát a csodálkozás végre is csak ingere a tudásnak s attól gyúl ki azután a jobb belátás világossága! S e világosságban felismerjük, hogy a culturvilág végre is a lélek vetülete s hogy az egyoldalú s téves is lehet. Ez a felfogás téves is volt, mikor csak önzést s hasznót prédikált; a háború szelleme pedig e felfogást kijavítja s a lelket mélyebb s sajátosabb érzéseiben is, a milyen a szeretet, az odaadás, az önfeláldozás, a hősiesség, bemutatja, ugyanakkor pedig ép e nemesebb érzései által a felsőbb, eszményi valósághoz, az Istenhez köti. Szeretni kell — mondja az eszményiség — szeretet az ember értéke s öröme, — szeretni kell hősiiesen is, — a ki úgy szeret, hogy magát odaadja, az megtalálja magát igazán, — az evangelium is mondja: «a ki életét elveszti értem, az találja csak meg tulajdonképén».

Ezek volnának úgy nagyjában a vallásosságot ébresztő s fejlesztő behatásai a háborúnak; vannak azonban annak másféle vallásosságot zavaró, kétségeket ébresztő befolyásai is s a szenvedések éjszakája a tört szívek s tört lelkek világát is takarja. Vannak. kiket a sötét, istentelen hangulatok teljesen megzavarnak s a kik annak következtében kétségbe esnek összes értékeink s eszményeink felől s ezzel Istentől is elfordulnak.

Ez épen a legfinomabb, æstheta lelkekkel szokott megessni. Annyira hevültek a culturáért, annyira biztak a haladásban, hogy minden brutalitáson, minden kegyetlenségen azzal tették túl magukat, hogy «ez régen volt így», «ez csak átmenet volt», most pedig úgy látják, hogy az emberiség csak raffináltabb, de nem műveltebb s hogy kegyetlenebb s vérengzőbb minden állatnál. A háború ellentétje a culturának, tagadása minden

tanának, rombolója minden értékének. A háború idegen, érzéseinkkel ellenkező hatalom, bármily czímen vezessük is azt be s bármily nevet adjunk neki. A culturának eszményei s értékei voltak; voltak szent, sérthetetlen piedestaljai s ragyogó, káprázatos keretei; e piedestallokra állította az embert, a nemzetet, a hazát, a családot, a haladást; e keretekbe állította, hogy biztosítsa, az emberéletet, a vért, a verejtéket, a kenyeret, a munkát, a vagyont. S most az mind feldől, pusztul s megsemmisül, de nem fenevadak, tűzhányó hegyek s földrengések által, hanem a culturember által! Hogyne rendülne ebbe bele a lélek? Hogyan értse ezt? Mondják ugyan, hogy mindezzel nem tagadják a culturát, sőt hogy ép kulturhatárokat vonnak a háború pusztításainak is; de azért a belső ellentmondás megérzik a helyzeten, mert tény, hogy a cultura, legalább a hogy most van construálva, maga ismeri el a romboló s kegyetlen erőszakot «jogi» intézménynek.

Ez több, mint a mennyit ugyanezen cultura által kiművelt finom érzések elbírnak. S így azt kell mondanom, hogy a cultura a lelki világot, a finom érzést belső ellentmondásba állítja bele s az ember nem bír maga-magával.

Az érzelmekben is van logika s azoknak ellentmondásai kinná és sötétséggé válnak a lelkekben. E sötétség némelyekben oly sűrű, hogy elnyel minden eszményt s elnyeli magát a hitet. Ennek megvilágítására nem plülosophálok, hanem közlök egy levelet, melyet egy anonym-hölgytől vettem. A levél így szól: «Úram, én ma lelkileg ki vagyok dobva az úrbe, a rettenetes, sötét, vigasztalan semmibe. Az én lelkennek nincs szárnya, hogy onnan elrepüljön, akár följebb, a hol talán találna valamit, akár lejjebb, hogy megint valami talajfélét érezne lábai alatt, valamit, a mit előbb érzett. De a semmi. az úr, az borzasztó és tűrhetetlen és nem jó ott lennem.

Én ott abban az úrben épen csak gondolkozni tudok — s azt jobban mint előbb — s e gondolkozásom révén ma azt találok, hogy életem legnagyobb tévedése volt hitem az erkölcsi világrendben. S ez a hitem megvolt. Hogyan kerültem hozzá, milyen rettenetes küzdelmek által és árán, az most mellékes, — de megvolt. Azért vagyok ma úgy kétségbeesve. Úgy jártam, mint a hogy jár anyagilag a gazdag ember állam-

bukáskor. Az én lelkemben is devalválódott minden érték s itt állok most egy csomó szennyves bankóval, a mire rá vannak ugyan írva megnyugtató dolgok, de a melyekben már nem hiszek, — a mit beváltani nem lehet, — a mivel nem tudok mit kezdeni s a mitől — undorodom. Miért nem gyűjtöttem aranyat, — mondhatja — az most megvolna... Uram, tudja, hogy az életnek nevezett vásárban nem forog sok arany. Aranyom hát nem volt, de hittem, hogy azért van mégis értékem, hittem, hogy az arany ott van a bank pinczejében. S az, hogy nem látom, nem baj; azért az mégis ott van s épen azért a papír is jó.

Uram, szent volt előttem a haza fogalma. Szerettem ezt a földet, melyre ezer év előtt jöttek őseim. Ma? én nem tudom, hol nem lennék szívesebben, csak nem itthon, csak nem itt, ebben a nekivadult világban! Ma úgy érzem: ha a haza okozza az ilyen borzalmakat, akkor nekem nem kell haza!

Tudom, hogy az északi ember más mint a déli, tudom, hogy a latin nép más mint a szláv; jaj, tudom, nagyon tudom; én mindezt tudom, a mivel védeni s szükségképeninek declarálni szokták ezeket a förtelmeket; de ezzel a tényálláson nem változtatnak. Gondolom u. i., hogy elvben ezek a dolgok úgyis el vannak már intézve, de mit használ az elv, ha ily rettenetes a valóság?! Egyszer Párizsban, nem tudom, miféle klastromban kezembe nyomtak egy kis katechismust, talán csak nyolcz oldala volt, de azon a pár lapon ott volt a világ minden bölcsessége, a minek a tartalmát a töltőtollam egyszeri megtöltésével le tudnám írni ma is. S azt, a mi ott volt, épp úgy elfogadhatja vér- és fajkülönbség daczára egy eszkimó, mint a hogy elfogadhatja egy kongó-néger, Poincaré épúgy, mint Petár ő felsége, vagy Vilmos császár! Többet, egyebet annál úgysem írtak, pedig tinta-tengereket írtak már s nem fognak írni különbet sem, s mit értünk el mindezzel? Azt, hogy keresztény emberek marokszám dobnak kivájt emberszemeket egymásnak arczába, — azt, hogy öt vagy tudom is én, hány nemzet színe-java hason fekszik hétszámra vizes, fagyos, sáros árkokban s lesi a másikat, hogy lelőhesse, — azt, hogy ezerszám ácsorognak elképzelhetlenül agyonszennyezett pályaudvarokon az asszonyok s napokon át, sőt hetekig ülnek egy

padon, s lesik azt a szerencsétlen, riadt nézésű, elesigázott ember-barmot, a kit egyik vagy másik harcztérről marhaszállító kocsin visznek a másikra, — a ki az ő férjük, apjuk vagy testvérük. Hol van itt a cultura s az emberhez méltó érzés? Azt mondják tán, hogy azután majd jobb lesz minden? Hát hogy a csudába ne lenne jobban? Elpusztítanak egy csomó embert, tehát kevesebben lesznek a világon; természetes, hogy egyre-egyre jó ideig több fog jutni mindenből, a mi földi érték: arany, asszony, kenyér! De csakis ebben, csakis ily értelemben lesz jobb világ s mit használ ez? Hiszen így volt ez már akkor is, mikor a troglodita agyonesapta azt a másik trogloditát, a melyik az ő mogyoróárkához kezdett járni mogyorót enni. Agyonesapta — tout simplement! s az asszonyát, ha kellett neki magával vitte, ha pedig nem kellett neki, azt is agyonesapta s akkor aztán ott volt a barlangjában, meg a barlangja körül is «a háború utáni örvendetes fellendülés minden téren», s örvendett neki a győztes troglodita egész addig, míg előjött megint egy más troglodita s elkezdte enni a mogyorót s akkor megint harez volt s vagy az egyik vagy a másik ott hagyta a fogát. Hát hol lássak én mindebben valami megnyugtatót, valami szépet, valami, a mit világos fejjel haladásnak mondhatnék?! Az már csak nem haladás, hogy repülni tudunk, mikor odafönn nem jut eszünkbe semmi egyéb, mint a mit már itt lenn tudtunk! Az nem előny, hogy mi ott röpködünk a felhők között, mikor a lelkünk a sárban fetreng. S az bizony ott fetreng s én nem látom, hogy a mi lelkünk más-milyen, mint azé a trogloditáé. Hiszen a saját kölykét talán az sem bántotta s az is megeshetett, hogy békében élt a szomszédjával, ha az történetesen nem szerette a mogyorót.

Uram, az én életemben már végignézhettem egy egész csomó találmányt s azt hittem, hogy a lelkiek terén is haladunk s többet érünk, mint előbb s hogy jobbak, könyörületesebbek s igazságosabbak vagyunk s íme, most ráncszakadt ez a legnagyobb háborúja s kegyetlensége a világnak, háború, a milyen még nem volt s a melyről azt hittük, hogy ilyen már nem is lehet.

Láttam előbb is nyomorúságot, hogyne láttam volna! Láttam kiuzsorázott milliókat, robotban elnyomorodott gyer-

mekeket, de erre azt mondták: «egyszerre nem lehet; a ma mégis csak jobb, mint a tegnap s a holnap majd jobb lesz, mint a ma». S én ellittem s ezeren elhittük, talán csak azért, mert kényelmes volt nekünk azt úgy elhinni; elhittük s nyugodtan aludtunk, míg ezer és ezer asszony rossz világítású, bűzös szobában éjjeleken át varrt, hogy nyomorult falat kenyerét megkeresse Ha eszünkbe jutott mégis, hát megfordultunk a másik oldalunkra, s azt mondtuk: egyszerre nem lehet. Örök szégyenünk, hogy ezt elhittük! Vagy ostoba vagyok, a ki nem látok, vagy gazember, a ki látni nem akarok, — e kettő közül választhatok. Nekünk nem lett volna szabad a józan eszünk s érző szívünk ellenére hinni azoknak, a kik azt hazudták nekünk, hogy «egyszerre nem lehet».

Uram, nagyon boldogtalan vagyok! Én nem tartozom azok közé, kiknek a lelke háborgását lecsillapítja, ha felveszik a szép, fehér ápolónő-ruhát és valamely ispotályban etetik az elnyomorodott szegény bakát, akár a fiók-verebet; — nem tartozom azok közé, kiknek a fájdalomán enyhít, ha elmossák a köpöcsészét és megvetik az ágyat. Azt gondolhatja tehát, hogy nagyon ráérek, nincs dolgom s ez a bajom. Pedig dehogy! Megteszem én mindazt, a mit ma mindenki megtesz, de mi haszna, engem ez nem elégít ki. Ugyanaz az érzésem van, mintha flastromot ragasztanék valakinek a falábara. Mit változtat az a dolgon, hogy a flastrom kitűnő s hogy nagy fáradsággal s messziről hoztam s hogy ügyesen ragasztottam fel? Az én bajom épen az, hogy én ma már *azt is* tudom, hogy ez az egész agyonmagasztalt társadalmi actió: flastrom egy falábon».

A levél végét elhagyom; a csattanója ép a faláb koppanása. A kesergő, nemeslelkű asszonynak faláb a társadalmi actió, faláb — vagy mondjuk inkább — faszárny az eszmény s fajankó az ember — ha ugyan nem rosszabb —; deszka, koporsó-deszka, lécz, csibe- s gimbl-kalitkaléc, fa, szúette fa, iga és kaloda minden emberi intézmény s ennek a sok fának a szúja az ő kétkedő, skeptikus esze s mása már nincs. Eszményei falábak, tehát hazugságok; csillagai kialudtak, lábai alatt zsombék s posvány, öntudatában pedig sötétség s üresség ijeszt. Csak esze maradt meg s eszének fulánkja, melylyel elpusztíthat mindent, de nem önmagát, mert öngyilkossá a szel-

Ism soha sem lehet. Annak élnie kell. «élet a sorsa». S hol marad az Isten? — kérdezhetjük — az Isten? A hol eszmény nincs, ott nincs Isten! A hol nincs napsugár, ott nincs nap, legalább nem érezni meg, hogy van.

Igaz, hogy a skepsis álláspontja tarthatatlan, mert ha a skepsis a helyes philosophia, akkor hát a skepsis az igazság s ha van valami igazság, akkor már van valami fényesség s annak nyomán azután fel kell érünk a nagy, a ragyogó fényességhez; de én csak rá akartam mutatni a megrendült lelkeknek e sötétségére, mely elnyel minden eszményt s minden hitet s mely oly nagy s kimondhatatlan szenvedést hoz rájuk a világháború révén!

E cultur-kétségbeeséstől eltekintve a legtöbb nehézséget a hívő lelkekben a gondviselő Istenbe vetett hit megrendülése támasztja. Sokan botránkoznak s kérdik: hogyan lehetséges mindez? Hogyan engedheti meg mindezt az Isten? S valóban, ha az Istent kisedővő bácsinak vagy jó atyusnak nézzük, ha az emberi culturát pihenő kerevetnek vagy puhán bélelt fészeknek tartjuk, s végállomásnak s nemcsak átmenetnek hiszszük, akkor épen az lesz a baj, hogy a vallásosság sphæráját oly ephemer érdekkörökbe állítjuk bele, melyek természetüknél fogva relatívek s mulandók s hogy ezt a körülményt nem gyerekes ideológiáknak, hanem a gondviselés hibájának tulajdonítjuk. De hát a gondviselés perspectiváit nem a gyermekszoba naivsága inspirálja s ha a hit igazán naiv, akkor a saját gyöngeségünket s az Isten végtelenségét is számba kell vennie és sohasem hinnie azt, hogy győzi a végtelen Isten gondolatait, hanem bíznia kell benne, ha nem is látja be azokat. A gondviselésről sem lehet az a fogalmunk, hogy az megóv minden bajtól s szenvedéstől, hanem csak az, hogy minden baj s szenvedés ellenére érvényesíti irgalmas, üdvözítő terveit. A gondviselés örök célok s nem az embernek — bőrért s pénzecskéjéért feltű — izgalmai szerint van beállítva. Hányszor dűlja szét ugyanaz a gondviselés a mi culturánk macskazúgos s egérszagú alkotásait, hányszor szánt bele a társadalmi s gazdasági elrendezkedésnek saláta- s rozmarin-ágyaiba a történelmi fordulatok hatalmas gőzekéivel! A gondviselésből akkor volna csúfság s caricatura, ha az ember ízlése, szokásai s kedvtelése

szerint igazodnék; ha óvna minden küzdelemtől s minden imánkra ő mondaná rá az ament. Az embernek más kell; kell baj és küzdelem; kell hogy időnként kihúzzák lábai alól a gyékényt s hogy újra s máskép tervezze s fejlessze s építse kultúráját! Ellentét, ütközés, küzdelem kell mindenhová; az kell a szellemi, a gazdasági, a társadalmi világba.

A pessimismust az az optimismus fogja legyőzni, mely a rosszban is a jónak eszközét látja, a mely alázattal ki tud térni a térfoglaló jobbnak s újnak útjából s be tudja vallani, hogy minden, a mi él, a legjobb akarat mellett is megöregszik, elavul s megfakul, s jó, ha meghal és eltemetik. Van ebben a lelkiületben sok lemondás s lehet azt pessimista hangulatokkal is tartkítani, de azért a gyökere mégis csak a nagy hit s a nagy bizalom, hogy a jó győz, hogy győz a rosszban is s hogy minden a jót szolgálja. A vallásos lélek erre a fölényes, szellemi magaslatra küzdi föl magát nehézségeken, érthetlenségeken s ellentmondásokon át. Lassan-lassan meggyőződik arról s a mi a fő, megnyugszik abban, hogy a halálnak is mily csodás, isteni missiója van a világon, nemesak abban az értelemben, hogy elsőpri azt, a mi avult s életképtelen, hanem főleg abban, hogy a haladásnak, a fejlődésnek s az élet új alakulásainak nyit tért. Az élet letörlik; az emberek sírnak, a halál meg az új élet nótáit füttyöli. Az a hit, mely tagadása a küzdelemnek s megóvása az embernek a rossztól, a kintől s szenvedéstől, bizonyára babona s nem az Isten gondolata. Ezzel nem azt mondom, hogy a háborút Isten akarja s még azt sem állítom, a mit De Maistre, hogy a háború az isteni világkormányzásnak s gondviselésnek külön ezélba vett tényezője, mely mindig lesz, míg a világ fönnáll, s mindezt azért nem fogadom el, mert másrészt mégis csak azt kell mondanom, hogy a fejlődés — mely pedig az Isten gondolata — mindenütt háttérbe akarja szorítani az irrationalis s ösztönös elemet s az embert úrrá akarja tenni a világon értelme s erénye szerint. Tény azonban, hogy e haladáshoz s fejlődéshez is ütközés és harc kell s hogy az erényt is a kellő magaslaton a fegyelem s küzdelem temperamentuma tartja fönn. Valami végleges békéről, valami általános jólétről s boldogságról tehát itt a földön nem álmodhatunk, mert «wo Könige bauen, da ächzen die Kärner»; ez a fejlődés

világa, mely Isten gondolatai szerint épül, mi meg csak kubi-kusai s taligásai vagyunk, hát ugyan végre is miről s mivel álmodjunk?!

Ez a hangulat ugyancsak nem culturmámor, nem a világ fölötti uralom öntudata, de másrészt nem is pessimismus, hanem inkább realis, józan érzület, mely tulajdonképen igazi, mély vallásosságra vezet. Meglazítja ugyanis bennünk a világhoz való ragaszkodásunkat, lehűti sokban cultureményeinket s bizalmatlanná tesz a haladásnak közel jövőben bekövetkező győzelme iránt. Nagy szenvedések korszakaiban az emberek mindig el szoktak fordulni a világtól, mely oly kegyetlenül idegenszerűen viselkedik velük szemben s átérzik sz. Pálnak azt a szavát: «Nincs itt maradandó városunk, hanem a jövődőt keressük». (Zsid. 13., 14.). Közelebb lép érzéseikhez Domoso Corteznek az a felfogása is, hogy a világon az erénynek s jóságnak mindig kereszt lesz a sorsa, hogy az erkölcsnek csak erkölcsi lehet a győzelme, mert minden másféle győzelem nem illik hozzá s hogy az erkölcsi győzelem ép a kereszt tragikumában villan ki s mutatkozik be szembetűnően. Mindez azonban nem tagadása az erkölcsi rendnek, hanem sajátságos s, gondolom, igaz beállítása. Az erkölcsi világrend nem abban áll, hogy a rossz ne legyen nagyhatalom a világon, — nem abban áll, hogy ne szenvedjünk s ne törjön össze a háború kalapácsa, hanem abban, hogy a lelket fölényességre segítse s hogy a lélek a világot a maga erkölcsi erőivel s értékeivel legyőzze. Abban áll az erkölcsi rend, hogy a jót rendületlenül s következetesen gyakoroljuk s hogy a synthesist bensőség és külső tevékenység közt, eszmény és valóság közt, egyéni függetlenség és áldozatos odaadás közt sikeresen megteremtsük. S ezt a synthesist, ezt a harmóniát azok teremtik meg leginkább, kik saját állapotukat itt a földön befejezettnek nem nézik, kik a rosszat elviselik s a jobbat várják, kik Istent önmaguknál végtelenül nagyobb-nak tartják s azért sem a jót nem tartják szabadalmuknak, sem nem botránkoznak az Isten látogatásain. Ezek aztán szenvedések s megpróbáltatások közt sem járnak falábakon, hanem szárnyakon s azok közé tartoznak, kik legyőzték a világot.

Véleményem szerint ez a legműveltebb s legmélyebb lel-

kek vallásossága. Minél műveltebb ugyanis valaki, annál világosabban látja a világ s az élet korlátolt s relativ mivoltát s hogy az emberi ész csak olyan mint a gyertyavilág, melylyel kezünkben egy beláthatatlan nagy város utcáit s házait járjuk s világítunk magunknak, de e világítást árnyék és homály s egyoldalú fénynyel s sötétséggel játszó meglátások környékezik. Több e világításnál a homály, mint a fény! Ép ezért nem fogadja el relativ s subjectiv benyomásait s érzéseit a valóság mértékének s ha borul is rá időnként homály és sötétség, sőt érthetetlenség is, azért nem kételkedik a valóságban, sem a valóság nagy elveiben, pl. a célokban s azok valósulásában, tehát a jóságban sem s tudja azt is, hogy az ő sötétségei fölött az örök értelmiség napja ragyog. Azonban a legkiválóbb jellege az ilyen lelkiületnek az, hogy az erkölcsi rendet nem azonosítja sem a világ folyásával, sem az ember esélyeivel, melyek őt a physikai vagy jogi rendben érhetik, hanem világfölényes magasságba emelkedik eszményeivel s az erkölcsi rendet az erkölcs sphérájába állítja bele. Nem teszi azt függővé sem földrengéstől, sem sziklaomlástól, sem háborútól, sem vereségtől. Első tekintetre ennél természetesebb s észszerűbb állásfoglalás el sem képzelhető; mert hiszen mindent a maga helyére kell tenni, a physikát a physikába, az erkölcsöt az erkölcsi sphérába; a gyakorlatban azonban az ember nem így tesz, sőt ellenkezőleg tesz s összezavarja a physikát a morálissal vagy legalább is azt akarja, hogy a physis az ethos szerint igazodjék. A gondviselés elleni nehézségeink is főleg innen származnak. Botránkozunk, hogy a jó ember szenvedhet; nem értjük, hogy valaki a legszentebbért küzdhet s mégis elbukhatik, hogy galád, gonosz akarat alávaló kapzsisággal egymás ellen tüzelheti a népeket, hogy eszközévé teheti a technikát, a pénzt s megfoszthatja szabadságuktól s haladásuk feltételeitől a népeket s azt erősítgetjük magunkban s hirdetjük sajtónkban s könyveinkben, hogy az igazságnak s jóságnak okvetlenül győznie kell. Legnagyobb német lapunkban olvastuk a minap: «Wenn ein solches Streben (az entente törekvései) Erfolg haben könnte, so wäre es um die ethische Grundlage der Menschheitsentwicklung geschehen; die Geschichte wäre zur Dienstmagd des Zarenwahnsinns herabgewürdigt und das

Recht nicht mehr eine Göttergabe, die Menschenhand nicht ohne Frevel antasten darf.» Ez nem a történelem tanúsága. A jogot nagyon is le lehet törnie az erőszaknak s a legfölségsébb erkölcs ép a vértanúságban ragyog fel. A hogyan vannak vértanúk, úgy vannak vértanú-nemzetek s a hogy azok győztek, úgy győznek ezek is; sőt ez utóbbiak még a történeti rendben is győzhetnek, ha kitartanak s ha győzik erélylyel s ki bírják várni a jog s erkölcs történeti térfoglalását. Az bizonyos, hogy csári önkény s cásari örületek ellenére az emberi fejlődés alapja és hordozója mégis csak az ethika s hogy minden elnyomás és igazságtalanság daczára a jog s az igazság a történelem isteni jellegei; de ezeket nem szabad a patkók s a sarkantyúk környékén keresni. Azok magasabban állnak; mert lent a sárban, a szenvedélyek ütközésében, a bombák robbanásában nincs ethika. Hiszen æsthetikát sem keresünk a pizsokban s a gorilla-arczon sem villan meg még ethos vagy szépség. Tehát mindent a maga helyén! «Följebb, följebb», ez a jelszó; «még nem vagytok emberek; még a sötétség s a bűn uralkodik rajtatok.» Vegyük ez intést komolyan, vegyük ünnepélyesen! Ne peroráljunk annyit jogról, haladásról s culturáról, ne mondjuk, hogy győz a jog, mert különben vége az erkölcsi rendnek; hanem emelkedjünk először is magunk s emeljünk föl minél többeket is az erkölcsi rend magaslatára, a jog s erkölcs színvonalára; ezekben a zónákban mindenesetre győz a jog s érvényesül majd az erkölcsi rend!

Ettől a magaslattól azonban még nagyon messze vagyunk s azért az igazi, mély vallásosság «mit einem gewissen Einschlag von Weltflucht» befelé lesz fordítva s országát ott keresni s ott találja meg is. Saját hitében s Istennel való egyesülésében s nemes, gyakorlati szeretetében találja föl békéjét s érvényesülését. «Békesség a földön a jóakarató embereknek», mondja az evangelium s nem mondja, hogy a jóakarató nemzeteknek. Ilyenek még nincsenek, mondjuk, még nem lehetnek. Látom a történelemből, hogy mennyi nemtelen s erőszakos érzés s érdek intézi a népek sorsát. Mily ragaszkodások a hatalomhoz, mily ármányok mások leigázására s fejlődésük megakasztására, mily lelkiismeretlen erőszak és önzés ijesztenek ott! Mennyire nem-emberi, — milyen pl. szorgalom, törekvés, tisztesség, — ha-

nem állatias erők versengésére van bízva a sorsuk. Mindaz, a mit európai- vagy világ-egyensúlynak, «balance of power»-nak hívnak, nem jogra s erkölcsre, nem belső derekasságra támaszkodik, hanem gőgre, elfogultságra, öntelt, faji igényekre s ezekért készek a világot a kínok s könnyek tengerébe meríteni! Elsötétül itt minden belátás s minden gondolat az erkölcsi rendre, a világintézés erkölcsi alapjaira s céljaira; itt az ember tisztára az állati lét porondján áll s szertenéz, hogy kit üthetne le. E világ- s ösztönkavarodásban szétszakadnak a legszemélyesebb s legfölbélyesebb kötelékek is. Ki hitte volna ugyanis lehetségesnek, hogy tudományos akadémiák törlik a külföldi tagok neveit, azért mert e tagok az ellenség fajából valók? Ki hitte volna, hogy a párizsi földrajzi-társulat megfosztja Swen Hedint a tagságától nemzeti sympathiái miatt?! Csodálattal szemléltük, hogy a nemzetek kiválóságai nyílt levelekben szóvá tették nem annyira az ellenfél állítólagos kegyetlenségeit, mint inkább saját nemzeti bornírtságukat. Hírneves tudósok nemzeti dühe lekoppintotta a tudomány égő gyertyáit s fény s világosság helyett fojtó bűz és fagyvű füstje szállt szét az akadémiák monumentalis gyertyatartóiról. Valóban Minerva madara sötétben repkedett; nem is látott, de annál rémségesebben huhogott s fokozta a cultur-hitetlenséget s bizalmatlanságot.

E tapasztalatokból lesz a vallásos kedélyekben s, gondolom, átlag minden finom érzésű emberben egy bizonyos neme a világtól való elfordulásnak s az önmagába való térésnek. Ezt nem pessimismusnak, hanem positiv s nagyban állító, erkölcsi s eszményi irányzatnak kell néznünk. A léleknek ugyanis ki kell nőnie a nemzeti, faji, politikai s gazdasági ütközésekből, ki kell nőnie a világból, hogy a maga sajátosságában s nemes formájában kifejezchedhessék. Ott lenn, a faji s gazdasági sphaerában, a vér s az ösztön chaosában nincs e jegezedéshez való világosság és nyugalom. Az eszményeknek, az igaznak, jónak s szépnek nincs háborítatlan helyzete a köznapi élet tájékán. Abban a kavargó, anyagi világban nem bírja kifejezésre hozni a maga képleteit; mindig zavarja valami. Így vagyunk itt minden eszményivel, pl. a szépséggel is. A szépség itt a földön romlandó, sok rútságot rejtő organismusokban fejezi ki magát

s azt is csak úgy valahogy, a mennyire az anyag elviseli. Ok-talan s cynikus eljárás volna a szépséget ezért a rútságért s romlásért tagadni s ellenkezőleg jól járnak el azok, kik a rútat ignorálják, hogy a szépséget élvezzék. De a reflectáló ész mindenestre észre veszi e körülményt s azt fogja mondani, hogy megvan ugyan a szépség, de tökéletlen a kifejezése s nem bír az anyaggal. Annál inkább követeli azután, hogy e nélkülözhetlen s ágba-bogba s formába kíváncsozó elemnek legyen feljebb egy neki való realis-idealis világa, a hol érvényesülhet.

Így vagyunk hát a mi egész eszményiségünkkel s első sorban vallásosságunkkal is. Megvannak bennünk gyökerei s kikezdései s azok a lelkünk legmélyebb feneketlenségébe vannak beleeresztve. A nagy megrendülések, a milyen ez a háború s annak elmaradhatatlan, rémséges veszteségei s szenvedései, visszahatnak lelkünkre s fölkavarják érzéseit s meg-megindítják a vallásosság fakadását is. Ez az erkölcsi s eszményi élet sokféle formában jelentkezik s vannak lendületei s vannak megzavarodásai is; a mi azonban leginkább jellemzi, az az a gazdag eszményi tartalom s az a kiirthatatlan kényszer a valóbb s a több realisálásra, az az a folytonos gravitatio az emberiségnek magasabb zónája, az emberhez méltó «standard of life» felé. Abban az irányban kell keresnünk bizonyára a jobb emberiség világát... az Isten országát s ime a vallásosság tényleg arra felé terel minket.

PROHÁSZKA OTTOKÁR.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN.

A nemzetek ép oly kevésbé élnek elkülönített életet, mint az egyének. Körülöttük más nemzetek küzködnek, fejlődnek, hanyatlanak, vágyódnak, vonzódnak — szóval: élnek és, akár akarják, akár nem, mindegyiknek élete hatást gyakorol a másiknak életére. Egy nemzet sem állapíthatja meg tulajdon sorsát tekintet nélkül a többiekre; mindegyiknek számolnia kell a többiek törekvéseivel és erejével, saját törekvései megállapításánál, saját ereje mérlegelésénél. Más szavakkal mondva: minden nemzetnek bele kell illeszkednie a világpolitikába és ez a beilleszkedés némelyikre, különösen a kisebbekre nézve, élet-halálkérdés jelentőségével bírhat.

Áll ez fokozott mértékben a magyar nemzetről, melyet a gondviselés Európának földrajzi tekintetben talán legveszélyesebb területére állított, mint rokontalan és aránylag csekély számú fajt, nagy fajok és nagy világáramlatok összeütközési vonalába. Itt valóban a nemzeti létfenntartásnak egyik feltétele kezdettől fogva az volt és ma is az, hogy helyesen állapítsuk meg viszonyunkat ama tömeg-erők mindegyikéhez, hogy oda csatlakozzunk a hol biztonságunknak, nemzeti egységünk ki-fejlődésének és nemzeti függetlenségünk fenntartásának leg-erősebb biztosítékait találjuk. És mely időpont alkalmasabb arra, hogy e nagy kérdések fölött elmélkedjünk, mint az, a melyben elhelyezkedésünk a világpolitikában egy világháború próbájára van téve? Ott állunk-e ebben a háborúban, a hol állanunk kell? ez az a kérdés, a melyre nem ma kell felelnünk először, a mikor már benne vagyunk, a melylyel tisztában voltunk akkor is, a mikor megindultunk, melynek ismételt megvilágításából azonban erő fakad és szilárd elhatározás, mert minél inkább elmélyedünk a helyzet tanulmányozásába, annál vilá-

gosabban látjuk, hogy jelen súlyos megpróbáltatásunkban és világpolitikai elhelyezkedésünkben a történelemnek nem valami szeszélye nyilvánul meg — ha ugyan van ilyen — hanem kéréllhetetlen logikája.

Hogy a mai háború, bár abban Oroszország oldalán két nagy nyugoti nemzet vesz részt, lényegileg orosz háború, még pedig régtől előkészített, gondosan megalapozott orosz hódítási háború, tehát a keletnek egy újabb előretörése a nyugat ellen, azt már többször fejtegettem, azt mint elfogadott tételt jelen fejtegetéseim alapjául vehetem.

Ámde mit jelentenek ezek a szavak: «nyugot», «kelet»? Csupán földrajzi meghatározásokat-e? Ez esetben kár volna velök másutt mint földrajzi kutatásokban behatóan foglalkozni. Azonban nem csak ennyit jelentenek, hanem ennél sokkal többet. Jelentenek két nagy világáramlatot, két alapfelfogást, melyek mindegyike annyira complex és oly sok különböző alakot ölt, hogy nem könnyű azokat, mint culturtörténelmi egységeket, vagy legalább összefoglalásokat jellemezni. Néhány vonással ezt mégis megkísérlem.

A nyugot fogalma eredetében földrajzilag és történelmileg körülbelül összeesik a római birodalom területével, a melyen a görög műveltségnek és Róma szervező képességének egyesítése teremtette meg a civilisációnak egyik legnevezetesebb típusát, a mai culturának egyik alapját. Ez a civilisatio bölcséletben, művészetben, hadi és jogi szervezetben az emberi elme alkotásai közt első helyen áll. Egyet azonban nélkülözött: kielégítő erkölcsi alapot. Ezért nem tudta a népeket, a melyeket egyesített, a hanyatlástól megóvni. A keresztyénség, mely ezt az alapot meghozta, bennök már nem talált alkalmas anyagot a regenerálásra, ehhez új ethnikai vegyülék kellett, azoké a germánoké, a kik a nyugot-római birodalmat fölborították, annak népeivel összeolvadva új nemzeti típusokat alkottak, részben pedig attól északra kezdetleges, de kulturképes alakulatokat hoztak létre. Ebből a talajból nőttek ki a keresztyén tanoknak a földi életre kiható hajtásai; ezen a talajon érvényesültek, lassú és még távolról sem befejezett érleléssel, azok az erkölcsi és társadalmi alaptételek, a melyek a nyugatot áthatják és mint olyant jellemzik. A görög-római műveltség, bár egy időre hát-

térbe szorult, az új nyugoti szellem egyik mozgató ereje és alkotó része maradt. A jogi és társadalmi szervezet terén a római intézmények lassanként behatoltak a népvándorlás hódító népeinek és faj-vegyülékeinek intézményeibe és azokat fokozatosan átalakították; a görög philosophia, különösen Plato és Aristoteles tanítása, alapul szolgált a középkori keresztyén philosophia és theologia nagyszabású kifejlődésének, miután már előbb a spanyolországi mór kultúra értékesítette azt egy egész sajátos tudományos felvirágzásban, melyet úgy jellemezhetnénk, hogy az iszlám alapján létesített nyugoti culturának egy fényes, de halva született kísérlete volt. A latin és görög írók befolyása állandóan érvényesült; csupán a görög képzőművészetnek kellett sokáig várni a renaissance-ra, de a végén ez is megjött. A mai nyugoti szellem tehát igen különböző tényezők eredménye, melyeknek legnevezetesebbjei: a görög-római műveltség, a népvándorlás-okozta ethnikai újjászületés, főleg pedig a keresztyénség, erkölcstanának az állami és társadalmi szervezetre kiható jelentőségében. Az átalakulási, fejlődési és alkalmazkodási képesség, más szóval: az élet ruganyossága megmaradt a nyugoti szellem egyik állandó jellemvonásának. Ennélfogva, az alapvonások épségben tartása mellett, hozzá tudott simulni a legkülönbözőbb korszakok és népek kívánalmaihoz, új nemzetekre, új világrészekre tudott kiterjeszkedni, mint egész pedig, hullámvonalban bár, tehát hanyatlások és emelkedések váltakozásával, folyton halad és mind jobban épül ki.

De hát mik azok a maradandó alapvonások, a melyek a nyugoti szellemet mint olyant jellemzik? Nagy és nehéz kérdés, de nem megoldhatlan, ha a megoldástól nem kívánjuk azt a matematikai határozottságot, mely folyton fejlődő társadalmi állapotok jellemzésében el nem érhető. Ezzel a fenntartással a fölvetett kérdésre a következőkben válaszolnék.

A nyugoti szellemet főleg négy tétel jellemzi:

az ember abszolút értékének és

a nő teljes emberi méltóságának elismerése,

a munka tisztelete,

a vallási és a világi tekintélyintézményes megkülönböztetése.

Ez a négy alapvonás az, a mely a kialakulásnak szinte számtalan fokozatában, áthat és olyanul jellemez minden

nyugoti társadalmi és állami szervezetet. A hol egészben vagy részben azok hiányzanak, ott vége a nyugotnak. Ha róluk csak kissé elmélkedünk, a mire ma ki nem terjeszkedhetem, könnyen megérthetjük, hogy csak a nyugot lehet valóban, azaz bensőleg, progressív; mert egészen nyilvánvaló, hogy benne foglaltatnak a haladásra és tökéletesbülésre irányuló emberi energia-kifejtés nélkülözhetetlen föltételei.

Természetes, hogy nem érvényesülnek mindjárt mai fejlettségükben. Az ember abszolút értékének elve eleinte csak erkölcsi vonatkozásokban, a lelkek Isten előtti egyenlőségének elismerésében nyer gyakorlati kifejezést; itt kezdettől fogva korlátot állít az úr önkényének a rabszolgával szemben is; a későbbi evolutio hozza a jogi egyenlőséget és a socialis kiegyenlítés törekvéseit. A nő teljes emberi méltóságának elismerése hasonló alapokból indul meg; eleinte csak az erkölcsi törvény szempontjaiból érvényesül: a női becsület és a monogam házassági intézmény föltétlen megvédésében, az anyai tekintély fölemelésében; azután megy át a magánjogi egyenlőség megállapítására és a közjogi egyenlőség felé irányuló mozgalomra. A munka tisztelete sem jelenti kezdetben az osztály-fokozatok megszüntetését, hanem csak azt, hogy a munkának semmi neme sem tekintetik becsstelennek, hogy mindegyiknek megvan a maga testületi becsülete, míg a fejlődés az egyenlő megbecsüléshez vezet. Végre a vallási és a világi tekintély megkülömböztetése sem azonos a szétválasztással, a melylyé bizonyos történelmi evolutiók folytán fejlődött, de még a vallásszabadsággal sem, hanem csupán azt jelenti, hogy eltérő természetük fölismerése folytán, mindegyikök a maga területén bizonyos önállóságot élvez. A harcok azután e területek elhatárolása körül folynak, időnként a suprematia körül is, de összevegítést nem czéloznak.

Látni való, hogy az a négy alaptétel, melyet a nyugoti szellem megkülömböztető vonásaként állítottam föl, állandó és mai napig sem befejezett, talán soha be nem fejezhető evolutióban érvényesül. És azért ide tehetjük a nyugot ötödik jellemvonásául: *alapeszméinek fejlődési képességét*. Ott sines nyugot, a hol az a négy tétel, bár le van téve valamely nemzet megindulásába, kezdetlegességében stagnál, vagy éppen visszafejlődik.

Az, a mit keletnek nevezünk, sokkal chaotikusabb és sokkal nehezebben foglalható össze egységes szempontok alatt, mint a nyugot. Földrajzilag is gyakran változtak és változnak határai. Nagyjából mégis a nyugot-római birodalom és az annak romjain keletkezett országok területéhez viszonyítva beszélünk keletről. De ez a meghatározás nem *præcis*, mert p. o. Észak-Afrikára és egyéb hullámzó területekre nem terjed ki és csak képzeletünknek nyújt valamelyes támpontot. Leghelyesebben talán negative lehet a kelet területét megállapítani, akkép, hogy oda számítjuk az ó világ mindazon országait és népeit, a melyek nem voltak vadak, de a nyugoti culturán kívül esnek. Az ekkép váltakozó területen gondolt kelet multjában több olyan nemzeti civilisatiót találunk, a mely valaha hatalmas és virágzó volt, de teljesen elpusztult, — gondoljunk csak az assyr, a babyloni, a régi egyiptomi culturára, hogy csak a legnevezetesebbeket említssem; — vagy olyanokat, a melyek még fennállanak, de stagnálás vagy a hanyatlás és enyészet képét mutatják. A hol erőteljes nemzeti egyéniség vagy vallási tudat áll mögöttük, ott ezek a nyugoti keresztyén cultura vívmányainak elsajátításában keresik az újjászületés eszközeit. Legragyogóbb példája ennek Japán; de China, sőt India is ezen az úton tapogatódzik és az ifjú-török mozgalom is tulajdonképp ezt jelenti. Mindezek a kísérletek a körül forognak, hogy mennyire lehet a régi cultura és a régi vallás intézményeit összeegyeztetni a nyugoti szellem azon vívmányaival, a melyek a nyugot szembeötlő fölényét állapítják meg. S bár sikerükről beszélni még idő előtti dolog volna, e siker lehetőségeiről elmélkedni pedig nem ide tartozik, meg kell állapítani, hogy a kísérletek pusztá tényében a nyugot előtti meghódolás foglaltatik, a nyugot felsőbbségének elismerése. De ezek a kelet utolsó fejleményei és korántsem általánosak. Voltak idők, midőn a kelet hitt a maga felsőbbségében és a mikor háborúban felül is kerekedett, a mi ezentúl sincs kizárva. Mert a nyugot fölénye csak a benső haladás tekintetében föltétlen. Külső hatalmi kifejtésben sem maradhat állandóan alul; de időnként igen. És van a keletnek egy része, a melytől most sem idegen a hit saját felsőbbségében, sőt, mely talán nem is akar a kelethez számíttatni, mert vallásilag közelebb áll a nyugothoz, mint a

kelet többi alkotó részeihez. Ez a keresztyén, de a nyugoti keresztyén egyháztól elszakadt kelet, és ez érdekel minket legközelebből.

Miért számítjuk azt egyáltalán a kelethez? Milyen jellemzővonások különböztetik azt meg a vallásilag rokon nyugattól? Miért nem vonjuk meg a határvonalat nyugot és kelet közt egyszerűen a keresztyén és a nem keresztyén népek elhatárolásával?

Mielőtt megkísérleném a válasz megadását erre a mindenkép nehéz kérdésre, legyen szabad egy tényt kiemelnem, a mely azt némileg megvilágítja. Mindenki ismeri azt a nagy szakadást, a mely a nyugoti keresztyénséget katolikus és protestáns egyházakra osztja, és mindenki tudja azt is, hogy dogmatikus tekintetben a protestáns egyházak sokkal távolabb állanak a katolikus egyháztól, mint a mennyire távol áll tőle a görög-keleti egyház. Mégis azt látjuk, hogy katolikusok és protestánsok, mióta egymásnak szabadságát tiszteletben tartják, minden nehézség nélkül olvadnak össze egy polgári társadalommá. Holott a görög-keletiekkel szemben mindkettejüknél bizonyos meg nem határozható idegenszerűség érzete áll fenn, melyet csak huzamosabb összeszokás és a görög-keleti egyházi szervezetnek az a nyugotias módosulása oszlat el, mely ott áll be, a hol ez az egyház nem állam-egyház. Megemlékezhetném még arról a másik tényről is, hogy, hatalmi állásuk megszilárdítása vagy a keresztyén egység helyreállítása szempontjából, egyes episcopális szervezettű protestáns egyházak ismételve megkísérelték a közeledést a görög-keleti egyházhoz és hogy ezek a kísérletek mindenkor teljes kudarczczal végződtek.

Ezek a jelenségek azt mutatják, hogy, a dogmatikus távol-sági viszonyoktól eltérőleg, van itt valami, a mi világi vonatkozásokban erősebb elhatárolást állapít meg a nyugoti és a keleti keresztyénség, mint a nyugoti keresztyénség két nagy elágazása közt. Ez a valami pedig éppen a nyugoti és a keleti szellem kulturalis különbözése.

De hát miben áll ez a különbség? Erre positiv alakban válaszolni alig lehetséges, mert nem lehet «keleti kultur-közösségről» beszélni abban az értelemben, a melyben «nyugoti kultur-közösségről» beszélünk. A közös jelleg megállapítása csak negative történhetik, azzal, hogy a keleti szellemet azok-

nak a vonásoknak vagy azok némelyikének hiánya, vagy el-sorvadása jellemzi, melyeket előbb a nyugoti szellem alapvető tételei gyanánt jelöltem meg. Ezt a hiányt pedig meg kell állapítanunk a keleti keresztyénségnél is és ezért számítjuk azt inkább a kelethez, mint a nyugoti keresztyén kultur-közösséghez.

A keresztyén keletnek központja Byzancz volt; a kelet-római birodalom állapotai nyomták reája bélyegüket. Ennek a fejlődésnek különbözése a nyugatrómai birodalom területén bekövetkezett fejlődéstől főleg két okból származik. Először is nem hatoltak be oda culturképes új fajok, melyek a hanyatlásnak indult népelemeket regenerálták volna. Másodszor pedig, részben az első helyen említett körülmény, részben az ezentúl említendőök folytán, a keresztyénség regeneráló hatása sem érvényesült olyan erőteljesen a korhadt és átalakítást igénylő intézményekre, hanem inkább ezek az intézmények rontották meg a keresztyénséget, intézmények, melyek különben is a görög szellemnek és a római jogalkotásnak elfajulásait képviselték. A philosophiában és theologiában nem Plato és Aristoteles szelleme gyakorol fejlesztő befolyást, a mint azt a középkor nyugoti nagy egyházi bölcselőinél látjuk, hanem a görög sophisták szellemi meddősége érvényesül. Az állami szervezetben a legnyersebb császári absolutismus uralkodik, a melyben kezdettől fogva megvolt a cæsaropapismus szelleme, a világi hatalomnak vallásiakban való uralkodásra törekvése. A nyolczadik század első felében izauriai Leo császár, a hirhedt képromboló, ezt írja II. Gergely pápának: «Tudd meg, hogy én császár és lelkész vagyok egy személyben». A pápa erre így válaszol: «Más az egyház kormányzása és más a világi uralom. Valamint a főpapnak nincs joga a palota (a világi kormányzat) ügyeibe beleszólni, ép oly kevéssé szabad neked az egyházi dolgokba beavatkoznod. Mindegyikünk maradjon a maga hivatásánál, a melyet az Úr adott neki». Íme plastikailag domborodik ki ebben a levelezésben a nyugoti és a keleti szellemnek egyik és talán legnagyobb horderejű eltérése: amott, a nyugoton, megkülönböztetése, itt, a keleten, összevegyítése a vallási és a világi sphæráknak. Ez a megkülönböztetés, a Megváltónak az a kijelentése, hogy: «regnum meum non est de hoc mundo» «az én királyságom nem ebből a világból való», a

keresztyénségnek egyik alapvető vívmánya; egyszersmind, a mint látszik, a nyugoti szellemnek egyik alaptétele. Ez a keleti keresztyénségben elenyészik. Főleg ezért számítjuk ezt a kelethez, főleg ezért sorvad el benne a benső élet. Elveszti — hogy úgy mondjam — azt a csirázási képességet, a melylyel vallási tételei a földi élet talajában is bírnak és, így elmarad, sőt lehetetlenné válik az az egész fejlődés, a mely az egyéni és polgári szabadságnak, a socialis szellemnek, az erkölesi öntudatosságnak mind tökéletesebb érvényesülése felé irányul. Egyes nyugoti intézmények mint oltványok tengődhetnek valamely heterogén keleti törzsen, de ott idővel vagy elpusztulnak, vagy visszafejlődnek a törzstől vett nedvek természete szerint.

Ezt a keleti szellemet pedig Byzancz reáruházta mindazokra a nemzetekre, a melyek tőle vették a keresztyénséget, leginkább Oroszországra, mely Byzancz egyenes örököse, azzal a lényeges különbséggel, hogy a mi Byzancznak hiányzott: egy töretlen őseréjű és nagyszámú faj itt rendelkezésére áll a keleti szellemnek, faj a melynek aggressiv ösztönei világuralomra törnek és a melynek a nyugoti civilisatio területén is vannak rokonai. E fajrokonok közt pedig a rokonsági vonzódás és a faji nagyravágások gyakran erősebbek a nyugoti cultur-közösség érzésénél.

Mert ne feledjük el azt az alapvető igazságot, hogy sem a világáramlatok jellemzését, sem egyes nemzetek hivatását nem lehet egy formulával kimeríteni, tehát a nyugotra és keletre való osztályozással sem. A fejlesztő és irányító erők egymást gyakran keresztezik és azok egyikétől sem tekinthetünk el, ha a történetnek és a történetíróknak elméleti és gyakorlati bölcséletét keressük; bár viszont ki kell emelnünk azok sokaságából a legmaradandóbb jellegűeket, a legdőntőbb természetűeket; a milyenül a nyugoti és a keleti szellem különválása mutatkozik. Így lehetetlen nem látnunk, hogy sem a nyugot, sem a kelet nem képeznek egy politikai block-ot, hanem hogy az egyikhez vagy a másikhoz tartozó nemzetek, egyéb erők működése folytán, gyakran kerülnek egymással összeütközésbe és ilyenkor szövetségeseket keresnek és találnak a másik csoportban is. Ámde megállapíthatjuk — a mire még visszatérek — hogy ez mindenkor abnormis jelenség, mely vagy valamely

esetleges kényszerhelyzetnek szüleménye, vagy pedig rövidlátó politika. Mindjárt meg is mondom, bár tulajdonkép előadásom végére tartozik, hogy az emberiség virágkora és a tartós béke biztosítása csak akkor várható, ha sikerül a nyugoti cultur-közösséget politikai szövetséggé tömöríteni. Ebben az irányban nagyszerű kísérlet történt, mikor Leo pápa Nagy Károly fejére tette egy új keresztyén nyugot-római császárság koronáját. Ez a kísérlet megghiúsult, de megújításra vár, nem egy universalis monarchiának, hanem a magasabb érdekközösség fölismerésén alapuló szövetkezésnek alakjában. És ha a mostani világháború ezt eredményezi, vagy legalább ennek útját egyengeti, akkor nem veszték kárba annak irtózatosszenvedései és áldozatai.

A nyugotnak ez a tömörülése a békét biztosítaná, mert a nyugot a kelettel szemben nem bír támadó szellemmel. Egyes hódító vállalkozások, melyek csakhamar összedőltek, nem bizonyítanak e tétel ellen semmit, mert nem a nyugot szelleméből fakadtak. Lényegében a nyugot, a keresztes hadak lezajlása óta, defensiv állásban van a kelettel szemben és csak megbontott természetes határainak visszaszerzésére vagy gazdasági és erkölcsi térfoglalásra törekedett és törekszik. A nyugot tehát nem fenyeget senkit és csak a béke érdekét szolgálná a nyugoti nemzetek olyanszövetkezése, a mely viszont a kelet támadásait minden esélytől megfosztaná. Mert a kelet viszont a maga lényegében támadó. Mihelyt a keleti szellem valamely nemzetben erőteljes megtestesülést nyer, mindig támadólag lép föl a nyugottal szemben, mindig talál ürügyet a hódítási kísérletre. Így a tatár, így a török hatalmuk delelő pontján, így most az orosz. És ez tart mindaddig, míg az illető nemzet vagy a nyugothoz csatlakozik (a mint ez őseinknél történt) vagy erejének hanyatlása áll be. Itt egy természeti törvény látszik működni, melyet akkép vélek meghatározhatónak, hogy az a nemzeti energia, a mely a keleti szellem hatása miatt benső fejlődésben nem nyilvánulhat meg kielégítően, kifelé kénytelen érvényesülést keresni. Politikai szempontból ennek a történelmi tapasztalatnak megállapítása a legközvetlenebb fontossággal.

De elég az általánosságokból. Ezeknek az itt futólag jellemzett áramlatoknak hullámlásában kellett a magyar nemzetnek megtalálnia a maga természetes elhelyezkedését. És, mivel a nyugot és a kelet culturalis különválása és ebből származott ellentéte nemünk fejlődésének alapvető ténye, az első, az alapvető elhatározás az volt: a keleté maradjon-e kelet népe, vagy oda csatlakozzék-e a nyugothoz?

Ez a kérdés a honfoglalással dőlt el. Az elfoglalt terület földrajzi fekvése döntött. Az új haza, mely Európának pusztán orographiai térképén épolv határozottsággal domborodik ki mint hogyha a politikai határok bele volnának rajzolva, először is természetes területi egység. Kellott, hogy azt valamely faj a maga egészében egységes állami szervezettel töltsé ki, s ezt a feladatot, egyéb fajok évszázados próbálkozásai után, a magyar faj oldotta meg. Ez a terület továbbá a természet által erősen van elhatárolva észak és kelet — részben délfelé is, holott nyugoti határai, bár szintén megállapíthatók, kevésbé ridegen érvényesülnek. A földrajzi *prædestinatio* tehát az ezen a területen megalakult államot *mint önálló és egységes tényezőt a nyugottal való összeköttetésre utalja*, erős védelmi állásban a kelettel szemben. Sőt, lehet mondani, hogy ennek a védelmi állásnak erőteljes elfoglalása az egész nyugat biztonságának egyik föltétele volt és ma is az.

Ámde a nyugotba való beilleszkedés sem ment végbe oly egyszerűen és azzal a szükségszerűséggel, a melyet utólag könnyű átlátni. A keresztyénségnek nyugottá és keletté szakadása formailag még nem volt véglegesen befejezett tény, mikor őseink itt letelepedtek és államalkotáshoz láttak. Következményeiben sem állott oly világosan az akkori szemlélő előtt, mint a hogyan azt későbbi korszakok látják. Byzancz még hatalmas volt, sőt még két századdal később is össze tudta szedni erejét egy hatalmas előnyomulásra. Hanyatló műveltsége még túlragyogta a nyugotnak egészségesebb, de kezdetlegesnek látszó műveltségét. Görög hittérítők előbb is jöttek be az országra, mint a nyugotiak. Mikor tehát a keresztyén népcsaládba való beolvadás szükségessége nyilvánvalóvá vált, nyílt kérdés maradhatott őseink előtt, vajjon a byzanci vagy a római és német hittérítőket kövessék-e. Pedig ezen az elhatározáson

mult a nemzet jövője; ebben az alakban állította eléje a történet azt a döntő jelentőségű kérdést, vajjon a nyugathoz vagy a kelethez akar-e csatlakozni; eléje állította a nélkül, hogy megmagyarázta volna.

Valóban a Gondviselés irányította tehát Géza fejedelmet, a kinek keresztyénsége erősen politikai színezetű volt, a Németországgal való politikai összeköttetés révén, vallási tekintetben is a nyugot felé. Első szent királyunk pedig, a keresztyén Magyarország igazi megalapítója, bizonyára fölismerte a nyugoti egyház erkölcsi fölényét a mindinkább süllyedő byzanci egyházzal szemben. Elősegítette a nemzetnek ezt a vallási eligazodását az a körülmény is, hogy a X. század végső éveiben Byzancz hittérítői tevékenységét az oroszok foglalták le, a kiknél a cäsaropapismus a politikai szervezetben kedvező talajra talált és hogy ekkép a görög hitküldérek Magyarországtól majdnem teljesen visszavonultak.

A nyugoti keresztyénség elfogadásának tényével meg volt alapozva Magyarország elhelyezkedése a világpolitikában. Meg volt alapozva a geographiai prædestinatio szerint, tehát helyesen, mert természetszerűen; de csak megalapozva: kiépítve nem. És itt újból kell hangsúlyoznom ennek a prædestinációnak hármas tartalmát: a nyugatba beilleszkedés mellett az önállóságot és az egységet. Mind a három egyaránt fontos, egymástól elválaszthatlan alkotórésze szükségszerű világpolitikai helyzetünknek; nem csupán nemzeti követelmény, hanem világpolitikai szükség.

Hogy ez így van, hogy Magyarország önállósága és egysége nem csak a nemzeti önérzet kérdése volt mindig, hanem nyugoti missiónk teljesíthetésének föltétele is, nyilvánvalóvá válik. ha csak egy futó pillantást is vetünk arra a helyzetre a mely a honfoglalás folytán előállt és a mely lényegesen különbözött a népvándorlás által keletkezett többi nyugoti államok helyzetétől. Ez utóbbiakban a csekélyebb számú hódító faj rendszerint egy meghódított fajjal állott szemben, azzal összevegyült és vegyülékükből új faj keletkezett, melyben a hódítónak jogrendszere és a nagyszámú hódítottaknak ethnikai egyénisége vált túlnyomóvá. Így történt Franciaországban, Spanyolországban, Itáliában stb. Ekkép a legtöbb helyen ismét előállott — legalább megközelítőleg — a faji egység, mely a közép-

kor lazább közjogi rendszere mellett is megállható államokat alkothattak. A hódító magyarok egészen más helyzetet találtak. Be kellett tölteniök és politikai egységgé alakítaniok azt az egész területet, a melyet maga a természet határolt körül és szánt egységnek. De nem olvadhattak össze fajilag a meghódított népekkel, már csak azért sem, mert azok sokfélék voltak és a geographiai keret betöltése miatt szükségessé vált betelepítések által mindig többfélék lettek; de azonfelül azért sem, mert faji egyéniségük sokkal távolabb állott a hódított fajok egyéniségétől, mint a germánok egyénisége a latinokétól, keltákétól és szlávokétól; végül pedig, mert a magyar faji egyéniség és e faji egyéniség képességeinek fenntartása szervező hivatásuk teljesítésének egyik föltétele volt. A faji sokféleség tehát fennmaradt az új hazában és ép azért sokkal szorosabb politikai concentrációra volt és van itt szükség, mint másutt, mert egyfelől az egységet ebben a többféleségben főleg a szervezet alkotja meg, míg másfelől az exponált földrajzi helyzet szigorúbb egységet követel, mint a nyugot bármely más része. Hogy azonban ez a *szervezeti* egység *szervessé* is váljon, hogy ne legyen pusztá mechanikai összekapcsolás, hanem hogy valóban egy élő nemzetté tömörítse mindazokat a kikre kiterjed, mindnyájokat mint annak élő tagjait kellett abba belé vonni. a mint azt a magyar jogfejlődés meg is tette. A kiváltság uralma alatt a kiváltságos osztályok kapuja nyitva állott minden fajbeli lakos előtt; azok megszűntével pedig a helyükbe lépett egyetemes magyar állampolgárság az a mely nem ismer fajkülönbséget. Hasonlít ez a jogrendszer ahhoz, a melyet a rómaiak követtek, midőn a hódított tartományok loyális lakóinak tömegesen adományozták a római polgárjogot és így szervezetileg alkottak meg egy szerves egységet, a mely nagy ellentállóképességet fejtett ki. A középkorban ez a fejlődés egyetlen a maga nemében; egészen különleges viszonyok benső szükségyszerűségéből és e szükségyszerűségnek helyes politikai ösztönnel való elfogásából eredt. Okai még most is fennállanak.

Már a jogfejlődés és a szervezkedési elvek ezen sajátossága teljes önállóságra prædestinálta nemzetünket, mely önállóság nélkül nem rendezkedhetett volna be szabadon, saját helyzetének szükségletei szerint. De kívánta és kívánja ezt az önálló-

ságot az a hivatás is, a melyet mint előretolt védelmi őrsége a nyugotnak betölteni hivatva volt és ma is — bár nem egymagában — teljesíteni hivatott. Mert az önálló nemzeti élet varázslatos lélektani ereje nélkül a legalkalmasabb szervezet sem teheti valósággá azt a benső egységet a melyre itt különböző fajokhoz tartozó egyéneket tömöríteni kell és nem sugallhatja azt az erélyt, a melyet e veszélyeztetett helyen mindenkor készen tartani, gyakran pedig ki is fejteni szükséges.

Sajnos, a nyugotnak ép azon tényezői, a melyekkel közvetlen összeköttetésünk volt, ezeket az igen egyszerű igazságokat gyakran nem akarták elismerni. És ebből származnak a nemzet külpolitikájában beállott összes hullámzások, a nyugottól való időnkénti elhajlások, a melyekről röviden meg kell emlíkeznem.

Mindenekelőtt a németbirodalom uralkodói értették félre az új helyzetet, mely Magyarországot hozzájuk szorosabb viszonyba hozta. Újból és újból arra törekedtek, hogy a magyar királyt a német császár hűbéresévé tegyék. Nem érték célzt, mert erejük javarésze többnyire más felé volt elfoglalva, a pápasággal való harczokban, olaszországi vállalkozásokban stb. De ezek a törekvések mégis megnehezítették és meglazították Magyarországnak teljes beilleszkedését a nyugoti államszerbe. Egyenesen ebből származott a pogány reakciónak az az utolsó komoly kísérlete, mely I. Endre trónrajutását előzte meg és valószínűleg — részben legalább — ebből táplálkozott az a byzanci befolyás is, mely a Kálmán halála után beállott belviszályokat ügyesen tudta a maga javára felhasználni. Akkor azonban már annyira megerősödött volt országunkban a nyugoti öntudat, főleg vallási alapon, hogy a Byzanczra támaszkodó trónkövetelőknak vesztett ügyük volt a nemzetenél és hogy éppen a Konstantinápolyban nevelkedett III. Béla vetett véget a byzanci behatásoknak. Ez a nagy király némely kormányzati formát onnan hazánkba átültetett, de egyébként mind belügyi intézkedéseiben mind külföldi összeköttetéseiben a legnyugotibb árpádházi királyok közé tartozott. Lehet állítani, hogy az ő uralkodása fejezte be hazánkban a nyugotba való beilleszkedését.

Ennek a beilleszkedésnek azonban akkor csak kulturális

jelentősége volt. Eltekintve a tatárjárás pusztító, de mulékony természetű jelenségeitől, keleti veszedelem jó ideig nem fenyegetett. A mikor az a török támadások alakjában újból megjelent, helyén találta Magyarországot, de egyuttal félreérthetetlen nyomást gyakorolt a nyugothoz való szorosabb csatlakozás irányában. Az egy Hunyadi Mátyás kivételével nyugoti uralkodóházakból választott a nemzet királyt; Hunyadi Mátyás pedig Magyarországból kiindulva akart nyugoti hatalmi eszközöket idecsatolni. Végre a Habsburg-ház útján jött létre az az állandó kapcsolat nyugoti országokkal, a mely túlélte a török veszedelmet és most egyik erősségünk az orosz veszedelemmel szemben.

Ez a fejlődés azonban nem ment végbe erős visszahatások nélkül. A nemzet nagy része ellenkezett a nyugoti összekötetés ezen formájával; az 1505. évi rákosi országgyűlés épen-séggel végzést hozott a magyar trónnak idegen fejedelemmel való betöltése ellen. A mohácsi vész után tényleg kettészakadt a nemzet és az a része, a mely a Habsburgoktól idegenkedett, valamint később az erdélyi nemzeti fejedelmek, időnként szövetségre lépett a kelet leghatalmasabb képviselőjével, a törökkel. Itt tehát megingott a nyugoti közösség érzése és, látszólag legalább, a kelet felé irányuló áramlatok kaptak erőre.

Hogyan értékeljük ezeket a jelenségeket? úgy tekintsük-e, mint a nemzet egy részének tudatos elfordulását a nyugottól, mint kizökkenését a nyugoti elhelyezkedésből? A dolog mindenestre magyarázatot igényel, mert sokkal mélyebb nyomokat hagyott történelmünkben, semhogy annak jelentőségét lekicsinyelni lehessen.

Ha már most történelmi madártávlatból nézzük az ide tartozó összes eseteket és eltekintünk azoktól a különleges motívumoktól, a melyeket azokba belevegyített egyesek nagyra-vágyása vagy érdekhajhászata, kettős főindokát fogjuk találni a keleti elhajlásoknak: a vallásszabadság kivívásáért folytatott küzdelmeket és az ország alkotmányának, önállóságának a nyugoti uralkodóház részéről történt gyakori megtámadását. A két indok sokszor összeesett és a végén az ország önállóságának feltétele domborodott ki, elannyira, hogy még egy Pázmány Péter is a — bár protestans és a török szövetséghez

hajló — önálló erdélyi fejedelemség fenntartását a magyar alkotmány és önállóság biztosítására szükségesnek nyilvánította. Még világosabban láthatunk, ha ezzel kapcsolatosan szemügyre vesszük annak a két nemzeti mozgalomnak keleti elhajlását, a melynél felekezeti motívumok többé nem szerepeltek, értem II. Rákóczi Ferencznek orosz és török szövetségi kísérleteit és Kossuth Lajos dunai szövetségi tervét. Mindketten a szó szoros értelmében nyugoteurópai emberek voltak. Rákóczi Ferencz nyugoti szövetségesekkel vívta szabadságharczát és nyugoti szövetségeseket keresett, a míg csak némi reménye lehetett, hogy ilyeneket talál. Oroszországban még nem láthatta azt a hódító keleti hatalmat, a melyet azóta benne fölismertünk; Törökországnak pedig csak katonai erejét akarta felhasználni, a lehetőségig kizárva annak politikai befolyását; így is csak végső kétségbeesésében fanyalodott ennek a szövetségnek gondolatára. Kossuth Lajos pedig voltaképen a szomszéd keleti keresztyén nemzeteket akarta egy nyugoti szellemű szervezkedésbe belevinni, nem pedig Magyarországot a Kelethez csatolni. Nagy és termékeny gondolat, de mindaddig csak álom, míg az orosz prestige-e nincs megtörve. Különben nincs itt helye annak, hogy ezeket a kísérleteket és terveket bíráljam, csak mint tényeket hozom föl, mint a nemzet lelki hullámlásainak jelenségeit, és jelentőségüket keresem világpolitikai elhelyezkedésünk szempontjából. Megerőtlenítik-e azokat, a miket a nyugotba való természetes belekapcsolódásunkról mondtunk?

Épenséggel nem. Ezek a jelenségek, ezek az elhajlások történelmi megnyilvánulásai földrajzi és történelmi praedestinationiónk hármasságának, melyhez a nyugoti elirányodás mellett tartozik a nemzeti egység és a nemzeti önállóság megóvása. Valahányszor nyugoti összeköttetésünk olyan alakot öltött, a mely a nemzet egy részének felfogása szerint önállóságunkat veszélyeztette, a nemzetnek ez a része akár a kelettel is szövetkezni hajlandó volt, hogy ezt a veszélyt elhárítsa. Nem keresem most, helyesen tette-e vagy nem, csak megállapítom, hogy tette, hogy a végső kétségbeesésben tette és hogy ebben az elhatározásában épúgy megnyilvánult nemzeti élettörvényeink szerves működése, mint a nemzet ama

másik részének magatartásában, a mely több türelmet tanúsított és — több-kevesebb szerencsével — többnyire meg is találta a megegyezést, gyakorlati áldozatok árán, de magának az elvnek megmentésével. Olyan bonyolult helyzetben élő nemzetnél, minő a miénk, a hol igen gyakran csak a nagyobb és kisebb rossz közt lehet választani, tökéletes eredményt elérni pedig alig valaha, nagyon nehéz abszolút érték-ítéleteket hozni. Ismétlem tehát: nem bírálók, hanem tényeket állapítók meg és magyarázók. A magyarázat pedig az, hogy nemzetünk mindannyiszor megrendült és meg fog rendülni nyugoti eligazodásában, valahányszor a nyugot részéről veszély fenyegeti egységét vagy önállóságát.

És itt zárójel közé teszek egy megjegyzést. Az ép imént említett esetek azt a látszatot keltik, mintha azokban a nemzet önállósága kedvéért egységét is hajlandó lett volna kockáztatni. De ez csak látszat. Az önálló erdélyi fejedelemséghez való ragaszkodás a területi egység megbontásával járt ugyan, de nem jelentette a nemzet erkölcsi egységének lazítását, csakúgy nem, a mint nem jelentette azt az árpádházi királyok idején a király öcsese vagy fia számára bizonyos területek felig önálló herczegségként való kihatásának szokása. Ezeknek az intézkedéseknek czélszerűsége fölött lehet bármiként vélekedni; de sem azok, sem Erdély önállósága nem bírtak a szervi széthullás jellegével, minő volna a nemzeti-ségek szerint való feldarabolás; sőt Erdély önállósága, az akkori viszonyok közt Magyarország önállóságának egyik biztosítéka volt. Egyébiránt úgy vélem, hogy még a nemzeti egység szempontjai is, épúgy mint a nyugothoz való ragaszkodás, háttérbe szorulnának, ha, a mit ugyan alig lehet elképzelni, a nemzeti önállóság fenntartásával ellentétbe jönnének. Nyugoti irányítás és egység a létnek csak módjai, az önállóság pedig maga a lét; a módok helytelen megállapítása veszélyezteti a létet, de a lét elvesztése árán nem lehet a létveszélyét elhárítani.

Ámde, bár ez elméletileg így áll, gyakorlatban nehéz világpolitikai elhelyezkedésünk három alapkelléke közt fontossági fokozatokat megállapítani; nehéz azokat egymástól elkülönítve gondolni. Csak a kétségbeesés kereshet önállóságunk megvédésére keleti támpontokat. Nem is gondolható ez más-

kép, mint múltó taktikai eszközként; de mint olyan is nyaktörő. Szolimán szultán 1541-ben állítólag a nemzeti királyság örököseinek védője gyanánt vonult be az országba: tényleg azonban elfoglalta és megtartotta annak jó harmadrészét a fővárossal együtt. Ugyanez ismétlődnék, ha bármely más hatalmas keleti szövetséghez folyamodnánk. Mert minden keleti tényező természeténél fogva hódításra vágyó, ha erős; ha pedig nem az, akkor mint szövetséges nem ér semmit. Az orosz hiába ígérné nekünk területi épségünk, nemzeti egységünk tiszteletben tartását: egyszerűen nem volna képes ígérését megtartani, mert ez által ellentétbe jönne politikájának lélektani mozgató erőivel és létfültreteleivel. I. Sándor császár idealista hajlamú fejedelem volt; kísérletet tett Lengyelország alkotmányos önállóságával; ez tartott épen 15 évig. II. Miklós császár egyénileg nem rosszakaratú uralkodó; mégsem tartotta meg azt a koronázási esküjét, a melylyel Finnország alkotmányának tiszteletben tartását ígérte. Nem tarthatta meg, mert szabadsági területek eltűrése ellenkezik a moszkovita Oroszország léttörvényeivel, melyeken az autokrata császár akarata sem képes változtatni.

Nemzeti politikánk tehát csak akkor egészséges, mikor együttesen követheti azt a sokszor említett hármass *prædestinatiót*, a melyben világpolitikai elhelyezkedésünk kifejezést nyer: nyugoti irányzat, egység, önállóság. A tekintetben pedig, hogy e három szempont közt múltó összeütközés se álljon elő, sokkal kedvezőbb mai helyzetünk mint a milyen őseinké volt. A mohácsi vész után erejében megtört, bensőleg megbomlott és megromlott Magyarország oltalmat kért a nyugottól és ez oltalomért a nyugotnak alig tudott ellenértéket adni. Ma, ha sokat ér nekünk a nyugot, mi is sokat érünk a nyugotnak. Sokat érnek neki katonáink, sokat ér neki politikai szervezettségünk: egységünk, önállóságunk. Kérdezzék meg a Lengyelországban küzdő szövetséges hadak vezéreit, hogy szeretnék-e nélkülözni a magyar katonát; és kérdezzék meg azokat az öregeket, a kik mind a két helyzetet látták, vagy a haditörténelemből ismerik, hogy ugyanez volt-e a magyar katona az 1859. évi olasz hadjáratban, a ki ma a lengyel csatateremen? A teste akkor is ott volt, a fegyelem, a kiképzés akkor is megvolt; de a lelke, az csak akkor bír

erőt kifejteni, mikor magyar hazafisága össze tud olvadni katonai kötelességével, mikor nemzete a nemzeti létnek legalább alapföltételei felől biztosítva van. Magyarország ma nem csupán tárgya a nyugot védelmének, a milyen abban a régi időben volt, hanem egyszersmind egyik erős tényezője. Kölcsönösen vagyunk egymásnak szükségesek; mi nehezen nélkülözhetjük a nyugot segítségét, a nyugot nehezen nélkülözhetné a mi védelmi közreműködésünket. És ha ez így van, kell hogy a nyugot minket elfogadjon annak, a mi vagyunk: egységes és önálló nemzetnek, mert más valamivé csak úgy lehetünk, ha egyáltalán megszűnünk létezni.

Nem kell tehát attól tartanunk, hogy a nyugoti elhelyezkedés gondolata ismét olyan kétségbeejtő ellentétbe kerüljön nemzeti önállóságunk elvével, a milyen a múlt századokban nem egyszer előállt, és most már nyugodtan vehetjük szemügyre, hogy mit jelent gyakorlatilag «a nyugoti elhelyezkedés.» — Mert a nyugot fogalma tág és, eddig legalább, politikai szövetséggé nem tömörült, sőt gyakran a legádázabb belső harcok színhelye volt és sajnos ma is az. Meg kell tehát állapítanunk, hogy a nyugot melyik részeihez fűz minket természetsszerű összeköttetés. És a válasz erre a kérdésre nagyon egyszerű: azokhoz, a kik a keleti nyomást megközelítőleg olykép érzik, mint mi magunk, tehát szomszédainkhoz.

A szomszédokkal való jó viszony egyáltalán a legtermészetesebb alapja valamely nemzet biztonságának. Mindig bonyonyult és bizonytalan állapot az, a mely a szomszéd háta mögött kénytelen a szomszéd ellen biztosítékot keresni. Mivel pedig egy hatalmas keleti szomszédunk van, a kívül lehet ugyan — és kell is — békére törekedni, de egyuttal készen kell lenni vele szemben mindenre: a nyugoti szomszéd oldalán kell lehetőleg absolute biztosítani nyugalunkat, sőt az onnan nyerhető segítséget. Kétszeresen áll ez akkor, a mikor a távolabbi nyugoton a történelem tapasztalása szerint ez nem lehetséges. Azokkal a földrajzilag tőlünk elválasztott államokkal jöhetnek létre alkalmi szövetségek, az érdekek időnkénti találkozása szerint, de az állandóság jellegével csak az érdekek állandó rokonságára alapított szövetség bírhat.

Keleti exponált helyzetünknel fogva legfőbb életérdekünk

a keletről fenyegető veszélyek elhárítása. Érdeke ez az egész nyugotnak; de a távolabb eső nyugoti országokat ezek a veszélyek nem érintik közvetlenül és így, bár ez mindenkor rövidlátó politika részükről, igen gyakran még szövetkeztek is a hódító keleti hatalmasságokkal nyugoti versenytársaik ellen. A francia királyok a Habsburg-dynastia ellen vívott harcaikban állandóan keresték a hatalmas török szultánok szövetségét; ma pedig francia és angol Németországra való féltékenységből a moszkovita világuralmi törekvések csatlósává szegődik. Ott tehát majd csak akkor találhatunk biztos támaszt, mikor a nyugoti culturközösség tudata egyesíteni fogja az összes nyugoti nemzeteket. Ma a közvetlen szomszédokra vagyunk utalva, a kiknek helyzete a kelettel szemben megközelítőleg hasonló a miénkhez, a kikhez tehát ebből a szempontból állandó érdekközösség fűz.

Ezen az alapon keletkezett összeköttetésünk Ausztriával és erre az alapra tért az vissza 1866 után. Időközben gyakran elhalaványult az osztrák-magyar frigynek ez az eredeti jelentősége, mert Törökország már nem volt, Oroszország pedig még nem volt az a támadó hatalom, mely a kelet aggressiv szellemét képviselte. Ennek az aggressiv szellemnek szünetelése idején, előbb a porosz államnak nagyhatalommá fejlődése II. Frigyes alatt, azután a francia forradalom és a napoleoni nagyravágás, egyéb bonyodalmakat idézett elő, a dynastikus politika pedig egyéb gondolatok után indult. A régi világrend biztosítása, a németországi állás és az olasz foglalások megtartása: ezek voltak a vezérszempontok, melyek gyakran Oroszországgal való szövetkezésre is vezettek. Ebben az időben lazult meg a lelki összefüggés Magyarország és Ausztria közt és pedig annál inkább, minél erősebben kísérelték meg azt mechanikai egységesítés által megszilárdítani. A régi összeköttetés világpolitikai elhelyezkedésünk két alapelve: nyugot-hoz csatlakozás és nemzeti önállóság közt, újból kitört, még pedig olyan időben, a mikor a keleti veszély alig éreztette hatását, a nyugoti összeköttetés fontossága tehát kevésbé élt a nemzet öntudatában. De mindezeknek a dolgoknak vége szakadt és az orosz terjeszkedési vágy veszélye, melyet I. Napoleon már megsejtett, mind jobban kidomborodott. Ezzel egyidejűleg

ismét közelebb jutottak egymáshoz Ausztria és Magyarország, mert érthetőbbé vált összeköttetésük világpolitikai indoka és mert a nemzeti önállóságnak és egységnek legalább elvét ebben az összeköttetésben megóvni sikerült. Ekkor keletkezett a német szövetség is, melynek története a világpolitikának egyik legtanulságosabb fejezete.

Minden ellene szólt, a józan ész kivéve. A most szövetséges dynastiák, régi versenytársak, nemrég élet-halálharczban állottak egymással szemben. Viszont az orosz barátság, a toronymagas orosz barátság, a mint magát Bismarck kifejezte, a Hohenzollern-ház legerősebb hagyományaihoz tartozott. 1849-ben az osztrák uralkodóházat, 1871-ben Németországot egyenesen hálára kötelezte Oroszország; az ő dédelgetését különben is conservatív dogmának tartotta mind az osztrák, mind a porosz udvar. A szent szövetség érzelmi világának nyomai még el nem enyésztek volt; megtaláljuk azokat még egy Bismarck politikai gondolkozásában is. Szóval: a józan ész magában állott a szövetség megkötése mellett, az ellenáramlatok egész tömegével szemben. Szerencséje volt ennek a különben biztos bukásra ítélt józan észnek, hogy két olyan képviselője akadt a döntő órában, a milyen Bismarck és Andrássy. Kettejük közt Andrássy volt elsőnek tisztában a keleti fejleményekkel és azok követelményeivel, közelebb is állt hozzájuk, egyszerűbb is volt a helyzete. Nyugodtan várta míg Bismarck is kiábrándul a «becsületes alkusz» szerepéből, mely, ha sikerrel jár, bizonyára nekünk is hasznot hoz; várta, míg Bismarck nagy szelleme kibonyolódik hagyományokból, aggodalmakból, egyéb érdekek tekinteteiből és világosan látja, — saját kifejezéseit idézve — hogy neki választania kell az orosz és az osztrák-magyar szövetség közt. Azzal tisztában volt, hogy melyiket választja, ha erre kerül a sor, de, teljes joggal, a végletekig ki akarta tolni ennek a választásnak óráját, mert tudta, hogy az osztrák-magyar-német szövetség után a francia-orosz szövetség következik. Andrássy türelemmel várt, mert bízott nagy partnerének lángelméjében és — a mi a politikai lángelme legmagasabb megnyilvánulása — józan eszében. A ki a politika magas iskoláját akarja tanulmányozni, az mélyedjen be abba az imponáló nyugalommal vezetett actióba, a melyvel Andrássy az úgynevezett három-

császári szövetségtől eljutott a német szövetségig. Meg kellett ez utóbbinak születni és meg is született, abban az órában, a melyben Németország meggyőződött az orosz politikának támadó jellegéről. Tartalma is kizárólag az orosz támadás esetére vonatkozik; tehát nyugoti szövetség-a keleti veszély ellen; Magyar ország természetes világpolitikai elhelyezkedésének betetőzése.

Ez a védelmi szövetség nem jelenti a háborút, sőt éveken át biztosította a békét, mert visszariasztotta a támadó szándékot. Oroszország Kelet-Ázsiában kereste expansiv erejének érvényesülését és a nyílt tengerre való jutás biztosítását. S a míg így el volt foglalva, aránylag nyugodtan éltünk, sőt közlekedések is jöttek vele létre. A visszafordulás a nyugat felé irányuló aggressivitáshoz akkor következett be, a mikor a japánok Oroszország keletázsiai politikáját véresen megbénították és a mikor Anglia csatlakozásával a francia szövetség hármass-entente-á bővült ki. Az angol politikának e vészes és — meggyőződésem szerint — rövidlátó fordulata nélkül, mely Oroszországban azt a gondolatot érlelte, hogy most már elég erős céljának megközelítésére, igen valószínű, hogy a közép-európai szövetség súlya továbbra is a béke fenntartásában nyilvánult volna meg.

Mindezekből azt a megnyugvást meríthetjük, hogy abban a világpolitikai elhelyezkedésben vagyunk, a mely földrajzi praedestinációnknak, nemzeti létföltételeinknek és történelmi hivatásunknak megfelel, mely tehát természetes és szükségszerű. E tétel megerősítésére hivatkozhatom nemzetünk egy másik lángelméjének majdnem látnoki ihlettel olyan időkben mondott szavaira, a mely időket imént a keleti nyomás szünetelése idejének mondtam, tehát olyankor, a mikor csak a lángelme sejtette azt, a mit mi most mint tényleges valóságot látunk.

1848. júl. 11-én lépett Kossuth Lajos a magyar képviselőház szónokéjére, hogy a veszélyben levő haza védelmére 200.000 ujjoncz megszavazását kérje. Ez volt az a nagy beszéd, a melynek vége felé az ellenzéki Nyáry Pál felugrott helyéről és felkiáltott: «megadjuk», a mit az egész ház egyhangulag magáévá tett, Kossuth Lajos pedig azzal a híres mondással fejezte be előadását: «deborulok a nemzet nagysága előtt». Ezt a beszédet

idézem, a melyben Kossuth Lajos a legteljesebb képét adta az ország helyzetének és veszélyeinek s e veszélyekkel szemben teendő intézkedéseknek. A beszéd egész iránya az volt, hogy a nemzet mindenekelőtt saját ereje kifejtésében keresse sorsának biztosítását; mindazonáltal megemlékezett a szövetségekről is, a melyek tekintetbe jöhetnek. Ezeket kizárólag nyugoton kereste és három nagy nemzethez való viszonyunkat ecsetelte lapidaris vonásokkal: az angolhoz, a francziához és a némethez, hogy abból megállapítsa, melyik a természetes szövetségesünk. Átengedem neki magának a szót:

«Nem kicsinylem én a külszövetségek fontosságát, sőt azt vélem, hogy kötelességét mulasztaná a ministerium, ha e tekintetben is mindent nem tenne meg, a mit a nemzet biztosítása megkíván. Hivatalba lépésünk első percében mindjárt a ministerium az angol hatalommal érintkezésbe bocsátkozott, őt felvilágosítván arról, hogy urunk királyunkkal tökéletesen egy téren állunk s felvilágosítottuk azon érdekekre nézve, melyek köztünk és közte, ha lefelé tekintünk a Dunán, közösek. És az angol hatalom részéről erre oly választ nyerünk, a minőt azon nemzetnek liberalis gondolkodásától s egyszersmind a maga érdekeit józanul felfogni tudó politikájától várnunk lehetett. Azonban arról meg lehetünk győződve, hogy *az angol ott és annyira és addig fog bennünket pártolni, mennyiben saját érdekével megegyezőnek találándja.*

Második Francziaország. Én a franczia nemzet iránt mint a szabadság személyesítője iránt az ó-világban, a legnagyobb rokonszenvvel viseltetem, de nemzetem életét az ő oltalmazásától vagy szövetségétől feltételezve látni nem akarom. Francziaország e perczen egy második 18-ik Brumaire-t látott. Francziaország a dictaturának küszöbén áll. Meglehet, hogy ebből a világ egy második Washington, de az is meglehet, hogy egy második Napoleont látand támadni, — de annyi mindenesetre igaz, hogy tanulság nekünk Francziaország arra, mikép nem minden láz a szabadság érdekében történik, és hogy egy nemzet, midőn a szabadság kivívására törekedik, legkönnyebben jut a szolgaság jármába az által, ha túlhág a kellő korlátokon. (Zajos taps és helyeslés.) Szo-

morú esemény oly nemzet körében, mint a dicső francia nemzet, hogy Páris utczáin polgárkéz által 12.000 polgárnak vére ontatik. Isten őrizzen saját keblünknek ilyen dulásától. Egyébiránt akárminak alakuljanak is a franciaországi viszonyok, legyen azon férfiúból, kit az isteni gondviselés most ezen nagy és dicső nemzetnek élére állított (III. Napoleon!) egy második Washington, ki el tudja magától vetni a koronát, vagy egy második Napoleon, ki a népek szabadságán emelve föl a véres dicsőség templomát: *annyi bizonyos, hogy Franciaország messze van. Lengyelország is francia sympathiára támaszkodott. A sympathia megvolt, de Lengyelország nincs többé.* (Tetszés.)

A harmadik a német birodalom. Uraim! *Nyíltan elmondom, miszerint én érzem annak természetes igazságát, hogy a magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzettel és a német nemzet hivatva van a szabad magyar nemzettel szoros barátságos viszonyban élni s együtt állani őrt a nyugoti civilisatio felett.* (Zajos tetszés.) Ezen szempontból fogtuk fel a dolgot, midőn teendőink közé számítottuk, hogy a mint Németország saját egysége felé a frankfurti gyűlés összehívása által lépést tett, azonnal két érdemes hazánkfiát, kik közül egyet (az elnökre mutatva) most a tisztelt Ház ezen polczra emelt, Frankfurtba küldöttük, hol ők a magyar nemzet iránt tartozó s e nemzet által megérdemelt tekintettel fogadtattak ugyan, de minthogy épen a frankfurti gyűlés az alakulás vajudásaiban volt, minthogy még nem jött ki a test a formából, melyvel eredménynyel lehetett volna vinni az érintkezést, s ez csak a Reichsverweser megválasztása után alakulandó ministeriummal történhetik meg, egyik küldöttünk most is ott van, hogy azon perczben, melyben lesz kivel, hivatalos érintkezésbe bocsátkozzék, *szorosabb összefűzése iránt azon barátságnak, melyet köztünk és Németország közt fennállani óhajtunk, de úgy, hogy jogainkból, önállásunkból, nemzeti szabadságunkból senkinek barátságáért és senkinek fenyegetése miatt egy hajszálnyit ne engedjünk.*»

Ha Kossuth lángelméjének ezt a nevezetes megnyilatkozását átgondoljuk, lapidaris vonásokban összegezve találjuk benne azokat a gondolatokat, a melyeket jelen előadásomban

Magyarország természetszerű világpolitikai elhelyezkedését illetőleg megindokolni kívántam. Kossuth szövetségest csak nyugoton keres, kelet felé nem is néz; sőt a végén egész határozottan megjelöli a keresett szövetség czélját: erő-tömörítés hivatásunknak, a nyugoti civilisatio megvédésének teljesítésére. Kicsoda ebben természetes segítőtársunk? Három közül lehetett akkor választanunk: az angol, a francia, a német; Olaszország egysége akkor még az álmok sorába tartozott. A hármat Kossuth sorra vizsgálja; néhány szóval jellemzi mindegyiket, udvariasan, de kiméletlenül: Anglia határtalan önzését, Franciaország bizonytalan belviszonyait és geographiai távolságát: Lengyelország Franciaországra épített: «a sympathia megvolt, de Lengyelország nincs». A távoleső nyugot ezzel el van intézve. Marad Németország, a melynek egysége akkor még csak vajudott; mégis annyira természetes szövetségesnek tekinti Kossuth, hogy az ő kiküldöttje ott vár Frankfurtban, hogy a német egység kifejeződésének első percében már megköthesse a frigyvet, a nyugot védelmi frigyét. Mindennek azonban egy föltétele van: nemzeti önállóságunk teljességének megóvása. Ez az a másik, a nyugoti irány ápolásával egyenrangú. Sőt a nemzeti egységgel egyetemben, még annál is előbbrevaló tétele világpolitikai elhelyezkedésünknek. Valóban e fejtegetésekhez nincs mit hozzáadnom.

* * *

El vagyok készülve arra az ellenvetésre, hogy nagyon is defensiv irányban jellemeztem világpolitikai elhelyezkedésünket. Mindig csak az előretörő kelet ellen való védekezésről beszéltem, mint hogyha positiv hivatásunk nem is lehetne. Válaszom erre nagyon egyszerű. Positiv hivatásunk igenis van, vagy legalább lesz; de nyugoti mivoltunkból kifolyólag, ez a hivatás nem támadó, nemhódító természetű, a hódításnak területi értelmében. Hanem a nyugot természetes határainak helyreállítása északkeleti irányban és a nyugoti szellem terjesztése délkeleti szomszédainknál, ez igenis positiv hivatásunk. A Balkánnak nyugoti befolyás alá kell kerülnie, a Balkánnak a nyugothoz kell tartoznia, a Balkán-népek önállóságának sérelme nélkül, a gazdasági és a culturalis összeköttetések révén, melyek-

nek csak akadályai hárítandók el. Ennek a nyugoti átalakulásnak sokkal több előfeltétele van ott meg, semmint a legtöbben gondolják. Románia — melyet nem akarok ezzel a balkáni államokhoz sorolni, de a Balkánon érvényesülő befolyások közé igen — orthodox ugyan, de nem szláv; csak latin öntudatát kell követnie, vagyis nemzeti önállóságának alapeszméjét, hogy egészen a nyugoti eszmekörbe kerüljön. Bulgáriát keserves csalódások ábrándították ki a keleti nagyhatalom és a szláv testvériség kultusából, történetében amúgy is gyakoriak a nyugot felé való elhajlások. Görögországot régi kulturális emlékek fűzik a nyugothoz, melyek a legsötétebb byzanci korszakban is éltek Attika területén és a melyeknek fölélesztése a nemzeti renaissance biztos megalapozásául kínálkozik. Albánia kulturái, úgy mint politikai tekintetben még teljesen nyers-anyag, melynek époly könnyű vagy époly nehéz nyugoti, mint keleti irányítást adni. Legsúlyosabb a helyzet Szerbiában; de ha a többi Balkánt a nyugot megnyeri, Szerbia sem maradhat izolált keleti sziget; ő is szükségkép engedni fog a földrajzi közelség által érvényesülő befolyásoknak.

Mindezeknek az új elirányodásoknak azonban egy föltétele van: annak a hatalomnak megtörése, a mely ma még bűvkörében tartja a balkáni nemzeteket; némelyiket egészen, némelyiket félig-meddig; némelyiket az őszinte rokonszenv, némelyiket a hatalmi prestige által. Ámde főleg az utóbbi az ő ereje, a rokonszenv is nagyrészt ezen alapul. Csodálatosan hamar párologna el az utóbbi is, ha a hatalmi bálvány össze volna törve. Minden üdvös fejlődésnek, mely azokat a népeket is boldogítaná, Európa békéjét is biztosítaná — első sorban a mienket, — ez a föltétele. E nélkül gondolni sem lehet reá. Mihelyt Európa délkeletén nem remélnek és nem félnek többé Oroszország hatalmától, mihelyt látják, hogy a miket Oroszország ígér, azok chimærák, mert Oroszországnak nincs ereje ígéretei beváltására és mihelyt azután ott meggyőződnek arról, hogy a nyugoti szomszédokhoz való csatlakozás szabadságuk mellett boldogulásukat is biztosítja: megindul az a fejlődés, a mely őket fokozatosan átalakítja nyugoti, azaz nyugoti szellemtől áthatott nemzetekké.

Hogy ebben az átalakító munkában a magyar nemzetnek milyen része lesz, hogy annak lassan érő erdményeiből mennyit

fordíthat majd saját nemzeti céljainak javára, az igen nagy részben tőlünk függ. Kétségtelenül nagy feladatok előtt fog állani a magyar nemzeti politika a háború után; a constructiv állam-művészet magas fokára kell majd emelkedni azoknak, a kik azt vezetni fogják és ép annyi akaraterőre, mint józan ítéletre lesz szükség a nemzet egészében. Ámde ezek későbbi gondok, melyekre nem is kerül sor, hogyha a mai nap feladatát nem oldjuk meg: azt, hogy győzzünk.

Az összes lehetőségek megnyílnak számunkra, ha győztünk, az összes lehetőségek lezáródnak, ha nem győzünk. Historiai küldetésünk esődjét jelentené a támadó moszkovita kelet hódító előhaladása; historiai küldetésünk megdicsőülése lesz, ha e támadás, a legveszedelmesebb mely a nyugotot valaha fenyegette, a mi erőnkön törik meg. Valamint az egyik esetben a mi testünkön kezdené ki a letiport nyugotot a győzelmes támadás, úgy a másokban a mi nemzeti megerősödésünk lesz a nyugot diadalának első megnyilvánulása. De csak úgy, ha a diadalnak hatalmas tényezői vagyunk és annál inkább, minél hatalmasabb tényezők vagyunk. Katonáink megteszik kötelességüket; ők csakugyan tényezők a harcztéren. De a harcztér mögött foly a nemzetek zajtalan mérkőzése. Ott a halálmegvetésben tanusított fölény nyer csatákat; itt a nagyobb türelem, az elszántabb kitartás, a szigorúbb önfegyelmelés győz. A mi ott történik, az meddő áldozat, ha itthon szilárdul nem állunk.

A nemzet egész erkölcsi erejének ez a döntő jelentősége a modern háborúnak egyik szembeszökő jellemvonása. Soha oly súlylyal nem esett latba a nem harczoló sokaság magatartása, mint most. Mert mindenkit érint érzelmi világában, épúgy mint anyagi érdekeiben, mert mindenkitől áldozatot kíván és erőfeszítést, mert a kitarfás lehetősége mindenki előrelátásától és türelmétől függ: azért valóban a nemzetek küzdik ezt a háborút. És engem az a gondolat lelkesít, hogy a magyar nemzet mindvégig helyén legyen, úgy, mint helyén van a magyar katona, és ha már egyebet nem tehetek, azt, a mi lelkemben ég izzó tűzként iparkodom átültetni a nemzet lelkébe.

Történelmünk e legnagyobb krízisében a haza elvárhatja minden fiától, hogy kötelességét teljesítse.

DR. GRÓF APPONYI ALBERT.

HERMAN OTTÓ.

Az elmúlásnak kegyetlen törvénye égető sebet ejtett a magyar nemzet szívéen, a midőn elszólította az élők sorából Herman Ottót, hazánknak egyik legjobb fiát, a magyarság erős oszlopát s a magyar cultura lángszavú apostolát. A kerepesi-úti temető egy sírhanttal lett gazdagabb, de a magyar nemzet egy hű fiával szegényebb s Magyarország nemtője könnyeborult szemmel áll őrt a frissen hantolt sír mellett, mely ölébe fogadta a nagy halott kihűlt tetemét.

Beszédes ajaka elnémult, a tudás fáklyája, melyet oly magasán lobogtatott, kihullt kezéből s ő maga, az erős gránit-oszlop, ledőlt, de emlékét nem fogja belepni az idők moha s mi halkán lépkedve, szívünkben mély gyászszal közeledünk nyugvó-helyéhez, hogy elmondjuk neki mindazt, a mivel életében annyira fukarkodtunk.

El kell neki mondanunk, hogy emléke élni fog közöttünk, a míg csak magyar szó zeng a hármás bércz és négy folyó között, mert a magyar culturhistória lapjaira ő maga véste rá nevét tündöklő betűkkel, az örökkévalóság számára alkotott ígézetes műveivel.

Kíje volt Herman Ottó a magyarságnak és a magyar culturának, azt mai nap inkább csak érezni, de tisztán látni nem lehet, mert az idegszálak, melyek a nemzet lelkével egybe-forrasztották, még túlságosan sajognak az elszakadás erőszakától; de majd, ha fájdalomunk megenyhült, a későbbi idők távlatából megrajzolódik az ő nemes törekvéseinek való képe s ez a kép ki nem alvó fényen fogja hirdetni az ő szellemi nagyságát és lángoló hazaszeretét.

Sohasem vette ajkára a hazaszeretet igéit, sohasem hangozatta, miképen kell szolgálni a haza szent érdekeit, de egész.

életével megpecsételt, tündöklő példáját adta a tiszta és önzetlen hazafiságnak. •

Őt a sors, a mi jó sorsunk, egész lényével, őseredeti teheteinek egész gazdagságával, erős lelke minden törekvésével, aggodalmával és reménységével, egy nagy eszme, egy magasztos gondolat: a magyar művelődés szolgálatába állította. A magyarság, a magyar nép felkarolása, szellemi színvonalának felfokozása, a magyar tudományosságnak kifejlesztése és széles rétegekre való kiterjesztése: szent célként hevítette lelkét. A magyar tudományosságot nagygyá, hatalmassá s a külföld valamennyi nemzete előtt tiszteltté tenni: ez volt lelkének bálványa, szívének egyetlen vágyódása. Ott, a hol a magyar tudományosságot veszélyeztetve látta, nem ismert fáradságot, megalkuvást vagy kiméletet, ott minden ereje megfeszítésével s legnagyobb érdekeit is kockára téve, iparkodott lelke szent-ségét, a szeplőtlen, szűz, magyar tudományt megoltalmazni.

Herman Ottó nem volt székheli tudós, mert nem ment át a tudományos diszciplinák egységesen kiművelő hatásán és nem szerezhette meg az ismereteknek azt az alapját, mely rendes körülmények közt a sikeres önálló munkásságnak elengedhetetlen feltétele. Ámde reá e tekintetben sem lehet a szokásos mértéket alkalmazni, mert ámbár autodidakta volt, a kinek önszerezte ismeretkörében mesés értékek mellett itt-ott nagyobb hézagok is akadtak, ez utóbbiakat bámulatos könnyűséggel tudta kitölteni, vagy legalább áthidalni. Ezt pedig szinte öntudatlanul, őserejű genialitásával érte el, mert elnéjének éles-sége mellett, ha tudásában valamilyen hiányt vett észre, nem nyugodott, míg azt tökéletesen ki nem egyenlítette; ha pedig az összefüggések hosszú sorozata miatt nem tehetette, akkor — a lángelmék rendes szokása szerint — megfelelő új magyarázattal vagy elmélettel tudta a szükséges kapcsolatot létrehozni. Ilyen esetekben nagy segítségére volt gazdag képzelőereje, úgy hogy többnyire, szinte ösztönszerűen, fején találta a szöveget.

Ilyen kiváló adományok mellett nem is lehetett másképp, mint hogy minden munkája egészen az övé; eredeti, logikusan felépített, szellemes gondolatokban bővelkedő, legsajátabb egyéniségének minden bélyegét magán viselő.

Mások észleleteire támaszkodni, mások felfogását követni,

nem felelt meg az ő önálló egyéniségének; ő mindenképen újat, önállót és eredetit iparkodott nyújtani. Nem mintha mások jól megalapozott véleményét nem tisztelte volna, hanem, mert nagy önállóságánál és éles megfigyelő tehetségénél fogva mindent a maga szemével nézett s önmaga alkotta meg ítéletét, melyet azután — a befektetett becsületes munka tudatában — a másokénál többre is becsült.

Nem szeretett mankón járni, mert mélyen átérezte, hogy az eredeti termelés szellemi önállóságra szoktat, ez pedig legfőbb föltétele az életerős szakirodalomnak, melynek megteremtését a nemzet iránt való legfőbb kötelességének ismerte.

Ez a nemzeti fanatizmus rezeg, zsong, zúg és viharzik minden írásában, lángszavakkal hirdetvén, mennyire szent neki a magyar haza s a lelkéhez forrt magyar nép, melynél kiválóbbat nem hitt és nem ismert a földkerekségen. Ezért a népért, ennek fölemeléseért és kipallérozásáért más időkben vérét tudta volna ontani, az ő életének szürke napjaiban pedig fegyverré vált kezében az író toll, mely azt a szent czélt szolgálta: a tudás hatalmával virágoztatni fel a hazát!

Csaknem egy félszázadig küzdött ennek megvalósításaért s nemcsak maga vette ki részét az alkotó munkából, mint talán senki más, hanem honfitársainak tevékenységét is mindvégig éber figyelemmel kísérte, melyet mindig a szerint mérlegelt, mennyiben válik hasznára a magyar tudományosságnak.

E tekintetben igen nagyok voltak igényei s valósággal élő lelkiismerete volt a magyar tudományosságnak. Buzdított, támogatott vagy korholt, a hogy szükségesnek látta, de mindenek felett példaadással kívánt hatni s egymás után teremtette meg azokat az igazi magyar szellemtől áthatott bűvös-bájos műveket, melyek a magyaros észjárásnak, a magyar lélek rezdüléseinek tükörképei.

Mindig azt vallotta, hogy az idegenből átültetett, vagy idegen szellemre támaszkodó műveknek nagyon csekély hatásuk van a magyar közművelődésre, mert a legfényesebb szellemi alkotásokban is, a mennyiben nem fogantak hazai talajban s nem mentek át a magyar lélek tisztítótüzésén, csak mesterségesen fenntartható üvegházi növényeket látott. Ez a meggyőződése azután némelykor türelmetlenné is tette a hazai

irodalomnak idegen forrásokra támaszkodó, egyébként bármennyire hézagpótló termékeivel szemben, mert úgy szerette volna, hogy a magyar tudományosság fája, a magyar lélekből táplálkozva, teljesen a maga erejéből fejleszsze ki életerős törzsökét és ágait s a rajta termő virág is a magyar elme- és érzésnek ide, a nemzet fiait megértő munkára serkentő színeiben pompázzék. Mindez természetesen nem mindig volt lehetséges, még pedig nemcsak azért, mert a nemzetnek némely téren százados mulasztásokat kellett helyrehoznia, hanem azért is, mert a tudományok művelői közt aránylag gyéren rendelkezünk a Herman Ottóéhoz hasonló, fényes tehetségekkel.

Herman Ottó élete munkájának legjavát az élettudománynak, még pedig a zoológiának szentelte, mely téren különösen az ú. n. biológiai iránynak volt páratlanul avatott művelője. A természet tárgyainak egyszerű leírásában sohasem találta örömét, ellenben nagy elmélyedéssel és kiváló rátermettséggel kutatta az élet nyilvánulásait, az életjelenségeknek egymásra hatását s egyetemes kapcsolatát. A színes, meleg, lüktető élet kötötte le minden figyelmét s ennek csodásan változatos jelenségeiből iparkodott megérteni azt a nagy összefüggést, mely a természet fenséges összhangjában jut törvényszerű kifejezésre.

Már Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeum-Egylet kötelékében is ezt a célt szolgálta, a midőn 1866-tól 1869-ig a Mezőség tavainak madárvilágát tanulmányozván, legfőbbképen a madárvonulás törvényszerűségeinek megállapítására törekedett. A midőn Budapestre került, a Nemzeti Múzeum keretében folytatta hasonló irányú tanulmányait, melyeknek tárgya s ösztökélő forrása azonban az állatvilágnak egy másik csoportja lett, jelesen a szövés-fonás művészei, a pókok.

Csaknem egy évtizedig tanulmányozta a pókok szervezetét, életföltételeit, életük módját és működését, de figyelmét itt is leginkább azok a jelenségek bilincseltek le, melyek a pókoknak az élővilág egyetemességében betöltött szerepkörét világosítják meg. Élesen megfigyelő szeme előtt feltárult a nádások, erdők, mezők s az emberi lakások környékének pókélete, mindazokkal a vonatkozásokkal és kapcsolatokkal egyetemben, melyek a pókokat az élővilág fontos tényezőivé avat-

ják, mert elsőrendű szerepet biztosítanak nekik abban, hogy a rovarvilág túlságos elszaporodásának gátat vetve, a földet más lények számára is lakhatóvá tegyék.

Magyarország pók-faunája, melynek három kötete 1876, 1878 és 1879-ben a Természettudományi Társulat kiadásában jelent meg, Herman Ottó zoologiai munkásságának ékes koronája s egyúttal jellemző tanúbizonysága a magyar természetvizsgálat ama sajátos irányának, melyet a «józan szemlélődés» jelzője illet meg. A szerző geniusa nem forgácsolódik el az aprólékos észleletek tömegében, nem tévedez elvont fejtegetések útvesztőjében és nem merül ki a szerveződés végső okainak fürkészésében, hanem bizonyos veleszületett gyakorlati érzékkel ott ragadja meg a jelenségek kulcsát, a hol elérhető távolságban sejti a zárat, úgy hogy a zárra találó kulcs megnyitja előttünk az ismeretnek azt a fényforrását, mely a szerves élet értelmezésének felfogható, józanul belátható alapjára világít rá.

Némikép csodálatos s mégis könnyen megérthető, hogy Herman Ottó fentebbi munkájának befejezése után soha többé nem foglalkozott a pókokkal. Ez a tárgykör reá nézve ki volt merítve. A tételeket, melyeket gyakorlati filosóphiája megkívánt, megállapította, a nagy összefüggéseket felderítette, követőinek kijelölte a vizsgálódás útjait s az, hogy Magyarország pókfaunájában ezentúl még hány faj lesz fölfedezhető, már nem változtathatott az ő megállapításain és ezért nem is érdekelte.

Új munkakört keresett s e végből a halakra irányította figyelmét. Összegyűjtötte, leírta és lerajzolta Magyarország halait, de e munka folyamán nagy átalakuláson ment át. Egyetemességre törekvő, összefoglaló tehetsége csakhamar felismerte, hogy hazai halaink meglehetősen egyforma életviszonyai nagyon sovány anyagot nyújtanak az életnyilvánulások törvényszerűségeinek felismerésére. Megírta halaink biológiáját, de nem talált benne kielégítést, megtétézte tehát a magyar halász biológiájával, mely lépésével életének nevezetes fordulópontjához ért.

Ezentúl nem az állatok, hanem az állatokkal foglalkozó emberek életnyilvánulásai, az állat visszahatása révén az emberben megmozduló alkotóerő, találékonyság s értelmi és ér-

zelmi világának megannyi más jelensége ragadta meg lelkét. A zoologus átvedlett ethnographussá s rövid idő alatt a nemzeti néprajz elsőrangú kutatójának rangjára emelkedett. Ettől fogva a magyar nép ősfoglalkozásának s a vele kapcsolatos nyelvkincs megmentésének szentelte erejét és ezen a téren alkotta meg élete legszebb, legértékesebb munkáját *A magyar halászat könyvét*, mely 1887-ben, ismét a Természettudományi Társulat kiadásában, két hatalmas kötetben látott napvilágot.

Ez a könyv örök hirdetője lesz szerzője szellemi nagyságának és izzó hazaszeretetének, mert a ki a magyar halásznépet így tudta megismerni, a magyar halászat módjait, fortélyait, szerszámain s a nép ethnosára gyakorolt különleges hatásait oly mélyreható pillantással elemezni és mindezt oly tőről metszett, zamatos magyar nyelven, annyi melegséggel, oly színesen s mégis oly bájos egyszerűséggel leírni, az kétségtelen tanújelét adta annak, hogy lelkében felmagasztosulva forradt egybe tanulmánya tárgyával.

A magyar nemzet örökké hálás lehet Herman Ottónak ezért a könyvért s nem volna szabad lennie magyar olvasókönyvnek, melyben «a magyar halászember», «a látott hal», «a pákásztanya», «a csikász», «szigonyos», «pöndörös», «kullogó» és más remek fejezetek valamelyike helyet ne találjon.

Az alföldi halásznéppel való sűrű érintkezése alkalmával a szegedi úrinép is felismerte, hogy ezt a német nevű embert nagy tudásán kívül a magyar genius pazar adományai is ékesítik, melyeket lángoló buzgalommal értékesít a magyar haza javára. Így történt, hogy 1875-ben bekerült a képviselőházba, hol mint a függetlenségi párt legszélsőbb árnyalatának tagja a magyar cultúrpolitika nagy kérdéseiben hallatta mindig lelkes figyelemmel kísért szavát. Szeged után még a miskolci és törökszentmiklósi kerületet képviselte, azonban ekkor már megelégette a politika csalafintaságait s 1886-ban visszatért lelke életető forrásához, az élettudomány műveléséhez.

Két évvel később tanulmányútra indult az északi madárhegyek vidékére s ezzel megvalósult az a forró vágya, mely már két évtizeddel ezelőtt, a mezőségi tósorozat madárvilágának tanulmányozásakor ébredezett benne. Felment Tromsøig, majd Svaerholt madárhegyére s e mellett Hell Miksa és

Sajnovics János magyar csillagászok nyomdokait követve Vardóig, az északi szélesség $71^{\circ} 12'$ -ig jutott el.

Itt szerzett gazdag tapasztalatait ismét egy remek könyvben tette le, mely *Az északi madárhegyek tájáról* címen 1893-ban, a Természettudományi Társulat kiadásában hagyta el a sajtót. A mű a sarkkörü vidékek természettani, természetrajzi és néprajzi viszonyainak oly szemléletes s annyi bájjal teljes leírását foglalja magában, hogy önmaga ellen vétkezik, a ki megfosztja magát annak élvezetétől.

Ez időtájt Herman Ottó életének két nevezetes mozzanata játszódott le, melynek fénye besugározta életének hátralevő útját s kalauza maradt az utolsó röpig. 1891-ben rendezte a Budapesten megtartott II. nemzetközi madártani kongresszust, mely a külföldi résztvevők még életben levő tagjainak ítélete szerint is valamennyi hasonló congressusnak legnevezetesebbje s egyúttal legfényesebbje is volt. Ennek hatása alatt öltött testet az eszme, mely 1894-ben a Magyar Ornithologiai Központ megalapítását érte meg. Az új intézet Herman Ottó vezetése alá került és csakhamar mind szervezetével, mind gyakorlati és tudományos eredményeivel a hazai és külföldi szakkörök osztatlan elismerését vívta ki magának.

Herman Ottónak új munkakörében a gazdasági állattan madártani kérdéseivel kellett foglalkoznia, azonban e mellett is megőrizte a tudományos zoologia iránt táplált hajlandóságát, a mit annál könnyebben tehetett, mert csak föl kellett vennie az elejtett fonalat, hogy a madárvonulás mysteriumát természettudományos elemeire bonthassa. Már tízévi czéltudatos munka után nagy meglepéssel állapíthatta meg, hogy a vezetése alatt álló intézet positiv alapon végzett kutatásai-val helyes irányba terelte és kritikailag is megvilágította az aviphenologia problémáját.

A gazdasági állattan terén is nagyot alkotott; mert *A madarak hasznáról és káráról* című kis munkája valóságos gyöngyszeme madártani irodalmunknak. Magyar nyelven három kiadást ért s német és angol fordításban is közkézen forog ez a kis mű, mely messze tájakon hirdeti a magyar elme kohójában kiforrt természetszemlélet eredetiségét s a magyar lélek természetszeretetének mélységét.

Gondolatainak és tapasztalatainak gazdag tárházából egymás után keltek szárnyra szebbnél-szebb értekezései, melyek legnagyobbbrészt a *Természettudományi Közöny*, a *Természettudományi Füzetek*, az *Aquila* és a *Budapesti Szemle* hasábjain láttak napvilágot, azonban ezek sokaságában mégis leginkább azokat illeti meg a pálma, melyek a tudományos meggyőződés, továbbá a magyar tudományosság és a magyar nyelv jogaiért vívott lélekemelő küzdelmének viharában fogantak. Ezen a téren senki sem mérkőzhetett vele, mert meggyőződésének hevülete, okfejtésének világossága és tollának szédületes ereje lesújtó hatalommal némította el ellenfeleit. Azonban kritikája legélesebb fegyvereit is mindig nobilesan forgatta s felvilágosításra és meggyőzésre törekedett, mert nem a rombolás, hanem az alkotás, a nemzet szellemi és erkölcsi javainak gyarapítása volt célja.

Mai napig is emlékezetes az az akkortájt nagy feltűnést keltett cikke, melyet a természettudományos világnézet védelmére intézett Haynald Lajos kalocsai érsekhez, a ki Parlatore, az antidarwinista botanikus fölött a Magyar Tudományos Akadémia 1878. évi nagygyűlésén mondott emlékbeszédében az inductív irány ellen fordult s a tapasztalatilag megerősített, tehát pozitív tudás helyébe a «tiszteletreméltó őstant», vagyis a dogmát ültette. Herman Ottó ragyogó elmeélel, de háborgó lélekkel fejtette ki, hogy «a tanok tisztelteleméltósága nem az ősiségben, hanem az igazságban gyökerezik» s hogy Darwin tanai nem lenézést, hanem megértést kívánnak. Ebben a cikkében Herman Ottó már határozott evolutionistának mutatkozik, a mi világnézete megállapodásának s egyúttal megtisztulásának a jele, mert a hetvenes évek elején még a transformismus és az agnostikus vitalismus között ingadozott.

A hazában közmegeleléddel találkozott az a külföldön is erős visszhangot keltett cikke, melyet 1881-ben Kriebaumer J.-hez, a jeles német hymenopterologushoz intézett, a ki azt óhajtotta, hogy a tudományban csak bizonyos választott nyelvek legyenek érvényesek, ellenben a nem választottaktól, melyek közé a magyart is sorolta, tagadtassék meg minden jogosultság. Herman Ottó a nyelvek egyenjogúságáért szállt síkra s megkívánta a külföldi buvároktól, hogy —

hozzánk hasonlóan — ők is több készséget tanusítsanak az idegen nyelvek elsajátításában.

Ámde ki győzné előszámlálni mindazokat a lelke mélyéből fakadt vád- és védőiratokat, azt a sok égő panaszszal teli jajkiáltást, melyet egyesekhez, testületekhez és hatóságokhoz, avagy a nemzet összességéhez intézett a magyar tudományosság, a magyar művelődés s a magyar nép érdekében, melyet nálánál senki sem ismert és szeretett jobban a hazában.

Volt ő zoologus, botanikus, anthropologus, ethnographus, folklorista, nyelvtudós és hygienista, sociologus és politikus, a hogy a nemzet érdekei megkívánták s a mely minőségére meggyőződése szerint a legnagyobb szükség volt; de bármely térre lépett is, bárminő tárgyat is vett tollára, mindig és mindenekfölött magyar volt, a ki bízó hittel és lángoló lelkesedéssel áldozta fel szellemének gazdag adományait a haza oltárán. És minden szava varázserővel ragadta meg az olvasó lelkét, mert ő is halász volt, a ki tudása mélységeiből hozta fel a legdrágább gyöngyszemeket.

E mellett utánoszhatatlan mestere volt a szónak, melynek káprázatos színeivel valósággal elbűvölte az olvasót. Ez az adománya tette írásműveit oly páratlanul élvezetessé. Népszerűsítő tudós volt a javából, a nélkül, hogy írásaiban különbséget tett volna a szakszerűen elvont és a népies irány között, mert a legridegebb szakkérdést is oly átlátszó világossággal s oly természetes egyszerűséggel tudta megértetni, hogy alapjában véve minden tudományos írása egyúttal népszerű is.

Minderről még sokszor lesz szó a magyar culturhistória lapjain, melynek hálás feladatai közé fog tartozni annak megállapítása, hogy Herman Ottó fényes tehetségei közül melyik volt a legfényesebb s legáldásosabb.

Ez a nagy szellem nincs többé. Az ő hatalmas egyénisége, mely egész életében a természet nagy törvényeit kutatta, alázatosan megadta magát a legnagyobb s a mi szemünkben legkegyetlenebb törvénynek. Kihűlt tetemét visszakívánta az anyaföld, de szelleme velünk maradt s ott tündöklök az ő írásműveiben. abban a gazdag örökségben, melylyel imádott hazáját oly pazar bőkezűséggel megajándékozta.

MÉHELY LAJOS.

A KATONA A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.

Nem sokkal a honfoglalás után, mikor a mi szilaj őseink közeledtének hírére Szent-Gallenből mindenki menekült, az egyetlen Heribald barát, ki a krónika szerint együgyű ember volt, daczosan ott maradt. «Nem futhatok el. — így mondá — mert ebben az esztendőben még nem kaptam ki a sarura való bőrporeziót.»

Heribald nem bánta meg ottmaradását, mert a fenevadakul elhíresztelt magyarok nemcsak meg nem ölték s meg nem kínozták, hanem még nagyot is mulattak és vígan eltréfálkoztak vele. A barát holtig emlegette, hogy soha életében nem lakott jól annyira, mint akkor, s hogy a magyarok ígértek ugyan neki egy pofont, a mikor értékes kincsek helyett csak aranyozott fagyvertyatartók nyomára vezette őket, de az a pofon is hamarosan elfelejtett ígéret maradt. A mi adatokat Heribald még ezeken kívül mondott el az ő s magyarokról, a krónikás pedig feljegyzett, azok nem mutatják a barátot együgyűnek, mert olyan megfigyelőre vallanak, a kinek a lényeges mozzanatokra van szeme.

A barát szerint a szent-galleni kolostor udvarára, melyen ő nyugodtan sétálgatott, egyszerre csak betörnek a nyilasok. Az egész helyet gondosan átfürkészik s elesudálkoznak, hogy mégis akadt egy ember, a ki előlük nem futott el. A tisztek rögtön intézkednek, hogy a legénység meg ne ölje az egy szál barátot, mert tolmács segítségével ki akarják őt hallgatni. A legények nevetgélnek, dévajkodnak, táncolnak, birkóznak, fegyveres katonai gyakorlatokat mutatnak be tisztjeik előtt. Egy legény megmászsa a templom tornyát, másik a tetőzetét, de mind a kettő lezuhan és szörnyet hal. A két holttestet a többiek gerendák közt elégetik a templomnál, de magát a templo-

mot, bár a láng a szemöldökfaig csapkod, nem gyújtják fel. A pinczében két tele boroshordót találnak, de ott hagyják, mert társzekereiken maguknak is van elég. Egy legény ugyan dőfködni kezdi dárdájával a barátok hordóit, de az is kaczagva hagyja abba a céltalan rongálást, mihelyt Heribald rászól: «Hagyd el jó ember, hát mit igyunk mi, ha ti elmentek?»

Mindezenközben a Szent-Gallenben mulatozó magyar zöm őrzőjárdákat küldözget ki kémszemlékre. Ezek feladata a közeli erdő s egyéb rejtekhelyek átkutatása s jelentések tétele tapasztalataikról. Végre az erdő-átkutatók riasztó kürtfuvással jelentik, hogy nem messzire egy ellenséges védőseregtől megszállott erős várra bukkantak. Nyomban a riasztó kürtjel után sebbel-lobbal áradnak vissza a kémszemlére kiküldöttek az erdő felől. Viszont a kolostor udvarán tanyázók kirohannak a mezőre. Ott gyülekeznek valamennyien s, mint a krónikás kiemeli, «szokásuk szerint» egy pillanat alatt hadirendbe sorakoznak. Aztán, kürtjelekkel hívogatva a még vissza nem tért őrzőjárdákat, megindulnak. Ekkor már leszáll az alkony. A magyarok felgyújtanak néhány falusi házat s csöndben vonódnak tovább a Konstanz felé vivő úton. Hátvédjük úgy követi a zömöt, hogy útközben felvehesse az utóbb visszaszállingózókat. kiknek a kürtjeleken kívül a tűz fénye is irányt ad. Ezekből az ellenséges várból kitorő csapat nehányat megöl. Ekkor a magyarok hátvéde megint kürtjelekkel figyelmezteti a zömöt a hátbatámadás veszedelmére. Erre az egész magyar sereg rögtön megáll, csatarendbe fejlődve megszállja a síkságot, körülövezi magát málhás szekereivel s harcra készen tart, ott helyben, biztosított pihenőt reggelig.

Ennyi a veleje a szent-galleni kalandnak Heribald elmondásában.

Áldassék szent-galleni Heribald barát emléke! Mert mi tőle, a szemtanutól tudjuk, hogy a magyar harczosok már ezer esztendővel ezelőtt is katonák voltak. Nem vademberek, nem dánosi cigányok, nem komitácsik, nem kozákok, — valóságos rendes katonák.

Mi a katona?

A katona harczos, de nem minden harczos katona. Majdnem azt merem mondani, hogy a katona úgy aránylik a har-

ezoshoz, mint a mester a kontárhoz, a művész a műkedvelőhöz, — mint a szó magasabb értelmében vett ember a közönséges emberhez.

A katona az, a kit legközvetlenebbül illet Arany János *Gondolatok a békecongressus felől* című böles verse, mely belenyugodván, hogy a háborúk is Isten rendelései, arra int:

Az ember tiszte, hogy legyen
Békében s harczban ember!

A katona az az emberséges ember, a ki megvívja ugyan a háborút, de nemcsak erkölcsileg, hanem ész és ügyesség szerint is emberhez méltóan vívja meg. A kit nem a saját egyéni dühe uszít esztelen, vadállati marakodásra, hanem a ki a legmagasabb s legáltalánosabb közérdeket kifejező eszményi tekintélynek, hadurának parancsára indul hadba.

A katonát, e szerint, mindenekelőtt a közczélra való közreműködés és a fegyelem jellemzi. Vagyis, a harczost csupán az az altruismus minősíti katonává, mely tőle mint egyéntől az összesség javára lemondást, alkalmazkodást s életre-halálra szóló önfeláldozási készséget követel. Ám ezeket az óriási követeléseket a legderekből ember sem képes teljesíteni, ha külön, hatalmas szervezetbe nem vonják s abban meg nem tanítják a harcznak rendes, kötelességszerű s viszonylag legemberségesebb közczélú módjaira.

Minden egyéni célú s egyéni tetszés szerint viaskodó harczos, ha még oly nagy hős is, embertelen szörnyűségekre dühödhet. Achilles, a legnagyobb hős, utálatossá lesz, mikor dicsőült ellenfelének, Hectornak holttestét szekéréhez kötve hurcolja meg. Ellenben a legszerényebb katona is, a kinek fegyvelmezett lelkét nem a saját magándühe, hanem a közért való hűségesebb áldozatkészség telíti el: emberséges ember maradhat a legrettenetesebb csaták fürgetegében is.

Ezért csupa hiábavalóság az a sok léha rémmese, melyet honfoglaló őseinkről, mint pusztító és gyilkoló fenevadakról terjesztettek el és jegyeztek fel olyanok, a kik előlük eleve elfutottak. Mindezeket meghazudtolja az egyetlen vidám Heribald barát, a ki Szent-Gallenben bátran bevárta és szemtől szemben megismerte őket. Azoknak az ezer év előtti harczos

magyaroknak, a kikről ő beszél, bizony mondom, katonáknak. rendes, fegyvelmezett, emberséges katonáknak kellett lenniök. még pedig a javából.

Ha már egy svájci német barát is, a nélkül, hogy dícsérni akarná őket, jóformán csupa olyat tud róluk mondani, a mi katonai becsületükre válik, még mit dalolhattak az ezeresztendő előtti katonákról a honi hegedősök, kobzosok, igriczek vagy bármi más néven nevezett költők, a kik e katonáknak véreik voltak! A kik büszkén nézhették az ő diadalaikat, keservvel kudarczaikat... Az lehetetlen, hogy a mikor egy harczokból élő nemzetnek katonái vannak, ne virágoznék fel az énekmondás, mely a katonát, a harczias nemzet legdaliásabb és leghasznosabb fiát magasztalja.

Fájdalom, nemhogy a honfoglalás idejéből, hanem még az azután következő századokból sem maradt ránk semmiféle költői munka, mely egyenesen a katonára vagy a katonaeletre vonatkoznék. Ennek oka nemcsak az lesz, hogy nemzetünk keresztyénségre térése után az új rend egészen elmosta a régít s a latin betű az ősi rovást. Még azzal sem merül ki az okok teljessége, hogy a középkorban csak a klastromoknak jámbor apáczái és szerzetesei jegyezték fel némi kevés költői művet. Én azt hiszem, hogy mindezen felül még az is oka volt az ősi magyar katonaköltészet nyomtalan eltűnésének, hogy maga a magyarság a mint európai nemzetté üllepedett, hadiszervezetét is hovatovább európai szomszédjaiéhoz hasonlatossá formálta át s ezzel a maga eredeti, igazán katonás mivoltából vesztített. Mert bármennyire haladottabbak voltak is polgári cultura tekintetében a középkor európai népei, a mi a katonai culturát illeti, az volt a fejlettebb, melyet a kelet felől be-beáradó turáni katona-népek hoztak magukkal. A germán lovagok kétségkívül hősök voltak, a hűbérurak banderiumai kétségkívül vitézek, a professionátus harczosok pedig kétségkívül bajnokok, — de nem igazi katonák. Ez magyarázza meg a hunok, az avarok, a magyarok, utóbb a tatárok és törökök sikereit. Katonai sikerek voltak azok. Mulékony voltuk bizonyítja, hogy csak katonaiak.

Bölcs Leo bizánczi császár is, a kinek seregei pedig a régi görög és római katonaságok hagyományain képződtek, hon-

foglalásunk századában a magyarok s az ezekkel rokon népek haditaktikájáról tartotta érdemesnek oktató munkát írni Bizáncz hadvezéreinek tájékoztatására.

Nyugaton ugyanekkor vaskályhákba bújó óriási ritterek dőcögtek nehéz vasteknőkkel borított, ziháló mammutlovakon. A súlyos ökleléshez, vágáshoz, bunkócsapáshoz sok erő kell, de nem sok taktika. Még a kereszteshadjáratok mesés harcainak is a lovagi hőstett, nem pedig a katonai fegyelem és a taktika adja meg regényes jellegét. Igazán katonásabb irány nyugaton csak utóbb pitymallott fel, mikor az angol paraszti-ijászok, földbeszúrt hegyes vaskarók mögött gubbasztva, Crécynél meg Azincourtnál tönkreverték a nagyúri francia lovagokat. Itáliában pedig akkor lett vége a lovagi hadrendszernek, mikor a cavalierék, a rinascimento finom élvezeteibe merülve, átengedték a harczttereket a condottieréknek. Ezek zsoldos csapatai olyan harczosokból állottak, a kik tanult mesterségük szerint physikailag már katonák voltak, de lel- kileg még nem, mert az igazi katonaerköles, az önfeláldozás készsége eszményi közézelért, teljesen hiányzott belőlük.

Mi magyarok, miután Európában végleg megtelepedve a banderiális hadirendszerre tértünk át, már a XIII. század- beli tatárjárás alkalmával, a Mohi-pusztán ugyanattól a katonai szervezettségtől és taktikától szenvedtünk vereséget, mely- lyel néhány száz esztendővel előbb még mi leptük meg az el- rémült Európát s melyet időközben elfeledtünk. De még nagyobb és tartósabb veszedelemnek kellett keletről ránk következni, hogy nálunk is fölébredjen a valóságos katonaság szükséges voltának érzete. A török katonai hatalom támadásai ellenében a lovagok, bajnokok és egyéb vitézlők hadrakelése nem áll- hatott helytt soká. Hollós Mátyás király már állandó rendes katonaságul szervezte a fekete sereget, mely azonban, fájdalom, a nagy király halála után az egész országgal együtt el- züllött. S megint jött a csak magánseregeket tartó s azokkal magáncélokra törekvő olygarchák műkedvelő hadvezérkedése, jött a nemesi vitézlők, sőt Dósával a póri vitézkedők hadra- kelése és jött végül, elkerülhetetlenül, Mohács. Hőseink, baj- nokaink, vitézeink mindig voltak, de katonáink még mindig nem. Hogy példával is megvilágítsam ezt a megkülönböztetést, —

Tomori, a «büszke vezér», a kalocsai érsek, bár ifjú korában is harczos volt s bár Mohácsnál dicsően halt meg a hazáért, mégis csak hős és nem katona.

Holott ebben az időben már nem csupán a török veszedelem, hanem a puskaapor is valóságos katonákat kívánt. Mert szentől szembe, ember ember ellen, kard kard ellen, lándzsa lándzsa ellen folyó tusákban elég lehet az egyéni erő, a személyes bátorság, a testi ügyesség, de a nagyobbbrészt távolról vívott harczokban nem az egyes harczosok mérkőznek, hanem a csapatok. Csapatok, tömegek nem lövöldözhetnek egymásra fegyelmet, rendet és gyakorlottságot föltételező taktika nélkül, még nyíllal sem. Ezért voltak már a középkorban is a nyilazó népek harczosai inkább katonák, mint a dárdával öklelő s pallossal suhintó népek pánczélosai. A puskaporral pedig, a szó szoros értelmében végképen és mindenütt lőttek a nem valóságos katonák hadi vitézlésének. S ha ma egy szakasz jó öreg népfölkelő, a ki kezében a Manlicherrel rajvonalba tud fejlődni, tisztjének egy intésére oldaltűz alá fogna egy Rolandból, Olivérből, Cidből, Oroszlánszívú Richárdból, Bayardból s még csupa hasonló világhírű hős lovagból álló századot, a népfölkelő bácsik játszva aratnának fényes diadalt.

Attól fogva, hogy a puskaapor kiegyenlítette az egyéni nagy különbségeket a Góliátok és Dávidok, a lovagok és az egyszerű harczosok között, a harcz, lépést tartva a lőfegyverek folytonos tökéletesedésével, mind kevésbbé egyesek s mindinkább csapatok mérkőzésévé vált. A fejlődés törvénye a csapatokra is kiterjedvén, a harczokban egyre nagyobb és nagyobb tömegek kerültek egymással szembe. Így századok mulva, a militarismus minden öntudatosan feltett szándéka nélkül is, szükségképen el kellett jutnunk a mai hadi rendszerhez, a néphadsereghez. A mi nem azt jelenti, hogy mindenki műkedvelő harczos, hanem ellenkezőleg, hogy mindenki szakszerűen kiképzett katona.

A nagy puskaaporfordulat már a tizenhatodik század folyamán mindenfelé megkezdte a valóságos katonahadseregek megteremtését. Nálunk is, bár nekünk, a török és német hatalmak között hanyódva, be kellett érnnünk annyival, hogy magyar katonáink és csapataink, mint egy más birodalmon

is uralkodó királyunk nagy hadseregének kiegészítői érvényesüljenek.

Ez azonban a különleges magyar nemzeti katonai typus kialakulásának útját nem vágta be. Ellenkezőleg. A magyar temperamentum, a magyar néplélek, a magyar vitézi virtus, az aczélos búzából táplálkozó aczélos magyar physikum, sőt a hagyományos magyar nemzeti viselet is annyira különbözik minden mástól, hogy a sok egyéb idegen szín és forma közül a magyar katona különleges volta feltünőbbben, sajátságosabban válik ki, mint a mennyire a teljes nemzeti egyformaság mellett szembe ötlenék. A magyar baka meg a magyar huszár különlegesebb nemzeti katonatypus, mint a világ bármely fajta katonája. Minden más nemzetbeli katona jobban hasonlít egymáshoz, mint a magyar akármelyikhez. Magyar katonák csak magyar katonákhoz hasonlítanak.

A magyar költészetnek, úgy a nép-, valamint a műköltészetnek, ezért lett végtelenül kedves tárgya a magyar katona. Költészetünk oly sokszor, oly beczéző szeretettel, oly nemzeti büszkeséggel formálja ki s annyi tetszetős díszet rak reá, mintha szinte benne találná meg a legeredetibb, legigazabb magyar embert. Viszont pedig a magyar katonák közül annyian s oly nevezetes módon vesznek részt a magyar költészet s általában a nemzeti irodalom művelésében, hogy a mikor a katonákról akarunk beszélni a magyar költészetben, akkor voltaképen kettős a feladatunk. Egyik az: miként dicsőítik a magyar költészetben a katonát; a másik: miként válnak a katonák a magyar költészet dicsőségére. Ez a két feladatunk olykor egymásba olvad, mert hiszen egy-egy kitűnő költőkatonánk maga peng ki, úgyszólván a sarkantyúján, a magyar katonáról és katonaeletről gyönyörű, üde, férfias verseket.

De valamint az igazi katonák nem termettek elő merőben új tüneményekül, hanem, mintegy a régibb idők vitézeinek folyton fejlődésben lévő utódaiként, nyomról nyomra foglalták el elődeik ürült helyeit, úgy a katonaköltészet is a mult vitézi, hősi és lovagi költészetének tartalomban, formában és lélekben megújhodott, korszerű folytatása gyanánt, szinte észrevétlenül alakult ki. Minél közelebb áll időben a vitézi versezet a katonaelemekhez, annál inkább hasonlít hozzá.

Körülbelől a tizenegy-tizenkettedik századtól a tizenötödikig bizonyára nálunk is a hősookról, a lovagokról, a bajnokokról és azok tetteiről szólott az ének. Azt megengedem, hogy aligha oly nagy számban s oly nagy styhusban, mint nyugaton, mert a középkori harcászati rendszert mi csak átvettük s az nem lelkezett úgy a magunk nemzeti lelkéből, mint a katonái. De, ha nem maradtak is ebből a korszakból magyar költői műveknek olyan szépséges följegyzései, mint az inkább írástudó nyugatiaknak, nem képzelhető, hogy Szent Lászlóról, Nagy Lajosról s más dicső királyainkról egyáltalában ne keletkeztek volna költői kísérletek. Toldi Miklós vitézi ereje is aligha Ilosvai Selymes Péternek volt először vers-thémája. A Hunyadiakkal bizonyára több magyar vers foglalkozott annál a kettőnél, melyek közül az egyik Mátyás királyválasztásáról, a másik haláláról ránk maradt. A Sabácz viadaláról szóló, ma is közismert tizenötödik századbéli verses krónika sem oly módon kezdetleges, hogy első lehetett volna a maga nemében. Sőt ebben már az a hiba, hogy túlságos pontossággal, úgyszólván riportszerűen foglalkozik egy várostrom szövevényes részleteivel s így nem naiv, hanem primitívül tudákos. És ebből a versezetből az is kierzik, hogy keletkezésének, Mátyás király uralkodásának idejében a váróvás már komoly szakszerű katonai feladat, melynek megoldásához a sánczok mélységének gondos megállapítása, megfelelő nehéz tüzérség, számító árkász- és hidászmunka, a víz felől hadihajók beavatkozása és mindenfelől ostromhoz értő nagy sereg szükséges.

Több, mint félszáz évvel utóbb:

Az ezerötszázban és az negyvennyolczban
Énekli Túri Görgy vérszomjuzásában

a törökök ellen vitézkedő végbeli magyaroknak erejét és elszántságát. Ez a harczi ének már némileg katonás, ügyes, temperamentumos.

Így kezdődik:

Zöldítsétek egek hamar az erdőket,
Hogy próbálhassuk már nyugodt fegyverünket!
Ellenségeinkre egyszer hogy kikeljünk,
Török pogányokkal vígan megütközzünk.

Tizenhatodik századbeli szorgalmas, de nehézkesen verselő krónikásunk, Tinódi Lantos Sebestyén már egészen azon a határon van, a melyen túl a harez többé egyáltalán nem vitézlők műkedvelése, hanem szakszerű katonadolog. *Buda veszéséről* szólva elmondja többek közt:

Immár basa vala Kanyánál táborban,
Szent Gellértnél vannak némötök barlangban.
Dunát beállották nagy vízi erővel,
Magokat beásták környül nagy vermökvel.

Ez már olyanforma harezteri tudósítás, a minők ma is érkeznek a sajtó-főhadiszállásokról. A *Hadnagyoknak tanuság* című versezetében pedig «Sebők deák» (a mint a krónikás magát nevezte, mikor rigmusokban kért jó bort az urak kulcsáraitól) igen okosan figyelmezteti a csapattiszteket a hadi mesterség jól megtanulására és a panique-okozástól való óvakodásra.

Ez nagy szükség, jó vitéz hadnagyok
Megtanulni, mint hadakozjatok . . .

— — — — —
— — — — —

Ne futamjék senki közzületek,
Mert sok jámbort ti itt elveszthetők,
Magatok es itt vagy hon elvesztök,
Mely pokolban ti eltemettetök.

Nyomban a szorgalmasan, szinte hitelesen, de bizony költészet nélkül krónikázó Sebők diák után, szép esoda történik a magyar irodalomban. Megjelenik az első Isten kegyelméből való nagy magyar költő, a ki négyszáz esztendő után sem csupán irodalomtörténeti alak, hanem igazi érdekes egyéniség s halhatatlan eleven lélek. A kinek versei ma sem diákgyerekekre rótt unalmas iskolai feladatok, mondvacsinált nevezetes passzusokkal, hanem valósággal üde gyönyörűségek minden költészetértő szívnek és elmének. Itt van Báró Balassi Bálint, a ki költő, a ki úr, a ki dalia. A ki az élet poharának szenvedelmes hajtogatója, mert souverainebb, tüzesebb, vakmerőbb a rendes embereknel. A ki olvas, tud, de nem kötelességből, hanem kedvtelésből. A ki szeret, házasodik, elvál, a ki csapong, a ki botlik, a ki magábaszáll, a ki elhagyja vallását s a ki mélységes vallási

áhítatra képes. A ki bűnnel, bajjal kalandosan veri át magát magaokozta bonyodalmakon, a ki világgá bujdosik, de a ki visszajön, hogy 43 éves korában mint katona hősi halált haljon hazájáért. S ez a nagy magyar költő, a ki előtt csak távolról is hozzá foghatót egyet sem tudunk s a ki után csak két század mulva jöttek olyanok, a kik költőiségben elérték s nem sokan, a kik felülmúlták, — ez írta az első igazán szép magyar katonaverset is. Igaz, hogy ezt az első szép magyar katonaverset az utolsó magyar vitézi versnek is nevezhetnők. Mert Balassi Bálint a harcosokat a kikről énekel, még vitézeknek nevezi és nem katonáknak. De azok a végeken szolgáló vitézek, mint a versből kitűnik, már nem időlegesen hadrakelt vitézlők, hanem olyanok, a kik magukat egészen a haza fenyegetett határai nehéz őrszolgálatának szentelik. Szóval, ezek már azok a vitézek, a kik hovatovább katonáknak fognak neveztetni, mert valósággal már is majdnem egészen azok. Maga Balassi Bálint is, ki ifjabb korában időnként szintén csak vitézkedett, Esztergom ostrománál már mint a Pálffy-ezred valóságos katonája kapta halálos sebeit.

Ime, az első igazán szép magyar katonavers, az ő éneke a végekről:

Vitézek, mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor
A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él.
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ad, ki kedves mindennél.

Véres zászlók alatt
Lobogós kópiát
Vitézek ott viselik.
Roppant sereg előtt
Távol a sík mezőt
Séljtel nyargalják, nézik,
A párducz kápákkal,
Fényes sisakkal,
Forgókkal szép mindenik.

Ellenség hírére
Vitézeknek szíve
Gyakorta úgy felbuzdúl;
Sőt azonkívül is,
Csak jó kedvéből is
Vitéz próbára indúl;
Holott sebesedik,
Öl, fog, vitézkedik,
Homlokán vér lecsordúl.

Jó szerecsen lovak
Alattok ugrálnak,
Hogyha trombita riad.
Köztök ki strázsát áll,
Ki lováról leszáll —
Nyugszik reggel, hol viradt
Midőn éjten éjjel
Csataviseléssel
Mindenik lankadt, fáradt.

A jó hírért névért,
 A szép tisztességért
 Ők mindent hátrahagynak.
 Emberségről példát,
 Vitézségről formát
 Mindeneknek ők adnak,
 Midőn mint jó sólymok
 Mezőn széjjel járnak,
 Vagdalkoznak, futtatnak.

A nagy széles mező
 S a szép ligeterdő
 Sétáló palotájok;
 Az utaknak lese,
 Kemény harezok helye
 Tanuló oskolájok;
 Csatán való éhség,
 Szomjuság, nagy hévség,
 Fáradtság: mulatságuk.

Ellenséget látván,
 Örömmel kiáltván
 Ők kópiákat törnek,
 S ha súlyosan vagyon
 A dolog harezokon.
 Szóllíttatlan megtérnek;
 Sok vérben fertezvé, n,
 Arczul reá térvén,
 Őzöt sokszor megvernek.

Az éles szablyákkal
 Méltán örvendeznek,
 Mert fejeket ők szednek;
 Viadal helyeken
 Véresen, sebesen
 Halva sokan feküsznek;
 Sok vadmadár gyomra
 Gyakran koporsója
 Vitézül holt testeknek.

Oh végbelieknek,
 Ifjú vitézeknek
 Dícsíretes serege:
 Kiknek e világ
 Szerte szerint vagy
 Mindeneknél jó neve,
 Mint sok fát gyümölcsöscsel
 Sok jó szerencsékkkel
 Áldjon Isten mezőkbe!

Rimai János, a ki vagy tizenkét esztendővel később született Balassi Bálintnál s jóval túlélte őt, kétségkívül hatása alatt állott ennek a végekről szóló gyönyörű éneknek, mikor a maga szerény becsű katonaénekét írta.

Katonák hadnagya, istennek jobb karja,
 Kit ő szeret annak vagyon éles kardja,
 Segíti, építi, véle jár, nem hagyja.

Így kezdődik a vers, melynek legjobb vagy legalább szí-
 vünknek leginkább tetsző szaka az, melyben a derék énekmondó,
 mint a katonaélet erkölcsi tartalmára, a hazaszeretetre mutat.

Kedves életnek ezt valaki nem vallja,
 Dícsőséges nevű hírét az utálja
 S hazája oltalmát semmi jónak tartja.

A tizenhetedik századbéli magyar költészetben egy nagy katonának költői munkássága máiglan büszkeségünk. E nagy magyar katonának történelmileg megöröködött neve «Zrínyi a költő», megkülönböztetésül száz évvel ő előtté élt őstől, a szigetvári hőstől. Az így nevének állandó függelékévé lett «költő» jelzés kétségkívül megilleti őt, monumentális hőskölteményének, a Zrínyiasznak jogán. Ez a költői mű mindazonáltal, bár katonaszerzője ebben «fegyvert s vitézt» énekel, nem vonható a magyar katonaköltészet körébe. A Homerostól Vergiliusig s ettől Tassóig hagyományossá, szinte törvényszerűvé rögzített eposz-alkotási fogalmak az egyéni hősiség s a csodatettek fenséges magasában mozognak s azokkal a nagy magyar katonaköltő sem tartotta volna illőnek a maga reális és az ő idejében még modern harczy mesterségéig leszállani. A mi a Zrínyiaszban örökbeesű és nagyszerű, az a szerző magasztos felfogása a heroismusról s emelkedett nagy hite a földi hérosoknak az égiekhez való kapcsolatáról. A tartalmi és szerkezetbeli jelességek mellett is, a külső forma nehézkessége folytán ez a nevezetes költői mű inkább az irodalomtörténet kincstárának drágasága, mintsem irodalmi közkincs. Ellenben Zrínyi a költő, mint katona, mint államférfi s mindenek felett mint nemzetéért mély gondolatokban vívódó s csodálatos nagy szeretettel lobogó hazafi még ma is minden distingvált magyarnak halhatatlan eszményképei közé tartozik. Jelszava: «Ne bánts a magyart!» nemcsak az ő nemes lényét fejezi ki teljesen, de sokat bántott nemzetünk méltatlankodással vegyes történelmi fájdalmát is. Valóban, ha nem gróf Széchenyi Istvánt illetné meg a «legnagyobb magyar» nevezet, úgy Zrínyi, a költő volna méltó reá. Nemzetünk legmagasabb piedesztálra helyezett nagyságai közt ez a kettő az, a kik közül ha az egyikre gondolok, a másik is mindig eszembe jut. S ha eszembe jutottak, a gondolatkapcsolódás engem mindig Prometheus végzettragédiájára emlékeztet.

A tulajdonképeni magyar katonaköltészet a tizenhetedik század végén és a tizennyolczadik elején gazdagszik meg az úgynevezett kurucz-énekekkel. Ma azonban, mikor ezek jó részének eredetisége, valódisága ellen tekintélyes tudományyal erősködő támadás folyik, le kell tennünk arról, hogy kedvünk

szerint bele vessük magunkat a sok szép kurucz-katonaversnek zengő hullámaiba. Mert megeshetnék, hogy ma itt igen el volnánk ragadtatva a «Te vagy a legény Tyúkody pajtás»-tól, a Balogh Ádám nótájától, a Csínom Palkótól s ki tudja még hánytól, s holnap kiszülne, hogy tegnap már valamennyi hamisítványnak bizonyult. Akkor aztán csak az a mentségünk maradna a megszegyenüléstől, hogy ezek a hamisítványok affélék, mint a módos debreczeni czívis hamis aranypénzei, melyeknek minden egyes darabjában egy szemernyivel több volt a színarany, mint az igaziakban.

Bármint álljon is a dolog a Thaly Kálmán egybegyűjtötte, részben tán maga költötte kurucz-énekekkel, annyit tudunk, hogy a kurucz-harczok idejében valósággal virágzott a magyar katonaköltészet. Bercsényi maga is szerette a katonás verseket s szívesen vette, ha tisztjei ilyenekkel szolgáltak neki a táborból. A táborokban pedig jobbára népdal terem, melynek mindig van ugyan egy bizonyos első szerzője is, de aztán, ha szóban vagy írásban ettől tovaszáll, annyi alakítást, változtatást, színezést, rövidítést, toldást, javítást és rontást kap másoktól, sokaktól, hogy végre úgy jár, mint a kitett esecsemő, a ki mire másoktól fölnevelve szép gyerekké serdül, a maga apja-anyja nem ismeri meg. A kurucz bujdosó-énekek közt van olyan is, mely egyszerűen egy Balassi Bálint-féle, tehát már a kurucz bujdosás idejében száz esztendőös gyönyörű versnek változata. A változat is nagyon szép:

Őszi harmat után

• Nagy hegyeknek ormán
Fujdogál a hideg szél,
Fujdogál a hideg szél,
Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél,
Hóval lepi be a tél.

— — — — —

— — — — —

Jobb hát a darvakkal
Vagy más madarakkal
Elbujdosnom messzére,
Elbujdosnom messzére,
Hogy irigyim szava,
Ellenségim vasa
Szegény fejem ne érje,
Szegény fejem ne érje.

Őszinte, igaz népköltészet az ilyen, ha utánzás is. A közkeserv kifejezést keres és az emlékezésben olyan szép szavakat, verstördékeket talál, melyekkel egyszer valaki a maga egyéni keservét fejezte ki. Maga az a népi ember sem tudja, kitől veszi

a vers magvát, a ki az új népdalt először dalolja. A többi, a nép, a ki felkapja s folytatja, az már egyáltalán nem gondol sem az első eredeti szerzővel, sem a másodikkal, az önkéntelen utánczóval. Így forog ma is temérdek olyan igaz népdal a nép ajkán, melynek eredetijét nem kisebb költő írta, mint Petőfi Sándor, vagy a népiességben leginkább hozzáfogható műköltők.

Hogy a magyar népdaloknak mily rengeteg része vonatkozik a katonára s a katonaéletre, azt mindenki tudja, a ki legalább tíz-húsz népdalt ismer. Azt ellenben, hogy melyik népdal mely időből való, általánosságban nehéz volna meghatározni. Némely örök emberi érzéseket kifejező népdal, azt hiszem, századokig is élél, sőt bizonyos változásokkal még tovább, szinte örökké. Hanem éppen a katona-népdalok kora valamelyest ellenőrizhető a katonai szervezetben időnként beálló lényeges változások révén. Így például mindazok a katonadalok, melyekben keserű antimilitaristikus íz van, csak olyan időkben keletkezhetnek, mikor a katonák túlnyomó részben idegenek voltak. Azok pedig, melyekben a besorozástól való félelem nyilatkozik meg, vagy a katonafogdosás régibb idejében vagy az általános hadkötelezettség behozatala óta keletkezhetnek.

Édes anyám ne féltsen engemet,
Én belüllem regruta nem lehet,
Ferencz József maga is azt mondja:
Egyes gyerek nem lehet katona.

Ezt a nem valami hősiés nótát vagy huszonöt esztendővel ezelőtt tanultam falun egy parasztleánytól. Nem is kelhetett sokkal régebben, mert a ki kezdte, már az akkor érvényben volt törvényes hadmentesítési eseteken járatta az esztét.

De milyen régi lehet az a népdal, melyben a leány azt mondja a katonának:

Hajdu volnál, szeretnélek,
Katona vagy, nem szeretlek.

Nyilván legalább háromszáz esztendőös, mikor a privilégiumaik fejében katonáskodó magyar hajduk népszerűbbek voltak, mint a még idegenekül nézett katonák. Az idéztem két sor utóbb már elvesztette eredeti értelmét, de azért bejutott

még egy ezerhétszázötvenegyben kelt népies satyrikus katonaversbe is.

A mi különben a népi gyöngébb-nem katonaelles ki-fakadásainak értékét illeti, arról is van egy régi satyrikus népvers. Abban az asszony végnélkül szidja a szegénységnek vajmi terhes katonát, de mégis, mihelyt a csárdában jobb kedvre derült, így dalol:

Jer be rózsám katona,
No, járjunk egy tánczot!
Majd a nyakadba vetek
Egy szép aranylánczot.
Heje-huja katonám,
Gyöngyvirágom, tulipám,
Édes majoránnám!

Ennek a népi asszonynak lélektana a katonákra vonatkozólag az egész magyar népé. Bizony, ha van is néha zúgolódás a katonai terhek ellen a valóságban is, a népköltészetben is, azért a magyar népnek mégsem áll senki közelebb a szívéhez, mint a katona. Most a néphadsereg idejében s különösen most a véres háború idejében még közelebb, mint valaha. S ha már eddig is gazdagok voltunk szebbnél-szebb katona-népdalokban, milyen dúsgazdagok leszünk még ezután! Hiszen itthon, a honnan «mind elvitték a legények elejét» s még a javakorbéli embereket is, a honn maradottak megrendítően nagy érzései az elmentek, részben örökre elmentek után, napról-napra termik az epedő dalokat. S termi a még szebb, mert hősiebb, ércesebb magyar katonadalokat a messzi lövészárkokban az elmenteknek minden önfeláldozásra kész, csodálatosan bátor magyar katona-szíve.

A magyar műköltészetbe a kurucz-korszak után díszes, értékes adjusztérungban rukkol be egy kedves, úri, vidám katona, Generál-Adjutáns úr Báró Amade László. Egyéb dolgaiban is jó költő, de katonaelege felülmulhatatlanul pompás verbunkosnóta:

A szép, fényes katonának
Arany gyöngy élete.
Csillog, villog mindenfelől
Jó vitéz fegyvere.

Szép élet, vig élet,
Soha jobb nem lehet.
Hopp hát jöjjön katonának
Ilyent ki szeret!

A zöld mezőn megpuskázik,
Nyer az ellenségtől.
A kvártélyban mulatozik,
Nyer a menyecskétől.
Szép élet, víg élet!
sth.

Menjünk azért seregesen,
Tartsuk meg hazánkat,
Vérrel, bérrel oltalmazzuk
Szent, szent koronánkat!
Szép élet, víg élet!
sth.

Szikrát üt a lova lába,
Nagy városon nézik,
A szép dámák és leányok
Sokszor ágyát vetik.
Szép élet, víg élet!
sth.

Ne gondoljunk a sírással
Se a pityergéssel!
Üljünk lóra, költözködjünk
Az több vitézekkel!
Szép élet, víg élet!
sth.

Prókátor függ az oldalán.
Szerencse bírása,
Becsület a törvényszéke,
Nincs apellátása.
Szép élet, víg élet!
sth.

Isten hozzád apám, anyám,
Én édes szerelmem,
Húgom, bátyám, sógor, komám! —
Avagy — jertek velem!
Szép élet, víg élet,
Soha jobb nem lehet.
Hopp, hát jöjjön katonának
Ilyent ki szeret!

— — — — —
— — — — —

Ezután egyremásra következnek a tizennyolczadik század derék magyar katonái, a kik egyúttal kitünő magyar költők is. Három olyan köztük, a kinek költői munkái ma is élvezetes eleven olvasmányok. Ezek: Báró Orczy Lőrincz generális, Gróf Gvadányi József lovas generális és Fazekas Mihály huszárfőhadnagy. Egyikük sem írt katonaverseket. Azt hiszem, Orczy és Gvadányi azért nem, mert az időszak, a tizennyolczadik század közepe tája, melyben ők éltek, szembeszökő jeleit mutatta a magyarság belső nemzetietlenedésének — s ez a baj vette igénybe az ő erős nemzeti érzésüket. Orczy főúri és magas katonai rangja ellenére a szegény parasztnéphez fordul s annak mindent eltűrő és kibíró derékségében, igénytelenségében és szüntelen munkájában talál vigasztalást. Megkapó meleg szeretet árad ki verseiből a paraszt felé, kinek:

... daróc alatt a szíve tündöklük,
Hasonló a gyöngyhöz, ki sárban feneklik.

Gyöngédség, jóság és kiméletes humor aranyozza be Orczy írását, a mikor a paraszt egyszerű, derűs családi életéről és bátor

halni tudásáról ad képet. A paraszt neki az igaz ember, a kinek lelkét nem gyötri a benső «kisbíró» s szerinte:

A szelíd s jó ember király lesz igazán,
Így emeltetik fel a füstös kaczagány.

A haza részére is az igénytelen, csöndes, biztos jólétet kéri Isten áldásául. Ő, a ki látta a rémes pusztulást háborúdúlta idegen határokon, a maga szeretett szülőföldén csak békességet, szabadságot, áldomást és bőséget akar látni mindig. Ő a bugaczi csárdának első megéneklője, melytől e kedves szavakkal búcsuzik:

Kecskeméti kenyér süljön kemenczédben,
Kőrösi bor bőven keljen a pinczédben,
Sok utas nyugodjon faladnak tövében.

Gvadányi, az egykor vitéz Hadik-huszárs, mintha soha semmiféle őse nem lett volna arezzói és firenzei talián nobile és utóbb lengyel gróf, tősgyökeres, jóízű magyar nemes úr és a nemzeti visszahatás megtestesülése az idegenszerűség ellen. Nagy tanultsága és világlátottsága erős észszel s makacsul magyar szívvel társulván, úri humorával tréfát űz ugyan a derék peleskei nótárius naiv elmaradottságából, de azért ő mégis ezt a jóakarátú igaz magyart szereti s ennek ad igazat a széllélelt akkori korcs modernekkel szemben.

Mindent összevéve, a magyar költészetben annak sok hazafias művelője között senki sem volt erősebb nemzeti érzésű ember, mint Orczy és Gvadányi, ez a két katona, — mi több: ez a két császári generális.

Fazekas Mihály is, ámbár utóbb demokrata és botanikus lett belőle, bizony katonalélek volt. A költészetének legjava is olyan, mint egy vidám, huszáros rajtaütés valamely lomha, dölyfös ellenségen. Színtiszta debreczeni magyarságán nem ejtett csorbát künn-táborozása a már akkor is művelt nyugaton. Azonban a mikor ő forgatta szablyáját Franciaországban, ott már, úgy a hogy, megvalósultak a nagy forradalom demokratikus eszméi. Ezeket az eszméket ő felvette magába s örökbecsű, mulatságos remeke, *Lúdas Matyi*, szinte demokratiai irányműnek mondható.

«Háromszor veri azt kenden Lúdas Matyi vissza», a mit

ön, tekintetes, nemes, nemzetes és vitézlő Döbrögi uram a szegény jogtalan parasztleányra rá vágatott.

Külön kiemelésre méltó nevezetes érdeme Fazekas e satyriko-humoros versének az a bravour, melylyel a népi és kónikai magyar nyelvet a lehető legtermészetesebb hexameterekbe gördíti. Ilyen is csak huszárnak juthat eszébe. Már magának az ünnepélyes classikus formának felhasználása tréfás paraszti tárgyra, oly kitünő fonákság, melyet magam részéről csak bámulni tudok. A ponyváról ismerem a nép számára magyar alexandrinusokban átfirt Ludas Matyit is. Mondhatom, az eredetinek formájával az egésznek eredeti sava-horsa is odaveszett.

Katonák örök dicsősége a magyar irodalomban s a magyar költészetben, Mária Terézia nemes testőreinek, Besse nyeknek és társainak fellépése is. Ezek a kényeztetett, selymes deli ifjak fenn Bécsben, a szép barokkstílusú testőrkaszárnnyában, a császári udvar fényében, a művelt bécsi társaság bájos hölgyei és kellemes urai közt azon gyötrődtek: mi lesz a magyar irodalomból, ha mi nem lendítünk rajta? . . . És lendítettek. Gyönyörű ez! . . . Különösen, mert arra vall, hogy a magyar lélekben éppen ott ébred fel a nemzethez való legnagyobb hűség, a hol annak örök álomba ringatásán, a legnagyobb csáb működik.

A tizenhatszadik század áthajlását a tizenkilencedikbe a magyar költészetben egy rendkívüli költőnek, egy igazi eredeti, egyéni géniusnak, Csokonai Vitéz Mihálynak elbájoló fénye ragyogja be. S ez a tündéri költő adott egy drágagyöngyszemet a magyar katonaköltészetnek is. A *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*, — ki ne ismerné ezt a verset, mely a parasztleánynak és «mozgósított» huszárszeretőjének egymástól búcsuzását a legegyszerűbb népdal hangján, de páratlan lelki finomsággal mondja el?

Estve jött a parancsolat

Violaszín pecsét alatt.

Ez a behízelt kezdő, melynél csak a vége szebb a versnek.

Csákóját könnyel öntöztem,	A lelkem is sírt belőlem
Gyáspántlikám rákötöztem,	Mikor búcsut veve tőlem,
Tíz rózsát hinték lovára,	«Isten hozzád!» — többet nem szólt,
Száz annyi csókot magára.	Nyakamba borult s megcsókolt.

A kemény huszárgyerek, a ki «többet nem szólt», nem is tudott volna többet szólni. Mert még a hadbavonuló magyar huszárnak is elszorítja a szívét meg a szavát egy: a búcsuzás szeretőjétől.

Ezenkívül tán katonaköltészetünkhöz számíthatjuk még Csokonai művei közül az ő *Békaegérharczát*, a szeszélyes, genialis paródiát is, melyben a békák és az egerek egyaránt, mint valóságos katonakarikaturák vitézkednek.

Döbrentey Gábor huszárdalai s gróf Teleki Ferencz csatadala és huszárdala szintén ebből az időszakból valók. A Teleki-féle huszárdal igen vonzóan festi a magyar katonát. Olyannak, mint a minőnek magunk is tudjuk.

~ Békés embertársát	S midőn utoljára
Soha nem bántja,	A véres halál,
Ha ellenséget lát,	Mint élte határa
Kardját kirántja,	Véle szembe száll,
S ezt is ha meggyőzi,	Mint egy igaz vitéz
Sebét bekötözi —	Bátran szemébe néz —
S üget tovább új vitéz tetre.	S üget vígan a másvilágra.

A tizenkilencedik század már oly nagyszerű felvirágzási korszaka a magyar költészetnek s ennek keretében a katona oly nagy szerephez jut, hogy tartózkodnom kell a részletezéstől. A hol már tolonganak a nagyok, elég lesz az azok közül különlegességükkal vagy óriás voltukkal kiválókról beszélnem.

E mellett a tizenkilencedik században is voltak nagy magyar költők, a kik, miután mint hivatásos katonák a hadseregben szolgáltak, letévén a kardot, a lantot ragadták fel és dicsőséges részt vettek a magyar költészet új korszakának megalkotásában. A két Kisfaludy, Sándor és Károly becsülettel eleget tévén Marsnak messze külföldi harcztereken, — hazatértek s a magyar Múza oltárán gyujtottak fényes áldozati tüzeket. És az egész nemzet áhítatra ébredt s szerette a két

Ábel-testvért, mert mindkettejük áldozatának füstje egyenesen az égbe szállt.

A tárgya szerint való magyar katonaköltészetnek ebben a században első örökbeesű kiváló alkotása Garay Jánosnak szerzi meg az irodalmi halhatatlanságot. Igenis, «vitéz Joannes Hári» az obsitos vén baka, a tőrülmetszett magyar miles gloriosus az élni fog s éltetni fogja szerzőjének nevét is, valamедdig nemzeti nyelvünk és érzésünk el nem pusztul. Mert ha még oly neveltető is az obsitos, a költő tréfásan torzító tükre annak alakjában a kedves, derék magyar katona bohóan elrajzolt képét adja vissza. Ha bolondos mesebeszéd is, a mit Hári János elmond a maga hőstetteiről, az ő képzeletében rajzó hőstettek olyanok, a minőket ő élete és vére árán is szívesen követ vala el, ha alkalma lett volna rá. Az nem igaz, hogy ő huszár volt; «de annyit emlegette és annyiszor lovát, hogy végre is huszárnak kellett hinni magát». Az nem igaz, hogy ő elfogta a Nagy Napoleont, de ő hiszi, hogy elfogta volna, ha valóban meglett volna hozzá az a villámgyors paripája, melyet csak emleget. Az nem igaz, hogy ő tárgyalt Mária Lújza császárnéval, de az igaz, hogy ha tárgyalt volna, szakasztott olyan katonához illő lovagiassággal hódolt volna a szép asszonynak, mint a hogy füllenti. Az nem igaz, hogy aztán két drága aranyóra ütötte a markát, de az igaz, hogy ha valamikor csakugyan ilyen becses zsákmányhoz jut vala, azt ragaszkodó hűségből kapitányának és hadnagyának ajánlotta volna fel. Végül az sem igaz, hogy ő látogatást tett ő felségénél a bécsi Burgban, de az a kedélyes confidentia mellett is mélységes tisztelet és rajongó szeretet, melylyel a felségnek hozzá való kegyes jóságát emlegeti, mint szent, örök igaz érzés valóban ott parázslott az ő öreg, magyar katonaszívében, — a minthogy ma is ott parázslík minden jó magyar katonáében.

Oh, a nagyokat mondó obsitos, Hári János dicsekedése nem a hazug poltroné, hanem a holtig hősi álmokat álmodó dicsvágyóé. Kómikuma afféle, mint szegény búsképű lovagé, Don Quixote-é, a ki ha Cid korában él vala, románczok hőse volna, de már a XVI. században csak tragikomikus figurává lehetett.

Mult századbéli szabadságharczunk, melynek forradalmi mellékízét teljesen elnyomja, bár tragikus végű, de fényes

katonai dicsősége, a magyar katonaköltészet újabb nagyszerű felvirágzását hozta meg.

A kisebb, de kiváló lantosok egész sora vett igaz ihletet a fellobogó magyar katonai tűz messzeragyogásából. Köztük Bajza József, — ki már előbb is meghatottan és emelkedetten magasztalta *Apotheosis*ában a dülő csaták után örökre elnyugodott hősiakat, — most a szolnoki csatában diadalmas harmadik és kilenczedik zászlóaljak vitézségét zengte. Erdélyi János, valamint Sárossy Gyula a mai világhírű «Vörös ördögök» öregapáinak, az akkori magyar huszároknak szentelt hamar népszerűvé lett verseket. Erdélyinek három rímes sora még ma is közszájon forog:

Amott jönnek a huszárok,
Gyönyörűség nézni rájuk,
A világon nincsen párjuk.

De tán még elevenebben él Sárossynak ez a két sora:

Menyecke, ha feléd huszár nyújtja száját,
Csókold meg a világ első katonáját!

Ez élő vers, mert a mit ajánl, azt úgy a huszár, mint a menyecske ma is megteszi.

Aztán megzendítik hatalmas zöngésű húrjaikat a katonákról a legnagyobb magyar költők is.

Az egyik legnagyobb magyar költő: a nép. Ennek katonaköltészete operencziás tenger, melynek nincs partja; melyben, mint már a kuruczkorszakról szólva kifejezni igyekeztem, mult és jelen hullámai egybeömlnek s melynek minden háború: tomboló, zengő, mélységeket felkavaró, új korallokat és gyöngyöket s elmerült régi kincseket felszínre vető vihar. Az volt szabadságharcunk, az ma folyó élet-halálharcunk is.

Egy másik legnagyobb magyar költő, Arany János, ki a szabadságharc viharát megélte, elmélyedő temperamentuma folytán az akkor felbuzgó tüzes katonaköltészetben csak néhány honvédelemre serkentő jó lírai verssel vett részt. Ellenben a vérző szív és könnyező szem halálosan élvezetes humorával s önmagát marcangoló satyrájával írta meg 1851-ben a *Nagyidai cigányokat*, ezt a nagyszerű és rettenetes kómikai hőskölteményt, mely zokogó kaczagás a nem rendes, nem katonai,

csak cigányosan lelkes, puskapor-elpuffogtató védelmi harcز komiko-tragédiája felett. Viszont, két évvel utóbb kelt ritkaszép kisebb epikai művében, *Keveházában*, képzeletének csodálatos történelmi reconstruáló erejével Keve hun vezér hadseregének dunai átkelését s váltakozó szerencsével folyó ütközéseit úgy festi elénk, hogy a színes, mozgalmas, erőteljes, abszolút mesteri biztossággal componált csataképen felismerjük az ősi, a régmúlt de mégis igazi rendes seregek, igazi rendes katonák összes jellemző, örök vonásait. Keve hunjai éppen olyan katonák, mint azok a magyarok, a kikről Heribald, a szent-galleni barát beszélt.

És még egy legnagyobb magyar költő: Petőfi!... Mint katonaköltő, mégis ez a mindennekfelett legnagyobb! Nem hiszem, hogy csak a magyar költészetben. A nekünk hozzáférhető világirodalomban legalább egyetlenegy sincs, a ki felérne abba a szédítő magasságba, a melyből Petőfi zengi le ránk és az egész világra a szent, költői és való igazságot:

Tiszteljétek a közkatonákat,
Nagyobbak ők mint a hadvezérek!

Nem is említem fel még címek szerint sem Petőfi egyéb remek katonai és harci verseinek egész sorozatát. Felesleges volna. Hiszen Petőfi verskötetének épp úgy meg kell lenni minden háznál, mint a bibliának — s így elég azt ajánlanom, hogy a mai komor háborús időben olvassassa minden magyar mindkét könyvet mennél szorgalmasabban. Sok vigasztalást, bátorítást s ha úgy fordul: mindenre elszántságot fog azokból meríteni.

Hanem egy Petőfi-verset, egy extatikus, igazi magyar katonalelket lehelő harci versét, a *Csatadalt* mégis ki kell emelnem, mint legremekebbet a remekek között. Avagy zengett-e már vers valaha is a világon fenségesebb katonai becsületet és önfeláldozást, mint ezt:

Véres a föld lábam alatt,
Lelőtték a pajtásomat.

Előre!

Én se leszek rosszabb nála,
Berohanok a halálba —

Előre!

Ha lehull a két kezünk is,
Ha mindnyáján elveszünk is:

Előre!

Hogyha el köll veszni, — nosza,
Mi vesszünk el, ne a haza!

Előre!

Ez után a magas hang után már csak egyetlenegy katonás verset tudok a magyar költészetben, mely megbírja a földézését. Nemcsak megbírja, hanem tartalmi igazságánál s drámai formája páratlan tökéletességénél fogva csak más, de nem kisebb hatást tesz lelkünkre, mint Petőfié. A vers Gyulai Pál *Hadnagy uram*-ja. Tizenkét rövid sor az egész, de többet mond, mint egy-egy tizenkéténekes hősköltemény. Tizenkét sor, mely a nagy költők közé emeli íróját, a ki azokhoz sok egyéb költői, irodalmi és emberi érdemével is igen közel jutott.

— Hadnagy uram, hadnagy uram! — Hadnagy uram, hadnagy uram,
 «Mi bajod van, édes fiam?» El ne essék itt az útban!
 — Piros vér hull a mentére. «Bele botlám egy nagy kőbe,
 «Ne bánd, csak az orrom vére.» Szuronyt szegezz és — előre!»

Megy a honvéd, áll a hadnagy,
 Mély sebében összeroskad.
 — Hadnagy, uram, hadnagy uram!
 «Csak előre, édes fiam!»

«Csak előre, édes fiam!»... Hány mély sebben összeroskadó becsületes, bátor hadnagy uram kiáltja ezt végső lehelletével ma is, szuronyszegezve rohanó katonáinak! És hány kiáltotta már ezer esztendő minden véres harcain keresztül!

De, Istennek hála, sohasem kiáltotta, ma sem kiáltja hiába! A mi katonáink ama hadnagyok szavára, a kik nem a maguk életével törődnek, hanem a nemzetével, mindig előre mentek, ma is előre mennek.

Hiszen csakis azért él még nemzetünk s csakis azért fog megélni ezután is, mert a magyar katona sohasem volt s ma sem más a valóságban, mint a milyen a katona a magyar költészetben.

KOZMA ANDOR.

A BÉKEMOZGALMAK ÉS A VILÁGHÁBORÚ.

Első tekintetre merészségnek látszik, békemozgalmakról beszélni, mikor a háború tetőpontját érte el, s izgalmai egészen hatalmukba kerítették idegeinket. Valójában mégsem az, sőt a mostani időpont talán legalkalmasabb erre. Mert most áll legélesebben előttünk az a kérdés, hogy az a hatalmas mozgalom, a melynek célja a háború okait, s magát a háborút is lehetőleg elhárítani, miért nem tudta megakadályozni a mostani háborút, mit várhatunk tőle a háború alatt, s mit annak befejezése után? És meggyőződéseim szerint ennél fontosabb kérdés nincs is. Mert az emberiség nem az öldöklő háborúban, hanem a békés együttlétben tölti be rendeltetését, a békemozgalmak pedig épen ezt a békés együttlétet kívánják megteremteni.

A kérdéssel minden időben sokat foglalkoztak, de sohasem annyit, mint a mult század közepétől kezdve a mostani háború kitöréseig.

A mult század közepétől, főleg azonban utolsó évtizedétől kezdve, a most dúló borzalmas háború kitöréséig két irányzat vált uralkodóvá a világpolitikában. Az egyik kölesönös megértéssel és megfelelő jogintézményekkel törekedett a nemzetközi érintkezést biztosabbá, az államok békés együttlétét lehetővé tenni. A másik folytonos fegyverkezéssel, a hadseregek létszámának folytonos emelése, s fegyverzetük tökéletesítése által kívánta az államok létét, fejlődését minél biztosabb alapokra fektetni.

Nem mondhatnám, hogy ez a két irányzat céljaiban merőben ellentétes lett volna. Mert voltak államok, a melyek nem azért fegyverkeztek folyton, hogy másokat támadjanak, hanem a szüntelen hadikészülődéssel járó terheket épen a béke fentartásáért vállalták magukra. Úgy ítélték meg a helyzetet.

hogy saját békés fejlődésüket, s az általános békét akkor biztosítják leghatályosabban, ha meg is van a készségük, hogy diadalmasan tudjanak mellette síkraszállani. A hármasszövetséghez tartozó államok voltak ennek az irányzatnak hívei. A hármasszövetség békeszövetség volt, a mely soha sem gondolt támadásra, hatalmas fegyvereivel csak a békét kívánta szolgálni. Ma, midőn a legnagyobb világtörténelem készül, senki sem vállalkozhatik a tárgyilagos történetíró szerepére, én sem teszem. Annyit azonban mégis mondhatunk, s nyugodt lelkiismerettel várhatjuk a történelem ítéletét, hogy mikor majdnem minden fillérünket a fegyverkezésre fordítottuk, senkit sem akartunk támadni, hanem csak a saját biztonságunkról kívántunk gondoskodni. Mi nem voltunk ellenségei a békés irányzatnak sem, sőt minden békemozgalomból bőségesen kivettük részünket, minden nemzetközi jogintézményhez a béke biztosítására hozzájárultunk, csak a fegyvert nem akartuk eldobni kezünkől, mert láttuk, csallhatlan jelek mutatták, hogy ellenségekkel vagyunk körülvéve, a kik csak az alkalmat várják, hogy minket megtámadhassanak.

A mostani háború igen könnyen azt a meggyőződést keltethetné bennünk, hogy a két irányzat közül az utóbbi lett győztes, s hogy a békés irányzat elbukott. Bizonyára sokan vannak, a kiknek ez a meggyőződésük, a kik elveszítvén csekély hitüket a békemozgalomban, mindennél világosabban látják bebizonyítva, hogy csak néhány, az igazi életet nem ismerő szobatudós és publicista ábrándozásáról volt szó, a mely fölött az események napirendre tértek. A háború már nagyon sok pusztítást okozott és bizonyára még sokat fog okozni. Ezek közt a legnagyobbak egyikének tartanám, ha ez a nézet szélesebb körökben verne gyökeret, mert lerontaná azt a hitünket, hogy az emberiség magasabb erkölcsi eszmék befogadására képes.

A mostani háború nem jelenti a békemozgalom bukását. Áldásos hatásaikat érezzük a háború alatt és szebb jövő vár reájuk a háború után. Főcélom, épen erre ráirányítani a közönség figyelmét. Midőn most a világ legműveltebb népei vak szenvedélytől elfogult lélekkel egymás életére törnek, az egyetlen megnyugtató gondolat, hogy az a sok önzetlen fáradozás, a melyvel amnyi kiváló elme és nemes szív az emberiség er-

kölcsi közösségét szorosabbra törekedett fűzni, nem veszett kárba.

A békemozgalmaknak ugyanaz a sorsa, mint minden nagy eszméé, mikor először feltűnik: félreértik. S épen ez oka annak, hogy nehezen tudnak tért hódítani. A békemozgalmak nem kívánnak örökbékét. A háború is az emberi természet egyik nyilatkozása, a melyet teljesen elhárítani alig lehet. A békemozgalmak csak arra törekeshnek, hogy a háború okai ritkábbak legyenek, s minél kevésbbé kerüljön a sor háborúra. Úzéljuk tehát a békés megértés szellemét megteremteni, s oly nemzetközi jogintézményeket létesíteni, a melyek a fegyveres mérkőzéseket lehetőleg elhárítják. Ezen jogintézmények közt a legfontosabb a nemzetközi bíraskodás. Ha ezt sikerül megteremteni, akkor elérhető a békemozgalmak legfőbb célja is, a fegyverkezés korlátozása. Minthogy azonban ezek az eszmék egyhamar alig valósíthatók meg teljesen, a békemozgalmak még egy más célú is tűztek ki maguk elé: enyhíteni a háború borzalmait. Ha a háború már kitört, az minél kevesebb szenvedéssel járjon a hadviselőkre és az emberiségre. Ha ezt a kettős céljukat átértjük, nemesen gondolkodó ember alig lehet ellenségük. Nem megvalósíthatlan, utopistikus programot tűznek ki maguk elé, hanem a leggyakorlatibb és egyben a legnemesebb célokat szolgálják.

A békemozgalmak különféle utakon kívánták céljaikat elérni. Egyesületek, hivatalos és nem hivatalos congressusok, s hatalmas irodalom terjesztették a békés megegyezés eszméjét. Mindezekről most természetesen nem lehet szó. Talán csak azt említhetném fel, hogy a békés megértés annyi szála még soha sem szövődött államok és nemzetek közt és soha sem volt oly sűrű az érintkezés közöttük, mint a legutóbbi időben, úgy hogy annál fájdalmasabban érint az a mélységes szakadás, a melyet közöttük a háború előidézett. De különösen elszomorító, hogy ezt a szakadást azok a nemzetek idézték elő, a melyek a békemozgalmak leglelkesebb híveinek mutatkoztak.

A békemozgalmak legértékesebb eredményei: a hágai békeconferenciák és az ezeken kötött békeegyezmények. Gondolatmenetemet most csupán ezekhez kívánom fűzni.

Midőn 1899 május 18-án 26 állam képviselői az első béke-

conferentiára Hágában összeültek, az egész világ, kivéve néhány békebarátot, a legnagyobb kétkedéssel nézett a tanácskozás kimenetele elé. Annál nagyobb volt a meglepetés, midőn látták a fényes eredményt, a melylyel a conferentia végződött. Midőn pedig 1907 június 15-én a második békeconferentia ült össze, ugyancsak Hágában, a bizalmatlanság iránta már nem volt oly nagy. Most már 44 állam vett részt a tanácskozásokon, s az eredmény is gazdagabb, mint az első conferentiáé.

Az első békeconferentia a békemozgalmak összes törekvéseit felvette programjába, a fegyverkezés korlátozását, habár egyelőre csak igen enyhe formában és a nemzetközi bíráskodást is.

Az általános leszerelés azonban nem vezetett megoldásra. A conferentia csak egy elvi kijelentésben tudott megállapodni. Kimondotta: «hogy a hadügyi kiadások csökkentése, melyek most az egész világot terhelik, az emberiség erkölcsi és anyagi jólétének gyarapítására nagyon is kívánatos».

Előre volt látható, hogy még a legbékésebb államok is, mint Magyarország, Ausztria és Németország, mindaddig nem tehetik le a fegyvert kezükből, míg azok az ellenséges áramlatok, a melyek létüket és békés fejlődésüket veszélyeztetik, meg nem szűnnek. S ezek az első conferentia után nemcsak, hogy nem szűntek meg, hanem hevesységük egyre fokozódott. Midőn a második békeconferentia összeült, a fegyveres béke szüksége iránti meggyőződés már annyira általános volt, hogy a lefegyverzés kérdését a tanácskozás programjába fel sem vették. Angolország képviselője programmon kívül mégis felvetette, mire a conferentia megismételte az első alkalommal hozott elvi határozatát. Mind a két conferentia, hivatalosan is, békeconferentiának nevezte magát, de a lelkekben mégis csak ott rejtőzött az érzés, hogy a fegyver a legerősebb békebiztosíték — legalább az akkori viszonyok közt — a melytől egy állam sem foszthatja meg magát.

Ha pedig a békeconferentiák positiv eredményeit nézzük, ezekben ugyan a békemozgalmak több programmpontját találjuk megvalósítva, de azért itt is észrevehetjük, hogy a háború gondolata uralkodott a lelkeken. A második békeconferentián 13 egyezményt kötöttek, s egy nyilatkozatban állapodtak meg.

Az egyezmények közül csak kettő szolgálja a békés nemzetközi érintkezést: az I., a mely a nemzetközi összeütközések békés elintézéséről szól és a II., a mely szerződési kötelezettségek teljesítése céljából az erőszak korlátozásáról rendelkezik. Ezekhez sorozható némileg még a XII., a mely egy felsőbb zsákmánybírószágot szervez, ez azonban már háborús viszonyt tételez fel. A többi egyezmény, valamint a nyilatkozat is, már a háborús viszony szabályozásával foglalkozik. Ezen egyezmények legnagyobb részét a magyar törvényhozás is törvénybe iktatta az 1913: XLIII. t.-cz.-ben.

Habár a békés nemzetközi érintkezésre vonatkozó egyezmények száma csekély, jelentőségük mégis alig becsülhető meg eléggé. A nemzetközi jog újabb korszakát számítjuk ezen egyezményekről. Vezérlő gondolatuk a nemzetközi bíraskodás szervezése és kiterjesztése minél szélesebb körre, hogy ekként az államok közti összeütközések fegyver helyett bírói szóval nyerjenek kiegyenlítést. Az elért eredmény a békebarátoknak ugyan nagy csalódást okozott, de így is meg lehetünk vele elégedve, mert messze meghaladja azokat a várákozásokat, a melyeket a nemzetközi bíraskodáshoz még csak két évtizeddel ezelőtt fűztünk.

Legnagyobb előnyét abban kell keresnünk, hogy a jog eszméjét teszi uralkodóvá az államok közti vitákban. A mint rendes állami élet csak akkor kezdődött, mikor a jog általános uralomra tudott jutni, épúgy az államok léte is az által nyert biztosabb alapot, hogy a jogot fogadták el vitáik elintézésében irányadónak. Ebben egyébiránt korunk állami és jogi életének egyik igen szép jellemvonása nyilatkozik meg. A mai államok belső életét teljesen, minden ízében áthatja a jog gondolata. Minden életviszony számára a magán- és büntetőjogtól kezdve a közigazgatásig a legteljesebb jogvédelmet törekeshetnek nyújtani. Mindenki és minden körülmények közt álljon bírói jogvédelem alatt. Ez az eszme ime már áthatott a nemzetközi térre is, az államok egymáshoz való viszonyára. Az államok vonatkozásaiban ne az erősebb hatalmi szava, hanem a jog parancsa legyen a cselekvés szabálya. És bármily szerény köntösben jelenik is meg ez az eszme, alig lehet kétségünk, hogy idővel nagy átalakító hatással lesz a nemzetközi életre.

A hágai békeegyezményben szabályozott nemzetközi bírászkodás azonban még nagyon kezdetleges, mert nem kötelező és nincs teljesen kifejlett bírósági szervezete, azaz nincs oly bírósága, a mely állandóan alkalmazott bírákból alakulna és folytonosan működne. Az állam igazságszolgáltatása akkor válik teljessé, midőn ellenmondást nem tűrve, mindenki alája van rendelve és midőn állandó bíróságok útján folytonosan működik. Ezt a hágai békeconferenciák a nemzetközi bírászkodásnál nem sikerült elérni.

A tanácskozásokon a kötelező nemzetközi bírászkodást, most csak ezt óhajtom érinteni, behatóan tárgyalták, sok érvet hoztak fel mellette, de az eszmét nem tudták győzelemre vinni. Az önhatalom eszméje itt erősebb volt, mint a jogé. Ez mindig így van, valahányszor nincs biztos kilátás arra, hogy a hozandó bírói határozatban a jog eszméje fog megnyilatkozni. A sok nehézséget, a mely ezen pont körül támadt, mesteri szövegezéssel a 38. §. törekszik leküzdeni, a mely, miután a kötelező bírászkodás már nem volt elérhető, az államoknak jogi kérdésekben a nemzetközi bírászkodást, mint leghatályosabb és legmegtámasztottabb módszert melegen ajánlja. A kötelező nemzetközi bírászkodás iránti rokonszenvüket csak egy elvi kijelentésben fejezték ki a békeconferenciák.

De ha sikerült volna is a kötelező nemzetközi bírászkodást az egyezménybe beiktatni, ez nem lett volna elérhető kivétel nélkül minden ügyben. Ez a kérdés annak megvilágítására, hogy a mostani háború megindítása mennyiben igazolható, igen nagy fontossággal bír, s azért különös figyelmet is igényel.

A bírászkodás alapeszméje a jog kiszolgáltatása, dönteni a fölött, hogy kinek oldalán van a jog. Azonban vannak ellentétek, a magánéletben is, de különösen az államok viszonyában, a melyeknél a jog egyáltalában nem játszik szerepet, hanem a melyek hatalomvágyból, érvényesülési törekvésekből, pusztán érdekek összeütközéséből fakadnak, a melyeket ennél fogva bírói szóval kiegyenlíteni nem is lehet. A hágai egyezmények ilyen kérdéseknek bírói úton való eldöntését nem is vették észélba, miután, mint említém, a jogot tették az elbírálás alapjává. A mostani háborút megelőző ellentéteknek is legmélyebb okai nem a jog, hanem jogilag nem értékelhető ha-

talmi szempontok. Ezt tehát még a legfejlettebb nemzetközi bíraskodás sem tudta volna elhárítani.

De még jogi kérdésekben is a bíraskodás az államok életében sok nehézségbe ütközik. Induljunk ki ezen a ponton is az állami igazságszolgáltatásból. Mint láttuk, az állam nem engedi meg, hogy igazságszolgáltatása alól bárki is kivonja magát, de azért az önhatalmat szükség esetében saját igazságszolgáltatása mellett is eltűri. A magánéletben gyakran előfordul, hogy önhatalomhoz vagyunk kénytelenek folyamodni, mint-hogy az állam nem mindig képes nekünk jogvédelmet nyújtani. Annál sűrűbben fordulhat ez elő egy még csak kialakulóban levő szervezetben, mint a minő az államok közössége a nemzetközi jog uralma alatt. Ebben a szervezetben ma még elérhetetlen kívánság, hogy az államok ne csak elismerjék a kötelező nemzetközi bíraskodást, hanem azt kivétel nélkül minden ügyben ismerjék el. Belátta ezt az első hágai békeconferentia elé terjesztett orosz javaslat is, s oly kérdések gyanánt, a melyek kiveendőek a kötelező nemzetközi bíraskodás alól az állam vitális érdekeit, s a nemzeti becsületet jelölte meg. Ezen a nyomon halad az 1903 október 14-én Franciaország és Anglia közt létrejött külön szerződés is a választott bíraskodás tárgyában. Ez a szerződés, ha a diplomatiái tárgyalás nem vezet eredményre, a választott bírói eljárást kötelezővé teszi, de mégis kiveszi alóla azokat a kérdéseket, a melyek a szerződő államok vitális érdekeit, függetlenségét, becsületét, vagy pedig más államok érdekeit érintik. És ezóta a békebarátok lelkes táborának számos ellenvetése ellenére uralkodóvá vált a felfogás, hogy a nemzetközi bíraskodás, ha még kötelező is, nem terjedhet kivétel nélkül minden ügyre.

De mind ennél világosabban bizonyítja, hogy mennyire kivihetetlen a minden ügyre kiterjedő kötelező bíraskodás, az az elvetemült orgyilkosság, a mely a mostani háború kitörésének közvetlen okául szolgált, ha azt mint jogkérdést is fogjuk fel. Szerbia pártfogása mellett gyilkosok orvul rátámadnak Magyarországon trónjának örökösére és megfosztják életétől. A hivatalos vizsgálat kiderítette, hogy ez a rémes cselekedet csak egyik részlete volt egy messze elágazó összeesküvésnek, a melynek minden szerbországi hivatalos tényező és ú. n. hazafi

a részese volt, s mely nem kevesebbet tűzött ki céljául, mint azt, hogy a kettős monarchia területi épségét megcsorbítsák. Ez a merénylet a nemzet vitális érdekeit, létét és becsületét szívéen találta. De ez még nem volt elég. Az orgyilkos népnek csakhamar igen magas pártfogói akadtak. Közéjük szegődött az az ország is, a mely közismert kényességében másfél évtizeddel ezelőtt még a diplomatiái összeköttetést is megszakította Szerbiával, mikor királyi holttesteken át jutott trónjára mostani királya, s a melynek lapjai trónörökösünk meggyilkolása után úgy írtak a szerbekről, mint Európa gyülevész népéről, a melyet Európából ki kellene seprűzni. A hangulat azonban csakhamar megváltozott, s egy hatalmas szövetség szállt síkra a királygyilkosok védelmére.

Magyarország és Ausztria épen az utolsó évtizedben Szerbia ellen az angyali türelem próbáit állották ki, a melyet a kevésbbé beavatottak már-már inkább gyengeségnek, mint az erősebbhez illő elnézésnek voltak hajlandók tekinteni. Megengedtük, hogy két évvel ezelőtt területe majdnem megkészsereződjék, azt híven, hogy megtér, minden munkásságát népe boldogítására fogja fordítani. És ekkor nagyzási mámorában hálából gyilkos kezét emelte fel trónunk örököse ellen. Lélektanilag lehetetlenség volt az ügyet bírói eljárás tárgyává tenni. Az önvédelem és önfentartás ösztöne, a mely minden élőlényben megvan, hajtott minket, hogy saját kezünkkel toroljuk meg azt a sok gyalázatot, a mely minket egy jelentéktelen kis állam részéről ért. Lehetetlenség volt ez jogilag is. Mikor több hatalmas állam a gyilkosok pártjára állott, alig kaphattunk volna bíróságot, a melyben megnyugodhattunk volna. De a nemzetközi jognak nincs is az a hatálya, hogy bármely nemzetközi bíróság minket kellően megvédhetett volna. A nemzetközi bíraskodás nem büntető igazságszolgáltatás, nemzetközi bíróság nem ítéltet nemzetközi bűncselekmények fölött, a melyeket államok más államok ellen követnek el, s nem szabhat ki értük büntetést. Már pedig Szerbia bűneiért a legsúlyosabb büntetés jár, a melyet önmaguknak kell kiszabnunk és végrehajtanunk. Hiába, ha a jogrend megtagadja a szolgálatot, csak az önhatalom veheti át az uralmat. Bármily magasztos is a jog eszméje, bármily rajongó tisztelet töltse is

el lelkünket az igazságszolgáltatás intézményei iránt, a bíró keze nem védhet meg mindig. Nem különösen az államok életében, a hol az egyéni szempontok még nagyobb szerepet játszanak, mint a magánéletben, s a hol, mint már érintettem, az igazságszolgáltatás csak a fejlődés alsó fokán áll még.

A hágai békeconferentia tanácskozásainak rendkívül tanulságos jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy a békemozgalmak két legfontosabb pontja: a fegyverkezés korlátozása és a kötelező nemzetközi bíráskodás körül Oroszország és Németország közt volt a legnagyobb ellentét. Míg Oroszország, a melytől egyébiránt az első békeconferentia eszméje is kiindult, világuralmi törekvéseiben már évszázadok óta az európai béke legveszedelmesebb tényezője, a programmba felvette a fokozatos lefegyverzést és a kötelező nemzetközi bíráskodást, addig Németország volt az, a melynek pedig, mint mindenki tudhatja, semmi területszerzési szándékai sem voltak, ellenezte leghevesebben mind a kettőt. Mostani hangulatunk nem épen alkalmas arra, hogy ítéletet mondjunk a nagyon radícális orosz programm őszinteségéről. Hogy azonban Oroszország cselekedetei programmjával merő ellentétben állottak, azt a legutolsó tizenöt év története eléggé bizonyítja. Ámde ez az eredményen mit sem változtat. A nemzetközi bíráskodás az a kezdetleges formája is, a melyet a hágai békeconferentiák létrehoztak, az államokat mégis némi szervi kapcsolatba hozta, s a nemzetközi jogot kiemelte addigi szervezetlen állapotából. Ez már magában véve is nagy eredmény.

A nemzetközi bíráskodás a nemzetközi viszályok békés elintézésének nem az egyedüli eszköze. Ilyenek még a jó szolgálatok, a közvetítés és a vizsgáló bizottságok is. Ezekről ma még vázlatosan sem áll módomban szólni. Az első kettőről csak annyit kívánnék megjegyezni, hogy a hágai békeegyezmény nekik különösen az által juttat nagy szerepet, mert az államok vállalták a kötelezettséget, hogy mielőtt fegyverhez nyulnak, a jó szolgálatot vagy a közvetítést igénybe veszik és kijelentették, hogy egyik állam sem fogja kevésbbé barátságos beavatkozásnak tekinteni, ha valamely nem érdekelt állam jó szolgálatát vagy közvetítését felajánlja. Ezek a módzatok oly kérdésekben, a melyek nem jogi, hanem csak hatalmi és

érdekkérdések s a melyek már ezen természetüknél fogva kevésbé alkalmasak bírói eljárásra, az államoknak megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek; a fenyegetett béke fenntartásának, ha pedig a háború már kitört, a béke helyreállításának leghatályosabb eszközei. A vizsgáló bizottságok pedig a nemzetközi bíraskodás pótlására szolgálnak, sőt azt is mondhatnám, hogy nem egyebek, mint egy alsóbb fajta nemzetközi bíraskodás. A vizsgáló bizottság ugyanis csak tényeket derít ki, de a jogi kérdést nem érinti. Az államok érintkezésében azonban sokszor épen a jogi kérdés szokott nehézségeket okozni, ilyenkor a vizsgáló bizottság kitűnő szolgálatokat tehet, sőt már tett is.

A béke fenntartásának ezen eszközei, a melyeket nagy részben a hágai békeconferentiák létrehozta és tovább fejlesztettek, a mostani háború kitörése előtt igen nagy szolgálatokat tettek az emberiségnek. Vannak a legutóbbi két évtized történetében meg nem vívott háborúk is, nagyarányú nemzetközi összeütközések, a melyek más körülmények közt háborúra vezettek volna, de a melyek nem utolsó sorban a békemozgalmak szellemének kiegyenlítő hatása alatt békés elintézésrel nyertek véget. Hogy csak néhányat említsek, az orosz-japán háború idejében 1904 október 21-én a keletázsiai vizekre hajózó orosz flotta Hull mellett, az úgynevezett doggerbanken összelődözött angol halászbarkákat, japán hajóhadnak nézvén azokat. Éles összeütközés támadt, a háború alig látszott elkerülhetőnek, míg végül a felek vizsgáló bizottság kiküldésében állapodtak meg, a melynek megállapításában mind a két fél megnyugodott. 1905 márczius 31-én nagy összeütközés támadt Németország és Franciaország közt a Maroccó-kérdésben, a mely azonban az 1906. évi algecirasi egyezményben nyert békés megoldást. 1911 július havában újabb összeütközés támadt közöttük Maroccó miatt, a mely a berlini meg egyezésben nyert szerencsés befejezést. Norvégia elszakadása Svédországtól is 1905-ben háború nélkül bonyolódott le. Fel-említhetném még Bosznia-Hercegovina annexióját és még több más mindnyájunk emlékezetében levő újabb világeseményt, a melyek a nélkül bonyolódtak le, hogy a nagyhatalmak közt háborút idéztek volna elő.

Fentebb már kiemeltém, hogy a hágai békeconferenciákon a háború gondolata uralkodott. A háború borzalmainak enyhítésére kétségkívül többet tettek, mint a béke biztosítására. De ezzel a béke eszméjének is szolgálatot tettek. Hogy ennek jelentőségét jobban tudjuk felfogni, állítsuk egymással szembe a háborút és a jogot.

Háború és jog merőben ellentétes állapotok. A jog conservativ tényező az emberek életében. Célja mindazokat, a kik kötelékéhez tartoznak, megvédeni és boldogulásukat biztosítani. Nem lehet feladata kötelékéhez tartozó bármely tagját, addig, míg ahhoz tartozónak elismeri, megsemmisíteni. Ezzel szemben a háború destruktiv tényező az emberiség életében. Célja, támadás vagy védelemképen, megsemmisíteni, vagy legalább ártalmatlanná tenni azt, a ki reánk káros. Ekként a jog és a háború merőben ellentétes életviszonyok. Szorosan véve ellenmondás, beszélni a háború jogáról. A kit meg akarunk semmisíteni, azzal szemben csak a megsemmisítés lehet a cél, ott nem lehet feladatunk olyan törekvés, a mely az ő javát előmozdítani akarja. Egészen más kérdés az, a melyet azonban nem óhajtok bővebben vizsgálni, hogy a háború mennyiben jogosult, helyesebben: erkölcsi szempontból mennyiben indokolt. Vannak jogosult, sőt szükségszerű háborúk, de a történelem tud sok olyan háborúról is, a melyek a legalacsonyabb okokból fakadtak. Most azonban nem erről van szó, hanem csak arról, hogy ha a háború már kitört, az nem tölti be azt a szerepet, mint a jog. Régebben a háború megsemmisítő, pusztító hatásainak semmi korlátja sem volt. Nem volt az az eszköz, a melytől a cél elérésére visszariadtak volna. De a cultura idővel itt is megtette a magáét, s a háborúnak határokat szabott, meddig terjedhet a megsemmisítés; meghatározta az eszközöket, a melyek a megsemmisítésre felhasználhatók. Ha már nem lehet az emberi természetet megváltoztatni és a háború okait megszüntetni, akkor a háború megsemmisítő hatása ne terjedjen tovább, mint ezt célja multhatatlanul megköveteli és ne használjon fel olyan eszközöket, a melyek fölösleges szenvedéseket okoznak. A humanus háború a magas cultura eredménye, azt is mondhatnám, bár ellenmondásnak látszik, culturívmány.

A hágai békeconferentiák itt is nagy eredményeket értek el. Megalkották a szárazföldi és tengeri háború codexeit, s ezzel a béke eszméjének is megbecsülhetetlen szolgálatokat tettek. Különösen a második békeconferentia volt ebből a szempontból rendkívül sikeres. Legjelentősebbeknek azon egyezményeiket tartom, a melyek még a háborúba is törtek utat a jog eszméjének. Mint említém, jog és háború ellentét, ki nem egyenlíthető fogalmak. Ha azonban sikerül megszabni a határokat, a meddig a háború megsemmisítő hatása terjedhet, akkor ezeken a határokon túl azonnal megkezdődik a jog fentartó és védő uralma. Az egyik egyezmény kimondja, igaz, hogy csak mellékesen, s épen ez csökkenti értékét, hogy az ellenség polgárainak háborúban is megadandó a jogvédelem és tiszteletben tartandó a magántulajdon. A háború az egyik államnak a másik ellen irányuló megsemmisítő actiója, békés polgárokat és jogaikat a megsemmisítés ne érje. Az egyezmény oly nagy súlyt fektet ennek a megállapodásnak tiszteletben tartására, hogy minél szélesebb elterjesztését a hadseregek katonái közt is elrendeli. Rendkívül értékes és szinte egyedül álló jelenség a háborúk történetében, hogy a XII. egyezmény bíraskodást is szervez a háború tartamára. Felállítja a felebbezési zsákmánybíróságot, a mely a zsákmányoló állam bíróságai által hozott ítéleteket a zsákmányolás jogossága kérdésében felülbírálja. Az igazságszolgáltatásnak nagy diadala ez. Mert világosan mutatja, hogy a bíraskodás eszméje oly mély gyökereket vert a lelkekben, hogy még a háború réme sem tudja teljesen elnyomni. Figyelemreméltó ez azért is, mert most először szerveztek felebbezési bíróságot az államok bíróságai fölött, a minek bizonyára messzebbmenő következményei is lesznek a nemzetközi bíraskodás jövőjében. De valamennyi közt legértékesebb a genfi vöröskereszt-egyezmény tökéletesítése és kiterjesztése a tengeri háborúra is. Ha átlapozzuk a régibb háborúk krónikáit és olvassuk azokat a szívettépő szenvedéseket, a melyeket a háborúban megsebesült katonáknak el kellett viselniök, látjuk csak, hogy mily megbecsülhetetlen jótéteménye a vöröskereszt az emberiségnek. Az eredeti genfi egyezményt 1906 július 6-án új egyezmény-nyel pótolták, s ennek tökéletesített megállapodásait terjesztették ki a tengeri

háborúra. Ez az egyezmény minden intézmény közt, a mely a háború szenvedéseinek enyhítésére létrejött, a legértékesebb.

És ha igen nagy haladásnak tekintjük is, hogy a jog uralma behatolt még a háborúba is, ne lepjen meg, ha más oldalról azt látjuk, hogy ezt az uralmat mégis gyakran elnyomják a háború pusztításai. Ebben a háborúban mennyit olvastunk már ellenségeink barbárságáról, a melyvel a magántulajdon ellen törtek. Hányszor kellett már a legnagyobb felháborodással tapasztalnunk, hogy a hágai egyezmények által tiltott fegyvereket használtak. És mennyi felháborító sérelem esett részükről a vöröskereszt intézményén. A jog béke idejében is csak küzdelmek árán érvényesül, midőn pedig minden feltétel megvan arra, hogy megvalósuljon. Annál nehezebb érvényesülése oly körülmények közt, a melyek a jogrenddel a legmerevebb ellentétben állanak. Igen nehéz feladat a jogot beültetni a pusztítás talajába és még nehezebb megvalósulását ebben a talajban biztosítani. Ez a hadakozókban nagy lelki emelkedettséget és magas műveltséget tételez fel, a melyek sokszor hiányzanak bennük, mint ezt minden jobbérzésű ember nagy szomorúságára, ebben a háborúban ellenfeleinkben is tapasztaltuk.

Ezek a jelenségek azonban ne téveszszenek meg ítélkezésünkben. Már az, hogy a hágai békeconferenciák a hadviselés szabályait nagy részletességgel megállapították, fog mérséklőleg hatni a hadviselő felek szenvedélyeire ebben a háborúban. És a sebesültek gondozására fennálló intézmények sem fogják eltéveszteni jótékony hatásukat. Itt nyilatkozik meg a békemozgalmaknak, de különösen a hágai békeegyezményeknek, megbecsülhetetlen jótékony hatása a mostani háborúban.

És ha most fejtegetéseimből a végső eredményt akarjuk levonni, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a békemozgalmak, de különösen a hágai békeconferenciák, ugyan már szép sikereket értek el, hogy azonban ezek inkább csak féleredmények. Ha pedig ennek okait keressük, ismét azt találjuk, hogy teljes siker a békemozgalmakhoz azért nem fűződhetett, mert, legalább Európában, hiányoztak feltételei. Egyik kézben pálmával, a másikkal fegyverrel nem lehet teljes sikerű békeactiót kifejezni. A békemozgalmak, mint ezt a hágai békeconferenciák eredményein láttuk, túlnyomó részben abban állottak, hogy a

háború borzalmai enyhüljenek és csak kisebb részben abban, hogy összeütközések békés úton nyerjenek kiegyenlítést, pedig az igazi cél mégis csak ez volna. Ez azért nem lehetett más-kép, mert, mint említém, hiányoztak a hozzávaló feltételek.

Békemozgalmak csak oly államok közt vezethetnek teljes sikerre, a melyek mindegyike őszintén akarja a békét, a melyek közt egy sincs, a mely hol nyíltan, hol titokban a másik életére tör, a hol becsületes munkájuk által felfelé törekvő államokat a többiek kaján irigysége nem akarja megfosztani munkájuk gyümölcsétől. Pedig Európában már majdnem fél század óta ezek az indulatok voltak több államban uralkodók. Ezek már eleve kizárták a békemozgalmak teljes sikerét. Midőn nap mint nap attól kellett tartani, hogy Európa lángba borul, a békemozgalmaktól nem lehetett teljes eredményt várni. Tartós és nagy sikerű békemozgalmakra a talaj Európában még nem volt előkészítve, s azért csak félsikerre vezethettek.

A mai háború izgalmai a külpolitikai helyzet ismeretére mindnyájunkat sokkal jobban megtanítottak, semhogy bővebben is kellene vázolnom. Csak néhány legjellemzőbb vonásra szorítkozom.

Magyarországnak és Ausztriának régi haragosa Oroszország, egyszerűen azért, mert útjában állunk. Oroszországban épen olyan jól tudták, mint a hogyan nálunk is közismert volt, hogy hódítási terveink nem voltak. Egyedüli célunk a belső consolidatio volt. És mégis Oroszország folyton ellenünk tört. Bennünk látta akadályát annak, hogy a szlávság Európában uralomra jusson és hogy a Földközi-tengert hatalmába kerítse. De haragosa lett Németországnak is, a mint a német egység létrejött. Régóta baráti viszonyt tartott fenn Poroszországgal, míg ez ellentétben állott a többi német államokkal. Neki kedves volt egy gyöngye Németország, de nem az egy erős. A közös sors létrehozta köztünk és Németország közt a szövetséget. Franciaországot a revanche eszméje hevítette, s kiüríthatlan gyűlölete Németország ellen meghozta a francia-orosz szövetséget, a melyhez fogható természetellenes politikai szövetség még alig létezett. Angliát pedig az egységes Németország fellendülése, tengeri haderejének hatalmas megnövekedése, a német ipar és kereskedelem óriási térhódítása tette féltékenynyé és Né-

metország ellenségévé. Világhatalmát féltette tőle, e miatt lett az ő ellenségeinek szövetségesevé, a kikhez egyébként semmi érdekközösség sem fűzi. Csak így történhetett meg, hogy egy kis balkán állam pártfogása mellett elkövetett orgyilkosság a mostani világháborúra vezetett. Ha Oroszország nem látta volna, hogy az ő törekvései számára Szerbia a legalkalmasabb eszköz, akkor támadásait területi épségünk ellen nem pártfogolta volna. És ha Szerbiában nem számítottak volna teljes bizonyossággal arra, hogy Oroszország minden körülmények közt védelmükre kell, akkor az orgyilkosságot el sem követik. Vagy, ha igen, megmaradt volna elszigetelt jelenségnek, a mely a törvényszék tárgyaló termében nyert volna elintézészt, legfeljebb csupán Szerbiára szorítkozó diplomatiái vagy háborús összeütközés lett volna belőle. A nagyhatalmak között fennálló mélyreható érdekellentétek azonban az orgyilkosság alkalmából a világ legnagyobb háborúját idézték fel. Szomorú bizonyítéka ez annak, a mit már annyiszor kellett sajnosan tapasztalni, hogy Európában kétezer éves fejlődés után sem tudtak úgy elhelyezkedni a népek, hogy köztük az élet-halál harc veszedelmét felidéző okok megszűntek volna. Európa eddig fáklyavivője volt a nagy emberiségi eszméknek, s a tudományos haladásnak, de nem volt, és nem is lehetett, fáklyavivője az államok békés együttlétét biztosító jogintézményeknek. Sajátszerű ellentét az emberiség legtekintélyesebb részének történeti fejlődésében, a melylyel az eddiginél többet kell foglalkoznunk.

Ennek az áldatlan állapotnak nemesak az európai államok, de az emberiség érdekében is meg kell szűnnie. Mert bizonyos, hogy ha Európa eddig nem lett volna kénytelen anyagi erejének túlnyomó részét fegyverkezésre fordítani, s ha nem fél, hanem két kézzel munkálkodhatott volna népei boldogulásán, a világ a fejlődés magasabb fokán állana.

És ebben megtaláljuk a választ arra a kérdésre is, a melyet bevezetésül felvettem, hogy a békemozgalmak miért nem tudták a mostani háborút megakadályozni. Az ok nem csak az, hogy a hágai békeconferentiák nem vezettek arra az eredményre, a melyet eléjük tűztek. Mert ha ezek nagyobb eredménnyel végződtek volna s ha el is érték volna azokat a célokat, a melyeket kívántak, a mi azonban az adott viszonyok

közt nem volt lehetséges, a mai zilált külpolitikai helyzetben a háború mégis alig lett volna elkerülhető. Ott, hol az államok egy részének léte és területi épsége nincs biztonságban a többiek terjeszkedési törekvései előtt, a legteljesebb sikerű békemozgalmak sem háríthatják el a háború veszedelmét. Ebből ismét látható, hogy a békemozgalmak legfőbb céljához, a háború megelőzéséhez, nemcsak az szükséges, hogy az államok bizonyos megállapodásokra jussanak, hanem az is, hogy létüket és területi épségüket kölcsönösen véglegesnek és megtámadhatatlannak ismerjék el. Ha ez a hajlandóság hiányzik, a veszélyeztetett államnak fegyverrel kezében kell résen állania, bármily sokatígérők is volnának egyébként a béke biztosítására irányuló megállapodások. És ezt a hajlandóságot csak az államok egyensúlya szülheti, a melyet ismét szükség esetén csak háború útján lehet létrehozni. Ekként a háború, a melynek a békemozgalmak hadat üzennek, a körülményekhez képest, ha sikerül az államok közt az egyensúlyt megteremtenie, a békemozgalmak legfőbb céljának, a tartós békének leghatályosabb előmozdítója lehet.

A mostani háború is a békemozgalmak aranykorszakának megteremtője lesz, ha, s ez valamennyiünk legerősebb remény-sége, a mi fegyvereinké lesz a győzelem. Nem egyedül a hazám sorsáért aggódó lelkem legforróbb kívánsága adja ajkamra ezeket a szavakat, hanem a hidegen mérlegelő, s minden érzelmi szemponton felülemelkedő jogász meggyőződése is. Anglia és Oroszország világuralomra törekszenek, eddigi uralmukat megerősíteni és kibővíteni akarják. Többi ellenségeinkről, beleértve a szerencsétlen Franciaországot is, beszélni is alig érdemes, mert ezek számára a győzelem sem hozhatna számottevő eredményeket. Annak a két államnak világuralma azonban nem lehetne áldást hozó az emberiségre. Ha a földkerekség nagy része két állam uralma alatt sinylődnék, ez nem mozdíthatná elő sem a haladást, sem a békés nemzetközi együttlét feltételeit. Polytonos elégedetlenség és lázongás az elnyomottaknál és mindennapi fegyveres beavatkozás az uralom biztosítására, volna a népek sorsa, mindaddig, míg az a két állam, a melyek egymásnak mindig ellenségei voltak, a közös uralmon össze nem vesznének, s azt saját egyenetlenségük folytán el nem veszítenék. Mert jegyezzük meg, hogy a világuralmak sohasem

voltak tartósak. Látott a világtörténelem már sok viláგuralmat megbukni, a mostani sem kerülne el sorsát, sőt végzete még korábban elérné, mint régen. Viláგuralom némi állandósággal csak a fejlődés igen alacsony fokán álló népek fölött tartható fenn. Ma azonban a cultura fénysugarai Ázsia és Afrika legtávolibb sivatagjaiba is bevilágítanak, ma már ezek népeinek tartós szolgálai meghódolására sem lehet számítani. Legkevesbé áltassa magát Oroszország balkán törekvéseivel. A balkán népek, beleértve Oroszország dédelgetett gyermekét, Szerbiát is, nem azért rázták le a török igát, hogy azt most az oroszszal feleseréljék, ők szabadságot és függetlenséget akarnak. Az pedig, hogy Angolország a világ minden fontos tengerszorosát, kikötőjét, csatornáját és szigetét maga számára törekszik megtartani, a mily természetellenes, mert nem is áll arányban erejével, époly bántó és lealázó a világ többi culturnépeire. Viláგuralom ma a legnagyobb anachronismus, a melyből senkire, sem az emberiség békés fejlődésére haszon nem fakadhat. Ezt jelentené az ő győzelmük, s ezért volna az vészthozó az egész emberiségre.

Ezzel szemben a mi győzelmünk a népek szabadságát és függetlenségét fogja meghozni. Sem mi, sem Németország, nem törekszünk viláგuralomra, idegen népek leigázására. Mi az államok elhelyezkedésében az egyensúlyt akarjuk megteremteni, a mely a tartós békés együttlétnek legfőbb feltétele. Gátat akarunk vetni azoknak a féktelen szenvedélyeknek, a melyek más államok léte és nagysága ellen törnek, s a melyek az államok békés együttlétét folyton zavarják. Ezért oly nagy jelentőségű a mi győzelmünk a békemozgalmakra, s az emberiség szebb jövőjére. A mi győzelmünk nemcsak a magyar nemzet hatalmas felvirágzását fogja meghozni, de megteremti azon törekvések számára is az erős alapot, a melyek az államok békés együttlétének előmozdítására irányulnak. Európát ki kell szabadítani mostani anarchikus, jog nélküli állapotából. Az európai államok közt szorosabb nemzetközi kapcsolatnak kell létre jönnie létük kölcsönös tisztelete alapján, a mely azokat az okokat, a melyek a mostani háborút előidézték, csirájában megöli. Ennek a jogi egyensúlynak létre kell köztük jönnie, mert különben Európa elveszti a világ fölött vezető szerepét.

És ezt az egyensúlyt csak a mi győzelmünk hozhatja meg. A mi győzelmünk nyomában meg fog születni az életerős nemzetközi bíraskodás Európában is. A béke apostolait ne ejtse kétségbe a mostani háború, ne tartsanak attól, hogy minden fáradozásuk gyümölcsét egyszer s mindenkorra elsöpri. Nem, mert ha a vihar fejünk fölött elvonul, a béke fája lesz az, a mely legszebben fog kivirágozni. A megpróbáltatás nehéz napjaiban az a meggyőződés erősítse katonáink bátorságát, s mindnyájunk lelkét, a kik itthon küzdünk, hogy a mi győzelmünk nemcsak hazánkat fogja megmenteni és számára boldogabb jövőt megnyitni, hanem az egész emberiségnek is tartós békét és nagyobb boldogságot fog hozni.

Küzdelem lesz ezentúl is az emberek közt, mert élet nincs küzdelem nélkül. Lesznek ellentétek és összeütközések is az államok között, de ezek a jobban szervezett nemzetközi életben többnyire vérontás nélkül fognak kiegyenlítődni. És lesz háború is, de csak igen ritkán. A fegyverkezés nem fogja annyira kitölteni a béke idejét és nem fog annyi szellemi és anyagi erőt felemésztetni, mint most. S így be fog teljesedni az, a miből kiindultam, hogy az emberiség teljesebben fog megfelelni rendeltetésének, mert a tartós békét nem fogják megkeseríteni a háborútól való folytonos rettegés súlyos gondjai.

Ezért oly végtelenül fontos, hogy mi győzzünk.

MAGYARY GÉZA.

A HÁBORÚ ÉS A TUDOMÁNY.

I.

Mindaz, a mit e nehéz, ez igazi *zord időben* hírlapokból, röpiratokból, politikusok nyilatkozataiból, történetíróktól tanulhatunk, azt bizonyítja, hogy a világtörténelem eddig ismert legnagyobb háborúját vívjuk, melyben a legtöbb és a legnagyobb számú ellenséges nemzetek, országok hadseregei állanak szemközt. A másik, az összes adatokból levont tanulság az, hogy az ethikai eszme, a világtörténeti eseményeken átvonuló, sőt ezeket éltető igazság, lelki valóság a mi és szövetségeseink oldalán van, sőt velünk együtt küzd, mint láthatatlan, de minden időatomban megnyilatkozó, mindennél hatalmasabb, mindent átfogó és átható szövetséges. Egy magasabbrendű kinyilatkoztatás felövezett minket azzal a karddal, ellátott azokkal a lelki és testi fegyverekkel, melyek felavatnak, hogy küzdjünk létünkért, az igazságért, az emberiség legfőbb szellemi javaiért, a cultura legmagasabb érdekeiért a barbárság, az illetéktelen hódítási vágy, az anyagi érdekek monopóliuma, a hasznossági moral, a természetellenes szövetkezés, az irigység, kajánság, kapzsiság s a történelmi múlt tagadói ellen. Ez adja büszke öntudatunkat s ez adja meggyőződésünket, hogy győzni fogunk, mert győznünk kell. Győznünk kell a pokol kapui ellen is és a mint a régi vallásos ének biztat: «S ha az egész világ ördöggel volna is megrakva, ennek sikerülnie kell!» Ezért ez valóságos szent háború.

Ez a háború azonban nemesak lelkesedés, hanem tudomány is és erőpróbája mindannak, a mi békében történt a tudományok, az irodalom, a technika, a nemzetgazdaság, a közlekedés, az ipar, a kereskedelem, az egyház és iskola, a politika, a testi nevelés, egyszóval az egész nemzeti művelődés terén, mert ez

a háború erőpróbája mindannak, a mi egy nemzet értelmi, erkölcsi, technikai és testi magasabb képességeinek összege.

De éppen ezért ez a háború fel fogja idézni és már is felidézte nemcsak azokat az ellentéteket, melyek a hatalmi és világtörténelmi törekvésekben már évtizedek s részben még régibb idők óta foglalkoztatják a nemzeteket, hanem különösen az általános hadkötelezettség és politikai élet kiterjesztése miatt most a háború az egész nép szellemi és anyagi erejének igénybevételével foly. Tehát nemcsak hadseregek harcolnak, hanem kulturák, világnézletek, világtörténelmi törekvések, nemzeti ellentétek, faji minőségek és ellenhatások, érzelmeik, sőt az összes affectusok is. Mert bizonyára senki sem árná magát azzal, hogy itt, talán Oroszországot s azt is csak részben kivéve, nem népek háborúja foly, még pedig a népek cselekvő öntudatával. Ebből következik, hogy a háború oly rejtett érzelmeket hozott napvilágra a lelkekből, melyek meglepetésszerűek voltak elleneinkre. Ilyen volt Németországban a 67 millió németiség nagyszerű egysége, mely a heves pártszakadásokat egyszerre megszüntette s augusztus 4-én egy csodálatosan egyvérzelmű megnyilatkozásban jelentkezett, mint a legnemesebb és legönzetlenebb idealismus és hazaszeretet. Ilyen volt nálunk és Ausztriában az állameszme győzelme minden nemzetiségi ellentétén és minden külön érdek alárendelése az összetartozás, együttes történelmi élet hagyományos érzelmeinek, a hazafiság szent eszméjének s annak a hitnek, mely törhetetlen meggyőződéssel ragaszkodik a maga természetes önvédelméhez és erkölcsi jogához. Ez tette a mi legutóbbi parlamenti üléseinket is oly fölemelőkké s történelmi jelentőségűekké.

Az az ellentét, mely természetszerűen fennáll a hadakozó felek közt az európai nemzeteknek élesen körvonalozott egyénisége miatt, melyet újabb időkben mind nagyobbá tett a nemzetiségi elv, a háborúnak csak máig terjedő ideje alatt is szószerint gyűlölséggé változott. Ez a háború nem loyális párba, hanem valóságos elkeseredés, erős harag, felháborodás, szenvedélyes gyűlölet, mely a hármasság entente sajtójának éveken át úzó mesterkedései segítségével majdnem embert emberrel állít szembe s éppen nem kímélte meg az irodalmat, művészetet és tudományt sem.

Ezek a szenvedélyes ellentétek, melyeket bennünk és Németországban a lét és nem-lét kérdése s az önfenntartás, ellenfeleinknél a féktelen hatalmi vágy, a revanche eszméje s emésztő irigység és féltékenység idéznek fel, tehát semmi szellemi tért nem kiméltek s nem kimélnek meg. Azonban mindezek hatása egyfelől irodalomban és művészetben, másfelől a tudományban sok tekintetben ellenkező eredményeket fog szülni. Tudjuk, hogy az irodalom s a művészet, a Herder által hirdetett kosmopolitismus, a Goethe-féle «világirodalom», a ma annyira és minden téren feldicsért internationalismus s kivált neokosmopolitismus hatása alatt, kezdte a nemzetiesség, nemzeti kötelékeit, nemzeti történelem és élet korlátozó-nak vélt kötelékeit elvetni, hol bizonyos faji alaptermészetből, mint a németeknél, hol éppen az újabban erősödni kezdett német irányzat utánzásából, mint pl. nálunk az ifjabb írói és művészi nemzedéknél. Azért kell itt ezt a németekre nézve megjegyezni, mert a német szellem mindig hajlott az internationalismusra a szellemi tér egész területén. Az angol irodalom a maga fellengző önhittségében és világuralmi érzelmeivel mindig erős szigetországi elzárkózottságában maradt; a francziák művészi felsőbbbségek érzetében más nemzetek szellemi termékeit rendesen kicsinyléssel vagy legfőlebb udvarias elismeréssel méltányolták s szintén zárkóztak maradtak az idegen eszme- és érzésvilággal szemben.

Most ez, az irodalomnak és művészetnek kétségtelenül javára, meg fog változni s nálunk ennek már is kedvező jelei láthatók, már akár időszakos haszonvágából, akár meggyőződésből, de hatása mindkét esetben jótékony. Meg fog változni a dolgok változhatatlan erejénél fogva. Idézzünk fel a háború alatti tényekből csak egy párt. Franciaországban komoly hadjárat indult meg, hogy az egyetemek tantervéből törölni kell a német nyelvet, mert mint egy író írta a *Figaro*-ban, a németekkel csak fegyverrel lehet ezután beszélni. Egy másik sürgölődés azt kívánja, hogy nemcsak a német drámai műveket kell a francia színpadokról száműzni, hanem kiirtani francia földről «Attila nehézkes, rút, borzalmas nyelvét». Maeterlinck felhívást adott ki a német szellem kiirtására, hogy «a legközelebbi alkalommal újra ne művelhesse a maga aljas-

ságait». Továbbá csak pár nappal ezelőtt olvastuk a lapokban Masson Frédericnek, a francia akadémia tagjának, levelét Bode Vilmoshoz, a berlini múzeumok főigazgatójához, melyben ezt a világhírű művészet-történetírót rosszhiszemű hamisítónak, pénzsóvárnak, múzeumfosztogatónak nevezi. A tudatlanság vádja természetesen az ismert Leonardo-féle viasz-szoborra vonatkozik, mintha bizony nagy gyűjtőknél ily tévedések kizártak volnának. Emlékezzünk csak vissza a Saitapharnes híres arany-koronájára a Louvrebán, melyről az összes francia művészet-történészekkel szemben Furtwängler mutatta ki, hogy újkori hamisítás, mit pár évvel utóbb maga az odessai hamisító bevallott. Ennek érdekes és jellemző kísérője a különben jelentéktelen portugál akadémia írata a 93 német tudós által a német népre szórt rágalmak czáfolása végett kiadott tiltakozása ellen, mely szerint «ezután az egész világ akadémiáinak és egyetemeinek nem marad más tennivalója, mint Németország összes tudományos és művészi testületeivel minden érintkezés kerülése, melynek nyomorult és ártalmas szelleme abból az okiratból oly nyilvánvaló». És Anatole France, kinek destructiv irodalmi irányzata, fájdalom, épen Németországban nyert legnagyobb elismerést, feledve azt, hogy a francia s általában a román nyelvészetet, köztük a portugált is, német tudomány alapította meg, ezt, a legendyebbén szólva is, nevetséges kiáltványt, «a legerőteljesebb tiltakozásnak nevezi a német vandalismus, a szörny-védírat ellen, melyre a német szellemi világ merészkedett» s beszél «német őrülségről», «depravált értelmiségről», melyet ellentétbe helyez «a latin bölcsességgel, jogszeretettel és igazságérzettel». Hasonló nyilatkozatait különböző alkalmakból azóta is olvashattuk. Ehhez hasonló nyilatkozatot adott ki legújabban a pétervári orosz akadémia is, a mi az orosz hadvezetés barbársága mellett még meglepőbb s valóban a legkülönösebb valami.

Ebbe a hangzavarba beleszólt Bergson is, a francia philosophus, kit a német philosophia tanulmányozása s a német philosophia tanainak, elismerjük, gyakran világosabb, egyszerűbb fogalmazása emelt ismert helyzetére. Egy akadémiai ülésen cynismust vetett a németek szemére, hogy e háborúba kezdtek, mely a barbárságba visszaesést jelent. Erre vála-

szul őt Hauptmann salonphilosophusnak és philosophasternek mondta. E nyilatkozatát Bergson, mint újabban a lapokból olvastuk, megtoldta és kiegészítette egy, a nagy közönségnek tartott előadásában ugyancsak az akadémiában, melyben a philosophiai phraseologia röppentyűvel dobálózva, «kötelességének tartja, hogy tolmácsa legyen eleveneknek és holtaknak, hogy tiltakozzék és kifejezze az általános utálatot a németek rendszeresen űzött gazságain, gyujtogatásain, fosztogatásain, értékes emlékművek elpusztításán, gyermekek és nők meggyilkolásán» s aztán magyarázni próbálja azt, a mi nem igaz, hogy t. i. egy, a metaphysikának és költészetnek szentelt ország hogyan lett egyszerre a vad erőszak szószólója. E zavaros és tisztán légből kapott fejtegetést bátran elhagyhatjuk. De ha Simmel helyesen jegyzi meg, hogy maga a németekre fogott cynismus szó elég, hogy még egy mélységet nyisson Németország és ellenfelei között, ugyan mekkorává szélesíti e mélységet egy hitelre talált ilyen álokoskodás? De általában is egymással vetekedtek a német «barbárság» és a «humanismus» megvetése miatti vádakban és szidalmakban Bourget, Rolland, Shaw, Webb, Kipling, Robert Bridges, a jelenlegi poeta laureatus, Wells, d' Annunzio, Verhaeren s mások. Nem egyszer olvastuk, hogy a német császárt Attilának, a németeket hunnoknak nevezték, a német trónörökösre ráfogták, hogy kifosztott műkincseiből egy oly francia kastélyt, melynek tájékán sem járt. Anglia elvágván a német tengeri kábeleket, egyedül uralkodik a világsajtó legnagyobb részén. Ezekben gyűlöletet, rágalmakat terjeszt a szövetségesek ellen s növeszti a német-ellenszenvet az egész földön. Már pedig a hazugság, ha elhiszik, egy ideig épen úgy hat, mint az igazság.

De az ellenszenvet növeli nemcsak az a tisztán üzleti ok, nemcsak a marinismus, melyek miatt Anglia ezt a háborút kezdeményezte és felidézte, hanem a mód is, melyen ezt a hármass entente s különösen Anglia a «cultura» nevében folytatja, midőn ez a némettel fajrokon és protestáns nemzet kozákokkal köt szövetséget s reményeit első sorban az orosz fegyverek győzelmébe helyezi; midőn a «moral» nevében szerb királygyilkosok fegyvereit hozza mozgásba; pillanatnyi érdekei védelmére a japán csalárdságot mozgósítja, a coloniák zsoldos

népeit fegyverzi fel az európai cultura ellen. E mellett megszegi éppen azokat a nemzetközi megállapodásokat, melyekhez maga is hozzájárult, minők a békeconferentiákon megállapított nemzetközi köz- és magánjog, a tengerjog elvei ellen a postahajók átkutatása, a kabelmonopolium. E lapra tartozik a magánvagyon lefoglalása, a külföldi szabadalmak megszüntetése, az ellenséges hatalmaknak való minden fizetésnek, kereskedelmi szerződések teljesítésének megtiltása, az ellenséges hatalmak alattvalóinak soknemű zaklatása és üldözése. Holott sem Német-, sem Ausztria-Magyarországon egyetlen angol vagy francia alattvaló hajaszála meg nem görbült, nyugodtan végezhetik munkájokat, adhatják leczkéiket s folytathatják a családokban működéseket. E lapra tartozik a hágai békeconferentiák megállapodása ellenére a dum-dum lövedékeknek hivatalos eljárással megállapított használata, német kereskedelmi hajóknak senleges államok kikötőjében való lefoglalása és más hasonlók. Ezekhez a francziák is hozzáadták a magokét, még pedig nemcsak dum-dum lövedékek használatában. A francia művészeti akadémia mindjárt eleinte kizárta német és osztrák-magyar birodalmi tagjait, a francia ministertanács a legion d'honneur-t vonta vissza tőlök; remek középületeket (rheimsi kathedrális) harczai műveletek céljaira használnak, a belgák pedig egyebek mellett, mint a szerbek, a népességet fegyverezték fel a harczosok ellen s barbár kegyetlenségeket követtek el, a míg csak tehették; holott senlegességüket éppen ők adták el már azelőtt, mielőtt a németek megsértették s így tulajdonképen sérelemről nem is lehet beszélni. Általában összes ellenségeink mindent elkövetnek befeketésünkre s kivált a németek ellen a gyűlölet fölkeltésére és terjesztésére. Ennek legalább tudományos körökben való ellensúlyozására adták ki a német összes egyetemek a külföldi egyetemekhez intézett tiltakozó szózatukat szeptember havában, mely e szavakkal végződik: «Őket (t. i. elleneinket) egyedül éri a vád mindenért, mi itt történik; egyzersmind az állandó károkért, melyeket a cultura e miatt szenved, a történelem átka őket fogja sújtani.» Erre a rokonérzésű választ a mi egyetemünk decz. 28-án adta meg, melyben az oroszoknak éppen olynemű pusztításaira mutat rá Galicziában

és hazánkban, milyenekkel a német hadsereget igaztalanul vádolják. Újabban kezd is a hangulat már megváltozni; mert mint Carlyle bölesen mondja, a hazugság nem tart örökké.

II.

Ezek az ellentétek, melyeket a lapok napi közlései alapján még számos más példával gyarapíthatnánk, mint említettük, a nemzeti irodalomnak és művészetnek kétségtelenül hasznára fognak válni. Rendesen a művészeteken kívül álló, gyakran mélyebben gondolkozó elmék is, bizonyos hebe-hurgya kosmopolita nagylelkűséggel azt a tant hirdetik, hogy a művészetnek korlátlan szabadság kell térben és időben. Azonban térközi, időn, nemzeten túli, tisztán formalistikus internationalis szemlélődésekből keletkezett művészet nincsen. Csak hatásánál fogva nemzetközi, nem eredeténél fogva. Ezért valahányszor művészek vagy költők nyilatkoztak a művészetről, mindig hangsúlyozták, hogy a képzelem erejét, mélységét, messzire kihatását, központosítását és realitását külső határok jobban felébresztik s biztosabban vezetik, mint a korlátlan csapongás, melynek kivált a képzőművészetekben amúgy is határt szabnak az anyagi korlátok, a körülírt térre a minden jellemzőnek összpontosításával elérni akart egyetemesség és a nemzetegységből folyó socialis feltételek. Amazok a műalkotásban, emezek a közérzés, együtt gondolkozó megértés és befogás miatt, a nemzeti és faji közösségnek úgy kifejezése, mint fölébresztése és visszhangra keltése által. Röviden, mentől tökéletesebb meglátása és összpontosítása valamely részletnek, mentől mélyebb intuitio egy körülhatárolt térnek és időnek lényegébe s ennek mentől tökéletesebb kifejezése az, mi a művészetben legnagyobb s az egyetemességnek erkölcsi és szellemi tekintetben a legjobb tükre és mértéke. Mint Goethe mondja: «in der Beschränkung zeigt sich der Meister.» Tehát az irodalom és művészet nem sokat ér, ha idegen test a nemzet életében. Hiában cifrázza fel magát Homerostól Shawig, a görögöktől a japánokig mindenünnen összeszedett cziczomákkal; csak az valódi, mely a nemzet mély és folytonosan haladó életéből születik. Az irodalomban és művészetben nem arról

van tehát szó, hogy bevigyük ezekbe az internationalismus vagy kosmopolitismus phantomját, a mi képtelenség; hanem hogy a műnek a részletek fölfedésében való mélysége és tökéletessége a kifejezett eszmét általános emberi értékre emelje. Így ha az irodalom és művészet lelkesedő érzéssel, mély fel-fogással látja, hogy mint mennek a haza polgárai és ifjai a harcztérre, megmenteni az ezeréves és most minden eddigi katasztrophánál jobban fenyegetett hazai földet, nemzeti életet és művelődést; ha látja az itthonmaradtak áldozatkészségét, egy egyetemes nemzeti közérzésben egyesülését: akkor bizonyára felébreszti és újra ápolni fogja szent hittel és meggyőződéssel azokat a költői hagyományokat, melyeket legnagyobbjaink örökül hagytak; újra a szív legszentebb érzelmeivel fog ragaszkodni a haza földjéhez és embereihez; a képzelem tevékenységének új irányaival és alkotásaival újra működni fog a magasabb rendű nemzeti irodalmon; újra felöleli lelkében nemzetét multjával, jövőjével, aspirációival; részesévé válik a nemzeti egyetemes művelődésnek s alkot oly nemzeti irodalmat és művészetet, mint a minő a nemzeti iskola s egészben a nemzeti lélekből eredő cultura. Nem minták után fog indulni, hanem maga néz, lát és fölfedez; nem összefoglal, összeszed, hanem kutat, bányászkodik s maga fog új kincseket napfényre hozni. Megmutatja, a mi egyedül igaz, hogy irodalom és művészet érzésben, tartalomban, műalkotásban a legfőbb kifejezései egy nemzet belső életének és megnyilatkozásának. Humboldt Vilmos egyszer azt írta Goethének, hogy a ki philosophiával és művészettel foglalkozik, sajátosabban tartozik nemzetéhez, mint más ember. Ez ma is egyetemes igazság.

Mindezt nálunk is halljuk már egyes előadásokban hangoztatva. A németek pedig már is fölfegyverezték magokat a legnagyobb elhatározással s örömmel emelik ki, hogy az internationalis művészet nagyhangú æsthetái elhallgattak, vagy csöndes zugaikban húzzák meg magokat vagy pedig mint megtért tanítványok hirdetik, hogy egyetlen igazi erő a nemzeti erő, a nemzet elementaris felbuzdulása, mely fenn-tartja az életsorsot, a történelmi hivatást egy hazában, egy nemzetben.

Azt halljuk minden oldalról s ezt különösen az írók és művészek mondják magukról, hogy mi a magunk kifinomult érzékeinkkel többet látunk, mint a régiek; észreveszünk oly lelki és természeti árnyalatokat, melyeket ők sem az életben, sem a természetben nem láthattak meg. Ebben van is igazság, ez áll a tudományra is. Kapcsolatban áll ez magával a haladás természetes fejlődésével s magoknak a nemzeti életjelenségeknek mind több és többfelé ágazásával, új életirányok differenciálódásával. Ez mind helyes. Tehát írók és művészek álljanak be a nemzeti élet nagy folyamába, mint Krisztus a Jordánba; ne kacsintsanak idegen partok felé, hanem a folyamból vegyék a keresztséget. Mert hiszen amúgy is abból, a mit e lét-háborúban nemzetünk tesz s mit tennie kell, a benne élő szív oly keresztségre tehet szert, a melynek felavatónak kell lennie. Vegye fel tehát irodalom és művészet magába megint a nemzeti eszményt, vizsgálja meg a nagy idő által megnyitott mélységeket s ezek művészi feldolgozásával új művekkel gazdagíthatja az emberiséget. Legyen ez a művészet mindenben «megélt» művészet, mint volt Petőfié, Aranyé s ebben csak egészséges nemzeti érzés vezetheti, minden kosmopolitista abstractio csak megtévesztheti.

Hasonló szerep vár azokra a tudományokra, melyek a szakszerű kutatás mellett sem zárkózhatnak el a nemzeti érzéstől s ennek szempontjaitól. Ilyenek a szorosan vett természettudományokat, technikai ismereteket és matematikát kivéve eső sorban a nemzeti történelem, irodalomtörténet, jogtudomány, nemzeti politika, politikai szónoklat, népismeret, philosophia. Itt azonnal szembeötlő, hogy a mi az itt említett egyéb ismereteknél természetes, az a történelemnél és philosophiánál nem egyszer volt vita tárgya. Az első nálunk is, utóbbi nálunk főleg azért nem, mert magyar nemzeti philosophia nincsen, csak magyar józanság, gyakorlati bölcsesség, melyekben megvannak ugyan a bölcelet alapelemei, de nincs meg a bölcelet rendszere vagy összefoglalása s nincs meg a legfőbb végkérdésekre irányozott törekvés sem.

Megtermi-e a háború a magyar nemzeti philosophiát úgy, a mint Humboldt gondolta, azt most nem kívánjuk tárgyalni. Azonban, hogy a történelemnek nagy szerepe jut úgy a háború

okainak, mint folyamának és eredményeinek feltárásában, az kétségtelen. Bizonyos másfelől, hogy a tudomány legfőbb feladata a tények fölfedése vagy legalább az erre való törekvés. A kiényt mond ki, az igazat mond. Minden egyéb a tudományban «ens imaginarium». Azonban a történelem, ha csupán erre törekszik, akkor száraz adatgyűjtéssé alázza le magát s legfőleg pontos archaeologia lesz. A hazai történelem szerepe a nemzetek életében más, t. i. nemzeti szempontok szerint fogni fel s állítani be a tények jelentőségét az előadásnak művészettel gyakorlott nemes irodalmi eszközeivel, melyből tehát élet szól hozzánk, mely lelkesít, mely nemzeti érzésekkel és eszmékkel tölti el lelkünket. Emlékezzünk csak vissza arra, hogy kivált gr. Szécsen Antal hatására kezdődött egy magát nagyon bölcsnek tartó történelmi iskola nálunk a kiegyezés után, mely kezdte a mi nemzeti küzdelmeinket Ausztria szempontjából nézni és bírni. Így a nemzeti szempont kezdett, szerencsére csak rövid ideig, mellékessé válni történelmünkben; mert gyorsan felébredtünk s kigyógyultunk ebből a veszélyes irányból. Újra méltányolni kezdtük azt, a minek ma Lamprecht oly hatalmas szószólója, hogy nemzeti szempontok s bizonyos költői képesség és emelkedettség nélkül nincs hasznos és nincs művészi történetírás; mert ez épen oly belső kapcsolatban áll a nemzet életével, mint azok a küzdelmek, melyeket a nemzeti lét fenntartása végett a nemzet megvívni volt kénytelen.

De nemcsak ezek a tudományok, melyeket említettünk, nem nélkülözhetik a nemzeti, sőt egyéni szempontokat, hanem még magok az exact tudományok sem. Mert ezekben is mihelyt a tények nagy mennyiségét a kutatás felhalmozza, azonnal megjelenik a philosophus, hogy köztök magasabb egységet létesítve, az emberi ismeret végkérdéseit közelítse meg, eszmei rendszerbe foglalja s levonja végkövetkeztetéseit vagy felállítsa a gondolatömegekből, a tényhalmazból a saját belsejében inductiv vagy deductiv úton kiküzdött világrendszerét. Mindebben pedig a nemzeti felfogás, gondolkodásmód, az ebből eredő világnézet s az egész nemzeti élettel kapcsolatos, ebből kinőtt individualismus fog érvényesülni főleg abban, hogy melyik irány vezet a bölcsészt, pl. idealismus, realismus.

sensualismus, rationalismus, concretismus, empirismus, materialismus, practicismus és több más hasonló, mely nevek alatt kívánta jellemezni a gondolkodás az emberi lélek világnézleti irányait. Innen az, hogy a tisztán matematikusok és természettudósok közt is annyi a jelentékeny philosophus, sőt a mult században főképp ők uralkodtak a philosophiai gondolkodáson. De éppen az említettekől következik, hogy az a természetes folyamat, ha egy Schelling, Kant, Schopenhauer éppen csak Németországon állhatott elő s egy Malthusnak, Jeremias Benthamnek a maga hasznossági moráljával csak Anglia lehetett szülőföldje.

III.

Azonban mindezek mellett sem tagadható, hogy a tudomány a való tények megállapítása. Mihelyt a tudomány kimondhatja valamire: ez így van, az emberi ismeretet egy lépéssel tovább vitte. Ahhoz pl. édes-kevés köze van a költőnek, hogy a világ valamely részén miként fejezte ki egy másik költő hazafiúi vagy szerelmi fellángolását; ő attól függetlenül érez s függetlenül költ. Véletlenül ugyanazt mondja el vagy mást, az egészen mindegy. Művének értéke más belső és külső szempontoktól függ. Sőt művében mentől több az ú. n. utánaérzés, annál rosszabb. Neki tartalomban és alakban eredetinek kell lenni. A tudósnak ellenben nemesak hasznos, ha tudja, a mit tárgyára mások kikutattak, hanem neki ez egyenes kötelessége. Neki ott kell folytatnia munkáját, hol az utolsó kutató abbahagyta s ha tudatlanságból újra fölfedezi azt, a mit már előtte megtettek, ez nem növeli érdemeit a tudomány szempontjából, ha egyéni értéke nem tagadható is.

Világos ebből, hogy a tudomány a lehető legfejlettebb internationalis kapcsolatot, összeköttetést keresi. Itt az ismeretek állandó kicserélése, egy valóságos egyetemes *respublica literarum*, a legfőbb lelki szükség s az erre való törekvés a XIX. század egyik legnagyobb cultur-vívmánya. Ez az internationalismus kivált Európát és Amerikát kötötte össze, de folytonosan arra munkált, hogy bevonja mindazokat a földrészeket, a hol a tudomány valamely ágával behatón foglalkoznak. Ez

az internationalis érintkezés nemcsak egyféleképpen nyilvánult meg, hanem a tudomány férfiai, sőt politikusok is úgyszólván évről-évre új módokat gondoltak ki, hogy minél több oldaluvá tegyék. Így a tudományos munkálatok internationalis kieserlése és az internationalis tudományos érintkezés egy nagyszabású intézménynek, a *Smithsonian Institution*nak (Washington) egyik főtörekvése, melynek alapításánál fogva nagy célja «az ismeretek gyarapítása és elterjesztése az emberek közt». Ez intézménynek nagy hatását nincs könyvtár és tudományos intézmény a földön, mely ne érezné. Ugyanez egyetemesség szolgálatában állanak az egyetemességre szolgáló tudományos czímtárak, melyek szószerint felsorolhatatlanok e helyen. Legyen elég csak a brüsszeli *Institut international de bibliographiera* (1895 óta) s a vele kapcsolatos *Officera*, a londoni «*Royal Society*» által 1867 óta kiadott *Catalogue of scientific papersre* és a szélesebb alapon, az abc betűinek megfelelő szakbeosztásban megjelenő *International Catalogue of scientific Literaturera* rámutatni. Ez utóbbit már különböző kormányok támogatásával egy «international council» adja ki 1902 óta, az alkalmazott ismeretek kizárásával, a természeti, physikai és matematikai ismeretek összeségéről. Ezt az egyetemességet szolgálják továbbá az internationalis folyóiratok, melyek épen ezért gyakran több nyelven jelennek meg, a tudományok évi fejlődését összefoglaló különböző évkönyvek és különböző nemzetközi intézetek, minők: *Institut international d'agriculture* (Róma 1910 óta), *Institut général psychologique* (Páris, 1900 óta), *Institut colonial international* (Brüsszel, 1894 óta), *Institut international de sociologie* (Páris, 1893 óta), *Institut international de statistique* (1885 óta), *International Law Association* (1873 óta), *Internationale Musikgesellschaft* (*Société internationale de Musique*, 1899 óta), *Internationale kriminalistische Vereinigung* (1889 óta) stb.

Ennek a tudományos internationalismusnak szolgálatában állanak továbbá a tudományos intézményeknek állandó és kölcsönös látogatása, a nevezetesebb külföldi egyetemek nemzetközi tanfolyamai, nemzetközi hallgatósága s a népszerű tudományos tanfolyamok végetlen sora és neme. Ezekhez járult újabban az egyetemek tanárainak kölcsönös kieserlése,

kivált Franciaország, meg Németország és Amerika között, nevezetes tudósoknak meghívása idegen egyetemekre egy-egy tanfolyam tartására, mint nálunk Goldziher Ignácze Stockholmba és Amerikába. Mindezt hol kísérte, hol elősegítette és kiegészítette a fordító-irodalomnak minden nemzetnél való nagy kiterjedése, melyben kivált a németek állanak első helyen. Nem a német a legelterjedtebb világnyelv; azonban egy nyelven sincs akkora fordító-irodalom, mint németül. Azt lehet mondani, hogy alig van a tudománynak és irodalomnak oly fontosabb műve, melynek jó német fordítása ne volna, a nevezetesebbekről pedig gyakran a jó fordítások egész sora. Sehol tehát a kölcsönhatás akkora kiterjedése és lehetősége. Goethe megalkotta a «világirodalom» fogalmát, mint utóbb Petőfi nálunk a «világszabadság»-ét. Goethe ez alatt az irodalom egymásra hatását s állandó megújulását értette oly formán, mint ezt saját nagy élete munkásságában megalkotta s mint a hogy megérte az ő költészetének hatását Walter Scott-ra és Lord Byron-ra. Ezt az eszmét a németek első sorban a minden irányú és hasonlíthatatlan kiterjedésű fordító-irodalom művelésében és a szakfolyóiratok rendkívüli számában valósították meg. Úgy hogy ma már minden túlzás nélkül állítható, hogy a ki világirodalmi ismeretre akar szert tenni, ezt legjobban a német segítségével érheti el s a tudományos világeredményeket is legjobban e nyelv folyóirataiban kísérheti figyelemmel. Ugyanis ma kivált a folyóiratok a tudományos haladás zászlóvivői s már most tudni kell, hogy a világ körülbelül 21,000 folyóiratának majdnem egyharmada német.

Egy másik hatalmas nemzetközi érintkezési eszköz a tudományokban a tudományos akadémiák. Ezek az első sorban nemzeti tudományos intézmények szintén kiléptek minden korlátozó és korlátolt nemzeti individualismusból. Már régebben nemzetközi díjakat, jutalmakat alapítottak, még pedig gyakran kisebb nemzetek is, mint minő nálunk a Bolyai-díj matematikára s minő a legnagyobb, a norvég Nobel-díj, melyet az idén épen a háború miatt nem fognak kiadni. Ezt követte idegen nyelvű (valamely világnyelvű) folyóiratok s idegen nyelvű tudományos művek kiadása, lefordítása, mint minő nálunk túlnyomó részben az «Akadémia könyvkiadó vállalata».

A tudományos akadémiák e nemes törekvése hozta létre az «Association internationale des Academies» név alatt ismeretes nemzetközi szövetséget, melyet a német akadémiák kezdeményeztek 1897-iki egyezségökkel általános tudományos érdekek előmozdítására. Az így kiadott művek elseje volt a *The-saurus linguae latinae* s követte az *Encyclopädie der mathematischen Wissenschaften*. Az elsőből eddig öt kötet, az utóbbiból 1898 óta hat kötet jelent meg mintegy 19 alosztályra osztva s megjelenik francia átdolgozásban is 1904 óta *Encyclopédie des sciences mathématiques pures et appliquées* cím alatt. (Eddig hét kötet szintén alosztályokra különítve.) Ebből nőtte ki magát Wiesbadenben 1899-ben a berlini akadémia és a londoni Royal Society közreműködésére az akadémiák nemzetközi szövetsége, épűgy a nemzetközi tudományos érintkezés megkönnyítése, mint egyetemes érdekű tudományos vállalkozások megvalósítása végett, melynek akadémiánk is tagja.

Végűl említűk a nemzetközi tudományos és személyes érintkezések és megértések legűűbb eszközét, a congressusokat. A tudomány a nemzetközi politikától tanulta el a congressusok gondolatát. A mint a politikai congressusokon uralkodók és meghatalmazott ministerek űlnek össze fontos nemzetközi jogi kérdések részleteinek tárgyalására, úgy űlnek össze az egyes tudományok képviselői a tudományos congressusokon vitás tudományos kérdések megbeszélése végett. Mintegy önként foly a német szellemnek egyetemességre való törekvéséből, hogy a tudományos congressusok eszméje ott született meg 1828-ban s így ez a gondolat is a XIX. századé. Humboldt elnöklete alatt 450 tagű congressus űlésezett az említett évben. Ezt követte Yorkban 1831-ben a British Association for the advancement of Science, melyet a francia Congrès scientifique de France követett 1833-ban, az olasz 1839-ben s az amerikai Association 1847-ben. Természetesen, e congressusok kezdetben csak egy-egy nemzet tudósaira szorítottak; de a közlekedés könnyebbedésével már a 60-as évek elejétől az anthropologia és régészet, továbbá a csillagászat művelői nemzetközi congressusokat alkottak, miben követték őket a többi tudományok művelői. Ezeknek különösen nagy hatásuk van abban, hogy különböző országokban és városok-

ban tartják üléseiket, midőn az idegeneknek alkalmuk nyílik megismerkedni az illető ország törekvéseivel, tudományos állásával, személyes ismeretségek, barátságok kötődnek a tudomány művelői közt, az illető tudományra ráirányozzák az egyes nemzetek, kormányok figyelmét, mindezeknek szélesebb körben barátokat, művelőket szereznek, a nemzetek közötti békés megértést, egymás törekvései iránt az elismerést előmozdítják. Gierke pl. az Angliában tartott legutóbbi történelmi congressusról e szép szavakkal emlékezik meg: «Mily békés hangulat, mily kölcsönös elismerés, mily barátságos eszmecsere uralkodott az összes nemzetek összegyűlt tudósai közt! Egyszersmind a németeket büszkeséggel kellett eltöltenie, hogy minden oldalról leplezetlenül kifejezésre jutott a német tudomány iránti magas megbecsülés, de általában a német művelődés értékének megértése is.» A német tudományosság vezető ereje nyilatkozott nemcsak a jogtudomány, jogtörténelem, hanem általában a történelmi kutatás összességében. Úgy látszott, hogy a háború veszélye végleg elmúlt, a nemzetek a művelődés közösségére ébredtek s arra, hogy mindeniknek megvan a maga külön feladata az előhaladó emberiség életében.

Ez a kölcsönös megértésre törekvés nemes gyümölcsöket hajtott tehát nemcsak az orvos-természeti és matematikai tudományok terén, a hol az magától értetődő; hanem a történelmi tudományok, sőt a philosophia, metaphysika és ethika terén is, melyekben az egyéni felfogás és nemzeti világszemléleti álláspont legjobban érezteti hatását. De az internationalis congressusok nemcsak a tudomány terére szorítkoztak, hanem az emberi tevékenység sok más oldalára, melyekben mind az emberiség egyetemének helyzete s ennek javítása forgott szóban. Voltak nemzetgazdasági, pénzügyi, társadalomtudományi, posta- és távirói-, pénzügyi-, socialista-, munkás- s több más congressusok, melyek közt különös jelentőségű épen napjainkban a Londonban 1847-ben alapult békecongressus, melynek XXI-ik ülését a világtörténelmi gúnyjára épen az idén kellett volna Bécsben megtartani, midőn a háború kitört. Ugyanitt említendő a genfi conventio 1864-ből és 1906-ból a háború sebesültjei és betegei sorsának javításáról, végül

a hágai békeconferenciák 1899-ből és 1907-ből, melyek elsőjén 26, másodikán 47 állam képviseltette magát s melyeken három megegyezést és három declaratiót adtak ki. De mindezeket csak röviden kívánjuk itt megemlíteni, mint bizonyítékait a nemzetközi megértésre törekvésnek.

IV.

Most kitört a világháború s egyelőre mind ennek vége. A nemzeteket nagyobb személyi, nemzeti, sőt ethikai okok választják el, mint valaha. A háború fölébresztette újra az összes ellentéteket s a politikai gyűlölet felszította a kulturai gyűlöletet is. S itt első sorban az a tátongó ellentét tűnik fel, mely bizonyára sok ideig áthidalhatatlan lesz Németország és Anglia közt, bármi legyen is a háború kimenetele. A német tudósok letették angol tiszteletbeli címeket, kitüntetéseiket, rendjeleiket, nem is szólva a fejedelmekről, a politikusokról, katonákról. A megértés reményét mély keserűség, sőt elkeseledés váltotta fel. Mert igaz ugyan, hogy a háborút és okait egyenként több angol tudós nem helyesli, de mit jelent ez az egyetemes meggyőződés ellen! Egyesek az összesség részei s végre is az együttérzést nem tagadhatják meg. Ilyen időkből szószerint visszatérnek az emberi ősi állapotok összes szenvedélyeikkel. Vagy nem épen az angol és francia tudományosság lépett fel majdnem egyhangulag a németek ellen és ellenünk? Bizonyítéka ennek az újkori történelem oxfordi tanárai által több kiadásban megjelent könyv, *Why we are at war*, melyet s az angol egész háborús okadatolást a német tudósok perfidnek, a legképtelenebbnek, haszonlesőnek, a cultura elleni árulásnak, üresnek, hazugnak bélyegeznek. Bizonyítja ezt a vallással és vallástudomány különböző ágaival foglalkozó angol tudósok és papok egész sorának egy, az amerikaiakhoz intézett beszédére válaszul Adolf von Harnackhoz intézett, aug. 27-én kelt levele, kik elismerik, hogy «a német theológiának, philosophiának és irodalomnak mind mérhetetlenül le vannak kötelezve», de hangsúlyozzák még határozottabban, hogy «erős meggyőződésük, hogy Nagybritannia ebben a háborúban a jogért és lelkiismeretért, Európáért,

az emberiségért és az állandó békéért küzd». Ezt annak az Angliának tudósai mondják, kik az oroszokkal, japánokkal s az összes coloniák színes elemeivel küzdenek Németország ellen. «Mit jelent ez? — kérdi Harnack. Ezt jelenti: Nagybritannia átszakítja a gátat, mely Nyugat-Európát s műveltségét Oroszország s a panslavismus ázsiai műveltségének pusztai homokja ellen oltalmazta.» Németország karöltve Angliával és Amerikával az emberiséget magasabb fokra emelhetne volna, békében a világot vezethették volna, meghagyva mindegyiknek a magáét, míg a németek legyőzete Európa culturájának bukását jelentené.

Ennek az angol iratnak volt eredménye a bonni egyetem történelmi tanárának nyilatkozata, továbbá a német tudomány és művészet 93 képviselője által aláírt, *An die Kulturwelt* cz. alatt októberben megjelent tiltakozás a Németország és Ausztria-Magyarország ellen szórt vádak megczáfolására. Még további adat e nyilatkozat miatt két párizsi tanárnak, Ives Guyotnak és Daniel Belletnek Brentano berlini egyetemi tanárhoz intézett nyílt levele, mely valóban szomorú jelensége a ferdítésnek és tájékoztatlanságnak vagy talán még inkább a tudományon kívül álló faji elfogultságnak. El van ebben törölve a nemzetgazdaság terén folytatott együttműködés minden emléke, ellenben azt mondják a németekről, kik a legelkeseredettebb viszonyok közt is védtek és megmentették a műemlékeket, hogy «az önök diplomatáinak és tábornokainak tettei s az a helyeslés, melylyel ön és a német tudomány többi képviselői őket megajándékozzák, borzalmas, de döntő bizonyítéka a német cultura veszélyességének és ürességének. Önök magok ennek lerombolói.» Természetesnek találjuk s helyesléssel fogadjuk erre s a levél minden pontjára a Brentano válaszát; de nem kell-e megdöbbernünk, látva a culturák ez oktalan harcát, mely a németeket és francziákat a közös működésben e téren annál inkább meg fogja hosszú időre gátolni, mert hiszen eddig is franczia részről az egészben több volt a formális előzékenység, mint az együttérzés és meggyőződés? Pedig a németek összes nyilatkozataiból s itt mi a tudomány képviselőit értjük, teljesen világos, hogy a mint az egész háborút keserves kényszerűségnek tartják, annál inkább

annak tartják a francziák ellen, mert hiszen ha a németek és osztrákok és magyarok vesztenek, együtt lesznek velünk együtt a francziák is áldozatai az angol marinismusnak és haszonlesésnek s az orosz panslavismusnak.

Vegyük mindezekhez, hogy a tudományos ellentétek egész területét és mélységeit át sem tekinthetjük, mert hiszen elleneink hazugságainak hálója, a közlekedés megszűnése minket jóformán elzár mindattól, mi tőlünk távolabb történik: de volt módunkban néhány szenvedélytől és gyűlölettől tajtékozól költeményt olvasni mind angol, mind német részről, melyek méltók ebben a tekintetben a Hugo Victoréihoz a nagy háború idejéből, holott azt a háborút sem a németek kezdték. Ezek is bizonyítják, hogy e világháború okai a népek lelkében gyökereznek. A németekre és ránk nézve ez valóságos lét-háború, mely ezekben az országokban és a bennök élő népfajokban egy csapásra az isten békéjét teremtetten meg a közös nagy élet-halál harcra, azzal a nemes haraggal, hogy másképen nem tehetünk s azzal a tudattal, hogy bármiként végződik ez a világháború, melyben az emberiség felénél több áll harcban ellenünk s a németek ellen, itt a világtörténelem új fordulata kezdődik, mint a hogy Goethe látta ezt a népek harcában száz évvel ezelőtt.

Minden jel azt mutatja tehát s azt a legkiválóbb tudósok nyilatkozatai, hogy az internationalis megértést, együttműködést, a tudománynak a népeket összekapcsoló erejét, a különböző nemzetek tudósai között való belső kapcsolatot, személyes barátságot ez a háború katastróphával sujtja. És ebben különösen a történelmi, jogi, irodalmi és philosophiai, tehát a faji felfogással és érzésvilággal kapcsolatos tudományok fognak szenvedni s talán nemzedékekre kihatóan. Részben alapjaikban is megrendülnek, mint a nemzetközi magán- és közjog, a politikai morál, theologia, a socialis tanok, a nemzetgazdaság, a nemzetközi jogtörténelem és maga a történelem, mely amúgy is alig kezdte a faji elfogultságot levetkezni s alig bírta más nemzetek életébe mélyebben behatolni. Némely nemzetközi tudományos vállalat, melyeket épen az együttműködés tett lehetővé, bizonyára jobb időkre marad. Sok melegen ápoltsz eszmény távoli idők utópiájává lett, melyekről azt lehetett hinni,

hogy elérhetőek. Az exact tudományok helyzete ellenben a nemzetközi érintkezés egyideig tartó megszűnésével is lényegében kevesebbet fog változni. A tények megértése s közlése a személyes érintkezést legtöbb esetben helyettesítheti. De bizonyára megrendül a nemzetközi békében való hit és kénytelen lesz új utakat, új alapokat keresni. Mindazok, kik ezeken a szellemi tereken odaadólag dolgoztak, a tudományos önzés ritka eseteit leszámítva, majdnem megdöbbenve állanak a nagy világrejtély, e sphynx előtt. Azoknak a tudományoknak művelői, kik mint technikusok, orvosok stb. a háborúnak adhatnak valamit, öntudatukat még emelkedettebbnek érezhetik. A történelmi és irodalmi tudományok azonban mintegy megrendülve kérdezik, hogy most mire valók és hallgatnak, legfőlebb szemlélődnek vagy vigasztaló, lelkesítő szavakkal buzdítják az itthon maradottakat, kiknek ezer meg ezer téren épűgy kell a világháborút folytatniok, mint a harcztereken küzdőknek; vagy hitet ápolnak és ültetnek a szívekbe, hogy ügyünk és szövetségeseink ügye az igazság, a becsület, a hazafiság, a történelmi hivatás ügye, a moral és a cultura kérdése, hogy a győzelmet nemcsak és épen nem csak physikai, hanem még inkább erkölcsi erők vívják ki első sorban és ha csak azt nem gondoljuk, hogy a világot a pokol hatalmai kormányozzák, nekünk és szövetségeseinknek győznünk kell. Tegyük mindezt ezután is és még többet. Hivatásuk t. i. fölfejtteni előttünk a tudomány éleslátásával a körülünk lefolyó világesemények összefüggését, tanulságait, a belőlök folyó következményeket, reményeket, a jövő lehetőségeit. Ezek mellett tanítsanak nemzetünknek, mint azt a németek teszik, élet-, erkölcs- és kötelességtudományt, hűség- és lelkiismerettudást, szeretet- és megértés-tudományt; mert a ki közéletünket ismeri, nem fogja mindezt fölöslegesnek tartani.

De a nemzetek további tudományos együttműködése tekintetében is vannak vigasztaló jelenségek vagy legalább kilátások is. Valószínű, hogy a most ellenséggépen szembenálló nemzetek talán sok ideig közönynyel fognak élni egymás mellett; de legalább egymás közt elzárkózni nem fognak a tudomány további közös művelése terén sem s tovább is fognak egymástól tanulni. Mindenesetre pedig a magok' nemzete kebe-

leben a tudományok további fejlesztése még nagyobb nemzeti ambitio kérdése lesz s kivált kisebb nemzetek tudósai kevésbbé fognak az idegen, valamely világnyelven való érvényesülésre törekedni, mi a nemzeti tudományos irodalom fejlődésére nagy kihatású lesz. E mellett a háború nagy tanulságai szellemi, történelmi, politikai, nemzetgazdasági, technikai és sok más téren új feldolgozásokra, új találmányokra, kutatásokra, javításokra fognak ösztönözni. Azok az óriási arányok, melyeket a háború minden irányban emberileg a legvégsőig fokoz fel, az emberi lelket is óriási arányokban fogja foglalkoztatni.

Maga az internationalis érintkezés is lassanként helyre fog állni, sőt bizonyára meg sem szűnik minden téren. Az akadémiai nemzetközi szövetsége bizonyára megmarad, a genti conventio újra közelebb hozza a nemzeteket, a békecongressusok, ha csalogdtak is a sentimentalis pacificálásban, új úton tovább fogják munkájokat folytatni, a hágai békeconferenciák újra fölveszik a háború által megszakított fonalat, azok az eszmék, melyeket Abbé de St.-Pierre *Projet de paix perpétuelle*,¹ Kant *Zum ewigen Frieden* (1796) irataikban hirdetik, elveszni nem fognak, a berni világpostaegyezmény megmarad, ha a háború tanulságai ebben szintén új alapokat fognak is kerestetni. És bizonyára megmarad még sok más internationalis intézmény, sőt tovább fog fejlődni, melyek mind alkalmasok lesznek a nemzeteket szellemi téren is újra a közös munkára, megértésre bírni. Továbbá a világpolitika, világ gazdaság, világközlekedés, melyek a múlt évtizedekben mintegy nagy egységbe foglalták ez emberiséget, szintén a dolog természeténél fogva nemcsak meg fognak maradni, hanem a fejlődő viszonyok hatalmánál fogva még nagyobb egységet fognak létrehozni, melyek mind kedvezők lesznek a szellemi életre is. Minden oly intézmény, mely az emberiséget közelebb hozza egymáshoz, nem csupán a politikai célszerűség s a materialismus, hanem az eszmék és érzelmek szolgálatában is áll.

De bízni kell végül a német szellem expansiv természetében. Ha abban a számtalan nyilatkozatban, melyekben

¹ V. ö. Rousseau: *Extrait du Projet de paix perpétuelle, de l'Abbé de Saint-Pierre*. 1758.

elegikus resignatióval szólalnak meg a német tudományosság legjelesebbjei, a nemzetek közötti együttműködésnek egy időre való megszakításáról, bizonyos keserű érzés szólal meg: egyszersmind ugyanazokban a bizalomnak, reménynek, nemes ígérkezéseknek, fogadkozásoknak felemelő jelenségeit is találjuk. A német szellemnek, mint magok is mondják, természeti vonása a nemzetközi terjeszkedés, a más nemzetek életébe való behatolni igyekvés, az idegen szellemi nagyságoknak minél mélyebb megértésére vágyakozás. Ezt folytatni fogják minden téren ezután is, akármilyen legyen a világháború vége. E mellett a német tudományosság és cultura integrans része a világculturának, vagy talán annak legállandóbb része. Ezt nélkülözni nem lehet s nem fogják a haladni akaró nemzetek. Mindez okvetlenül új közeledést fog létrehozni s győzedelmeskedni fog e téren az ellenséges nemzeti érzelmek ellenére is minden szűkkeblű nationalismus felett. Ha a szeretet megszűnik is, a megértés mégsem lehetetlen. Wilamowitz-Moellendorff idézi egy háborús cikkében Mommsen szép szavait a *Corpus inscriptionum Latinarum* III. kötetéből (1872.), midőn még keservesen tapasztalta, hogy a személyes ellenségeskedés tovább tart a tudomány művelői közt, de hozzá teszi: «Ez a könyv megmarad mint a munkaközösség bizonyítéka, de azokat, kik közösen dolgoztak rajta, most szétválva találja. És mégis a könyv megmarad s a tudomány megmarad. És ha az én halálom után megint létrejön egy respublica literarum, az e művet tovább fogja építeni, melyet mi félbeszakítottunk, de nem hagytunk abba».

Úgy van, a szellem munkája örökkévaló. Túl időközön, katasztróhákon, túl testi és lelki gyűlöleten tovább épít. Ez a tudomány jelszava s ezt kell nekünk is tenni, mint Vörösmarty nagy buzdítása tanítja: «és mégis, mégis fáradozni kell», vagy Aranyé: «Ha későn, ha csonkán, ha senkinek — írjad.»

FERENCZI ZOLTÁN.

AZ ARDENNEKBEN.

A francziák shrapnelekkel harangoztak az Űrangyala elé. A dombok gerinceze felől, hol a lövöldözők hasmánt feküdtek, apró porfelhők bugyborékolnak, a czélba talált golyóktól fölháborítva. Az esthajnali fény aranykárpitja előtt, akár valamely keresztrefeszítést ábrázoló régi vlám-festményen látnók ezt az eget, égő falu füstfelhője pihent, sűrűn, feketén és mozdulatlanul a csendesen szürkülő levegőben.

A tábornok épp most kapott üzenetet a hadi távirón. Jegyzék-tömbjére egy-két sort írt, letépte az írásos lapot és így szólt: «Hadnagy úr, ezt a jelentést Montcornet-ba, az ötödikhez.»

Parancs. Természetesen nagyon fontos. Nagy dolog az ilyesmi! Az egész napi csata sorsa ezen fordul meg. Büszke, emelkedett érzés. A hadnagy kabátjának bélésébe gombolta az írást, rejtett zsebe volt ottan.

Egy malompatak mögött, száraz fenyéren álltak a gépkocsik, a kerékpárok és a motoros háromkerekűek.

Tartalékos hadnagy úr Fritz Giebner keresztülgyúrta magát közöttük. És csudálatos, gummikerekek és a rájuk tapadt portól szinte kérges lábszárak között három ficzko ült a letaposott gyöpon és skatot játszott. «Bocsánat», — mondta Giebner és játék kellő közepébe gázolt.

Czifra káromkodás hangzott föl a háta mögött.

Itt volt végre az autó, szürkén a szürkülő levegőben, a tábori szolgálattól egy kissé megviselve. Az ülések vörös bőrhuzata foltos, nem egy helyen lyukas, ügyetlen kezeztől összevissza férezelt. De azért még kibírja; mótora egyenletes taktusban kopog, szive és tüdeje egészséges. Volt még feszítő

ereje és lendülete s valami ellenállhatatlan törekvés szorította előre: Párizsba. A kocsivezető helyéről merészen ágaskodott hátrafelé az aczel ív. Két feszítőrúdjával valóságos sisakvédő, arra szolgáló, hogy a bennülők fejét az utakon keresztülvont drótoktól megóvjja.

— Legénység! — kiáltott a hadnagy.

A kocsik és kerekek zűrzavarából egyszerre csak négy puskás legény vált ki. Egy szempillantás alatt vetette ki őket magából az összevisszaság. Különváltak és fölösleges kérdezősködés nélkül a kocsiba szálltak. Négy szurony meredezett a bőrülések fölött, négy tüzes, haláltvivő fulánk.

Elöl a hadnagy egy-két csavart igazított helyre a gép szerkezetében.

— Hova, Fritz? — kiáltott valaki. Schönberg százados volt, ki egy régi, nyugalomba helyezett malomkövön ült, lábát a tengely kikopott lyukába illesztette, fogaival meg eszmét harapott bal alsó-karjának a kötőzékére. Piros vér serkent elő a fehér szöveten át.

— Montcornet, — válaszolt a hadnagy. Már fel is ugrott a vezető ülésére.

— Vigyázz magadra! Az erdő franctireurökkal van megspékelve!

— És ha ezer ördöggel volna is!

A mótör, mint valami óriás vaklégy, zümmögni kezdett; reszketése és lengése, mely testének minden parányát áthatotta, a szívekbe és a csontokba vette be magát. A szürke kocsitest hátrált, szűk körben megfordult, egy talált résen keresztülszorította magát és a többi kocsi között keskeny utat tört magának. A százados intett ép kezével:

— Hajrá, előre, önkéntes automobilesapat!

Az autó most már a szabadban volt és kilométereket falhatott. Telhetetlenül nyelte magába az országutat, az útszéli fákat mind magával ragadta, hogy hátul aztán elölökje magától; azokat a holttesteket mind, mind, a melyek itt a réten fekszenek, mind a fegyvereket és formaruhákat, a melyek az úton mintegy szétfröcscentek. Mintha a zúgva rohanó kocsi elé futnának valamennyien, mint a hogy a

forgószél magába szívja, ragadja a port. Mihelyt a kocsi elérte a porszemeket, heves, váratlan lökással maguk körül forogtak, mintha egy óriási daráló forgattyúja ragadná őket magával, de már ugyanabban a pillanatban a földön feküdtek hátul, a maguk egész jelentéktelenségében, simára vasalva, laposra kihengerelve a mozgás roppant erejétől.

Elől, az ég világos sávolyának a szélén terült el az Ardennek erdősége, akár valami jégesővel és más istencsapással teli vastag, tömeges felhőzet, a melyet a megritkult, szinte elilló éther már-már nem bírt magával hordani odafent, hanem súlyos tömegével a földre süllyesztette.

Nagyon gyorsan odaértek és a felhő egyes fákká ritkult szét.

Erdészlak állott ottan, vagy inkább csak a maradványai, elszenesedett oromgerendákkal a megrepedezett falak fölött. Hogy erdész háza volt, szarvasagancs jelezte a leégett rom egyik nyílása fölött, a mely a hajdani ajtó helyén tátongott. A földregázott kerítés mellett valami emberféle állt, csupán ing és nadrág rajta. Két kezét a nadrágzsebébe merítette, mint hogyha nem is volna érdemes másképp is a szemébe nézni ennek a teljes pusztulásnak, mint a bármi néven nevezendő tevékenységnek teljes abbanhagyásával.

A négy puskaeső a romhalmaz felé irányult. Az ember nem mozdult, közömbösen nézte az elszáguldó gépkocsit és tűrte, hogy az utálatos sárga por egészen belepje. De a mikor a kocsi egy kicsit benn volt az erdőben, két kezét kihúzta zsebeiből, két-két ujját a szája két sarkába dugta és trillázó füttyszót bocsátott ki magából.

A hadnagy a benzin robbanásainak kalapácsolása közt úgy hallotta a fütttyöt, mint valami finom, sikoltó, tűvékonyságú vészjelet.

— — — — —
Leadta a jelentést.

Az ezredes egy-két kérdéssel fordult a hadnagy felé, majd:

— Jó éjszakát és vigyázzon magára, ha átmegyen az erdőn; telistele van dögvészes francitireurökkal. Nem egy őresapatra lőttek már.

— Parancsára, ezredes úr!

Katonák, katonák és mindig katonák. Én istenem, bizony nem kellett attól tartani, hogy elfogynak; ott álltak minden kapuban, minden ablakon kinéztek. Puskapiramisok és tábori üstök. Egy bajor katona, az isten tudja honnan, egy széket vonszolt maga után. A két párnás karja be volt aranyozva, a háta tetején meg kaeskaríngós, filigrános díszítmény finomkodott. A katona kinyújtózkodott a töréses ó-brokáttal bevont székben és szögekkel televert csizmatalpait a tűz felé tolt, a mely a plébánia előtt égett.

A négy puskás kíséző a százsz katonákkal vetélkedett, ki tud nagyobb hősi cselekedetről beszámolni. A hadnagy vizsgálgatta a mótort, mert még jó nagy munkát kelle végeznie. Ezer pokol és mennykő! a benzintartó majdnem egészen üres volt és a tartalékedényt elfelejtették megtölteni. Kissé tanácstalanul nézett körül. Egy őrmester állt mellette és nézte, hogyan babrál a gépezet körül. Az őrmesterek mindig szolgálnak jó tanácsesal, a mikor a hadnagyok már azt sem tudják, hova legyenek.

— Őrmester, van itt benzin valahol?

— Jelentem alássan, hadnagy úr, itt a sarokboltosnál minden kapható.

Egy kis, udvarias, kapkodó emberke hajlongott a teljes és legutolsó végeladáson is túlesett árúasztal és a legtávolibb sarkaikban is üres deszkaállványok között. Nem félt a poroszoktól, mint a többiek; nem menekült előlük és pompás üzletet csinált árúival. Szép német pénzt kapott értük, a melyet a dereka köré esavart jó pohosra tömött bőrzacsókóban hordott. Persze, most már nem lehetett semmivel sem a hadnagy úr szolgálatára, most már semmije sincs, utolsó esőpp benzinjét is csak az imént kellett egy generális úrnak kiszolgáltatnia.

— De a mennykőbe is, — szólt türelmetlenül a hadnagy — vissza kell mennem és minél későbbre fordul az idő, annál nehezebben vergődhetek keresztül az erdőn.

A kereskedő feléje fordította hegybefutó szürke fejét és ránézett fehérén villogó fekete szemével. Valóságos czič-zkányhoz hasonlított, a mint a lyukából kifelé pislant. Az

erdőn keresztül, hm, az erdőn keresztül, ez bizony bolond dolog; így hát mégis utána kell néznie az embernek, nincs-e mégis a pinczében egy kamára való. De a hadnagy úrnak be kell látnia, hogy ez a benzín a saját használatára való, nem igen lehet el nélküle; természetes tehát, hogy valamivel drágábban kell adnia... csak még egy pillanatig, rögtön újra itt lesz.

És már el is ment. «A jó madarak», nevetett az őrmester. Hallani lehetett, a mint a francia becsapta a pinceajtót, majd meg úgy rémlett, mintha a földbe ásta volna magát, akár egy igazi cziczikány, a mely a föld alatt tesz-vesz, gazdálkodik. Majd holmi zörejek sejtelve, a melyeket a földrétegek tompítottak. Topogás és csoszogás, pléhedények csörrenése, egy szempillantás, gyorsan futó lába nyomot is alig hagyott, míg az udvar felől hallani lehetett a faköponyegbe öltöztetett kút szivattyújának nyikorgását.

Jókora darab idő telt el, mielőtt visszajött. Két pléhkanát tartott a kezében, akár valamely diadalmas vadászszákmányt.

— Ime, itt van, hadnagy úr, az utolsó, a legeslegutolsó, teljes és tökéletes végeladás, most bezárhatom a boltot és ha maga a porosz király jönne is, annak sem juthatna már egy körömfeketényi sem.

— — — — —
A gépkocsi előre vetette vakító fénygömbjét, a melyben látni lehetett, hogyan ugrálnak a katonák a falu hosszú utcáján szerteszéjjel. Fűlsiketítő tülökhangon vonított és a hangok a vakító fényvel szinte aczéltollas, rugalmas testté gyúródtak egybe, a melyet a nehéz, szürke kocsi maga előtt tolt, hogy utat törjön magának.

Az utolsó házak, fák, útjelző-oszlopok; egy távoli fény-szóró vándoroltatta sugárlegyezőjét a messze halmokon és erdőkön, majd lassan-lassan emelkedve, az eget simította vele végig.

A hadnagy a másodfokú sebességet csatolta be, majd a harmadfokút, a motor magas és szinte csengő hangon zúgott. Az öt férfi közül egyik sem beszélt; jól tudták, hogy olyan utat tesznek, a melyen a halál nem ritkán látott vendég.

Most egy forduló, a mely vad körforgásban illan el, majd egy kőhíd a kis patak fölött, végre itt az erdő. A híd karfái puhán, szinte lotyogósan suhantak végig a pamutos fehérségben, a rétek a fénygömb körében sajátságos, maró zöld színbe öltözködtek, fatörzsek küzködtek egymás ellen, akár viharos tengerben úsznának. Hirtelen minden homályba veszett, az egész világ egyetlenegy sötét, fekete verem, a feketeségek abyssusa.

Egy pillanatig úgy volt, mintha a nagy Semmibe lódították volna őket. Belső részeikből szorító, perzselő érzés emelkedett a szívük felé.

A hadnagy eloltotta a lámpákat.

— Nem szabad a gazoknak célpontot nyujtanunk, — mondta oldalt fordulva a legényeknek. Mérsékelte a futást. Hozzászoktak lassanként a sötétséghez, megkülönböztették fokozatait: az út homályos szürkésfeketességét, a mint nagyvonakodva adta ki magából a napközben elnyelt fényt és a teljesen élettelen, tagozat nélkül való vaksötét feketeséget, a mely az utat mintegy berámázta. Kétoldalt pedig az Ardennek zürzavaros tömegei.

Valahol az égen talán a lenyugvó hold sárgult; szét-szórt, vékony világossága végig folyt az erdők között kígyózó átbemetszésen. Mindegy, ha ott elől árkot húztak az úton keresztül, vagy valamely akadályt fektettek az útra, akkor is neki iramodnak, felfordulnak, a gépet meg a koponyákat darabokra zúzzák a fatönkökön. Fritz Giebner ott ült, kezével a kormánykeréken, feszült idegekkel a sötétségbe kémlelve és hallgatódzva és eközben egy philosophiai gondolat motoszkált a fejében. Csak úgy magától támadt benne, minden eszmekepesolat és indok nélkül és mintha sötét lepkeszárnyakon esapongott volna körülötte: «Ilyen az élet, akár ez a gépkocsizás; előre, folytonosan befelé az ismeretlenbe; ki a megmondhatója, mit hoz a legközelebbi pillanat».

Akaratlanul meglassította a gép futását.

Egyszerre csak hangos pattanással beszakadt, szinte megrepedt valahol a sötétség. Csakúgy csattogott, a mint valami a hadnagy feje fölött az aczélvízhez ütközött, mely

a hátsó üléseken át végigfeszült. És most az erdőnek egész fekete tömege hangos csengés-bongás között széjjelvált, rajokban jöttek a lövések; szinte port hánytak az útszéli árkok, a csak félig sejtett fatörzsek mögül, az éjszaka sötét méhéből. Gonosz, mérges éjjeli bogarak, szétpattanó bosszorkánynyomás valamennyi.

A négy legény a hadnagy háta mögött magasra tartotta a puskát, vaktában puffogatott az erdő sötétségébe. Hadd puffogjon, talán így is talál.

A hadnagy fordított egyet az emeltyűn, az autó beléugrott az éj kitátott torkába, a sötétség gúnyosan füttyült és sikongott füleikbe. Nem áll ott valaki az úton, fekete test az út sötétszürkességében? Ki a forgó pisztolylyal; két lövés. káromkodás, megtántorodás. A gummikerekerek valami puhán hopszaszszáztak keresztül.

Előre, előre, már most csak előre, ne törődjünk már árkokkal és kivágott fákkal!

Hátul, a bőrrel bevont ülésre támaszkodott az egyik puskás; feje oldalt hanyatlott, szája szegletéből ezérnavékonyan folyt a vér.

— Hadnagy úr, Jelme megkapta a magáét, — ordította valaki a hadnagy válla fölött. Előre, előre, gyorsabban. Ám mintha a koci mostan negyedfokú sebességgel lassabban jutna előbbre, mint az imént a másodfokúval. De hát a vérben és az idegekben még nagyobb sebesség keringett és futásában az autó elé került. Ha felfordulunk, inkább azonnal meghalni, mint ezeknek a vadállatoknak, ezeknek a francitőröknek a kezébe kerülni. Láttunk már elég holttestet, a melyeket ezek a kutyák megesonkítottak. Védekeznünk kell az utolsó lövésig, ezt azonban a magunk halántékába.

Kop... kop...

— Maschke — kiáltott a hadnagy — Sack, Uhlig, élve nem kapnak meg bennünket!

— Nem, nem, hadnagy uram, ordította három hang.

Kop... kop. Mintha valami láncz ütődne a kerékhez, egy meglazult, elszakadt láncz, a gépnek valamely hűtlemmé vált része. Kop... kop, lopódzott belé valami a

mótor egyenletes ütemébe, megzavarva rendes érverését. De ez nem holmi megbomlott része a gépkocsinak, ez maga a motor, ez a gép belsejének lüktető szívében történt. Kop... kop... újra meg újra, ingadozó ütem, ki-kimaradó lélegzés, majd a lökések gyorsabb egymásutánja. A hadnagy nagyot rántott az emeltyűn; negyedfokú sebesség! Mint valami szegény ló, a melynek tüdejéből kiszivattyúzták a levegőt, szuszogott és prüszkölt a gép. Mindig lassabban húzódtott össze göresös vonaglások közt a szív és folytonosan ez az üres, lélektelen tompa kalapácsolás... kop... kop.

A kocsi megállt.

— Világosságot, világosságot! Már nem kellett rejtőzködni; azon kellett lenni, hogy a gépet kijavítsák, újra megindítsák, mielőtt az ellenség utóléri őket. A hadnagy a motorra vetette magát, keze zöldessárga olajba nyúlt, a körmök megvetemedtek az éles csavarokon, a kézről lehámolt a bőr az aczélrészek szorulatai közt. Hibát azonban nem talált, minden a maga helyén volt, épen és szilárdan, törésnek, sérülésnek semmi nyoma, mindenütt a részek tökéletes egybejártsága.

A puskás legények az üléseken térdeltek és a kocsi szétzedett mellkasába bámultak. Csak Jehne támaszkodott mereven a kocsi egyik sarkába; ő már túl volt minden bajon, minden kerékpattanáson.

— Hadnagy uram — szólta Maschke, a ki értett valamit a gépekhez, — talán a benzintartó lyukadt ki?

Leugrottak, megnézték. A benzintartóban majd hogy színültig nem volt a barnás folyadék. Két távoli füttty hegyesen szűrődött be a falvastagságú sötétségbe. Ekkor valami előbbre véste magát, tapogatódzva mászott kijebb. A katonák a világosabb útszélről beljebb húzódtak és csendesen füleltek a sötétségben.

Uhlig hátra fordult; a hadnagy felé akarta kiáltani, hogy már hangokat is lehet hallani, de a torkába szorult ijedtében a szó, mikor meglátta a hadnagy arcát, a mely halványan és meredten emelkedett ki a motor mögül. A hadnagy most föltekintett, alulról rikítóan megvilágított arcán a fény és az árnyék teljesen fonákul helyezkedett

el egymás mellett. Homloka be volt árnyékolva, szeme és szája sötét mélyedések, álla vakító fehérségű és merev, mintha mészkőből volna faragva.

— Gyerekek — susogta a hadnagy, de valami kínosan mardosó volt a susogásban, a mely savak módjára mart a lelkekbe, — a gazember, a rongy ficzkó vizet öntött a benzinünkbe.

Egy szempillantásig bizony nagyon keserves dolognak látszott ez; ólomnehéznek és keservesnek. Leszámolni, vonalat húzni az Élet alá. Az Ardennek sötét rengetegében valahol fekvé maradni, egész addig, míg valami német járőr rá nem akad a tetemükre! De csak egy pillanatig...

Ekkor Uhlig muskétás előre lépett egyet:

— Mit parancsol mostan, hadnagy úr?

— Tolni kell; nem hagyhatjuk itt a kocsit, nagy szükség van rá a zászlóaljnál. Pótolhatatlan.

A négy ember a kocsinak esett, vállukkal a födelének dültek, nekifeszültek széles hátuljának, a lábak a talajba vágták magukat, megszakadásra készen, mint a túlterhelt csigakötél; a test minden izomszála visszahúzódva és kitágulva tülekedett az erdő nyílása felé, a szabad országútra, a hol a sötétség már nem leskelődött ilyen alatto-mosan.

Mint a régi korok ostromgépe, úgy tolódott a koci lassan előrefelé. Veszendőbe ment minden könnyedsége és lendülete; minthogy az életet kihajszolták belőle, a lélek lehellete elpárolgott, az anyaföld nehézségét magába szívta, megemlékezett, hogy részeit ebből a földből törték ki és csak az emberek kényszerítették a maguk szolgálatára. Szó nem szövődött az emberek között beszéddé, csak nehéz zihálás fakadt ki tüdejükből, verejték véssett árkat homlokukon.

Az erdő mindenféle hangtól: száraz ágak törésétől — most meg egy kutya nyaffantott — egészen megelevenedett. — Kutya van velük — mondta a hadnagy. — Nemsokára ránk teszik a kezüket — egészítette ki a mondást Sack. A zür-zavaros hangok hátulról kísérték őket, az útnak mind a két oldalán, úgy látszott, mintha egy nagyobb csapat közelednék.

Uhlig hirtelen fölegyenesedett. Inkább érezték, mintsem látták, hogy az ereje kimerült, a kocsi megállt.

— Ott elől — mutatta.

Ott elől fehér folt világított, az út szinte ágaskodni látszott a sötétség tömött falai közt, mintha át akarna törni közöttük: az egész a szabad ég egy kimetszett részlete volt... az erdő végéhez érkeztek. De itt, ugyanabban a pillanatban, melyben remélni kezdték, hogy ez a veszély, akár valamely undorító sárdarab, mögöttük marad, gombostűnyi éles, hegyes világosság szűrődött feléjük az ég világosabb kimetszése és az erdő között. És mind a négynek egyazon időben a vadászlak jutott az eszébe és tudták, hogy ott rájuk várakoznak.

Uhlig megest a kocsinak dült. Előre, előre, mindenkép előre. Bármilyen leleskedik is ott elül, hosszadalmas fontolgatással semmire sem mehetnek; keresztül kell vágni magukat, másképp el vannak veszve. Úgy látszott, mintha a kocsi súlya egyre növekednék. A vállak és derekak fájdalomossá váltak, mintha eresztékeikből kicsavarták volna őket; ve-rej-té-ke-zve toltak és taszítottak az emberek, a lábszárak reszketni kezdtek és a térdek megesuklottak, mikor pedig megfeszülniök kellett volna. Ott elől azonban pislákkolt és megreszketett a fény; pislákkolt és reszketett, apró szünetekben, mintha keresett volna valamit vagy titkos jeleket adott volna, akár valami leleskedő éjjeli szörnyetegnek a szeme, amely az útszélen fekszik és vár, hogy telefallhassa magát. Néha egy-egy hosszabb sugár szinte a férfiak lába elé szaladt, nehezen váró türelmetlenségében.

A hadnagy hirtelen mondott valamit. Azt mondta: «Utóvégre a gépkocsit itt is hagyhatnók». Majd a kényyszerült nem-igazmondás zavarával: «Hiszen az én saját kocsim...»

Ekkor azonban valaki, a levegő szüresülő beszívása és köhögős kilehelése közt így szólt a hadnagy mögött: «Bizony ne, ne bizony, hadnagy uram, ezt ne tegyük.» A másik kettő meg mormogta: «No bizony, hadnagy úr, még majd drága autóbilt is ajándékozunk ennek a bandának!»

Mögöttük csönd lett; a csönd a sötétség tömegébe vette

be magát; az egész sötétség tele volt azzal az alattomos, gonoszságokon töprengő csöndességgel, tele itta magát, akár a szomjas szívaes, ezzel a nyomasztó, gonosz hangtalansággal. Mindenesetre fölfedezték őket; a nyomukban szaglálózta, oldalt fogták őket.

Ott elől, a hol az erdő a mezőtől elmaradt, a hol az út a holdvilágtól átszűrt ég alatt a szabadba kifutott, ott a világosság még egyszer fölesillámlott és aztán kialudt. És a hangnak és a fénynek ez az eltűnése félelmetesebb volt mindennél.

Mintha kárpit hullott volna le előttük, mintha valami fal tolódott volna közéjük és az Élet közé; sötétség, árulás és halál szorította őket mindenfelől... pedig csak egy-kétszáz lépés még és újra künn volnának az Életben.

Ekkor féloldalt egyszerre dördült valami. A sisak lerepült Maschke fejéről, elülről meg egész sereg golyó zúdult feléjük... a legények a kocsikerekék fődöze alatt lövöldöztek előrefelé, az egyik golyó-találta gummikerék hangos, vad robajjal pattant szét... a hadnagy a koci tetejéről lövöldözött a halott katona puskájával, a ki ott hevert néma szomszédságban és már semmivel sem törődött.

A banditák nagy tömegben vehették őket körül, mert örült lövöldözésbe fogtak. A hadnagy perzselő sávot érzett az arcán, jobb kezéről két ujj lóbálózott le erőtlenül, vörös kárpit nyílt meg előtte, majd ismét becsapódott és a hányszor kinyílt, czélzott és lőtt a hadnagy valamely sejtett megmozdulásra, az árnyéknak valamely árnyékára — ahá, ott-ott fönn a színpadon... mert színpad volt, csak-hogy fura, kuszált darabot játszottak rajta. A nézőtérről lövöldöztek erre a színpadra és arra törekedtek, hogy ott fönn minden életet, minden mozgás sejtelmes kódét, a cselekvény minden kísérletét kiirtsák. És kop... kop... kop. Újra eszmélt talán a gép? Újra verni kezd a szíve? Furesa, tartósan kopogott és mégsem mozdulunk e helyről; a halott katona azonban megmozdult. Talán a halál csörömpölő kocsija jön?

Kop... kop... kop... a hadnagy csodálkozott, hogy a gép nem mozdult, de a koppanás, a kopogás folytatódott.

Csodálkozott, de azért lövöldözött, a hányszor csak az a kárpit-szétcsapódott . . .

A kopogásnak, puskák ropogásának, ordítózásnak egész felhőszakadása . . . a puska kiesett a kezéből . . . majd valakinek a kezét érezte a vállán: «Hadnagy uram, hadnagy uram!» Lovak feje mindenünnen körülötte, hosszú fapóznák apró zászlócskákkal . . . ah persze, hiszen ezek lándzsák! Ulánusok, . . . ulánusok . . . testvérek . . . német ulánusok!

STROBL KARL HANS *után németből*

BODROGI LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Varga káplár édesanyja.

Elindul Vargáné asszony
A nagy utazásra.
Meg sem is áll Budapestig.
Az utcákat járva
Soká jön-megy, míg rátalál
Keresett boltjára.

«Szép kisasszony, lelkem, kérnék
Tábori kártyákat.
De hadd vegyem jól szemügyre,
Küldtem akárhányat,
Elírtam vagy tizenkettőt,
Egyre se jött válasz.

Merthogy olyan messze vannak,
Fenn, Muszkaországba',
Azt az utat az a vékony
Papiros nem állja.
A falunkba' csak olyan van,
Itt talán jobb járja.

Azt a hitvány gyenge fajtát
Ha megkapta volna,
Az én fiam. — Varga káplár! —
Már csak felelt volna,
Hiszen felelhetett volna
Tizszer is azóta!

...Ej, lám, — derék, — ez már aztán
Jó tábori kártya.
Tízet ide, — huszat, — százat —
Akármi az ára!
Ez odaér az én lelkem
Fiamhoz, — meglátja!

Az öregem, — nem tud írni, —
Gunyolódik szörnyen,
Hogy rossz az írásom, pedig
Olyan, mint a gyöngyszem!
De hát az a hitvány papír
Csak odalett könnyen...

Mért néz reám olyan furesán,
Szép kisasszony, lelkem?
Két hónapja irt utólszor...
Én mindjárt feleltem...
Ha megkapta, felelt volna, —
Olyannak neveltem!

Úgy ám, szivem, — nem hiszi tán,
Rózsaszín kártyámat
Ha elviszik a táborba
Rendben mindahányat,
Éppen csak az én fiamtól
Ne jöjjön a válasz?...»

...Otthon ül Vargáné asszony,
Gyöngy betűket írván.
«Ha száz kezem volna, mind a
Százat is megírnám!...»
...Messze földön szellő sóhajt
Varga káplár sirján...

A katona bucsuja.

— Isten veled, — csókolj meg, gyermekem . . .

— Apus, hozz egy kozák lándsát nekem!

— S vajon mit hozzak, jó anyám, neked?

— Hozd vissza azt a kék gyermekszeded . . .

— S te mit kívánsz, ifju szép hitvesem?

— A dobogó szived elég nekem . . .

— S te mit kérsz, mit vársz, édes jó atyám?

— Zászlónk győzelmét hősi harc után!

IFJ. WLASSICS GYULA.

SZEMLE.

Goldmark.

1830—1915.

Goldmark hátra hagyott jegyzetei, gondolatai élén a következő mondat olvasható: Nem tudtam előljárni, nem akartam másokkal járni, tehát magamban jártam. Ezzel elmondta magáról azt, a mi a legszembeötlőbb. A megfigyelés számára ennél szerencsésebb szempontot senki sem találhat. Goldmark nem halad egy rajongó epigon-csapat élén, zenéje nem az első zúgás utánajövő korszakok hullámveréséhez, de valóban külön úton járó művészet. Önmagának őse és sarja. Ezt a jellemet a tizenkilencedik század második felében rajta kívül csak két zenedramatikus mutatja: Bizet és a mi Erkel Ferenczünk. Ők sem folytatnak, ők is hagyományoktól független hangokat ütnek meg.

Érdekes, hogy Bizet *Carmen*-je és a Goldmark-féle *Sába királynője* ugyanabban az évben kerül bemutatóra: 1875-ben. Mind a két mű teljesen félreesik a hetvenes évek légkörétől. A *Carmen* nem régi francia és nem régi spanyol zene. Kacszersága, könnye, vérszomjusága kizárólag Bizetben gyökerezik. A conservatoriumnak és a tanárnak, Halévynek semmi nyoma. Bizet-t nem előzték meg és nem követték; egy planéta, a ki nem keringett egy magasabbrendű égi test körül, de a kit nem is kísérték mellékbolygók. Ez Goldmarknak, az elköltözött mesternek is a pályája.

Erkel Ferencznél feltűnően rokon vonásokat találunk. Igaz, hogy sokat szívott föl idegen talajból is, németből, olaszból, de magyarsága egészen az övé. A mi zenéjében faji elem, az se nem népdal, se nem táncz, sem korábbi műzenének folytatása, az személyes alkotás. Persze mindennek van valahol csirája, alkalmasint Erkel magyar szólásmódjának is. Hiszem, hogy már a harminczas években az ő kolozsvári szobájának minden részén keresztül érzi, a mint behatol hozzá az erdélyi levegő, a székely nóta és az, a mi a XVII. és XVIII. század szabadságdalaiból megmaradt, mint hírvivő muzsika. Hiszem, hogy megütötte fülét a magyar hallgató, az a sok megtört fényű, az a sok gondolatkeltő melodia, a melyeknek mind

volt egy közös vonásuk, az, hogy nem tud úrrá lenni rajtuk a jókedv. De nem látjuk tisztára, hogy Erkel miként vette át ezt a melancholikus hagyatékot. Talán érezte, hogy egypár dalban, egypár ütemben sokszor életerős és nagy feszítő képességű mondatok csirái vannak tömörítve, — megható vázlatok, melyek nem tudnak kiemelkedni az odavetett, a rögtönzött, a naturalista őállapotból és a melyek mégis ki akarnak szélesedni és arra vágynak, hogy nagyobb síkokban mozgó, hogy plastikusabb életet éljenek. De nem látjuk világosan, hogy Erkel ezekből a rövid, vékony selyemszálakból szötte-e és miként szötte belőlük a magyar zene első nagy meséit. Csak azt tudjuk biztosan, hogy olyan zene, a milyen a *Bánk-bán* tiszaparti jelenete, nem volt sem előtte, sem a kortársai lelkében, sem utána. Így küzdött ki Goldmark is a képzelmeiből vagy legalább is az öntudat alatt lévő rejtelmes forrásokból egy új zenei nyelvet.

Talán keleti zene? Mindaz, a mi ennek ismertetője, a hangnemek phantastikus ingadozása, egyik-másik álmodozó hajlam a dallamvonalban, egy sajátos ékítményes stílus, a rhythmusnak naiv fesztelensége, mindez még távolról sem adja a Goldmark zenéjét, sőt nagyrészt meg sem található benne. Nemcsak az operái és a *Sakuntala* nyitány, de a többi ouverture, a két symphonia, a két hegedűconcert, a suite, a zongora-quintett egyik-másik fejezetének zenéje rejtélyes úton, a tudomány által közelebből meg nem határozható idegpályákon át jutott Goldmark belső világába. Vannak zeneköltők, a kik szorosabban összetartoznak másokkal — és ez által nem lesznek kisebbek. Verdi vagy Gounod méreteit nem szállítja le az, hogy beilleszkedtek egy fejlődésmenetbe. Ők olyan nyelven beszélnek hozzánk, a melynek szókincsét némileg örökbe kapták, a mely nyelv tömérdek elme és tömérdek szív együtműködéséből alakult ki. Mégis nagyszerű energiák. Mert új lendületekhez, új kibontakozásokhoz jutottak el. A költői súlyra nézve közömbös az, hogy a költő hoz-e magával valamit elmúlt korszakok szívveréséből, vagy pedig új boltíveket próbál-e építeni. Igazi mesterek mind a két irány felé hajlanak. Goldmarkban talán az az ösztön volt meg jobban, hogy külön pálmáerdőben kalandozzon.

Zenéje az élet realitásai iránt közömbös. Az az igazsággal és szépséggel telített fanyar hang, a melynek legfőbb képviselője Brahms, tőle egészen távol esik. Önvallomásokat sem írt. Messze mesevilágok lelkét szerette kinyomozni és csak az érdekelte, a mihez bizonyos kódön át juthatott. Jóllehet műveiben beszédes természet volt, zenéjében nincs nyoma annak a társalgó hangnak, a melyet a symphoniában és a quartetthen Haydn ütött meg először és a mely a szín-

padon ennél is korábban, már a XVII. századbeli olaszok révén ott-honos. Goldmark képzelme oly tüzes gazdagságot rejtett s oly könnyen lobbant lángra, hogy társalgásra képtelen volt. Nem törekszik gratiára és idegen neki Beethoven daczossága, összeszorított ajka, az élet ellen való fölséges morgása. Idegen minden, a mi a való, a mi a földönjáró élettel szemben akár hozzájárulás, akár tagadás. Zenéje legtöbbször vagy rohan vagy keleti lomhaságtól mámoros, ritkán jár abban a tempóban, a melyben a hétköznapi ember mozog az utcán. Themáit nem mintázza meg oly keményen, mint Wagner, dallamvonala mindig inspirált, mindig nagyratörő, mindig forró, de sokszor belevész a színbe. Ez volt a rajongása: a szín. Talán azért mutatott iránta Brahms oly kevés rokonérzést. Brahms a vonal embere volt, a dallamvonalat akarta az élet lüktetése szerint pontosan megrajzolni. Rajz és festék: már háromszáz éves köztük a harc! A XVI. században Róma és Velence volt a színhelye és egyformán vívták festők és zenészek. Római festők szemére lobbantják a velenceieknek, hogy nem rajzolnak elég gondosan, Tizianék azzal felelnek, hogy Rómában nincs igazi érzék a szín iránt. A vonal és festék külön önérzete ugyanígy választotta két táborra az olasz városok zenészeit. Rómában a Palestrinisták lemondtak a festékről, elvetették a hangszereket és kizárólag vocalis zenét írtak. Sokszólamú, monumentális szerkezeteikbe még az orgona sem szól bele. A velenceieknek odakiáltják, hogy nem elég puritánok. Willaert és a Gabrieliék viszont éppen abból merítik önérzetüket, hogy megértették a hangszerek lelkét is, a színek nyelvét.

Ezen a nyelven háromszáz év multán a színpadról alig tudott mester úgy beszélni, mint Goldmark. Színekkel álmodott. Themáit nem igen elemzi, nem mond el részleteket, nem bontja elemeire a dolgokat. Csak színezi. Új meg új festékrétegeket rak reájuk. Operáiban a keze pusztá érintésétől oly tüzesek lesznek az alakok, mint a hogy egyetlen csóktól a pír el tudja önteni az egész arcot. És ő az alakjai számára kitalált egy-egy organumot. Sába királynője épp úgy Goldmarktól kapta egész zenei véralkatát, minden kifejezőmódját, mint Briseis, a trójai rabnő. A régi keleti zenéből nem maradt meg egyetlen egy hiteles ütem sem és az *Ilias*-szal egykorú dallamok szintén szétszóródtak az utolsó ízig. Goldmark itt egyedül a képzelme, sejtésekre, félálomban látott visiókra támaszkodott, csak úgy, miként Glucknak sem volt anyaga Alcestishez és Iphigéniához, vagy Rossininek Semiramishoz. A költőnek rendelkezésére áll a mythos, a legrégibb epos és dráma, a zeneköltőnek semmi. Mi az oka annak, hogy mi mégis hiszünk az ilyen zenének? Az, hogy a zene

is kap idők multán bizonyos finom patinát és mi annak a zenének, a melyet száz évvel ezelőtt írtak és a mely megszületésekor tisztára önkényes volt, az idők során éppen a patinája révén elhiszszük, hogy jól archaisál, hogy évezredekkel előttünk emberek és phantomok valóban így énekelhettek.

Senki régi rejtelmekről nem beszélt meggyőzőbben, mint Goldmark. Értett a távoli világokhoz, mert tűzimádó volt. Zenéje lángok játéka, dallamai ünnepélyesek és izzók; úgy vonulnak el előttünk, mint egy mystikus nászmenet. Néha puha formák, de néha nagy, szikrázó testek emelkednek ki zenéjéből. Goldmark dallama azt az érzést kelti bennünk, hogy a különös fényű patina nem idővel fog rárakódni, hanem már vele született. Ez nagy mértékben jellemzi, de nem meríti ki. Fontos az, hogy a patina alatt drága anyag van és hogy azokban az órákban, a mikor Goldmark dolgozott rajta, ráismerünk a költészet óráira.

Molnár Géza.

A magyar színészoktatás multjából.

Az Országos Színművészeti Akadémia ötvenéves jubilaumára.

Ha a magyar színészoktatás első nyomait keressük, a magyar színészet őskorába kell visszatekintenünk. Béla király névtelen jegyzője említi, hogy Árpád vezér lakomáin — a zenészeken kívül — énekes joculatorok is működtek, kik itt ép oly szerepet játszhattak, mint a régebbi francia udvarokban a lassan színészekké formálódott jongleurök.

A dal és mesemondó regösök és igriczek páros énekeiben is színészetünk kezdetleges nyomait kereshetjük. Az 1279-iki budai zsinat egyik rendelete megtiltotta az egyházi embereknek mimusok, histriók és joculatorok hallgatását. Ez időben trufátorok, tréfacsinálók, bohócokat is említenek, kik ünnepélyek alkalmával pórias rögtönzéseket producáltak magyarul s idegen nyelven.

Az Anjou-házból eredő uralkodókkal olasz és francia troubadourok érkeztek, kik szerelmes románczaik szavalását édes, behízelt húrpengetéssel kísérték, hazánkban eddig ismeretlen hangszereken. Mátyás udvarában latinizáló histriók hősi énekei mulattatták a nagy királyt s vendégei díszes koszorúját. Valturani Péter olasz püspök úgy nyilatkozik, hogy jobb énekes társaságot sohasem hallott. De voltak az országban mimusok és siposok is, kiknek «Krisztus alanizsnájából való» segedelmezését az 1460-iki szepesi zsinat szigorúan megtiltotta a lelkészeknek.

II. Ulászló királyunk idejében, 1501-ben Budán a ferrarai követ rendezett színielőadást, mely mindössze annyiból állt, hogy egy töröknek öltöztetett babát ünnepélyesen elégettek. II. Lajos király uralkodásáról Zsámboki krónikásunk följegyezte, hogy a török leginkább azért merészkedett háborút indítani Magyarország ellen, mert kémeik hírül hozták, hogy a magyar urak a lakmározásnak és theátrumnak adták magokat. II. Lajos udvartartási jegyzékében megtaláljuk végre egy magyar színész nevét is, talán az elsőt, a legelsőt. Ez Dely Péter, — *istrio regiæ majestatis* — a ki urát a mohácsi ütközetbe is elkíserte.

Martinuzzi Fráter György már nem jó szemmel nézte a Szapolyai János nagyváradai udvarában hemzseggő histriákat és bohócokat s királyi ura halála után kemény parancscsal koboztatott el párbeszédes virág- és szerelni énekeket s mindenfelé tilos volt «*cantare cantilenas sæculares . . . vulgo: igricség . . .*» Hiába! Kegyetlen tilalma csak olaj volt a tűzre. A reformatió hajnala derengett . . . Könyvnyomdák keletkeztek, nyelv és irodalom ébredezni kezdett s bár színészetünk alakulása, fejlődése, haladásáról ez időből adatunk, de még csak emlékünkszines, *Balassi Menyhért áruttatásá-*nak 1569-ben való megjelenése színészek és színészet létezését nemcsak feltételezi, hanem a leghatározottabban bizonyítja.

Századok viharából az egyetlen színpadi érték ez, mit a gondviselés megmentett számunkra. Az iskolai drámák és mysteriumok — legtöbbször latin nyelvű — előadásai színészetünk fejlődésére hatást nem gyakoroltak. Ezeket a darabokat papok vagy diákok írták, rendezték s játszották el iskolai-zárúmepek vagy magasabb pártfogó ünneplése alkalmából. A tulajdonképeni magyar színészet Felvinczy György fellépésével kezdődik, kinek I. Leopold királyunk 1692-ben adott engedélylevelet vándorszínész-társulat alakítására.

Felvinczytől 1693-ból egy *comico-tragœdia* s egy névtelen színdarab maradt reánk. A hagyomány szerint hosszabb időt töltött külföldön s gyakran megfordult német, sőt angol színészek körében is s azok mesterségét és fogásait eltanulva, azzal a szándékkal tért vissza hazájába, hogy családja tagjaiból, rokonaiból s kóbor diákokból színtársulatot szervez.

Hol, merre jártak? Kik és hányan voltak? Mily darabokat adtak elő? Külföldi vagy hazai izlésnek hódoltak? Puszta utánzók vagy eredeti művésztehetségek voltak? Nemesebb törekvések vezérelték őket, vagy megelégedtek közönségük mulattatásával? Együtt maradtak-e viszonytársaik közepett vagy — jobb haszon reményében — kisebb csapatokra oszoltak? Volt-e — bár kezdetleges

értelemben vett — oktatójuk? Érezték szükségét egy őrködő szemnek, egy vezető kéznek? ... Vagy ilyenek létezéséről egyáltalán sejtelmők sem lehetett?

Hiszen még a száz évvel későbbben megalakult Kelemen László-féle budai színésztársaság sem tudott — minden odaadó szorgalmuk és igyekezetük s nagyerejű, eredeti színészhelyességek működése mellett — a concurrens pesti német színészettel versenyt állani megfelelő műveltségű, tisztult izlésű oktató nélkül s Kelemen — bár maga is folyton tanította, gyakorolta társulatát — kénytelen volt egy lengyel születésű volt német színészt, Protasevitzet, színészeti oktatóul szerződtetni, hogy színészeiben a nemesebb törekvést ápolja s őket a legmagasabb feladatok megoldására is képesekké tegye.

A *Bánk-bán* szerzője, Katona József, sohasem mondott volna búcsút az előadó színésznek, ha Hamlet alakításánál egy élesszemű, alapos æsthetikai műveltségű oktató áll mellette. Háttha *Bánk-bán*-jának még írója életében való színrealkalmazásában, színpadra vitele akadályainak legyőzésében is segítségére lehetett volna?!

Agg színészek elbeszéléséből hallám, hogy egy Pergő Cölesztin nevű kolozsvári színész, kit csak Cölesztin név alatt ismer színészetünk története s kinek egy Toldi Miklósról szóló sok című (*Toldi Miklós és a lisztes vitézek, vagy a kőszegi amazonok és a furfangos pereczesinas*) színdarabját vidéki színpadok még húsz-harmincz évvel ezelőtt is játszották, nagy odaadással és szenvedélylyel oktatta ifjú színész-társait s a kolozsvári temető bokrai között holdvilágos estén rejtélyesen mozgó, fennhangon beszélő kísérteties árnyak remegtették a környéken lakozó békés polgárokat. Cölesztin volt az s tanulni vágyó, buzgó múzsafiak serege.

Áldozatkészsége mindenesetre dicséretreméltó volt, de tanítási módszere színészetéből sarjadzott s többet ártott, mint használt. Ő volt ugyanis a XIX. század elején elterjedt, Németországból importált kiabáló, álpáthosos iskolának egyik leghíresebb képviselője. Szigligeti említi, hogy a nagyváradi diákok, kiknek nem volt szabad színházba járniok, az utcáról élvezték a színtársulat előadásait, miután nyári időben a színterem nyitott ablakain Cölesztin kiabálása a távolabbi utcákba is tisztán elhallatszott.

Az Abauj-megyétől pártfogolt kolozsvári színtársulat, mely 1827-ben a pesti nagy német színházban rendkívüli diadallal lépett fel, két őstehetségű magyar színművésszel dicsekedhetett, kikben a színészi alakító képesség mellett hatalmas színészképző tehetség is lakozott. Ezek Megyeri Károly és Szentpétery Zsigmond.

Megyeri, mint színész, valódi Proteus, ki egy arczvonással, testének egyetlen mozdulatával újabb és újabb alakot varázsolt a néző elé. Tragikai szerepekben épp oly megrázó, mint a mily neveltető a komikusokban. Egyik nap megrikat, mint a byzáncezi világtalan Belizár, másik nap pukkadásig kacagtat, mint Bajszövő uzsorás Kisfaludy *Fösvényében*, vagy Weise *Repülő csizmadiájában* mint Boriczki Dani. Később a budai színtársulat rendezője volt s találékonysága, élénk phantasiája révén kevés eszközzel is nagy hatást volt képes előidézni a kiállítási készségekben szegényes színpadon. Kezdő színészek iránt szigorú, de jóságos; első dühében kíméletlen, de kifújva haragját, belátó és megbocsátó tanítómester volt. A léhaságot üldözte, a pontatlanságot szigorúan büntette. Különösen szereptudásban volt követelő. Egyetlen betű kihagyása miatt képes volt egy egész felvonást, sőt az egész darabot újra próbáltatni. Szigorú pedantériája azonban nemcsak a kezdőket, az idősebb színészeket is kíméletlenül ellenőrizte. A már igen jeles és nagyírú színész, Lendvay Márton, rendkívül sokat köszönhetett rendezői utasításainak s baráti korholásainak s Egressy Gábor diadalmas fejlődésében is nagy része volt.

Ellentéte volt módszer tekintetében Szentpétery: finom, előkelő, nyájas; ajkáról soha egy bántó, kicsinylő szó nem hangzott. A kezdő színészt halálra keserítő kigúnyolás — mely Megyerinek legmetszőbb fegyvere volt — nála felette ritka. Türelmes szelidsége, classikus nyugalma az igazi tanítómester mintaképévé avatta. Tanítványai, — a kezdő színészek — de collegái is rajongó szeretettel környeztek s még a művészetére kényes, egyéniségében határtalanul gőgös Kántorné is, ki tanácsot, útbaigazítást senkitől sem volt hajlandó elfogadni, fejet hajtott előtte, oly tapintatosan s méltányosan járt el rendezői tisztében. De nemcsak módszere s szerencsés temperamentuma, hanem tudományos műveltsége, széles történelmi ismeretei, nyelvtudása s a magyar irodalom szeretete is emlékezetessé teszik működését, halhatatlanná emlékét.

Szigligeti s majdnem valamennyi fiatal drámaíró neki mondta el először darabjai tárgyát, neki olvasta fel a készülő jeleneteket. Szigligeti rendkívül nagyra tartotta véleményét s csak attól a darabjától várt sikert, mely Szentpétery tetszését is megnyerte.

Egressy Gábor volt legkedvesebb s egyben leglelkesebb tanítványa. Hamlet híres monológját órákon keresztül ismételtette vele, annyira, hogy családja könyörögve kérte, hagyják abba már, különben beleőrülnek a folytonosan ugyanazon szöveg ismétlésének hallásába. Abban a nagy művészi versengésben, mely Lendvay és

Egressy között kifejlődött a Nemzeti Színházban, egyiknek se nyújtotta a pálmát s csak akkor, midőn véleményét hivatalosan kérték, és nem térhetett ki a válasz elől, nyilatkozott — Szigeti József tanúsága szerint — ekként: «Lendvay nagyon szépen . . . Egressy nagyon jól játszott». A Lendvay külső természeti adományainak megbecsülése mellett — mily találóan magasztalta ezzel Egressy szorgalmát, mélyreható tanulmányát!

A rendezői oktatás azonban — bármily izletes gyümölcsöket termett is — a magyar színészet fejlődésére nagyobb hatást nem gyakorolt. Felszínre vetett egy-egy jelesebb tehetséget, de általános műveltséget, magasabb művészi törekvést, a művészi alakítás eszközeinek helyes megválasztását, az egyén megfigyélését egy eszményi cél érdekében, az összhang megteremtését a színmű és előadók közt — nem eredményezte. De nem is eredményezhette. Állandó színházaink nem voltak s a bizonytalan vándorlás keserves nélkülözései közepett minden rokonzélú kísérlet koránfejtett bimbó volt csak, mely a részvétlenség és hanyatttatás fagyától hervadt el, mielőtt virággá nyílhatott volna.

A Nemzeti Színház megnyitása azonban a színészképzés eszméjét is felszínre hozta. Mindenki érzi a tanulás vágyát, a fejlődés elkerülhetetlenségét. A vidéki színészet legkiválóbb tagjai sietve ajánlják fel szolgálataikat az ország első színházának, csekély díjazásért, inkább haladás utáni sóvárgástól űzve.

A későbbi híres színigazgató, — kinek működését sohasem méltányolták eléggé, s kinek vidéki színészetünk megszilárdításában halhatatlan érdemei vannak, Latabár Endre így ír a Nemzeti Színház igazgatójának: «A színészpályán mindennek, ki azt nem csupán élelmi tekintetből, de lelki vonzalomból űzi, főbb törekvése az előhaladás, így nekem is, — miután a gyakorlati színészetben 9 éveig a tartományi nagyobb színházaknál s most jelenleg a kolozsvári színpadon foglalkozom, egyedüli vágyam lenne következő husvétkor, a pesti nemzeti főszínházhoz jutni . . . »

Lassankint egy-egy színházi cikkben gyöngye, habozó hangon félénk czélzás esik egy színészképző iskola felállításáról. Mindez elenyészik — visszhang nélkül, de az eszme nem halt meg, csak felébresztésre várt.

Bajza József színházi kritikái voltak első ébresztői. A legszigorúbb színpadi és æsthetikai követelményekkel lépnek fel ezek a színészekkel szemben. Feltétlen komolyságot, szigorú lelkiismeretességet követelnek kicsinytől, nagytól egyaránt. A legjelesebbeket épp oly kíméletlenül támadja meg legesekeleyebb hibáik vagy mu-

lasztásaik miatt is, mint a legjelentéktelenebbeket, Szentpétery, Megyeri, Dériné, Fáncsi, Lendvay, Egressy, egyaránt szenvedtek becsületes szókimondásától.

Különösen fáradhatlan volt Egressy korholásában, s bár elismerte, hogy «Egressy Gábor kétségkívül olvasott színészi teoriákat csak annyit, mint akármelyikünk, gondolkodott a színészet minden ágáról, mint gyakorló művész többet, mint sokan közülünk . . .» mégis kifogyhatatlan hibás hanghordozása, modoros taglejtése, affectált beszédjének elítélésében. Bajza először követeli színészeinktől az articulált beszédet, a mozdulatok kerekdedségét, a külső és belső tökéletes összhangját, az eredetiséget. Őv az utánzástól, túlzástól, felületességtől. Buzgón hangoztatja a költő jogait, szigorúan elítéli a hebelurgya rögtönzéseket, a hatásvadászatot. Eredeti színműirodalmunk termékeinek megbecsülését és mindenek felett Shakespeare műveinek tanulmányozását ajánlja színészeinknek. «Ki őt nem tartja érdemesnek tanulás tárgyává tenni, vagy az ő élethű, életvaló alakjait hanyagság által eltorzítani nem borzad, oly színészen alkalmasint meg van romolva, vagy még igen kifejeetlen az izlés, és az első esetben az nagyra aligha fog valaha emelkedni».

1844-ben, Szigligeti *Vándorszínészek* című darabjában már világos kifejezést ad az általános óhajtnak. A darab hőse, a színész Bájfálvi, gyámja támadását színészkedése miatt így utasítja vissza: «Legyen csak előbb nemzetünkhöz méltó közintézetünk, mely egyszersmint színészi iskolául szolgálhasson, s növendékeket is ápolhasson keblében, majd kilövelendi az jótévő sugarait ránk, vidéki vándorokra is, s a salak mindinkább ülepedni és fogyni fog. Van köztünk elég sőpredék, de hol a föld, mely virágot és dudvát együtt ne teremne, hol az osztály, mely csupa jelesekbul áll?»

A magyar színművészetnek minden igaz barátja tapsolt a szavakra, de a Nemzeti Színház maga is a kezdet nehézségeivel küzdött; igazgatók jöttek és távoztak, mindegyiknek programmjában szerepelt «egy színészeti tanoda felállítása . . .» Fáncsi Lajos buzgólkodott is felállítása ügyében, — mint rendezőnek és igazgatósági ügyvivőnek. volt is alkalma rá — de sem politikai, sem társadalmi alakulásaink nem kedveztek az eszme megtestesülésének . . .

Fáncsit nyugodt egyénisége s értelme a legjelesebb színész-oktatóvá képesítette. Bámulatos munkabírása, türelme a legszárazabb, a leglélekölőbb feladatoktól sem riadt vissza. A leghonyolultabb színházi problémákat játszva oldotta meg s a személyes differenciák kiegyenlítésében igazi mester volt. Nagy öröme telt abban, ha ifjú színészek tehetségét a küzdelem tűz-vonalába állíthatta.

A hirtelen megbetegedések esetén csak igen ritkán változtatta meg az esti előadásra kitűzött darabot. Fiatal színészeket állított csatasorba, az idősebb, becsültebb művészek helyébe; s a közönség nem haragudott érte. Az idősebbek morogtak egy ideig, de annál inkább rajongtak érte a fiatalok. Leányát, a szépséges Fáncsi Ilkát is az ő biztos keze vezette a Nemzeti Színház deszkáira. Oktatásainak egyik legnagyobb diadala volt, midőn az alig 15 éves ifjú leánykát Shakespeare *Romeo és Juliá*-jában mint Juliát mutathatta be.

Fáncsinak nagy érdeme volt pályatársainak mindenkori, méltányoló megbecsülése is. Panaszaiik orvoslásában, jogos kívánságaik pártolásában, még a saját kárán is, becsületes, önfeláldozó tolmács, igazi jóbarát volt. Csak a szereposztás mindenható intézkedésébe nem tűrt beleszólást. A kiosztott szerepet minden ellenmondás nélkül kellett eljátszani, bármily nagy művész volt is a játszó s bármily kicsiny volt is az eljátszandó szerep. Megtörtént mégis, hogy egy alkalommal nagy szerepet küldött vissza valaki. A szerep Shakespeare *Athéni Timon*-ja volt, s a visszaküldő id. Lendvay Márton.

Lendvay levélben mondott le a gvőnyőrű feladatról, — annyi őszinte önismerettel, annyi szerénységgel, hogy színművészeink örök tanulsgául ideiktatjuk levelét:

Fáncsi barátom!

Timon szerepét nagy gonddal, s lelkem minden figyelmével többször átolvasám, és a nagy költő ez óriási művéhez mérve csekély tehetségemet, — tiszta lelkiismerettel ki kell mondanom, — ha magamat gyermeki elbizottsággal csalni nem akarom, — hogy annak eljátszására eléggé művelt és képes nem vagyok. Kérlek, szerény nyilatkozatomat ne magvarázd egyébnek, mint korlátolt tehetségem őszinte elismerésének. E színtelen tiszta érzéssel küldöm vissza kezeidbe a szerepet, igen kérve téged, — hogy tekintve egyszerű igaz okaimat, légy szíves, az említett óriási munkát más vállaira téve, — engem annak eljátszásától fölmenteni.

Mindenkor szíves barátod

Pest, 9 — 23 — 1851.

Lendvay.

A szabadságharcz utáni évek sötét, vigasztalan napjaiban állott igazán hivatása magaslatán a magyar színészet. A színház volt az egyedüli terrén, hol elpihent a honfi fájdalom, szabad nyilatkozást nyert szó és dal. Multunkat ébresztette, a jelent deri-

tette s egy boldogabb jövőndő hajnalát ragyogtatta csüggedt lelkek sötétlő éjjelében. S a boldogabb jövőndő nem váratott soká. Tavaszodott. Derült. Ennek a tavasznak első fecskéjeként jelent meg, 1863 május 10-én, dicsőségesen uralkodó felséges királyunk legmagasabb leirata, melyben egy színészeti tanoda felállítását elhatározza s fenntartására az országos alaphól előbb 10, később 11 ezer forint segélyt rendel. A felügyelet az orsz. színházi bizottmányra ruháztatván, annak javaslatára gróf Festetich Leo biz. tag 1864 nov. 6-án a tanoda főigazgatójává, Gyulai Pál aligazgatóvá, Egressy Gábor és Szigeti József drámai gyakorló tanárokká, Baccolini Ercole és Böhm Gusztáv énektanárokká, Bakics Ferencz zongoratanárrá, Campilli Frigyes táncztanárrá, Paulay Ede titkárrá, Vajdinger József titkári segéddé neveztetett ki. Az így szervezett tanoda 1865 jan. hó 2-án, d. e. 11 órakor nyitattott meg és adatott át rendeltetésének Pécsy Ferencz, a helytartó-tanács elnöke, Abonyi Sándor helytartósági tanácsos, továbbá gróf Károlyi György színházi biz. elnök, báró Révay Simon, Ürményi József, biz. tagok s Radnótfái Sámuel, a Nemz. Színház igazgatójának jelenlétében.

Az intézet első helyiségei az Újvilág-u. 16. sz. ház II. emeletén voltak. Szűk, apró szobácskák, melyekben alig fértek el a tömegesen jelentkezett növendékek. Innen a Vármegye-utca, majd a Dohány-utczába, innen ismét a Nemz. Színház bérházába, végül a magyar kir. kormány kegyéből mai otthonába, saját palotájába költözhettek.

Az oktatás megkezdődvén, mind a drámai, mind az operai szakon három osztály szerveztetett. A jelentkezett növendékek képzettség és tehetség szerint nyertek beosztást az I-ső, II-ik vagy III-ik osztályba. Eleinte a fiúkat és leányokat külön órákban oktatták, de alig egy év után a szabályzat e pontját, mint célra nem vezetőt, eltörölték, s fiúk és leányok együtt hallgatták az előadásokat.

A tananyag a következő tantárgyakat foglalja magában.

I. osztály.

1. Magyar nyelv és verstan. Költészettan. Aesthetika és lélektan általános része. Tanítja: Gyulai Pál.

2. A kiejtés szabályozása, felolvasás és hanggyakorlatok, a szavakat, arc- és tagjáték elemei, melyekhez műpróza és költemények használtatnak, később szerepek. Tanítják: Egressy Gábor és Szigeti József.

II. osztály.

1. A drámai költészet elmélete. A magyar történelemből a különböző korszakok jellemzése s a jelesebb magyar színművek alapjául szolgáló történeti események magyarázata. Tanítja: Gyulai Pál.

2. A színművészet elmélete és gyakorlata együtt. Tanítják: Egressy és Szigeti.

III. osztály.

1. A legkitünőbb drámaírók munkáinak magyarázata, kapcsolatban a hazai és külföldi drámairodalom történetével. Tanítja: Gyulai Pál.

2. Színművek előadásának begyakorlása. Tanítják Egressy és Szigeti.

Az operai osztály hangképzés- és énektanítással foglalkozott.

Az oktatás módját Egressy Gábornak egy levele világítja meg, melyet Gräfenbergből írt az őt helyettesítő Szigligetihez: «A tanár az egyik héten a férfiakat tanítja, a másikon a nőket... Tanítás egy héten csak háromszor van, délutáni órákban, félháromtól félhatig. A tanárnak 10 perczet késni szabad, a növendéknek semmit. Az elmaradót, vagy későnjövőt a tanár feljegyzi... Bemegysz a balkézfelőli ajtón s leül a tanári asztalhoz... Ha valami könyvre lesz szükséged, a titkár a könyvtárból kiadja.

Én a magam tanrendjét, a két első hétre, ideírom:

Betanulandó versek: *Szózat*, *A dalnok bújja*, *Hegesippe Moreau* (Petőfi), *Főti dal*, *Az álmodó leány* (Gyulai Pál), *Szép Ilonka*.

Darabok. Férfiak hete: *Othello* felolvasása, felvonásonként. Utána a darab dramaturgiai ismertetése a tanár által.

Ármány és szerelem felolvasása s dramat. ismertetése.

Nők hete: *Othello* és *Ármány és szerelem*.

I. osztály. *Szózat* (tisztá kiejtés, helyes szünetek, helyes accentizálás, helyes alaphang). Utána *Csongor és Tünde* felolvasása.

I., II. Elmélet. Az accentus szabályai.

I. oszt. *Csongor és Tünde* meséje. *Az álmodó leány* könyv nélkül. *Szép Ilonka* felolvasása és magyarázata»

Az intézet első növendékei közé tartozott a két Egressy-fivér. Árpád, mint a Nemz. Színház nagyreményű fiatal tagja halt meg, váratlanul, korán. Egressy Ákost pedig, ki mint huszárfőhadnagy, katonai pályáját elhagyva lépett intézetünkbe, s kit mint első nő-

vendégeinknek talán egyetlen élő képviselőjét kívántunk ünnepelni, pár napja temettük el.

Az első növendékek között volt Drágus Károly, igen tanult jeles tehetségű vidéki színész, ki különösen Shakespeare tragikus alakjainak ábrázolásával ébresztett figyelmet s a Nemz. Színházban is vendégszerepelt. Vidéki színgazgató is volt, s korán, ereje teljében költözött el. Ugyancsak az elsők sorában találjuk Császár Miklós nagyműveltségű s vasszorgalmú vidéki színészt. Ambíciója tragikus szerepek játszására hevítette, de gyöngye egészsége határt szabott vágyainak s a csöndesebb jellem szerepekre szorította. Mint a Molnár György igazgatása alatt működött budai népszínház tagja több ízben keltett nagy és méltó feltűnést, salonszerepekben, s a Nemz. Színház figyelmét is magára vonta. Laube *Bengáliai helytartó*-jában mint Chatam lord rendkívüli sikert aratott. Rendező is volt s minden munkájában szigorú pontosság s lelkiismeretesség jellemezte. Eöri Gusztávnak volt tanítómestere. Művészete teljes kifejlődését kora halálát gátolta meg.

Érdeklődéssel kísérte intézetünk fejlődését felséges királyunk is. Bizonyossága ennek, hogy 1865 márcz. 2-án Ő Felségeik legmagasabb látogatásunkkal szerencsértették az új múzsahajlékot s helyiségeit megtekintvén, a növendékeket meghallgatván, legmagasabb meglegedésüknek adva kifejezést távoztak el. 1869-ben Erzsébet királyasszonyunk ő felsége újból szerencsértette iskolánkat magas látogatásával s egy óránál tovább hallgatta növendégeink előadását . .

Egressy Gábor 1866-ban bekövetkezett szomorú elhunytá után Tóth József, a Nemz. Színház művésze neveztetett ki helyettes, majd rendes tanárrá. 1868 júniusában Tóth József is elbetegesedvén, Paulay Ede lett helyettes, majd rendes tanár. 1870-ben Gyulai Pál tud. akadémiai osztálytitkárrá választatván, aligazgatói tisztéről lemondott s helyére Szigligeti Ede került; Szigligeti Nemz. Színházi igazgatóvá történt kinevezésekor, 1873 nov. 1-én pedig Paulay Ede nyert megbízást az intézet vezetésére, kinek működése s egyáltalán a vele kezdődő újabb idő története már a jelenkor határait érinti s méltatásával csak jól ismert tényeket elevenítenék fel. Ez időszakba esik a drámai és operai tanszak szétválasztása, a zeneakadémia megalapítása s a színészeti tanodának akadémiai való emelése.

Az Újvilág-utczai bérháztól a Rákóczi-úti fényes palotáig ötven esztendő telt el. Kezdetben egyetlen elméleti, ma öt elméleti tanár tanítja a poetikát, æsthetikát, dramaturgiát, lélektant, művelődéstörténetet, a színjátszás elméletét s a francia nyelvet. Most 50 éve két gyakorlati tanár működött, ma hatan részesítik növen-

dékeinket a drámai gyakorlat oktatásában. Az intézet végzett növendékeinek száma immár a 600-at is felülhaladja. Intézetünk nevelt akadémiánknak gyakorlati tanárokat, a Nemzeti Színháznak három igazgatót, több rendezőt s a lefolyt évtizedekben, épp úgy mint a jelenben, művészeinek túlnyomó része intézetünk oktatásából merített ihletet s falaink közül emelkedett szárnyaira. De intézetünkben került ki a Víg- s a Magyar Színház sok jeles tagja és vidéki színészeink színe-java is büszkén vallja magát a Színművészeti Akadémia egykori növendékének.

Somló Sándor.

ÉRTESÍTŐ.

A Decamerone forrásai.

Gustav Gröber: *Über die Quellen von Boccaccios Dekameron*. Strassburg, 1913.

Midőn jó három évtizeddel ezelőtt Boccaccio Decameronjának hatását régi magyar költőinkre kutattam, behatóan kellett foglalkoznom a novellák forrásaival is,¹ mert minden egyes esetben meg kellett állapítanom, hogy csakugyan Boccaccióból vették-e verselőink költeményeik anyagát és nem merítették-e esetleg valamely régibb elbeszélésből, mely magának az olasz mesternek forrása volt. Akkor Boccaccio forrásairól két nagyérdemű munka állt a szakférfiak rendelkezésére: D. M. Manni, *Istoria del Decamerone*, 1742 és Markus Landau, *Die Quellen des Decameron* 1869 (könyvem megjelenése után 2. kiadásban, 1884), melyeket természetesen én is áttanulmányoztam és fölhasználtam. Most ezekhez hozzájárul az 1911-ben váratlanul elhúnyt feledhetetlen Gröber Gusztávnak, a román philologia nagy vezérének és korszakos munkásának előttem fekvő igen becses és érdekes dolgozata, melyben a nagytudományú szerző kutatásainak eredményeit bámulatos rövidséggel és szabatosséggal, gyakran csak egy-két (de persze nagyon hosszú) mondatba préselte össze.

Gröber főleg két elvi pontban tér el érdemes előzőinek eljárásától.

Először hangsúlyozza, hogy Boccaccio, a ki sohasem talál ki mesét, hanem mindig csak már meglevő történetet, esetleg módosítva, mond el, illetőleg dolgoz föl, csak igen ritka, kivételes esetekben merít könyvből; fő-, majdnem egyetlen forrása a szóbeli közlés volt. Kortársai (mint a mai olaszok is) szenvedélyes mesélők voltak, a kik egymásnak folyton mindenféle anekdotákat beszéltek el, komoly és különösen víg, érzelmes és pikáns vagy sikamlós történeteket, melye-

¹ *Boccaccio élete és munkái*. Budapest 1881. 249 l., főleg az V. fejezet és a 3. függelék

ket a mesélők szintén csak szóbeli közlésből ismertek. Így esetleg ősrégi vagy a távol keletről származó mesék kerültek hosszas és kalandos vándorlás után az olasz mester tudomására, a ki az eseményeknek rendszerint csupán lényeges mozzanatait vette át, melyeket azután, mulattató és szórakoztató céljához képest, önkényesen kikerekített és, a mi főtörekvése volt, finom nyelven és elegáns stílusban adott elő. Hogy a novellák vonzó hatását fokozza, az összes történetek színhelyét Olaszországba helyezte át és szereplőiket, valószínűen a hitelesség emelésére, közismert családok neveihez fűzte, a mihez semmiféle tényleges alapot vagy indokot nem keresett. Ebből kettő következik: egy oldalról, hogy könyvek csak közvetve tekinthetők Boccaccio forrásainak, azaz: könyvekből legfeljebb novelláinak száraz, kivonatos főmotivumai származnak; és más oldalról, hogy a tőle megnevezett olasz családok történetében hiába kutatunk események után (mint Manni és Landau a legnagyobb buzgalommal tették), melyek a kérdéses mese alapját tennék, mert Boccaccio egészen önkényesen kapcsolta egy-egy elbeszélését valamely történeti nevű családnak esetleg sohasem élt tagjához, helyesebben ennek csupán nevéhez, hogy a történetnek a jól értesültség- és hitelességnek legalább látszatát kölcsönözze.

Könyveket, melyekből Boccaccio kétségtelenül merített, de talán még ezekből sem közvetlenül, mindössze csupán hármat mutathatunk ki. Ezek: a *Disciplina clericalis*, Petrus Alphonsus (†. 1106) híres gyűjteménye, melyből két elbeszélést (VII. 4. és X. 8.) vett át; továbbá Apulejus *Arany szamara*, melyből a VII. nap 2. meséje származik, de Boccaccio ezt is erősen modernizálta; végre művének olasz előzője és bizonyára mintája, az 1300 körül keletkezett *Novellino*, mely szintén száz novellát (de keret nélkül) tartalmaz, azonban nem törekszik művészi alakításra, a mi Boccaccio főtörekvése volt és a *Decamerone* mellett inkább csak egy vázlatos anekdota-gyűjtemény hatását teszi. Landau eljárását, a ki számos esetben elveszett francia földolgozásokban (fabliánkban) keresi a Boccaccio-tól földolgozott keleti vagy régi történetek közvetítőit, Gröber rendszerint aaptalannak mondja, sőt egy alkalommal, mikor Landau a VIII. nap 4. számú érzelmes elbeszélésénél ismét reánk nem maradt régi francia fabliaut sejtet, ezt a szerinte «lehetetlen» föltevést mint hiányos szakismeret bizonyítékát erélyesen utasítja vissza.

Gröber második eltérése előzőitől, hogy csak oly régibb elbeszélést tekint «forrásnak», mely a kérdéses novellának nemcsak jellemző főmotivumát, a cselekvény magvát, hanem több mellék-episódját is tartalmazza, míg Manni és Landau, még a főmotivum

eltérése esetében is, e mellékes epizódok vagy vonások eredetét is kutatták és ez irányban rengeteg anyagot gyűjtöttek össze, melyet hajlandók voltak többé-kevésbbé szintén Boccaccio forrásai közé sorolni. Ők ilyenformán nem is annyira az egyes novellák forrásait állapították meg (néha nem egészen helyesen), mint inkább az elbeszélésekben található különböző fő- és mellékmotívumoknak jártak utána, melyeket természetesen keleti és nyugati mese-könyvekben, de tudósok és műköltők műveiben is nagy számmal és sok változatban tudtak kimutatni. Munkáik ily értelemben gazdag és érdekes anyagot szolgáltatnak a költői motívumok vándorlásához, a mi igen érdemes és tanulságos fáradozás, de Boccaccio «forrásaihoz» csak rendkívül tág értelemben van valamelyes, többnyire igen távol eső köze.

A mondottakból következik, hogy Gröber első pillanatra sokkal kevesebbet «tud», mint előzői; de a mit tud és kifejt, az valóban Boccaccio forrása, míg az elbeszéléseknek mellékes adatait illetőleg rendszerint és csupán egyéb szempontokból indokolt esetekben csak egy-egy rövid utalásra szorítkozik. Nagyon messze vezetne, ha részletesen ki akarnám emelni Gröber eltéréseit előzőitől, melyek rendkívül nagyszámúak, vagy esetről-esetre ki akarnám fejteni, hogy mikép tárgyalja a bonyolódottabb vagy kétségesebb kérdéseket. De legalább két jellemzőbb példát akarok röviden kiemelni.

A *Decamerone* egyik leghíresebb története a IV. napnak 9. elbeszélése, melynek alapmotívuma csodálatoskép ugyanezen nap első elbeszélésének is tárgyát teszi. A novella magva, hogy a féltékeny férj megöli ártatlan feleségének ártatlan imádóját s arra kényszeríti az asszonyt, hogy a meggyilkoltnak szívét, melyet férje neki eledelül föltálal, megegye. Az első változatban a szerelmes hölgy Tancredi salerno herczegnek leánya, a ki Guiscardo fiatal apródot kedveli, és maga az apa bosszulja meg leányának alaptalanul föltételezett gyalázatát. A második, sokkal valóbbszínű elbeszélésben Guiglelmo Guardastagno provencai lovag beleszeret Guiglelmo Rossiglione szép nejébe. A férj erről értesül, megöli a szerelmes ifjút és föltálalja szívét feleségének, a ki, miután a történeteket megtudja, kijelenti, hogy ily nemes étel után más eledelhez nem nyúlhat és öngyilkossá lesz. A mesének ezen változatában a szereplők részben történeti neveket viselnek: a szerelmes ifjú Guillem de Cobestanh provençal költő a XII. század második felében, a féltékeny férj ennek jóakaró pártfogója Raimon de Castel-Rossilhon, magát az asszonyt a költőnek XIII. századi életrajza meséli. Boccaccio bizonyára nem ismerte a troubadournak ez életrajzát, különben

pontosabban veszi át nevét és nem felejtí el hangsúlyozni, hogy neves költő volt; de nem változtatja meg a férjnek nevét sem Raimonból Guiglelmóra. Hogy mondával van dolgunk, melynek alig volt tényleges alapja (azt hiszem, hogy egy költői képből alakult), mutatja az a föltűnő tény is, hogy ugyanezt a történetet mesélik ugyan-csak a XIII. században egy észak-francia költőről is, Le Châtelain de Coucyról. Hogy Boccaccio honnan vette az első, kevésbbé rokonszenves változatot, melyben az apa a gyilkos, nem tudjuk; de a második, sokkal valóbbszínű és költőibb változat nem származhatik az esemény forrásából, a troubadour életrajzából, úgy hogy föl kell tennünk, hogy a később is sokszor (pl. Uhlandtól is) földolgozott szomorú történetet szintén csak szóbeli közlésből ismerte. Az első változatot magyar versekben dolgozta föl, de nem közvetlenül Boccaccióból, hanem Beroaldus latin költeménye alapján, Enyedi György 1574-ben.

Egészen más jellegű, de szintén igen népszerű lett a VII. napnak 9. elbeszélése is: «A nő próbára teszi férje türelmét» vagy «A bűvös körtefa», melyben az öreges Nikostratus nejének szerelmét a fiatal, de óvatos Pyrrhus csak az esetben hajlandó elfogadni, illetőleg viszonozni, ha az asszony három tényben bizonyítja bátorságát: ha megöli urának kedvelt solymát, ha férjének szakállából küld neki egy fürtöt és ha férjének legjobb fogát kihúzza. A szerelmes asszony elfogadja és teljesíti e föltételeket, sőt még arra is vállalkozik, hogy Pyrrhussal férje szemeláttára fog szerelmeskedni. E víg mesének egyes motivumai többfelé is találkoznak, együttesen csupán Boccaccio ezen elbeszélésében és egy *Lydia* cz. latin költeményben olvashatók, mely utóbbit a hagyomány kellő alap nélkül Matthieu de Vendômenak (a XII. század vége felé) tulajdonít. De minthogy ez a költemény csak egy XIV. századi kéziratban maradt fenn, nem lehetetlen, hogy a *Lydia* maga Boccacciotól származik, ellenkező esetben, tekintve a különböző eltérő vonásokat, itt is föl kellene tennünk, hogy Boccaccio a latin költemény tartalmát minden valószínűség szerint nem magából a *Lidyából*, hanem csak szóbeli közlésből ismerte. A mese eredeti forrása tehát igen kétséges.

Gröber kutatásai és fejtegetései alapján jóval kevesebbet tudunk a *Decamerone* egyes meséinek forrásairól, mint Mammi és Landau tudni véltek. De biztosan tudjuk, hogy Boccaccio csak igen kivételes esetekben merített könyvekből; hogy tehát anyagának legnagyobb részét szóbeli közlésnek köszöni; és hogy novelláival kizárólag mulattatni, nem tanítani vagy nevelni akart, a mint ezt a IV. nap bevezetésében és művének végén, bizonyára tudomására

jutott helytelenítő és főleg egyes történeteknek sikamlós tartalmát rosszaló ítéletek ellenében, világosan és okosan hangsúlyozza. Ma a *Decamerone*-ban, költői értékén felül, fontos és értékes művelődés-történeti forrást látunk, mely Boccaccio korának külső, társadalmi és belső, lelki életét, erkölceit és szokásait a legszebb nyelven és a legbájosabb stílusban örökíti meg.

Heinrich Gusztáv.

Tauszk Ferencz belgyógyászati kézikönyve.

Dr. Tauszk Ferencz, egyet. magántanár: *A Belgyógyászat alapvonalai*. Har madik, bővített kiadás. — Stampfel-féle könyvkiadóhivatal. 1913. 436 lap.

Ha nálunk egy orvostudományi könyv abban a ritka szerencsében részesül, hogy három kiadást ért meg, akkor bizonyára úgynevezett mindennapi szükségletet pótol. Ilyen nélkülözhetetlen könyv Tauszk Ferencznek, a kitűnő orvostanárnak mostanában megjelent könyve.

Sok orvos-szerző nem rendelkezik azzal a kritikai tapintattal, hogy a szükséges hasznos ismereteket a fölöslegesektől helyesen meg tudja különböztetni. Akárhány szerző fitogtatni akarja széleskörű ismereteit, nagy olvasottságát és sok nézetet hord össze s így a vezetésre szoruló olvasó nem tudja kivenni, melyik a helyes fölfogás. Van azután olyan szerző, a ki eredetiségét akarja bizonyítani, általánosan elfogadott nézetek szerzőivel polemizál és a saját nézetét, fölfogását akarja az olvasóra ráerőszakolni. Nagy terjedelmű tanulmányban az egyes nézetek kritikai méltatása nem is tekinthető hátránynak, de már compendiumszerű munkánál a könnyű áttekinthetőség és a megbízható útbaigazítás a fő.

Az előttünk fekvő munka az előbb említett hibáktól mentes. Szerzőjének ugyanis rendkívül finom az érzéke az iránt, mit kell egy komoly compendiumban tárgyalni; helyesen meg tudja ítélni, mi tartozik az orvos fontos tudnivalói közé. Magától értetődik, hogy igényt tart a modern jelzőre is, lépést tartva a tudomány újabb haladásával. A mellett ki kell emelnünk felfogásának szabadságát, az előadás mintaszerű világosságával egyetemben.

Találunk azonfelül a könyvben valamit, a mit külön is ki kell emelnünk. A hol csak teheti, megemlékezik a szerző a magyar kutatók munkásságáról is. Ez oly vonás, melyet több magyar szerzőtől hiába várunk. Ezek lépten-nyomon idegen bűvárokra, tudósokra szeretnek hivatkozni, de ahhoz már nincs szívük, hogy a magyar szorgalom sikeréről is beszámoljanak. Az orvosi irodalmat úgyszólván két napi

állításában figyelemmel kísérni nem csekélység, s legnehezebb éper hazai részét, a mi csak látszó ellenmondás.

Ha a könyvet hasonló külföldi könyvekkel összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy Tauszk Ferencz könyvében az egyes fejezetek terjedelme lényegesen eltér a külföldiektől. Igen helyesen fordított nagyobb gondot a fertőző betegségek fejezetének kidolgozására, a mi a könyvnek több mint egy negyedrésze. Ezen fejezetben, a melyet egyes betegségekre jellegző lázgörbék tesznek tanulságossá, oly fertőző betegségeket is tárgyal, a melyek nálunk csak ritkán fordulnak elő. A többi fejezetekben nagy súlyt vet az egyes betegségek kóroktanára, kórboncztanára, kórtünetére és gyógyítására. A külföldi s hazai irodalomban való ritka jártassága mellett mindenütt folyvást érvényesül egyszersmind a szerző bő tapasztalata.

A munka még teljesebb volna, ha szerző az idegbetegségeket is tárgyalná. Valóban örvendhetnénk, ha a következő — bizonyára nem sokáig késő — kiadásban szerző erre is kiterjeszkednék. Azoknak ily összefoglaló fejtegetését szerzőnk tapasztalatai alapján s az ő tollából orvosok és érdeklődők egyaránt tanulsággal olvashatnák.

Kétségtelen, hogy Tauszk Ferencz könyve kitűnő szakértelemmel, tökéletes tárgyismerettel, helyes okfejtéssel s roppant világosan tárgyalja a kitűzött thema-kört. A compendiumban szerényen meghúzódnak egyes oly valóban értékes fejezetek, a melyek megérdemlik, hogy ezeket minden magyar orvos elolvassa.

Schuschny Henrik.

Magyar mezőgazdasági sociálpolitika.

Dr. Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági sociálpolitika.* Budapest, 1914.
8r. 1104 l. Ára 30 K.

E vaskos könyv tárgya czíme szerint nemcsak különleges mezőgazdasági sociálpolitika, hanem még magyar is. Lássuk ezeket a fogalmakat, melyekből a mű czíme össze van szerkesztve, egyenkint.

A sociálpolitika abban tetszeleg önmagának, hogy új tudomány. Mit értünk ezen? A vagyontalan elemek, különösen a munkás-osztály sorsának javítására irányuló intézkedések foglalatját. A szabadság és egyenlőség jelszavai után eljutottunk tehát a testvériség jelszaváig. Új irány, új eszme ez? Hát a keresztyénség nem ezen az eszmén volt megalapozva és nem ebből az eszméből fejlődött

nagygyá? A középkor és azután a reformatio nem törekedett-e a testvériség eszméjének is a megvalósítására?

A szociálpolitika sem nem új eszme, sem nem új tudomány, hanem különleges gyűjteménye, összeszedetése és rendszerbefoglalása az erkölcsstan és a közgazdasági tudományok idevonatkozó részeinek. Művelői, mint a megvert seregeknél látjuk, új alapon újra csoportosítják és rendezik a tanokat és elnevezik új hadseregnek, azaz új tudománynak. A szociálpolitika tehát csak secessió divat a tudományban és a szociálpolitika voltaképpen, főleg nálunk, nem is társadalmi actio, mert leginkább állami intézkedésekkel foglalkozik, hanem helyesebben államsocialismusnak volna nevezhető. De hát fogadjuk el a divatos kifejezést és ha az állam csinálja is a társadalmi politikát, mondjuk, hogy van szociálpolitika és nyugodjunk meg e kifejezésben. Czettler nagy könyvét is ily értelemben vizsgáljuk.

Az ő könyvében különbség van téve mezőgazdasági és ipari szociálpolitika közt. Ipari szociálpolitikáról sokat hallottunk és sokat olvastunk. Kezdetben az ipari szociálpolitikát a mezőgazdasági viszonyokra is át akarták vinni, még pedig először az elméletben, azután gyakorlatilag is akarták alkalmazni. Bár egész sereg tudós, főleg Kautsky, erősen és hevesen védelmezte a Marx-féle álláspontot, mégis csakhamar kitűnt, hogy a Marx-féle ipari fejlődési tételt nem lehet a mezőgazdaságra átvinni és a mezőgazdaságból élő osztályoknál érvényre juttatni.

Azután előtérbe nyomult az agrárkérdés, nemcsak Németországban, hanem Bernát István kezdeményére nálunk is. Ez azonban csak Roscher Vilmos gazdaságtörténeti alapon lerakott rendszerén indult. A modern mezőgazdasági szociálpolitika a volt francia minis-terelnök: Méline *Vissza a faluba* című munkája nyomán indult meg. Méline könyve, melynek tartalma címe után is megérthető, annak idején sensatio-számba ment s minden nevezetesebb nyelvre, magyarra is lefordították. A német egyetemek és főiskolák azután, ebből a Méline-féle eszmekörből és a náluk kifejlett szövetkezeti mozgalomból kiindulva, megszerkesztették a mezőgazdasági szociálpolitika tudományos rendszerét, mely azt a célt tűzte maga elé, hogy a mezőgazdasági gyengébb elemek jövő fejlődésének irányát szabja meg. Mivel pedig kétségtelen, hogy az ipari munka és életviszonyok elütnek a mezőgazdaságiaktól, úgy, mint a város a falutól és a gyár a mezőtől, helyeseljük azt az álláspontot, hogy a mezőgazdasági szociálpolitika külön anyagból, külön kövekből épüljön föl.

Czettler könyve a németek mezőgazdasági rendszerén alapszik

nyugyan, de attól sokban el is tér. Szerzőnk magyar mezőgazdasági szociálpolitikát akar rendszerezíteni. Kérdjük, van-e magyar szociálpolitika? Bátran felelhetjük rá, hogy van, sőt volt is, még pedig Szt. István királyunk II. decretumának 7. és 24. fejezetei óta.

A magyar mezőgazdasági szociálpolitika a telepítés, a nagybirtokok parcellázása a szövetkezeti ügy és a munkáslakások építése mellett különösen a mezőgazdasági munkaviszonyokról szóló 1898. évi II. és az 1907. évi XLV. törvényezikben culminál. Az előbbi erélyes és meglehetősen eredeti törvényünk. Ebben szigorúan és szabatosan körül vannak írva a mezőgazdasági munkaadók és munkások jogai és kötelességei, sőt kivételesen e törvényünknek igen hatályos végrehajtási sanctiója is van. Az írásbeli munkaszerződés megszegőjét nemcsak pénzbüntetéssel lehet sújtani, hanem be is lehet zárni. Ne ijedjünk meg. Dániában ennél erősebb rendszabályok is állnak fenn s azok alapján e kis országban rend, becsületesség és gazdagság sarjadzott föl a nyomorból.

Czettler nem elégszik meg a mi eddigi magyar szociálpolitikánkkal, neki — úgy látszik — külön nemzeti szociálpolitika is kell. S ezt azzal akarja elérni, ha azt hangoztatja, hogy nálunk a régi gentry maradványa mellé új középbirtokos osztályt kell teremteni. Czettler a jövő fejlődését abban látná, ha a magyar kisgazda és a mezőgazdasági munkásosztály színe-javát a középosztály sorába lehetne fölemelni és e célból megfelelő állami és társadalmi segítő intézkedéseket kíván (304. és köv. l.). Föl is említi e részben a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségéről szóló 1911. évi XV. törvényezikket és az annak alapján alakult ú. n. Altruista Bankot; de eredményről eddig nem tud beszámolni.

Bár Czettler régi középosztályunk történeti fejlődését, átalakulását és mai kibontakozását helyesen ismerteti, mégis határozottan kétségbe vonjuk, hogy a mai kisbirtokos osztályból középbirtokos osztályt lehetne, főleg állami és szövetkezeti segítséggel, létesíteni (296. o.). A gazdag parasztból sohasem lesz a mi fölfogásunk szerint középbirtokos; utódaiból még kevésbé, bárha az örökösödés útján való földfeldarabolást eltiltanók is. A gazdag paraszt még nem úr, az utód pedig már nagy úr, nem tud takarékoskodni. Ha a mi parasztunk aristokratikus allurejei helyett üzleti szellemmel és kereskedelmi ismeretekkel birna, még lehetne a Czettler-féle tétel fölött bölcselkedni. De ezen magasabb cél nélkül is támogathatjuk kisbirtokosainkat, valamint mezőgazdasági munkásosztályunkat. Tagadhatatlan, hogy ezek alkotják nemzetünk gerinczét és államunk fenntartói.

De lehet, hogy Czettler a középbirtokos osztály eme kiegészítésével rendszerének eredetiségét akarja demonstrálni. Nyugodjék meg; ha éppen eredetiségre törekszik, ezt nem lehet tőle megtagadni; könyvének anyaga a mi szociálpolitikai törvényeink, intézményeink, különösen pedig szövetkezeteink rendszerbe foglalása és ismertetése, ez nálunk új dolog, ezeket így még nem dolgozták fel. Ezeken felül a mezőgazdasági culturpolitika és a falusi cultura bevonása a szociálpolitika tárgykörébe szerencsés gondolatnak is nevezhető.

Ennyit Czettler nagy munkájáról általában. A tartalmi ismertetés végett megállapítjuk, hogy szerző könyvét három részre osztja. Az első rész *alapvetés* czímen az elméleti tanokat közli, a második részben a gyakorlati mezőgazdasági szociálpolitikát tárgyalja és a harmadik rész a gazdasági munkásügyi politikával foglalkozik.

Vegyük ezeket egyenkint szemügyre. Szerző az alapvetésben a mezőgazdaság és az emberi civilisatio szoros kapcsolatából indul ki és azt a tételt állítja föl, hogy az összes emberi culturának a mezőgazdaság által termelt fölösleg, illetőleg termési többlet az alapja. Ismerteti a mezőgazdaság szerepét a családi gazdálkodás, a földesuraság, majd a városi és a területi gazdaság korszakában, végül áttér a capitalismus kialakulására és vizsgálja a mezőgazdaság helyzetét a modern capitalistikus termelés korszakában. Ez idézte elő a faluból a városokba való özönlést, a kivándorlást. A túlhajtott ipari termelés megtámadja az emberi faj szaporodását s degeneratiót okoz. A középkor jobbágyrendszerének ismertetése után áttér a mai kisgazdaosztály, majd a mezőgazdasági munkásosztály kialakulására, melyet szintén a capitalista fejlődés hozott létre. Megvitatja azokat a reform-terveket, melyeket a szociális agrárkérdés megoldására a socialista és a polgári mezőgazdasági írók alkottak.

Ezekkel szemben a mai gazdasági rendszer javításában, különösen a magántulajdon kinövéseit korlátozó reformtervekben (112. o.) keresi a megoldást. E reformok gerinczéül a szövetkezeti intézményt (191. o.) állítja elének, melyet kimerítően ismertet és a melynek a mezőgazdaság terén tagadhatatlanul nagy jövője van. De nem mellőzi a többi gazdasági intézmények és mozgalmak feltüntetését sem. Ezek alapján a mezőgazdasági szociálpolitika lényegét és saját felfogását akként állapítja meg, hogy míg a modern capitalismus az iparban concentratiót idéz elő és a termelés gyarapításának előfeltétele gyanánt megköveteli a kisüzemek pusztulását, addig a mezőgazdasági termelés természete egészen ellenkező; minél intensívebb e részben a termelés, annál kisebbekké válnak az egyes üzemek. E szerint a mezőgazdasági szociálpolitika, a midőn a kis-

üzemet, mint a mai capitalistikus gazdasági fejlődés nyereszkeskedő tendenciájának ellensúlyozóját, erősíteni kívánja, nagy mértékben előmozdítja a gazdasági termelés célját: az üzemtechnika intenzitásának fejlesztését.

Ezen a gazdasági igazságon alapul a mezőgazdasági szociálpolitika lényeges eltérése az ipari szociálpolitikától. Míg ez utóbbi szükségszerűleg munkásügyi politika, mert hiszen annak a társadalmi osztálynak védelmét vállalta magára, a mely a munkaeszközök fölött nem rendelkezik s a melynek soha sincs reménye arra, hogy a munkaeszközöket a mai egyéni termelési rendszerben megszerezhesse (233. o.), addig a mezőgazdasági szociálpolitika a termelési eszközök birtokosával (a kisgazdákkal) és olyan társadalmi osztállyal (mezőgazdasági munkásokkal) foglalkozik, a melynek felső rétege a gazdasági termelés intenzitásával lépést tartva a munkaeszközök birtokába jut.

A mezőgazdasági szociálpolitika célja éppen ennek a lehetőségnek a biztosítása és megkönnyítése. Egyrészt megerősítése a kisbirtokosoknak mind a hitel, mind az értékesítés s az anyagbeszerzés stb. terén, hogy az ingótőke koncentrációs törekvéseivel szemben helyét megállani képes legyen, másrészt a mezőgazdasági munkásnak mind magában a munkaviszonyban, mind a szabad vállalkozásban módot nyújtani arra, hogy az önálló termelők sorába felemelkedhessen.

Ily irányú fejtegetések és bizonyítékok révén jut el Czettler arra a következtetésre, hogy a mezőgazdasági munkást emeljük fel a gazdák osztályába, a mit mi is helyeslünk és lehetőnek tartunk; de azt a másik következtetését, hogy a kisbirtokos osztályból középosztályt alkossunk, mint már jeleztük, kivihetőnek nem véljük, bár mint eszményi cél nemcsak szépnek, hanem hasznosnak is mondhatnók. Szerintünk a kisgazda-osztályból csak azok a fiúk, kiket szüleik magasabb iskolákban is taníttatnak, jutnak az értelmiségi és így a polgári középosztályba.

Mivel pedig nem célunk Czettler érveit egyenkint megvitatni, itt csak azt említjük föl, hogy a szerző a mezőgazdasági szociálpolitikán ama rendszabályok összességét érti, melyeknek közvetlen célja: beavatkozás a mezőgazdasággal foglalkozó gyengébb társadalmi osztályok viszonyaiba, helyzetük javítása végett (265. o.). Ezt neveztük mi bevezetésünkben állami socialismusnak.

S ezzel áttérhetünk a könyv második, vagyis gyakorlati részére. Ezt akként osztja föl a szerző, hogy az anyagi segítség eszközeit együttesen csoportosítja és a mezőgazdasági culturpolitikát

ismét külön tárgyalja. Előbbiek közül legjelentékenyebb a birtokpolitika, mert hiszen a föld és termékei az alapja nemcsak létezésünknek, hanem mindennemű gazdálkodásunknak is. A birtokpolitika mellett azonban a kisgazda-védelemnek egyéb kérdéseit sem szabad elhanyagolnunk. Épen ne gondoljuk, hogy a kizárólagos birtokpolitikával helyettesíthetünk egyéb sociális reformokat. Czettler a kisbirtokpolitika előmozdításában első sorban megakadályozását kívánja annak, hogy a meglévő kisbirtokok szét ne porladjanak s ilymódon önállóságukat el ne veszítsék. A birtok-minimum és parcella-minimum, a tagosítás, árverés helyett a kényszerkezelés, a homestead, az örökjog foglaltatnak e szakaszokban. Mindezekhez természetesen sok szó fér és ezek nálunk még nagy részben legalább is vitás kérdések.

Czettler még tovább megy; követeli a kisbirtokos osztály gyarapítását új családi üzemek létesítésével is. Mindenekelőtt azonban a birtokpiaczt kellő szervezését, parcellázást, telepítést, a földbérletet és a bérlő szövetkezeteket ajánlja e cél eléréséhez vezető eszköz gyanánt. Kiterjeszti figyelmét a községi és közbirtokra is, mint a kisbirtok hátvédére. Azután a kisbirtok hitelviszonyaival, eladósodásával és ennek okaival foglalkozik. Ismerteti a kisgazda ingatlan, személyi és üzemi hitelét; különösen azokat a szövetkezeti intézményeket, a melyek mind hazánkban, mind a külföldön azt előmozdítják; végül reformterveket közöl a földtehermentesítésre nézve.

Az anyagi segítségnek fontos eszköze a mezőgazdasági termelés reformja. Szerző jelen termelési viszonyainkban sok hiányt lát s azoknak kiküszöbölését szükségesnek tartja egyrészt az állam közbelépése, másrészt a termelők szövetkezetei segélyével.

Legfontosabb fejezete a munkának az, a mely a kisgazdának a piacczal való érintkezésére szorítkozik, vagyis szerző rátér itt arra, a mit mi üzleti szellem és kereskedelmi ismeretek hiányaként jeleztünk. A nagytőke ugyanis a kisgazdát szintén árútermelésre kényszeríti, viszont terményeinek nagyrésztét is a forgalom révén foglalja le magának. Ez ellen védelmet ismét csak a szövetkezetek nyújthatnak a kisgazdának és pedig az anyagbeszerző és értékesítő szövetkezetek, úgy, a mint ezeknek szervezése hazánkban, de különösen a külföldön, folyamatban van. Ezek egyrészt a kisgazda jóvedelmét biztosítják, másrészt a nemzet közélémezésének is fontos tényezői, mert segítségükkel a kisgazda olyan biztos jóvedelemhez jut, a mely őt intensív gazdálkodásra, a többtermelésre serkenti. Természetesen a jó közlekedési eszközöknek, a mezőgazdasági

kockázat ellen való biztosításnak és megfelelő jogvédelemnek kell a szövetkezeteket ezen munkájukban támogatniok.

Abból az elvből kiindulva, hogy a mezőgazdasági termeléshez nemcsak föld és tőke, hanem munkaerő is szükséges, külön fejezetet szentel Czettler a munkaerő védelmének. A kisközde társadalmi egészségügyét a falu egészségügyévé szélesíti. A munkaerő fenntartásáról, táplálkozásról, tisztaságról, ruházkodásról, lakásról és a munkaerő helyreállításáról olyan közérdekű reformterveket közöl, a melyeknek megvalósítása a falu közegészségügyét alkalmas lenne kiemelni eddigi elhagyatottságából. Foglalkozik ezenkívül a különös ápolásra szoruló, aggok, gyermekek stb. gondozásával, ismertetve hazánk kiváló patronage-tevékenységét. E fejezetet a betegség, baleset, rokkantság és halál esetére való biztosítás tárgyalása fejezi be. A különféle biztosítások igénybevételére irányítani népünk figyelmét, mi is igen szükségesnek tartjuk.

Legsajátosabb része a munkának a mezőgazdasági kulturpolitika. (835. s. köv. l.) Czettlernek az a felfogása, hogy a kisközde és a mezőgazdasági munkásosztály társadalmi felemelkedése addig befejezést nem nyer, a míg az anyagi helyzet javulásához a műveltségben való emelkedés is hozzá nem járul. Sajnosan állapítja meg, hogy ferde iskolai rendszerünk miatt ma sem a kisközde, sem a mezei munkás a magyar kulturközösség activ tagja gyanánt nem szerepel, hogy az úgynevezett intelligentia műveltségétől széles űr választja el őket. Ezért a falusi iskola reformját, s a kisközde szakképzését és a falusi szabadtanításnak skandináv mintára való szervezését követeli. Különös érdeklődésre tarthat számot a kulturális résznek második fejezete, mely a falu kulturképességéről, a népműveltség termékeiről, a falu kedélyéletének ápolásáról, végül a természeti szépségek és emlékek gondozásáról szól. (885. o.)

A munka harmadik része a gazdasági munkásügyi politikával foglalkozik. Vázolja a mezőgazdasági munkásosztály kategóriáit és a gazdasági munkásvédelem activ tényezőinek tevékenységét. Külön szakaszban tárgyalja a munkaalkalom biztosítását, a mely ennek a törpebirtok által két csoportra osztott társadalmi osztálynak közös összefoglalója. Áttér a mezőgazdasági munkajogra, bőven ismerteti ennek forrásait, különösen az általunk már kiemelt 1898. évi II. és az 1907. évi XLV. törvénycikkelyeket. Ezek alapján tárgyalja a munkaszerződést, a munkafeltételeket és a szerződés megszüntének eseteit. Majd kitér a mezőgazdasági, különösen az ú. n. arató strike különleges természetére.

Külön fejezet az, a mely *A gazdasági munkás, mint önálló*

termelő címet viseli s azt a folyamatot tünteti fel, a melynek segélyével a mezőgazdasági munkás a kiscgazdák sorába felemelkedhetik. A természeti munkabér (conventio, feles föld, téhéntartás stb.) a gazdasági munkás kisvállalkozásának az alapja. Ezt a vállalkozást munkásszövetkezetek, bérlet, munkásházak és munkástelepítés útján az állam és a társadalom oly mértékben támogathatná, hogy a gazdasági munkás legalább elite-rétegében a kiscgazda-osztályba felemelkedhessék. A mezőgazdasági szociálpolitika nem arra törekszik, hogy a mezőgazdasági munkások összességét juttassa földbirtokokhoz, akár collectiv munkaszervezet, akár pedig egyenlő földosztás által, hanem arról gondoskodik, hogy méltányosan szabályozott munkaviszonyok alapján a munkásság széne-java felemelkedhessék a kiscgazdák sorába és így minden gazdasági munkásnak meglegyen a reménye, hogy igyekezetével hosszabb vagy rövidebb idő alatt önálló kiscgazdaságot szerezhet. (1056. o.)

S ezzel végeztünk a nagy munka gondolatmenetének ismertetésével; itt még csak azt említjük fel, hogy Czettler munkájához nagy terjedelmű irodalmi tájékoztató van csatolva, de a felsorolt munkákat könyve egyes helyein nem mindig idézi. El van a nagy könyv látva részletes tárgy- és névmutatóval. Ez néhány pillanat alatt eligazítja az olvasót a rengeteg anyaghalmazban úgy, hogy ellenére nagy terjedelmének, a munka könnyen kezelhető és nemcsak annak nyújt tájékoztatást, a ki belőle áttekintést akar nyerni, hanem annak is, a ki csupán egyes kérdések iránt érdeklődik. Sajnos azonban, hogy a nagy anyag nincs kellőképen tagolva s ennek következtében olvasás közben nincs elég nyugvópont és így a főkérdések nem domborodnak eléggé ki. Szerző stílusa jó értekező próza s előadása nyugodt és széles mederben halad. Bár a munka sok anyagot ölel föl, mégis az a véleményünk, hogy nagy terjedelmének valamelyes korlátozása alighanem előnyére vált volna.

th.

A HÁBORÚ A KÉPZŐMŰVÉSZETEKBEN.¹

A most dúló háború benyomásai alatt más szemmel nézzük azokat a képzőművészeti alkotásokat is, melyek tárgyukat, létrejöttüket a múlt harcainak köszönhetik s melyek mellett a béke idejében annyiszor haladtunk el közönyösen, vagy legalább is tőlünk távol állónak éreztük azt, a mire emlékeztetni akarnak bennünket.

Ezért ma talán inkább számíthat érdeklődésre az oly viszszatekintés, mely a háború eseményeivel és jelenségeivel, dicsőségével és sanyarúságaival foglalkozó képzőművészet fejlődésének legfőbb mozzanatait, legjellegzetesebb irányait és változatait foglalja össze.

A mióta a művészet képesnek érezte magát bármily kezdetleges módon emberi alakokat utánozni, azóta csatákat is igyekezett ábrázolni, mert a küzdelem és öldöklés az emberek között mindenesetre régibb keletű, mint a művészet. Az első kísérletek nem lehettek egyebek, mint egyszerű emlékeztetések bizonyos harcokra, rendesen azon a helyen, a hol ama harcok fő részese, hőse nyugalmat talált; és így az első harci ábrázolásokat rendesen sírokon találjuk, s kettős feladatuk volt: megőrizni a harcos emlékét és díszíteni sírját; vagyis az emberben rejlő természetes, de nyers művészeti ösztön ezeknek az emlékjeleknek komoly, sőt rettentő, vagy gyászos tárgyuk ellenére egyúttal díszítő, decoratív jelleget is adott.

Az egyiptomi templomok és síremlékek lapos, színes dombozművei ép úgy ábrázolnak harci jeleneteket, mint vadászatokat, hajózást, mezőgazdasági foglalkozásokat és halotti ünne-

¹ A Szabad Lyceum, Erzsébet-Népakadémia és az Orsz. Közegészségi Egyesület előadás-sorozatában 1915 február 14-én tartott előadás.

pélyeket, mind egyaránt abban a merev, schematikus sorozatos rendben, mely ezt az ősi művészetet jellemzi. Az assyr királyok rendesen győzelmeik emlékét örökítették meg, őket magukat csatakokcsikon vagy harczoasaikat fegyveresen, küzdve, várat ostromolva föltüntető, domborművű alakokban, melyek gyakran palotáik falainak is díszekül szolgáltak. Ilyen alakokkal találkozunk még a görögországi őskor mykenai sírmaradványain is.

De mindezek csak első dadogásai az emberi küzdelmet kifejezni akaró művészi formanyelvnek. A hellének istentől megáldott népének jutott földadatúl a művészetnek ebbe az ágába is életet, valódi mozgást hozni s azt egyúttal gazdag képzeletök alkotásaival termékenyíteni meg, a mennyiben az embereket nemcsak egymással való küzdelmeikben tüntették föl, hanem isteneket, félisteneket és mythosi csodalényeket is vegyítettek ábrázolásaikba.

A görög szobrászatban még a kezdetleges, archaikus korszak alkotása a knidosiak delphii kincsesházának frizje, mely hosszú sorozatát tünteti föl a küzdelmes jeleneteknek: a trójai háborút, a Gigantomachiát vagyis az istenek és óriások harczát, még szigorúan symmetrikus elrendezéssel, de már sok életteljes mozgással és valószínű plasticitással. (Kr. e. VI. század vége.) Ugyanígy jellemezhetjük az aeginai Athentemplom oromesoportozatának alakjait (Kr. e. V. száz. eleje), de melyek már bizonyos törekvést mutatnak a páros küzdelmeket egységes csoportba foglalni össze s így valószínű csatajelenet benyomását kelteni. Bár itt is a trójai háború szolgál tulajdonképen tárggyul s a középhelyet Athena, mint a harcz intézője foglalja el, e mű kétségtelenül a görögöknek a perzsák fölött Salamisnál kivívt győzelmére emlékeztet. Ennél jóval ismeretesebb a közel egykorú olympiai oromesoport, — valószínűleg Alkamenes műve, — melynek utánzatát a mi Szépművészeti Muzeumunk főhomlokzatán szemlélhetjük; ez már kentaurokkal — állatemberekkel — keveri harczba Theseust és Peirithoost s bajnoktársaikat, a lapithákat, Peirithoos lakodalma alkalmával, mikor a vendégül meghívott kentaurok megittasodván, a menyasszonyt és kísérőnőit el akarták rabolni. Itt Phoibos Apollon szerepel mint a harcz vezetője s Theseus pártfogója.

Pheidias remekművén. az athéni Parthenon plasztikai díszén csak a négyzetalakú metópok ábrázolnak kisebb, elszigetelt küzdelmi jeleneteket. (V. század.)

A diadal érzetének s egyúttal a harczy elszántságnak egyetlen s még hozzá pihenő alakban való mesteri megszemélyesítése az ú. n. *Ludovisi-Ares* vagyis Mars-hadisten, mely a római ú. n. Terma-muzeum egyik legcsodálatosabb darabja (V. század vége), a Parosról, a márványszigetről való nagyhírű Skopas műve. Az ő és tanítványai alkotásának tekinthetjük azokat a szenvedélyes küzdelmeket föltüntető domborműveket is, melyek Mausolos királynak régente a világcsodák közé számlált halikarnassosi óriási síremlékét díszítették.

A IV. század Kr. e. azután megoldja azt a további problémát is, hogyan lehet szabadon álló kerek szoborműben több alakot egységesen összefoglalni, s ezt harczy jelenetre is alkalmazza a Praxiteles iskolájából való és több utánzatban ismert Menelaos-Patroklos csoportban, melynek egy példánya a firenzei Loggia dei Lanzit díszíti. Életteljes ábrázolása ez az elesett bajtárs holttestét a harcz zürzavarából kimenteni akaró hősnek.

Ugyane kor művei a sarkophagok királyának, a konstantinápolyi muzeumban őrzött s a Nagy Sándorénak tartott sírládának oldalait díszítő, egykori színezésre mutató gyönyörű márványreliefek, melyek az egyik oldalon vadászati, a másikon csatajelenetet ábrázolnak; kétségkívül a Nagy Sándor csatáját, sok lovas alakkal is. Bizonyynal Lysipposnak, a késő peloponnesosi iskola legnagyobb mesterének, vagy az ő tanítványainak alkotása e dombormű.

A Krisztus előtti harmadik századba, tehát már az ú. n. hellenistikus korszakba nyúlik át a pergamoni iskola, melynek Attalos király adott lendületet, a ki jeles művészek által akarta a gallusok fölött kivívott győzelmét Athén városának, mint a görög művészet középpontjának nagylelkűen ajándékul adott szobrászati művekben megörökíteni. Ezek a művek, úgy látszik, nagyobbbrészt egyes alakok voltak, mintegy episodjelenetei a lefolyt harcoknak, legalább reánk csak egyes alakok maradtak, melyek között legismeretesebb a már majdnem modern realismussal megformált ú. n. *Haldokló gallus* a római Capitolium muzeumában. Egy kettős csoport másik gallust ábrázol, ki a

gyalázatot és rabságot elkerülendő, előbb feleségét s azután önmagát döfi le; sebesült és haldokló más harczosok alakjait is ismerjük e sorozatból.

A görög szobrászművészet tehát ez időben már az egykorú harczok megjelenítésében igyekezett tündökölni; de ugyancsak a pergamoni iskola még egyszer visszatért a mythosi ábrázolásokhoz, már az Eumenes király idejében, a II-dik században, a pergamoni nagy Zeus-oltár talpazatának hatalmas márvány friz-domborművein, melyek a Gigantomachiának legkiterjedtebb ábrázolásai s német ásatások által hozatván fölszínre, most Berlin muzeumának megcsodált kincsei. A teljes alkotóerejének öntudatára ébredett görög plasztika itt szinte játsszani látszik a legnehezebb mozdulati és csoportosítási problémákkal s az alakok merész kidomborodásával és szenvedélyes vonalaival mondhatni barokk jelleget ölt fel.

A síkban ábrázoló, vagyis képiró művészet emlékei a görög korból bizony csak gyéren maradtak reánk. A legrégibb e nembeli művek a kerámia körébe tartozók, a festett edények, különösen amphorák, melyek egész a Kr. e. hatodik századig nyúlnak vissza s előbb csak a hagyományos kétszínű festésben, utóbb gazdagabb színezésben a fegyveres harczot is mindig felölelték tárgyaik közé. De egykorú följegyzésekből tudjuk, hogy a görögök csarnokaik falait is szerették képekkel díszíteni, s hogy azok sok esetben csatákat is ábrázoltak, sőt egyik-másik művészök, mint Euphranor, Nikias, Nealkes, Philoxenos s a legismertebb, Polygnotos is főképen mint csataképfestők lettek híresekké. Bizonyára görög eredetű az a poëstumi képmaradvány is, mely megkapó közvetlenséggel ábrázol egy, sebesült társát lován vivő harczost és az a híres pompejii mozaikkép, mely — valószínűleg Philoxenos festménye nyomán — Nagy Sándornak Darius elleni csatáját Issos mellett heves lovasküzdelem gyanánt rendkívül mozgalmas élénkséggel tárja elénk.

Ellentétben a harczot is a képzőművészetben idealizálni törekvő görögökkel, a rómaiak az ő realisztikusabb művészeti érzékekkel s másrészt a lényükön uralkodó politikai, t. i. imperialistikus gondolattal, a mennyiben nem pusztán a görögök utánzására adták magukat, egyfelől arra törekedtek, hogy hadi tetteiket minél részletesebb valószerűséggel beszéljék el, más-

részt arra, hogy császáraik dicsőségét és hatalmát minél csatánosabb módon hirdessék. Diadalemlékeik főleg két typust mutatnak föl: az óriási oszlopot, tetején a dicsőítendő imperator szoboralakjával és a diadalkaput, mely tele volt rakva győzelmekre emlékeztető domborművekkel, fölírásokkal és meg volt koronázva négyesfogatú diadalkocsival, rajta a triumphator alakjával. A római Traján-oszlop szalagszerűen rézsút fölfutó reliefsorozata az oszlop alján levő sírkamarába temetkezett császárnak úgyszólván összes viselt hadait elbeszéli s a művészi becsét meghaladó értékű archæologiai tanulmányul szolgál a rómaiak és a velök harcban állott népek, többek között az erdélyi dákok viseletére, fegyverzetére, hadakozási módjára nézve. A Marcus Aurelius-oszlop, ugyanott, megalkotásában szintén ezt a rendszert követi, de ábrázolásai az életteljes csoportozatokból inkább a madártávlati, sőt térképszerű elrendezésbe mennek át s ezért művésztlenebbek. Az oszlopoknál sokkal számosabb diadalív épült a római uralom idejében; ezek maradványainak egyik legérdekesebb részlete a római Titus-diadalív belső falának reliefje, mely Jeruzsálem meghódítását és kifosztását ábrázolja. A római korszakból maradtak már hadvezérek képmásaiként lovasszobrok is érezből, melyek későbbi korok hasonló alkotásainál mintául szolgáltak. Sarkophagokra is alkalmazták a rómaiak harci jeleneteket föltüntető domborműveket.

A közönséges történeti számítás szerint egy évezredre tehető középkor a háború képzőművészeti megjelenítése szempontjából majdnem mindvégig meddő maradt. Pedig háborúk is voltak ez idő alatt, művészet is volt, de a kettő nem talált rá egymásra. Az oly hatalmas és szép fejlődésnek indult görög-római művészetnek folytatói nem voltak; az új korszak és az újon uralomra jutott népelemek alkottak maguknak művészetet, de az egészen másnemű volt, mint az ókori, és a harcok ábrázolásának egyáltalán nem kedvezett.

Az egész emberi művelődés két főmederben folyt a középkor ideje alatt: a keresztyénség és a mohamedanizmus medrében. Egyikben sem alakulhatott ki a háború képzőművészete: a mohamedán világban nem, mert annak bár nem magától Mohamedtől, hanem követőitől eredő vallási szabályai tiltották

az emberi alak ábrázolását, s így plasztikája, mint az építészet kísérője majdnem kizárólag az élettelen ornamentikára volt kénytelen szorítkozni. A keresztyén művészetben viszont a stylus merevsége és a szigorú vallásos fölfogástól korlátolt tárgykör raktak békókat a művészetre és akadályozták meg különösen a háború jelenségeinek ábrázolását.

Gondoljunk csak a byzancezi művészetre, mely — főképp legkifejlettebb ágában, a mozaikképekben — majdnem kizárólag feszes, ünnepélyes, szertartásos alakokat vonultatott föl a néző előtt s benne csak az áhítatos borzalom érzelmeit igyekezett fölkelteni. A művészet a középkor folyamában nagyon sokat felejtett is abból, a mit az ókor tudott; oly nehézkessé, merevvé lett kifejezése eszközeiben, annyira elvesztette a távlat és az arányok iránti érzékét, hogy a mozgalmasabb jelenetek ábrázolására már ezáltal is képtelenné vált. Azután a középkor utolsó századaiban mindinkább tért foglalt a csúcsíves styl, mely a maga nemében örökbecsű műveket alkotott, de a maga szigorú tagoltságával, mely a szobordísznek többnyire csak szűk fülkében ad helyet, színes ablakaival pedig oly mystikus homályt terjeszt, mely a falfestésnek nem kedvez, a képzőművészet itt tárgyalt nemének befogadására szintén nem volt alkalmas.

A Scaligerek veronai síremlékei legvilágosabban mutatják, mily merev volt a csúcsíves styl akkor is, mikor hősiek emlékek kifejezője akart lenni s a tabernaculumszerűen emelkedő ívek tetejére lovasszobrot helyezett. Pedig Olaszország még aránylag legnagyobb szabadsággal kezelte a gothikát és ez a síremlék már a XIV. század közepéből való.

Többnyire ugyane korból valók azok a rendkívül kezdetleges és naiv csataképek, melyeket — mindig csak valami vallásos vonatkozásban, — néhány templomi frescón a mi hazánkban is találhatunk. Ezeknek tárgyaiul majdnem mindig csak a Szent-László hadbavonulása és legendás hőstettei, a cserhalmi ütközet, a kún leányrabló legyőzése stb. szolgálnak; ilyenek a háromszékmegyei gelencei templomi falkép, és hasonlókát találunk a derzsi, zsegrai, vitfalvi és gógányvár-aljai templomokban. Ezeknél nem kevésbbé kezdetleges és még hozzá szerkesztésében zavaros az a máriacelli dombormű, mely a templom kapuívében Nagy Lajos diadalát ábrázolja.

A középkor végének jellegzetes művészi megnyilatkozásai a kézirati codexek miniaturfestései, melyek nagy változatossággal a tárgyban, ma is csodálatosan üde színekben, rendszeren a kezdőbetűkbe illesztve ábrázolnak kicsiben sok mindenfélét, egyebek között harcokat is. E könyvillustrációk között bennünket legjobban az úgynevezett *Bécsi képes krónika* miniaturfestései érdekelnek, mert hazánk történetéből merítik tárgyukat és mert éppen ennek következtében sok csatakép is van közöttük. A compositio természetesen még nélkülöz minden művészi elrendezést: különböző időben lefolyó események — az alakok ismétlődésével — egy színen jelennek meg; a távlat primitív, az alakok schematikusan egyformák és arcuk minden kifejezést nélkülöz.

A középkor utolsó századának elején Gentben festik meg a Van Eyck testvérek, Hubert és Jan híres oltárképüket, az *Isten bárányának imádását*, melynek egyes részei már régebben Berlinbe kerültek, s melyet most, a háború viszontagságai alatt elvittek helyéről. A triptichon-szerűen záródó képnek egyik oldaltáblája az igazságos bírák és Krisztus harcossainak vonulását ábrázolja. Az olajtechnika összes előnyeivel rendelkezve s a kifejezés minden eszközének birtokában a Van Eyck testvérek ebben az utóbbi képben páncélos és zászlós vitézeket festettek, a minők voltak kétségkívül az ő korokban a katonák is, de nem a szilaj harcoké, hanem csupán a vallásos buzgalom elszántságának képviselőit akarták e szép ifjú levettekben láttatni.

Az elhanyagolt, sőt elfeledett csataábrázolást újra fölélesztetni a nagy fölszabadítónak, a renaissance-nak jutott föladatául. A renaissance törte össze a békókat, melyeket a képzőművészetekre a hagyomány, a stílus a vallásos szigor raktak. A csataábrázolás éltető eleme az élénk, heves mozgás, tehát éppen az, a mit a középkor művészete nem ismert; a hol ez ismét jogaiba lép, ott kezdődik a háborús művészet új korszaka is.

Olaszországból indult ki — mint tudjuk — a művészet renaissance-a is. Donatello már a XV. század közepe felé megalkotta a Gattamelata bérhadvezér padovai lovasszobrát, mely nyilván a megmaradt egyetlen akkor ismert antik lovasszobor, a Marcus Aureliusénak, hatása alatt készült, de a valóság hú

és életteljes utánzásában azt jóval túlhaladja. Valamivel később az aragoniai házból való nápolyi királyok, a böles Alfonso és fia, Ferrante, váruk, a Castello Nuovo kapuját harczi dícsőségek emlékjeleivel díszítették föl. Francesco Laurana, Isaia da Pisa és Andrea dell' Aquila dolgoztak azokon a márványdomborműveken, melyek Alfonso diadalmenétét — egészen régi római módon, — továbbá hadbavonulását és győzelmes visszatérését ábrázolják. Itt már látunk egyenesített alakokat, valószínűleg képmásokat, intim részleteket, mint pl. a király kedvelt kutyáit lábai mellett. Mozgalmasabb, valódi csatajeleneteket ábrázolnak azok az ércz-domborművek, melyekben Guglielmo Monaco a kapuszárnyakon Ferrante királynak a lázadó bárók ellen folytatott győzelmes harczeit örökítette meg. Az olasz renaissance folyamában az érczezel való bánni-tudás a kisplasztika körében is — különösen az érczművészetben — hatalmába kerítette a harcias motivumokat.

Azalatt a festészetben Paolo Ucello tett komoly kísérleteket a távlat problémájának megoldására s azt mindjárt csatajelenetekre is alkalmazta, melyekben rendkívül merész mozdulatokban mutatott be embereket és lovakat.

A Donatello Gattamelata-szobrát a század vége felé követi és némely tekintetben túlszárnyalja Verrocchio alkotása, a Bartolommeo Colleoni velencei lovasszobra, mely egyike a legremekebb dolgoknak, a miket az olasz renaissance plasztikája létrehozott; szobor, a mely minden történetnél értetetőbben beszéli el a condottiere testi és lelki megalkotását, életét és tevékenységét, bámulatosan egységes mű, melynek minden részecskéje lényegesen szolgálja az összbenyomást.

A csatafestés némileg álcázott alakban a Cappella Sistinába is beférkőzött már ekkor. Kétségtelen, hogy az a kép, melyen Cosimo Rosselli és Piero di Cosimo a zsidók menekülését a Vörös-tengeren át és Pharaó hadainak pusztulását festették le, a megelőző évben, Róma közelében a Campo-Mortón lezajlott csatára emlékeztet, a mikor a nápolyi sereg a pápaival szemben főleg egy hirtelen záporosó következtében súlyos vereséget szenvedett.

A Quattrocento végének két fölötté érdekes festője, Mantegna és Luca Signorelli is foglalkoztak harcias tárgyakkal:

az első Julius Cæsar diadalmenetét ábrázoló cartonokat készített, melyek mélyreható archæologiai tanulmányra vallanak; az utóbbi, Szent Benedek életéből merített frescói egyikén tüntette föl élettelenjesen Totila góth király táborát, katonáinak egykorú olasz viseletet és fegyverzetet adván.

A németeknél főleg Dürer volt az, ki — bár megtartva a gothikára emlékeztető gyűrött vonalait, — heves indulatoktól mozgatott, küzdelmes alakokat hozott vásznára vagy papírjára; elég az Apokalypsisből vett képeire emlékeztetnem, melyek, bár a symbolika körében, tulajdonképen dúló harcokat ábrázolnak. A sokszorosító művészetek, melyeknek föllendülésében épen Dürernek oly nagy része volt, lehetővé tették az egykorú események képeit széles körökben elterjeszteni. Így keletkeznek már Miksa császár idejében azok a, főleg az uralkodó dicsőítésére szerkesztett képeskönyvek (Ehrenpforte, Weisskunig stb.), melyek jeles művészek rajzait — köztük sok csataképet, várostromot is, — fametszetekben juttatták a közönség kezeibe. Az olajfestés terén Altdorfer volt az első, ki csataképekkel is kitűnt, bár nála mindig a tájkép az uralkodó.

A XVI. század legelején a firenzei köztársaság elhatározta, hogy nagy tanácstermének falait egykorú vagy közel-egykorú győzelmes harcainak képeivel fogja fölékesíteni. Megbizása nem kisebb emberekre esett, mint Lionardo da Vincire és Michel-Angelo Buonarrotira; az előbbi az Anghiari melletti csata, az utóbbi a firenzei Cascinák mellett lefolyt ütközet lefestését kapta föladatúl. Fájdalom, egyik sem felelhetett meg teljesen a megbízásnak; mindkettő csak cartonokat készített s azok is elvesztek, de rajzaikról, melyek az egész akkori fiatal művésznemzedéknek tanulmányul szolgáltak, némi fogalmat szerezhetünk, az egyikre nézve Marc-Antonio Raimondi metszetéből, a másikra nézve Rubens egy rajzából. Ezek szerint mindkét mester azzal igyekezett tündökölni, a mire legtöbb tanulmányt fordított: Michel-Angelo az Arnóban való fürdésök alatt az ellenségtől meglepett katonákat, tehát meztelen alakokat rajzolt, Lionardo pedig egy vad tusává fejlődött lovas küzdelemben a ló idomainak és izomzatának ismeretéről adhatott bizonyítékot.

Azok között a művészek között, kik e cartonokat tanul-

mányozták, volt a fiatal Ráfael is, ki ezt is, mint mindent, a mit tanult, kitűnően tudta értékesíteni. Egyik meglevő rajza a Lionardo lovasküzdelemének másolatául tekinthető, később a csataképfestés az ő kiterjedt munkakörében nem jelentéktelen helyet foglal el. Már *Attila és Nagy Leo találkozása* a Stanza dell' Eliodoróban részleteiben számos harci motívumot tartalmaz, ilyeneket látunk egyes rajzai nyomán készült szőnyegszegélyeken is; tengerparti csatakép az ostiai ütközetet ábrázoló, melyet az ő rajzai nyomán festettek tanítványai a Stanza dell' Incendio falára, és végül valószínűleg az ő terveinek alapul vételével festette meg már a Ráfael halála után Giulio Romano legjelesebb művét, a híres *Constantin-csatát*, vagvis Nagy Constantin győzelmét Maxentius fölött Róma kapui előtt a Milvius-hídnál, mikor a kereszt látománya, mint győzelmi jelé (In hoc signo vinces) a császárt a kereszténység befogadására indította. Giulio Romano utóbb Mantovában is festett a görög hőskorból és mythosból merített csataképeket, de csak *Constantin-csatája* az, a mely elhatározó befolyást gyakorolt az egész későbbi csataképfestésre a csoportosítás és elrendezés, a döntő mozzanat és a főszemélyek szerepeltetése tekintetében. E mellett rendkívül érdekes az égi hatalmak beavatkozásának újszerű, keresztén felfogását megfigyelni e képen. A görögök is isteneiket tüntették föl mint a harcok intézőit és eldöntőit, de lehozták azokat a küzdők közé a földre, legfőlebb egy fejjel magasabbaknak tüntetvén föl őket. Az a mód, a hogy a *Constantin-csata* képen isteni hírnökök, angyalok jelennek meg az égen s vezetik győzelemre a sereget, kétségkívül a Ráfael inventiója, mert nagyon hasonló a két apostol megjelenéséhez a Nagy Leo és Attila találkozásának képén, példaszerű arra, a hogy a későbbi századok festői is az égi hatalmak beavatkozását a csatákba föltüntették.

A Cinquecento vége felé még Giorgio Vasari, a nagyérdemű krónikás és közepes festő készített sok csataképet al fresco a firenzei Signoria tanácstermében, a toscanai történetből merített tárgyakkal, Tintoretto pedig ugyanezt a feladatot teljesítette erőteljesebben és geniálisabban a velencei Palazzo Ducaléban, többek között csodálandóan merész megoldással mennyezetkép gyanánt festvén meg a velenceiek hajóharcát a Garda-tavon.

Ha a tulajdonképeni renaissance gazdag művészi termelését annak háborús ábrázolásaival összemérjük, szemünkbe ötlök ez utóbbiaknak aránylag alárendelt szerepe. Még közel esett a középkor és még kissé egyoldalúan uralkodott a vallásos eszme a művészet fölött. Ha a festők mozgalmas jelenetekben akarták ragyogtatni esetjüket, a bethlehemi gyermekgyilkolást, vagy a sabin nők elrablását választották tárgyukúl és ha fájdalmasan megrázó tárgyat kerestek, azt biztosabban vélték a vértanúság passzív hősiességében, mint a bibliai történetekben is sűrűn előforduló háborúskodásokban megtalálhatni.

Azonban a renaissance megteremtette az összes technikai lehetőségeket arra, hogy a művészet háborús műfajai a következő századokban hatalmasan kifejlődjenek. A XVII. század, mely a renaissance-ban még csak ébredező tájképfestésnek is tulajdonképen megteremtője lett, vált a csataábrázolásnak is, mondhatni, classikus korszakává. Már itt szétágazni látjuk a csataábrázolás különféle válfajait, melyeknek fejlődését azután is figyelemmel kísérhetjük.

Az egyik követi a későbbi olasz renaissance szigorúan classikai irányát; ismertető jelei: a görög-római mythosból vagy történelemből merített tárgy s e távoli tárgy által megengedett nagyobb szabadság a küzdelem ideális megcomponálásában, a főmozzanat erőteljes, drámai kidomborításában. Rubens az *Amazonok küzdelmében*, a *Decius Mus halálának* képén a barokk túláradozó formagazdagságával virtuóz módon halmozza össze a többnyire meztelen emberi, valamint az állati testek szenvedélyes megfeszüléseit, duzzadásait és elcsavarodásait. Charles Lebrun, a ki némileg az ő nyomdokaiba lépve lett Párizsban udvari festő, de egyúttal építész is és míg Rubens a Medici Katalin dicsőségének szentelt egy egész galleriát, emez a Roi Soleil, XIV. Lajos művészi glorificatora lett, az e király megbízásából készített ókori csataképeiben a barokktól kevésbé érintett classikai szigor és előkelőség irányát követi, így különösen a *Nagy-Sándor Granicus melletti csatájában*, mely szembe-tűnően magán viseli a *Constantin-csata* példájának hatását.

Időközben azonban a classikai iránytól elválni látunk egy másikat, mely az amúgy is nagyon háborús század egykorú küzdelmeinek lehetőleg valószerű feltüntetésében látja célját

s e mellett vagy szigorúan a tényekhez tartja magát, vagy inkább tipusokat keres, azt, a mi a század küzdelmeiben jellemző, romantikus példákban mutatja be. Keveseknek adatott meg egy háborús esemény döntő mozzanatát oly beszélő közvetlenséggel hozni vászonon, mint a hogy ez a különben csatafestéssel nem foglalkozó Diego Velasqueznek *Breda átadásá-*ban sikerült, mely képét spanyol honfitársai a rajta látható sok lándzsa miatt *Las Lanzasnak* nevezték el. Ez az érdekes festmény, mely Breda németalföldi városnak hosszú, makaes küzdelem utáni behódolását ábrázolja Spinola spanyol vezérnek, tulajdonképen a jobban értesült Velasqueznek művészi polémiája egy másik festőnek ugyanezt a jelenetet egészen máskép feltüntető képével. A kép messze kiterjedő háttere, mely az ostromlott várost és környékét ábrázolja, s melyet Snaiers németalföldi festő művének tartanak, már szintén mutatja azt a törekvést: az egykorú küzdelmek valószínű megjelenítését azzal tenni tanulságosabbá, hogy a hadakozás területének a lőfegyverek használatával együttjáró kiterjedése arányában a képen áttekinthető terület is mind nagyobb legyen. Ez a modora a csatafestésnek már a XVI. század végén kezdődik s a XVII. század folyamában tipikusakká lesznek az oly csataképek, a melyek az előtérben látható harczi vagy tábori jelenet háttérét majdnem madártávlatban mutatják be, rajta várost vagy várat, ostromot vagy csatát, míg végre sok esetben az ily kép majdnem egészen térkép- és csatatervszerűvé szélesedik ki. Legügyesebben kezdte ezt a megoldást Jacques Callot lotharingiai képművész, a harminczéves háború festője, ki véletlenül szintén Breda ostromának képében adta legtipikusabb példáját a most jelzett ábrázolási módnak.

A mi hazai történetünk hadi eseményei is sokszoros földolgozást találtak ily ábrázolásokban, miközben majd egy kiemeltetni kívánt csapatfölvonulást vagy rohamot, majd valamely hadvezér lovas képmását helyezték az előtérbe, gyakran röpkedő allegorikus alakok is vegyülnek a kép felső részébe; fellengős felirások, majd versek, ajánlások kerülnek a kép alá, melyekkel a művész talán éppen a csata hőséneke akart hódolni, mert az ily képek rendesen metszetekként készülvén, nagyobb elterjedésnek is örvevdhettek. Viszont azonban az ilyfajta csata-

képek szőnyegszövés mintájául is szolgáltak s ily gobelinben látható például a Bécs fölszabadítása után 1683-ban következett párkányi csata a bécsi Burg egyik termében, az az ütközet, melyben Esztergom előtt Lotharingiai Károly megverte a török sereget.

A hadviselés módjainak fejlődése, különösen a mind nagyobb tömegekben folyó hadakozás vitte rá az annak ábrázolására törekvő képzőművészetet ilyen, tulajdonképen kevésbé művészi eszközök választására, valamint arra is, hogy a mennyiben a művészet nem akart az efféle inkább elbeszélő, szemléltető oktató szerepre vállalkozni, hanem a maga saját, természetének megfelelő eszközökkel kívánt hatni, csupán egyes háborús epizódok ábrázolására vállalkozott. Az újkor századaiban már úgylát a harcokban a döntés sokkal kevésbé volt drámai praegnanciával egyes helyen és perczen előidézhető, inkább hosszas operatív végeredménye gyanánt állott elő az, ezért képen megjeleníthető alig volt; ellenben az egész csatára jellemző egyes összeütközések, az egész hadviselésre jellemző egyes élmények, helyzetek nagyon alkalmas képtárgyul kínálkoztak. Így fejlődött ki a háborúi epizódfestés és a háborúi genre, mint nem merőben új dolgok, mert hiszen a régiek az ő metopejaik szűk keretű domborművein, az ő egyes szoborcsoportjaikban helyes művészeti érzéssel tulajdonképen ugyanezt művelték, a mikor nagy küzdelmeiket egyes részleteikben örökítették meg. Az ilyen epizód- és háborúi genrefestés — bizonyos romantikai színezéssel, — volt eleme Salvatore Rosa olasz festőnek, ki egyébiránt kivételesen egészen képzeleti antik tárgyú csataképeket is festett, azonban, eltérőleg a classikus iskolától, a tájképelem erős hangsúlyozásával. Kizárólag egykorú háborús epizódképekkel tett hírnévre szert Philips Wouwerman németalföldi művész, a ki képeit rendszeren egy fehér lónak középre helyezésével tette fölismerhetőkké. A Rosa irányát követte azután Pieter Molijn, más néven Tempesta; Wouwermanhoz közelebb áll a francia Bourguignon-Courtois. A hollandiak közül még foglalkoztak csataképfestéssel Jan Asselijn és Pieter Snaers is; de az iskolájukra nézve oly jellemző marinaképek szükségkép rávitték őket a tengeri csataképekre is, melyek terén főképen Ludolf Bakhuizen és Willem van de Velde

jeleskedtek. Ez utóbbi jó barátságban lévén Ruyter híres hollandi tengernagygyal, ez néha külön csak a művész számára süttette el ágyúját, hogy a lövés füstjét s a víz rezgését természetben tanulmányozhassa.

A korhű realismus talajából a XVII. század folyamában bizonyos festői irányzatosság is fejlődött ki, mely azután megtalálta folytatását a XVIII. és különösen a XIX. században. Értem ez alatt a háború iszonyatosságainak oly kíméletlen ábrázolását, melynek nyilvánvaló célja a háború meggyűlöltetése. A már említett Jacques Callot volt az, a ki hazájának a harminczéves háború alatti sanyargattatásait véve tárgyul, előbb *Les petites misères de la Guerre*, utóbb *Les grandes misères de la Guerre* cím alatt készített két rézkarcz-sorozatot, melyek minden túlzás nélkül, de kérlelhetetlen részletességgel s bizonyos egyoldalú következetességgel szolgálják ezt a célzatot.

Ez a célzat pedig annál érthetőbb lesz, minél inkább elterjedt a XVII. században a háborúnak s a háború hőseinek, de még inkább a hadat viselő országok élő uralkodóinak tömjénező dicsőítése a képzőművészetben. Franciaországban XIV. Lajos alatt a Lebruntól vezetett egész művésznemzedék ebben fáradozott; az óvilág összes példáit, az egész mythológiát, az allegorizálásnak gyakran művészietlen, sőt ízléstelen eszközeivel vette szolgálatába ez az irányzat. Ily allegoriás képek keletkeztek nálunk is, kivált Budavár visszavételekor I. Lipót és az ifjabb király, I. József glorificálására.

A XVIII. század, elődje nagy fejlesztő munkája után mindenben mint folytató jelenik meg, lassankint finomuló, szelidülő, választékosabbá váló jelleggel, míg aztán végén a francia forradalom idéz föl nagy fordulatot. Folytatódnak a térképekbe átmenő csatarajzok és a gobelinekbe szőtt harci képek; a háborús genre erősen kifejlődik, az allegorikus dicsőítést a szobrászat nemesebb ízléssel a halottak emlékére viszi át. A kisplasztika, kerámia és szövőipar révén az iparművészet is mind több harcias tárgyat dolgoz föl: díszítő ércművek alakjában, edényeken és szelenczéken, szőnyegen sőt asztalkendőkön is.

A festők közül még a XVII. században látszik gyökerezni Georg Philipp Rugendas bajor festő, ki főleg a század elejének

török harczeit s a mi kurucz-labancz küzdelmeinket is örökítette meg, részint csata-, részint háborús genre-képekben. Realismusa nem óvja a modorosságtól, de távol tartja minden stilisálástól, még inkább az idealisálástól. Jan van Huchtenburgh hollandi festő a Wouwerman modorát fejlesztette tovább, nagy készséget tanusítva lovas küzdelmek festésében, melyekben egyébiránt gyakran ismételte is magát. Koronkint az allegorizálással is megpróbálkozott, mint például a pétervárad-i csatát ábrázoló, bennünket közelebbről érdeklő képén. A Callot-féle, a háború ellen izgatni látszó irány csak a század végén, Goyában talál követőt, de megszületik a háborús caricatura-rajz; így például a hétéves háború elején az angolok gúnyképeket rajzoltak Ausztria lowositz-i vereségére.

A szobrászat terén különösen két, harczy érdemeket dícsőítő emlék vonja magára figyelmünket. Az egyik már a század elején keletkezik: a Grosser Kurfürst lovasszobra Berlinben Schlüttertől. Még mutatja a classicismus hatását az antik öltözékben és a lovas alak szigorúan nyugodt tartásában; de a mellékalakok heves élénksége rávall a barokkra s mindamellett az egész mű tele van nemes méltósággal és kifejező erővel. A másik Pigalle francia szobrász műve s a regényes életű fényes levente és győzelmes hadvezér, Móricz szász marsall síremlékeül szolgál a strassburgi Szt. Tamás-templomban. Az elrendezésben, az allegóriában van tagadhatatlanul sok színpadias vonás, de a kor pompázóan gazdag és szónokiasan beszédes decoratív plasztikájának kétségkívül elsőrendű alkotása.

Főkép az északamerikai szabadságharcz szolgáltatta tárgyait Anglia legnagyobb, sőt egyedüli nagy történeti festőjének, Benjamin Westnek, kinek élete már átnyúl a XIX. századba, de működése mind idejére, mind jellegére nézve a XVIII. századhoz sorolandó. West egyébiránt ókori és bibliai jeleneteket is választott, de legnagyobb hatással a későbbi történeti s különösen csataképfestésre művei közül Wolfe tábornok halálának, úgyszintén a La Hogue melletti csatának képe volt; ez utóbbi azt a tengeri ütközetet ábrázolja, a melyben 1692-ben az angol és hollandi flotta Lord Russel vezérlete alatt súlyos vereséget mért a francia hajórajra.

A nagy francia forradalom úgy indult, mintha a művészetek terén is minden hagyományt és minden főnállót el akarna söpörni. A mi küzdelmeiből a háborús művészet számára kialakult, azt már a XIX. század értékesítette, melynek folyamában valamint a háború maga, úgy az azt ábrázolni, magyarázni, dicsőíteni vagy megbélyegezni akaró képzőművészetek is óriási átalakuláson mentek keresztül. Itt már a fejlődést és elágazódást az egyes háborús korszakok közvetlen hatásának tükrében kell megfigyelnünk.

A század Napoleon hőskorával nyílik meg. Ez az egy ember oly óriási hatást gyakorolt egész századára, hogy a még egészen a francia forradalomban gyökerező Jacques Louis Davidtól kezdve a már a XX. században meghalt Verescsaginig a csataképfestők túlnyomó része kénytelen volt foglalkozni vele, s azokon kívül, a kik az ő saját korának művészei voltak, sok van olyan a későbbiek közt is, ki majdnem egészen a Napoleon-epochának szentelte ecsetjét vagy vésőjét. A már említett David a forradalom művészeti dictatorából lett a császár festői dicsőítőjévé; fiatakorának harezias római tárgyaiból csak bizonyos classikai ízű, de határozottan színpadias pathost tartott meg; azonban nagy jellemző erő állott rendelkezésére és mindenesetre sikerült a maga korát vele együtt megörökítő műveket alkotnia.

Horace Vernetnek már atyja is, Charles Vernet a Napoleon csatáit festette; őt magasan túlnőtte fia, ki a császár bukása után is szorgalmasan és lelkesen tovább zengvén a napoleoni dicsőséget, megérte, hogy még a második császárságnak is ünnepelt udvari festője volt és hogy a versaillesi Hősök csarnokában képeivel ő uralkodik. Megkapó az ő *Jenai ütközte*, az a jelenet, mikor a császár sастekintete egy fiatal katonájára szegeződik, a ki türelmetlenül követeli, hogy vezessék az ellenség ellen őket.

Nem kevésbé azonosította Antoine Gros a maga művészi *oeuvre*jét a nagy császár harci dicsőségével. Ő a későbbi David-iskola legnagyobb coloristája, s Napoleon egyiptomi élményeinek festésével első lett, ki a keleti világ benyomásait belévitte a francia művészetbe.

A mint a művészi dicsőítés már életében körülrajongta a

Napoleon harczeit s allegóriákban is kifejezést keresett, úgy szóhoz jutott már akkor a gúny is és kivált az angolok kifogyhatatlanok voltak a többnyire ízetlen torzképek gyártásában. De a császár dicsőisége túlélte Albionnak úgy gúnyját, mint Szent Ilona-szigetén beteljesedett bosszúját. Bellangé, Raffet, Meissonier, Flameng a festészetben, Rude, Cortot a szobrászatban tovább szőtték a hőslegendát. Bellangé a versaillesi sorozat számára drámai erővel festett csatákat, Raffet a Napoleon-kor háborús genre-képeinek ötletes, ügyes rajzolója, de lendülettel tudott rohamokat is ábrázolni, egyszerű eszközökkel a tömeget éreztetni s még az allegorizálással is megpróbálkozott *Éjféli katonai szemléjében*. Meissoniertől egy egész sorozat pompás csataképet bírunk; a császár megjelenésének bűvös hatását seregére talán egyik festő sem tudta olyan megragadó erővel állítani élénk, mint ő; «1814» című képe a maga egyszerű tárgya mellett, pusztá hangulatával valódi tragédia erejével hat. Ennek az 1814-iki hősie, de gyászos visszavonulásnak egy megkapó epizódját magyarázza az ifjabb francia festő-gárdához tartozó Flameng egy közkedvelt képe is: «*C'est lui*», mely a császárt pihenésközben egy falusi parasztházban komoran tündödvé ábrázolja, környezve fáradt tábornokaitól és a bukott titánt jámboran bámuló parasztnéptől.

A Napoleon hőslegendájából természetesen kivette részét a szobrászat is; itt főkép csak a párisi Place de l'Etoile nagy diadalkapujára akarok utalni, melynek fölállítása az I. Napoleon eszméje volt, bár teljes megvalósulása már a második császárság idejébe esik. A Cortot itt látható Napoleon-apothesisánál egyébiránt értékesebb mű a François Rude csoportja, mely a nagy forradalom önkényteseinek kivonulását ábrázolja s tulajdonképen úgy hat, mint a Marseillaise kövévált zenéje. Ez a kiváló francia szobrász a Napoleon-kor egyik legrokon-szenvesebb és legtragikusabb sorsú hősének is méltó emléket állított: Ney marsallnak, és pedig azon hely közelében, a hol a restauratio vérbíróságának ítélete következtében agyonlőtték.

A Napoleon-korszakba kell beillesztenünk a spanyol Francisco Goyát, kinek élete javarésze a XVIII. századba esik ugyan, de ki művészetének késő, nagy hatásával egészen a XIX. századáé. Ő a háborúval oly értelemben foglalkozott, mint annak

idejében Jacques Callot: rézkarczai, melyeknek *Los desastres della guerra* czímet adott, heves tiltakozásnak tekinthetők a korabeli háború iszonyai ellen; a modor, a hogy azokat ábrázolja, egyenesen visszataszító, néhol már a torzkép szélén áll és így sokkal kevésbé tárgyilagos a Calloténál.

A XIX. század első felének hősies irányú művészete a németeknél még túlnyomóan a classicismus hatása alatt áll. A berlini Brandenburger Tor elkészül, nyomában Münchenben is diadalkapu emelkedik, a Teutoburgi erdőben pedig Hermann-émlék; Regensburg mellett görög templom alakjában Walhalla épül, oromzatára Schwanthaler, a *Bavaria* alkotója, a Hermann csatájának csoportozatát faragja márványba. Mint látjuk, a Napoleon leveretése után hatalmasan fölébredő német nemzeti érzés a maga nemzeties, romantikus történeti megemlékezései számára merőben classikus formákban keres kifejezést. A német szobrászatra kihat a dán Thorwaldsen is, ki Nagy Sándor bevonulását Babylonba mintázza meg mintegy a Napoleon dicsőítésére, de ugyanó a Luzern melletti gyönyörű gyászoló oroszlánban a francia forradalom első tusájában elesett svájcei testőrök emlékét symbolisálja. A korszakra különösen jellemző a Rauch Nagy Frigyes-szobra Berlinben, ez az, alakjainak sokaságával is élettelen apotheosis, melyen fárasztó tolongásban környezik a nagy királyt vezérei. A festészetben és rajzban Cornelius legnemesebb képviselője ennek az iránynak; a mythosból és az Apokalypsisből merített cartonjai rendkívüli emelkedettséggel magyarázzák a harczenyűvölését és hevét. Mint ennek az iránynak utolsó hirdetője jelenik meg Wilhelm von Kaulbach a maga részint elbeszélő, részint oktatni, irányítani, támadni és védeni akaró programművészetével, mely egykor annyi csodálatot keltett s mely a mai művészeti fölfogás ítélőszéke előtt még könnyörületet is alig talál. Már pedig azt el kell ismerni, hogy Kaulbach gazdag phantasia mellett mint rajzoló olykor a legnehezebb forma-problémák fölött uralkodni tudott s hogy korára nagy hatással volt. Ezt leginkább igazolja a *Hunnok harcza* a berlini új muzeumban, a mely azt a mondát jeleníti meg, mely szerint Róma kapui előtt az elesett hunnok és rómaiak szellemei is harcra keltek.

A század váltakozó háborúi és forradalmainak visszfé-

nyével találkozunk Napoleon bukása után is a különböző európai nemzetek művészetében. A francziák afrikai hódítása és a krími háború keleti motívumokat vegyítenek a harcziás művészetbe, a mi különösen a Delacroix hatalmas újításai alatt föllendülő romantikai iránynak válik előnyére. Horace Vernet nem gyöngülő ecsettel festi meg Constantine bevételét és a Malakoff-erőd megostromlását. Az erősen modoros, de kifogyhatatlan eszmébőségű Gustave Doré összes rajzai, a harczokat ábrázolók is, a mystikus Kelet fénypárájában látszanak úszni. A nagy tehetségű, az 1870-iki háborúban fiatalon elesett Régnault vérengző keleti tárgyak mellett a háborús Spanyolország pompás típusát szolgáltatta Prim marsall lovas képmásában.

A belgák szabadságharcza Wappersben talált ékesszóló interpretátort; a lengyelek szerencsétlen fölszabadulási kísérleteinek legmegragadóbb elbeszélője az ifjan elhunyt Arthur Grottger, ki négy sorozatban örökítette meg hona függetlenségi harczait, melyek közül az egyik, a *Polonia* elnevezésű a gróf Pállfy János hagyatékából a mi Szépművészeti Muzeumunkba került. Hasonló hazafias visszaemlékezések lelkesítették a lengyelek legnagyobb történeti festőjét Jan Matejkót is, ki azonban inkább a Koscziusko korabeli szabadságharcz jeleneivel foglalkozott s kinek egyik, legismertebb csataképe a mi történetünkbe is belévág, t. i. az, a mely I. Ulászló magyar és lengyel király szerencsétlen 1444-iki varnai csatáját ábrázolja, melyben a becsvágyó fiatal uralkodó hitszegésének áldozata lett.

Az olasz *risorgimento*, vagyis az egységes olasz nemzeti állam kialakulásának küzdelmei főleg az újabb olasz szobrászatot termékenyítették meg, megszámlálhatatlan Viktor Emanuel- és Garibaldi-szobrok, valamint — különösen Rómában — sok kisebb epizódot megörökítő emlékek keletkezésére adván indítást, melyeknek művészi értéke többnyire fordított arányban áll méreteik nagyságával.

A mi 1848/49-iki függetlenségi harczunk legkorábbi művészi ábrázolója osztrák volt, de olyan osztrák katona, ki nagyon sokat tartózkodván hazánkban, művészetét nagy részében a magyar földnek szentelte. Pettenkofent értem, a kinek Budavár 1849-iki ostromát ábrázoló képe ma is legjobb megjelenítése ennek a történeti eseménynek. Mi magunk, részint a bekövet-

kezett elnyomatás, részint művészetünk későbbi fejlődése miatt csak egy-két évtized múltával fogtunk hozzá ama korszak művészi földolgozásához és érdekes jelenség, hogy az 1868-ban megjelent Honvéd-Album számára Munkácsy, Benczúr, Szi-nyei szolgáltatták a honvédelet episodjait tárgyazó fiatalkori rajzaikat. Közülök csak Munkácsy dolgozta föl azután festmény alakjában is így keletkezett egyik-másik motívumát.

Az osztrák művészet különben is mintegy gyámság alá vette az ötvenes évek elején fejletlen történeti festészetünket. Johann Nepomuk Geiger bécsi tanár az akkori kormány megbízásából egy egész sorozat képet rajzolt Magyarország történetéhez, melyek ma is alig vesztek valamit értékükből. El kell ismerni, hogy Geigert szerencsés intuitio segítette át a culturtörténetnek akkor még épenséggel homályos kérdéseinek és hogy sikerült neki történelmünk legfőbb eseményeinek olyan képeit adni, melyeknél vajmi kevés jobb keletkezett azóta.

Egy másik kirándulását az osztrák művészetnek a magyar történet terére látjuk Peter Krafftnek, a katona- és népelet ismert festőjének, Zrinyi szigetvári hőstettét ábrázoló festményében. Egyébként is az osztrák festészet és szobrászat, visszanyúlva többnyire a régibb háborúk emlékeire, szorgalmasan művelte a háborús műfajt. Bécs nagy átalakulása a hatvanas-hetvenes években kedvezett a monumentális szobrok keletkezésének; Fernkorn megalkothatta a külső Burgtéren két nagy hősi lovasszobrát, a Károly főherczegét és a Savoyai Eugen herczegét, melyek közül különösen az első rendkívül merész művészi megoldása az ágaskodó ló egyensúlyozásának. A Zumbusch későbbi Mária Terézia-szobra részletekkel kissé túlterhelt compositio.

A festészet terén Carl Blaas, Eugen herczeg hőstetteit örökítette meg a bécsi Arsenal falain; Kossak újabbkori csata- és katonaképeivel lett ismeretessé. Defregger pedig az ő kedves tiroliaiának elszánt küzdelmét a francia hódító ellen, legendás hősük, Hofer vezetése alatt, vitte vászonra, különösen az *Öreg népfölkelők kivonulásában* (Das letzte Aufgebot) adva megkapó történeti genreképet ebből a korból.

Az 1870-iki német-francia háború egész forradalmat jelent különösen hadtörténeti festészetünkben, mert a had-

műveletek méretei már itt kezdik szétrobbantani az ábrázolás addig megszokott kereteit. A győzelem katonailag egészen és teljesen a németeké lett; a háború művészi megörökítésében azonban, ha igazságosak akarunk lenni, nem oly könnyű nekik adnunk a pálmát.

A németeknél a modern csatafestés már az ötvenes-hatvanas évek óta fejlődésnek indult s így a nagy háború e tekintetben sem találta őket készületlenül. Steffek, Bleibtreu, Diez, Adam és Brandt a megelőző századok harcainak ábrázolása körül figyelemreméltó munkát végeztek már, mikor a jelennek minden régi dicsőséget elhomályosító eseményei nyomultak előtérbe s Faber du Faurban és Anton von Wernerben erőteljes munkatársakat találtak a föladat megoldásában. Faber du Faur, a ki valamennyi között a legnagyobb colorista, a festőit főleg ily értelemben kereste s túl is terjeszkedett a német seregek viselt dolgainak körén, melyekből különösen a württembergiek Coeuilly melletti hadi tettét ábrázolta életteliiesen. Franz Ádámtól egyebek között a Sedan melletti híres lovascsata képét bírjuk; ő egyébiránt már az 1848-iki és 1859-iki olasz háborúk eseményeit is festőileg megörökítette. A sedani catastropha foglalkoztatta Anton v. Wernert is, a ki főleg mint a versaillesi császárproclamatio és a berlini congressus festője ismeretes. A sedani csatát nagyban Bracht tájképfestő segítségével panoráma alakjában festette meg. Nagy hatású képe az, mely a sedani capitulatio aláírásának történelmi pillanatát tünteti föl, a legyőzött francia és a győztes német tábornokok szembeállításával.

A francziáknál főképp Neuville és Detaille névével találkozunk e korban, kikhez a panorámafestés terén még Philipoteaux csatlakozik. Neuville a legerősebb, legeredetibb és leglendületesebb tehetség. Mint katona végigküzdte a háborút, melynek legnépszerűbb ilustratorává lett; egyes képei, mint *Az utolsó lövedékek* (Les dernières cartouches), úgyyszólván a köztudatba mentek át. Detaille a Meissonier tanítványa; kissé szárazabb realista, de teljesen igaz és egyes jeleneteiben megkapóan életteli. Ilyen például a *Szercsapat megtámadását* (Attaque d'un convoi) ábrázoló festménye. Ezek a művészek egyesülve is működtek a panorámafestés terén. A háború

modern kifejlődése hozta ugyanis létre a csatafestésnek ezt az új nemét, mely vásznának óriási méreteivel s kerek szerkezetével lehetővé teszi a kiterjedt harctéren folyó küzdelemnek legalább egy pillanatát egy képzeleti nézőpontról egészen felölelni. Kétségtelen, hogy ily panorámafestés alakjában jeles művészek jeles képeket alkottak, de az is bizonyos, hogy az ilyen mű, mint népszerű látványosság már a határán jár a művészileg megengedettnek; mert a valódi művészet föladata nem lehet érzékeink gyarlóságát hívni segítségül s valódi tárgyakat rakni elénk, hogy azoknak s a festetteknek megkülönböztetésében megzavarodjunk.

A mit a győzelmes háború emlékére a német plasztika alkotott, a niederwaldi és berlini nagy s a számos kisebb diadal-
enlék, a berlini Siegesallee és a sok Vilmos császár- és Bismarck-szobor, az mind hathatós hirdetője a nagy német nemzet jogosult diadalérzetének, de művészeti szempontból szintén azt tanúsítja, hogy a nagy gyakorlati eredmények nem a művészet, hanem a tettek nyelvén vannak hivatva az utókorhoz beszélni. A francziák, a kiknek nem volt megörökíteni való győzelmök, a multba nyúltak vissza, hogy monumentális szobrászatukat foglalkoztassák. Az orleansi szűz egymás után kapta a szobrokat; de a boulognei polgárok önfeláldozása, a III-dik köztársaság megalkakulása, a Gambettától szervezett nemzeti védelem is eléggé hősies tárgyakat szolgáltatottak a nyilvános szoborművek számára.

A század végefelé azután szóhoz jutnak a háború pessimistái is; az 1878-iki balkáni háború adja Vasziliy Verescsaginnak haragos kezébe az ecsetet, hogy mint a Callot és a Goya utódja, de mindig sajátságos, keserű kéjelgéssel a festőiben, megfesse a háború borzalmaait. Az elfeledett halott, a ki a hollók eledelül szolgál a csatatéren, a koponyákból rakott pyramis, melyet a festő «a mult, jelen és jövő minden győzteseinek ajánlott», az emir elé diadaljelül hozott levágott fejek, az ágyú torkához kötött hindu lázadók, a temetetlen halottak sommás beszentelése, a Sipkaszoros, a melyben — a hivatalos híradás szerint — «minden csöndes», mialatt az őrszemül kiállított katona a hófuvatagban elpusztul: ez az, a mit az érdekes orosz

megfestett, kiáltó tiltakozásul a háború ellen, melynek bűvös ereje végül mégis őt magát is áldozatul követelte. És egyes eredeti gondolkozók a művészek között, a kik maguk soha csataképet nem festettek, mintha szintén ilyenformán látnák a háborút: Böcklin, a ki úgy nézi, mint a levegőben száguldó lovas rémalakok megjelenését, kik égő csóvát dobnak a házakra, pusztulást hoznak a viruló városokra; Thoma, a kinek képzeteiben a háború lángtenger közepében megjelenő sisakos katona, sisakdíszül mérges kígyók övezik fejét; Franz Stuck, a kinek képén a háború mint kaszás halál lovon ül s kevély közönynyel járattja lovát a halottak meztelenül vonagló testein.

Hátra van még a saját, magyar nem régi keletű háborús művészetünk rövid méltatása. A múlt század közepe táján a pesti műegyesület műlapokat osztván ki tagjai között, alkalom nyílt hazai történeti tárgyú festmények sokszorosítására. Így került forgalomba a *Dezső hősi önfeláldozása* Molnár Józseftől, *A Hunyadi-ház diadalünnepe* Vízkelety Bélától, körülbelül legrégibb hősie tárgyú hazai történeti képeink, melyek nem sok eredetiségről s behatóbb kortörténeti tanulmányról sem tanuskodnak. Than Mór kissé színpadias, élénk színhatású festménye: *Kún László és Habsburgi Rudolf találkozása* a morvamezei csataterén Szépművészeti Muzeumunk birtokában van. Ott láthatjuk kiváló mesterünk, Székely Bertalan több harczos tárgyú történeti képét is; ezek között lehangulatosabb és legmeghatóbb *II. Lajos holttestének föltalálása* a mohácsi csatamezőn; kevésbbé találja el a kívánt hatást a mohácsi csatát magát ábrázoló. Drámai erő van a Zrínyi kirohanását és Eger ostromát tárgyzó compositióiban is.

A magyar származású Wagner Sándor jól ismert és népszerű képe Dugovich Titust ábrázolja, a mint Nándorfehérvár bástyájának ormáról magával ragadja a mélységbe a török vitézt, hogy az ellenséges diadaljelvény kitűzését megakadályozza. A genialis rajzoló Zichy Mihály művészi inventiójával pótolta a történelmi tanulmányt, mikor az Arany hősie tárgyú balladáihoz is rendkívül találó illusztrációkat készített. Ugyanő erősen közeledni látszik Kaulbachhoz a keresztes

hadaknak Jeruzsálembé való győzelmes bevonulását ábrázoló képén. Ez úgyszólván egyedüli, nem a magyar hadtörténetből merített idevágó terméke művészetünknek; máskülönben művészeink — mint látjuk, — könnyen érthető okokból rendesen a hazai távolabbi mult harczy eseményeit választják tárgyúl; így tett Benczúr mester is, mikor Budavárnak a törököktől való visszahódítását festette meg pompás, színgazdag, nagy dekoratív hatású képben a székesfőváros számára abból az alkalomból, mikor e nagy történeti eseménynek kétszázados emlékünnepeét ültük meg. Ellenben másik nagy mesterünk, Munkácsy — mint már említettem, — szívesen tartotta magát a szabadságharcz reminiscentiáihoz, melyekből kettőt is megfestett rendkívüli közvetlenséggel ható háborús genrekép alakjában; az egyik honvédektől őrzött orosz foglyokat ábrázol, a másik egy sebesült honvédet, a ki véres élményeit beszéli el a tépést csináló otthoniaknak.

Festőink a panorámaszerkesztés modern technikai vívmányát is szerencsésen használták föl harczos multunk eseményeinek széleskörű megjelenítésére. Egész a honfoglalás idejéig nyúlt vissza Feszty Árpád, hogy tárgyat keressen merész compositiójához, melynek kivitelében Vágó Pál és Spányi Béla voltak társai. Az óriás képnek mintegy középpontja s egyik legsikerültebb csoportja Árpád vezér megjelenése serege főbbjeivel lóháton, mialatt a szláv hadifoglyokat vezetik elébe; távolabb még dül a csata, látható a kunyhók pusztulása, a leányrablás, a bevonulók ökrös társzekerei, de egy kiemelkedőbb halmon a táltos már a győzelem örömeire áldozatot mutat be Hadúrnak. Vágó Pál, ki e körkép lovas-küzdelmének megfestésével kitűnő csataképfestőnek bizonyult, Spányival s a lengyel Stykával szövetkezve egy más körkép létrehozásában is tevékeny részt vett. Ez a szabadságharcz egy jelenetét ábrázolja: a nagyszebeni csatát, Bem tábornok és Petőfi Sándor igen jellemző lovas alakjainak föltüntetésével. Életteljes csatakép s már tárgyának szűkebb körénél fogva is egységesebb compositio, mint a Fesztyé.

Szobrászaink is kivették dícséretes részöket a haza harczias multjának művészi följújtásából. Legtöbb munkát szentelt e

műfajnak Zala György, ki a szabadságharcz leggyászosabb emlékfű helyét, Aradot jelölte meg méltó monumentummal, melyet a vértanúkat megkoszorúzó Hungária hatalmas anazoni alakja tetőz be, míg a talapzatot a nemzet önvédelmi harcának négy sarkalatos erényét példázó alakok foglalják el. A budai honvédszobor megragadóan fejezi ki azt a halálmegvető, hősi lendületet, melylyel honvédeink Budavár falait megmászták. Még munkában van a millennáris emlék, melynek hemicyklusára ugyane mesterünk a békével szemben a háború szilaj géniuszának allegoriás alakját mintázta s már áll Árpád marczona lovas alakja, mely köré a többi vezér fog sorakozni. Lovasszoborban jelenítette meg Róna József Savoyai Eugent; e műve a királyi palota elé került; Strobl Alajos pedig egyszerű, de sokatmondó csoportban beszélte el a Dobó és társai hősiségét, melylyel Eger várát megvédték a török ellen; a szobor ott áll az egri piacon, háttérében láthatjuk a várat, melyre emlékeztet.

Rendkívül szerencsés elhelyezése — Kolozsvár főterén, a szép, ősi főtemplom előtt, — még fokozza hatását a magyar szobrászművészet legnemesebb és leghatalmasabb alkotásának, a korán elvesztett Fadrusz mester Mátyás-szobrának. Ott áll a nagy király, mintegy megpihenve egy meghódított vár bástyáján, környezve hódoló vezéreitől; mintha elmélázva várná a soká nélkülözött, az immár a távolban újra megdördülő csatazajt, mely — ezt várja ő s ezt reméljük mi, — nemzetének új harczy dicsőségét fogja neki hírül adni a túlvilág.

És ezzel szemlénknek végére értünk. Hogy a jelen világ-háború mit fog hozni a művészet számára? arról még korai volna elmélkedni. Egyelőre az ágyúk beszélnek; ha azok elhallgattak, akkor majd szót kérnek a művészek is. A mit eddig a közönség mindennapi kíváncsiságának kielégítésére a fénykép és a harczy tudósítók hevenyészett rajzai nyujthattak, az e háború művészi feldolgozásához legfőlebb nyersanyagot szolgáltat.

Eltekintve attól, hogy a históriafestés már régóta válságos helyzetbe jutott s a modern művészeti fölfogással szemben nehezen küzd létjogáért, kimondhatatlanul nehéz helyzetben fogja magát a képírás különösen e háborúval szemben találni,

mert az a csatafestés összes tiszteletreméltó hagyományait halomra döntötte. Nincs az az óriás panoráma, a mely több száz kilométerre terjedő harczzonalat felölelhetne; és mit csináljon az a boldogtalan festő oly rajvonallal, a mely elásta magát a földbe, oly sortüzeléssel, a mely füstnélküli löporral folyik, oly hajókkal, melyek víz alatt járnak, és oly képekkel, melyek a felhők közül dobják le bombáikat? A ki ma egy hadvezért a csata sorsát intéző tevékenységében híven akar ábrázolni, az ne ültesse őt lóra, ne állítsa hegytetőre, ne adjon látcsövet kezébe; az fessen egy embert, a ki füstös szobában térkép felé hajol és telefonkagylót szorít a füléhez.

Hanem azért mi ne aggódjunk a művészek miatt. Ez a háború már eddig is sok nagy, új igazságra tanított meg bennünket, reméljük, hogy a művészet is teremő erejű igazságokat fog belőle meríteni. Csak legyen kivíva a győzelem a harcztéren, majd fognak találkozni mesterek, a kik le fogják győzni a rájuk váró művészi feladat nehézségeit is.

BERZEVICZY ALBERT.

VILÁGIRODALOM ÉS VILÁGHÁBORÚ.

Világirodalmon — e szót Goethe hozta forgalomba — sokfélét értenek, a szó jelentése nem határozott. Encyklopædikus értelemben jelenti a nemzeti irodalmak összességét, de hogy miféle összeg ez, pusztán összeadásból származik-e, vagy pedig belsőleg kapcsolatos, ebből nem tűnik ki. Tetszetősebb az a meghatározás, hogy a világirodalom azokat a műveket foglalja magába, melyek kiválóságuknál fogva az egész világ szellemi tulajdonává váltak. De azonnal hozzá kell tennünk, hogy világon itt nem az egész emberiséget értjük, hanem annak csak egy kis töredékét, néhány keleti és nyugati népet, jobbra európaiakat és tőlük származottakat, továbbá ezeket sem egészükben, mert hány ember törődik egyáltalán irodalommal? hanem csak legfelső, legműveltebb rétegeiket. Ezekkel a megszorításokkal világirodalom jelentené azoknak a műveknek összességét, melyek jelességük folytán a szorosabb kulturai közösségben élő európai és amerikai népek legfelső műveltségű rétegeinek közös szellemi tulajdonává lettek. De ehhez a meghatározáshoz is sok szó fér. Először, vannak-e egyáltalán ily művek? A biblia bizonyára első helyen tart számot arra, hogy e művek közé sorozzuk, de milliók vannak, kik nem olvasták, más milliók pedig nem mint irodalmi művet ismerik és olvassák, hanem mint vallási és erkölcsi életük örökkön buzogó forrását. De mit jelent általában az irodalom a legtöbb ember életében? Erről józan megfigyelők egészen másképp gondolkodnak, mint az a kevés ember, ki az irodalmat élete hivatásává tette és irodalmi művek hatására vonatkozólag bizony phantastikus álmokban ringatózik. Itt különbséget kell tennünk nemzeti és idegen, mai és régi irodalom közt. Legtöbbet bízhatunk a jelen nemzeti nagy íróinak hatásában; valóban mind

olvastuk Aranyt, Petőfit, Jókait, Keményt stb., de szellemi tulajdonunkká lettek-e műveik? Hány ember lelkében? A mit olvastunk, abból a legtöbb mint halvány fény, mint távoli felhő lebeg emlékezetünk egén. Az olvasás a legtöbb embernek mégis csak pusztá időtöltés, a fölkeltett és kielégített kíváncsiság meddő játéka. Elmélyedést, lelki részvételt, szellemi gazdagodást csak a legritkább esetben jelent. Ha nagy eső esik, ha özönvíz árasztja el a földet, akkor is csak néhány arasznyira ázik át a föld kérge; mily mélyre hatolnak olvasmányaink lelkünkbe? És itt a jelenkor nagy hazai íróiról beszéltünk! Az idegenség és az idő széles árkot von közénk és a legnagyobb irodalmi remekművek közé is, melyen csak igen kevés ember jut át. Ki olvas régi, ki idegen, ki régi idegen remek munkákat? Gondoljuk el, mi kell ahhoz, hogy valaki a *Divina Commediát* igazán megértse, élvezze és szellemi tulajdonává tegye! Még a nagy hegymászók is a sok ezer csúcs közül csak egy-két tuczatra tudnak fölérni, mert a dolog nehéz és sok időbe is kerül. A nagy szellemek megközelítése és megértése sokkal nehezebb, mert ezt a munkát egészben nekünk kell végeznünk; jó vezető ritkán akad. Vannak csillagok, melyek tőlünk sok ezer millió mérföldre világítanak az űrben; nem tudom, ez a reszketeg fény nem több-e mégis, mint a mennyit a legtöbb ember a legtöbb íróról tud. Sajnálhatjuk azokat, kik nem gondoltak ily szellemi birtok szerzésére vagy kiknek az nem állott módjukban. A szellemi kilátások még nagyobbyszerűek és sokkal boldogítóbbak, mint a térbeliek. De a kiket mi így sajnálunk, kitűnően érzik magukat és meg sem értik, mit akáruk voltaképp tőlük.

Mit gondoljunk tehát a világirodalomról? Főleg ma, midőn a világ népei háborúban állanak egymással és a nemzetek Tyrtæusai a maguk nemzetének bátorítását csak az ellenséges nemzetek lekicsinylésével és meggyűlöltetésével hiszik elérhetőnek? Világirodalom... hát van-e ma egyáltalán világ, azaz emberiség, azaz a művelt nemzetek műveltségének valamiféle közössége? Nehány évvel ezelőtt a világirodalom fogalmát olyképp próbáltam meghatározni, hogy az a nemzeti irodalmak fejlődési vonalainak egymás felé hajlását, convergentiáját jelenti; lehet-e ma ilyesmiről szó? A tudomány bizo-

nyára meg fog maradni nemzetközinek, egyetemesnek, egynek; de az irodalmak ma ép úgy harcolnak egymás ellen, mint a hadseregek. Azért újból meg akarom vizsgálni a világirodalom fogalmát, hogy lássuk, a világháború mily hatással lehet rá és nem kell-e törölnünk ezt a szót culturánk szótárából.

Fejtegetéseimet három részre osztom. Az elsőben az irodalomnak magától a történetétől akarok fölvilágosítást kérni, ez a történeti út. Hogy mit értsünk világirodalmon, és ha van, milyen, csak az irodalom története mondhatja meg, mert hiszen a világirodalom mindenesetre történeti tény. De e történeti tényeket magyarázni is kell, megérteni és a magyarázatot csak az emberi lélek és a dolog természetéből meríthetjük. Ez a lélektani út. Ha így a történet és a lélektan felvilágosított bennünket, akkor talán meg fogjuk tudni ítélni, vajon a világháború viharjai kitéphetik-e a világirodalom törzsének gyökereit, vagy derékban törhetik-e széjjel? Ha csak ágakat törnek le róla, azon nem fogunk sokat búsulni.

I.

Ha a történettől kérünk feleletet kérdésünkre, hogy van-e világirodalom és miben van, akkor első felelete az, hogy a világirodalom mindenesetre problematikus fogalom, és realitások csak a nemzeti irodalmak, a melyeket a nyelv principiuma elég határozottan elválaszt egymástól. Csak egy út van, melyen valamikép föléje emelkedhetünk a nemzeti irodalmaknak és az irodalom egyetemesebb fogalmához juthatunk, és ez a nemzeti irodalmak közös vonásainak, más szóval rokonságának fölismerése. Talán vannak az irodalmak közt is közelebbi és távolabbi rokonságok, és valamint a botanikus ilyenek alapján a botanika rendszerét alkotja meg, melyben rokonság szerint csoportosítja az egyes növényeket, azonkép az irodalmakat is ilyformán lehetne rendszerezíteni és az irodalmaknak ez a rendszere kaphatná ezt a nevet: világirodalom. Csak az a kérdés, miféle rokonságok lehetnek az irodalmak közt?

Az első, melyre gondolnunk kell, ugyancsak az organismusok világa juttatja eszünkbe, t. i. a természetes rokonság,

az egyenes leszármazás, a közös eredet törvénye. Az irodalmak terén is van természetes leszármazás, szülők és gyermekek viszonya és távoli vagy közeli rokonság. Így a római irodalom legközelebbi leszármazottja, gyermeke a görög irodalomnak, mely nélkül nem jött volna létre. Az erősebb, fejlettebb irodalom előbb olvasmánya, majd mintája a kezdetlegesebb népeknek, melyek amazt utánozzák és mindenkép fölhasználják. Az utánzó és utánzott irodalom szorosan egymáshoz tartoznak, illetőleg az utánzó csak az utánzottból érthető meg; egy harmadik irodalom embere könnyen fölismeri ama kettőnek rokonságát, a kettő egy nagy irodalmi terrénium. Így beszélünk mi mai nap a görög s római irodalomról, mint összetartozó egésről, mint bizonyos egységről. Az utánzó irodalom természetesen a gyengébb, kevésbé értékes szokott lenni, de itt a legkülönösebb meglepetések akadhatnak. A római irodalom bizonyára messze mögötte marad a görögnek, de vannak vonásai, melyek eredetiek és magukban önálló értékűek; az önálló értékek pedig egyenrangúak. Horatiusnak vannak jelességei, melyekért, ha elvesznének, semmiféle görög irodalmi termék nem kárpótolna bennünket. Az erősebb a gyöngébbet utánzásra bírja; de utánzás közben az utánzó ereje megnő, megkötöttségéből kiszabadul és esetleg nagy belső erejével túltesz a mintáján. Shakespeare is utánozta kezdetben a korabeli drámaírókat, de fénye oly hatalmasan kigyuladt, hogy mintáit meg se látjuk mellette. Minden nagy író kezdetben utánzó, a ki azonban mintáit csakhamar elfeledteti. Az irodalmak rokonsága nem egyéb, mint az egyik irodalomnak a másikra való illetén ráhatása.

Ehhez azonban nyomban hozzáteendő: az irodalmak nem fejlődnek elszigetelten, nem véletlenül hatnak egymásra; ilyféle ráhatás életszükségletük, e nélkül nem élnek igazán, nem nőnek magasabbra. Hiszen elképzelhetnők, hogy valamely megközelíthetetlen szigeten egy nép él, mely alig érintkezhetett idegenekkel, később nem is igen akart érintkezni. Nem lehetetlen, hogy ennek a népnek valamiféle irodalma támad, mert hiszen van nyelve, írása és bizonyos ösztönzések folytán esetleg irodalmilag formálja élményeinek elgondolását; de ez az irodalom valószínűleg csenevész lesz, ha csak a sziget maga nem teszi változatossá és különbözővé a rajta lakó törzseket, a me-

lyek azután mint különbözők egymásra tudnak hatni és egymást fokozzák. Ez történt Görögországban, mely azonban gyarmatain nagyon sokat érintkezett idegen népekkel is. Egy nép magános, érintetlen fejlődésére nincsen példa a történetben, az ellenkezőre példa az egész történet, annak minden lapja. Ha csak egy ember élt volna a földön, nem keletkezett volna nyelv; ha csak egy nép lett volna, valószínűleg nem keletkezett volna igazi irodalom. Gondolkozásnak, érzésnek, életfelfogásnak sokkal különbözőbbnek kell lenni, mint szokott lenni egy nép kebelén belül, hogy teremő ráhatás indulhasson meg. A feladat továbbá oly nagy, hogy egy nemzet meg sem oldhatja. Ehhez nemzetek sokasága, idők hossza, tér szélessége szükséges. De az irodalmi értékek el sem férnek egy nép lelkében. Valamint a fény szépsége és gazdagsága csak a színek egész scálájában nyilvánulhat meg, és a szelid kétség báját nem helyettesítheti az égő piros heve, azonkép a görög szépség még a vele legrokonabb rómaiakat sem bírja egészen pótolni és minden görög tökéletesség és harmonia sem bírja elsötétíteni a bibliai érzések fényét. Melyik ér többet? Ez esztelen kérdés. Mindegyik más és ez épen a legnagyobb szerű, hogy annyiféle más van. Hogy annyiféle nemzet van, a melyek ráhatással voltak egymásra. A rokonságok törvényéhez esatlakozik tehát az irodalmi ráhatás szükségességének törvénye. Ez pedig szükségessé teszi a nemzeti irodalmak rokonságát. Nem véletlenül rokonok az irodalmak, rokonoknak kell lenniök. *Omne vivum ex vivo.* Csak irodalom szülhet irodalmat.

Még két törvényét látjuk az irodalmak rokonságának. Az egyik a történeti élet rokonságának a törvénye. Az irodalmi élet kapcsolatos a történeti élettel, ennek pedig kétségtelenül az a hajlandósága, hogy hasonlónak, illetőleg egyetemessé váljék. Mióta történeti élet van, az emberek nem intézhetik dolgaikat elszigetelten, illetőleg, mióta el nem szigetelhetik magukat, azóta van történeti élet. Európa történeti életét a római birodalom keletkezésétől keltezhetjük, akkor ez a nagy politikai kapocs tette egyetemessé a történeti életet, melynek azonban nagy kulturai értékek (római jog, római közigazgatás, római nyelv és műveltség) szellemi tartalmat is adtak. Azután jött a keresztyénség, mint közös érdeke, kapcsa, intézője az európai

népeknek. Onnét kezdve békében és háborúban közös politikai életet élnek az európai népek és az irodalom, mely az életből ered, az életet tükrözteti, az életre visszahat, ennyiben bizonyára nagy közös vonásokat fog mutatni. Minden nagy irodalmi mozgalom közös, ill. egyetemes, ill. rokon, pl. a lovagköltészet a lovagkorban, a renaissance-irodalom a maga idejében, a vallási irodalom a reformatio előtt és után, a rationalismus a XVII. és XVIII. században, a romanticismus a XIX. század elején. Ilyenkor nem kell egyenes ráhatásnak történnie; a közös talajból egyszerre, egy időben, a legkülönbözőbb helyeken hasonló virágok fakadnak; de ha van is ráhatás, mely ritkán fog egészen hiányozni, a közös történeti élet mégis előkészítette a talajt és nagyban elősegíti a rokon vonások kifejlődését. Közös történeti élet és egyenes ráhatás mind szorosabbá teszi a népek szellemi rokonságát, testvériesülését. Hasonló sorsuk folytán hasonló feladatok végzése alkalmával, egymástól tanulva, egymást megfigyelve a nemzetek mind közelebb jutnak egymáshoz, megértik egymást és irodalmaikban hasonlítanak egymáshoz.

Az itt említendő törvények közt az utolsó legyen az emberi természet egységének törvénye. Bármennyire különböznek is egymástól egyének és népek, e különbségek mind biológiai, mind pedig szellemi tekintetben oly határok közé szorulnak, melyek nagyfokú differentiációt engednek ugyan meg, de szellemi tekintetben a megértést és a megegyezést ki nem zárják. Az emberek minden égalj alatt tánczolnak és énekelnek, szeretik indulataik rhythmikus kifejezését, örömet lelnek bizonyos szín- és hangösszetételekben, kitalálnak ornamentumokat fegyvereik, szerszámaik, lakhelyeik díszítésére, gyönyörűséggel hallgatnak meséket és elbeszéléseket s így tovább. Mondhatni, hogy főleg az irodalmi formák æsthetikai elemei nem azért egyetemesek, mert egyik nép a másiktól tanulta, hanem mert az emberi lélek e megnyilatkozásai azonos alkatából és mivoltából folynak. A rhythmusok, táncz- és énekformák mások és mások a különböző népeknél, díszítések, mondák, dalok stb. is, és ezen differentiálások magyarázata is szerfölött érdekes vizsgálódásokra adhat okot, de a közös alap mégis bizonyos közös vonásokat biztosít, melyek elejétől fogva az irodalmi életnek bizonyos convergentiáját biztosítják. Az emberi

nem mégis nagy egység, ha a különbségek még annyira feltűnők is. A fejlődés magasabb fokán álló ember mindenütt megérti a primitív ember eszejárását, érzése hullámozását. Történeti életünk aránylag igen csekély tartamú; de már ebben az időtartamban is bámulva szemlélhetjük a fejlődés nagy átalakító hatalmát és azt a még csodálatosabb ténytet, hogy sokszor sikerül a legfejlettebb alakulatokban is az ősi egyszerű alap azonosságát felfedezni.

Így négy törvényt állapíthatunk meg, melyek igen általánosak, de mégis az irodalmi fejlődés nagy vonalainak egymás felé hajlását biztosítják. A természetes rokonság és a történeti érintkezés törvényeinek hatása szemmel látható; de a történeti élet és az emberi természet közösségének törvényei nem kevésbé érthetők és nem kevésbé hathatóságok. Ezek bizonyára nem az egyedüli törvények, melyek itt szóba jöhetnek, de elegendők ahhoz, hogy a történeti élet megértését megkönnyítsék. Ezt könnyű szerrel az irodalmi fejlődés nagy vonásainak föltüntetéseivel igazolhatjuk.

II.

Hogy a római irodalom, mely csakhamar a római imperium határvonalainak legszélső köréig elterjedt, a görög és római szellem sajátságos összeolvadásából származik, de úgy, hogy a görög szellem benne a teremtető erő, oly elismert igazság, hogy csak hivatkoznunk kell reá. Ebben a korszakban a világirodalom a szó legszorosabb értelmében igazság, mert a római imperium majdnem egészen magába zárt világ, melynek egy a nyelve, a szelleme, a története és az irodalma. Most, hogy a történeti életnek ezt a nagy szakaszát a mai fejlődés magaslatáról mintegy egy szempillantással átfoghatjuk, szinte csodálatosnak tetszik ez alakulás belső czélszerűsége. A görög szellem finom, puha nemes érczét a római szellem durvább, de keményebb érczével ötvényezni kellett, hogy amannak nagy értéke forgalomra, terjedésre, meggyökerezésre alkalmassá váljék. A világtörténet legnagyobb csodája, a görög lélek, csak így, ebben a formában válhatott a világ közkinésévé. Látjuk első törvényünket, a rokonságét, miként dolgozik.

Még egy hasonló csoda történt, melynek még nagyobb volt a jelentősége. A görög befolyástól egészen menten egy külső hatalom dolgában egészen jelentéktelen, csekély számú nép megalkotta azt a vallási és erkölcsi világfelfogást, mely először az ótestamentumban talált megragadó kifejezést, majd a keresztyénségben és újtestamentumban oly továbbfejlődést, mely világtörténeti és világirodalmi hatalomra prædestinálta. Hogy a biblia tudott volna-e magától is ily erőre szert tenni, azon kár volna okoskodni; a míg Palaestinára szorítkozott, nem tudott; különben is a történeti életben nem lehet a multat még gondolatban sem kiküszöbölni. A valóság az, hogy a keresztyénség a római birodalmat hódította meg, annak szellemét és irodalmát, meggyarapodott ennek erejével, mint mikor az ellenség serege meghódít egy országot és annak nagy segélyforrásait a maga céljaira használja föl. Létrejött egy második nagy ötvényezés, a római és a keresztyén szellemé, de úgy, hogy most a keresztyén szellem volt a vezér, és annak etikája tette az új alakulást világhódító erejűvé. Irodalmilag kifejezve: a biblia és a görög-római irodalom egyesüléséből származott az új irodalom, a középkoré, melynek nyelve a latin, de szelleme nem a latin többé, az sémi eredetű és természetű. Ime második törvényünk működése, egészen idegen néplelkek érintkeznek és ebből az érintkezésből új világcultura, jobban mondva a réginek termékeny továbbfejlődése született meg. De ez volt az utolsó világcultura, mely az emberiségnek azt a részét, mely a mi culturánkat alkotta, egyesíteni tudta. Ez volt a másik korszaka a világirodalomnak, mely a szó teljes értelmében világirodalom volt. S itt újra föltűnik a történeti életnek mély, belső célszerűsége. Oly óriási embertömegek sodródtak most a világtörténet színhelyére, hogy azokkal a görög-római szellem már nem birt volna. Ezeket előbb erkölcsileg kellett nevelni, hogy azután tanítani lehessen őket. Ez volt a görög-római-keresztyén világirodalom és cultura feladata.

Ezzel egy talán merőben új hatás mutatkozik. Az új világhatalom nem egyformásításra törekszik, hanem differentiálásra. Az új cultura uralkodása alatt a népegyéniségek kezdenek kibontakozni, oly okokból, melyek talán még nincsenek is földerítve, de melyek egyrészt bizonyára a népek lényegében

gyökereznek, másrészt a keresztyénség mivoltából folynak, a mely csak a vallási érzés azonosságát követeli, egyebekben pedig a népek differentálódását nemcsak meg nem akasztja, ellenkezőleg még elősegíti. Mindnyájan, akármely nyelven beszélünk is, akármely országot lakunk, ha csak hívek vagyunk Istenhez, egyenlő jogúak vagyunk. Istent pedig igazában csak a magunk nyelvén imádhathatjuk és hirdethetjük. A középkor második felében a keresztyén latin világirodalom hatalmas szűnőben van és keletkeznek a nemzeti irodalmak. Legjellemzőbb alakja e fordulatnak Dante, a ki isteni dolgokat nemzeti nyelven énekel meg, ezért művének címe *Comedia*; még érzi a nemzeti nyelv alárendelt voltát, de ezen kell szíve dolgait megírnia. Kifejlődnek a román és germán irodalmak, félig öntudatlanul, de mindinkább eltávolozván egymástól. A világirodalomnak a szó eredeti értelmében vége, helyébe lépnek a nemzeti irodalmak. Szinte megdöbbenő, de ebben is a történeti élet belső czélszerűségét szemlélhetjük. Vagy nem kellett-e ennek a nemzetegyéniesülésnek bekövetkeznie, hogy minden nemzet teljesítő képességének legmagasabb fokára emelkedjék? A római birodalom az állami élet formáit tudta megteremteni; a keresztyénség tudott ezeknek a formáknak eleven élettartalmat adni; de hogy most minden nemzet a maga lelkét kifejleszsze, a maga erejét a teljességig fokozza, el kellett zárkóznia a többiektől és sokkal bensőbb szövetkezésben összpontosítania szellemét. Csak így gazdagodhattak a nemzeti nyelvek és így virágozhattak föl a nemzeti irodalmak. A világirodalom régi eszméje helyet engedett az önálló nemzeti irodalmaknak. A despotia megszűnt, a nemzetek autonómiája új erőket varázsolt elő, a melyeknek mai kulturánkat, annak változatosságát és gazdagságát köszönjük.

De ha így a nemzeti irodalmak eltávoloztak is egymástól, a világok irodalma még sem hasonlított a babeli toronyhoz, melynek munkásai széjjel szóródnak és csonkán hagyják a fenségesnek indult épületet. A világegyetem rendjén is két erő őrködik; a centripetális az összes csillagokat a központi napba kergetné; a centrifugális a végtelen térben széjjel szórná őket; a kettő együtt megszabja nekik a nap körül keringő pályájuk harmoniáját. A nemzeti irodalmak is ezentúl két erő

eredőjének irányában haladnak. A tiszta nemzeti erő eltávolítja őket egymástól; de vannak közelítő erők is. Az első, a legfontosabb, első törvényünk értelmében hat. A modern nemzetek, melyek a mi irodalmi naprendszerünkhöz tartoznak, közeli rokonságban állanak a görög-római-keresztyén szellemhez, tőle erednek, gyermekeinek mondhatók. Ez szinte öntudatlanul jut kifejezésre a renaissance korszakában, a midőn, hogy semmi el ne vesszen belőle, az ókori szellemet, irodalmat, művészetet tudatosan föltámasztják és újra birtokukba veszik. Melyik modern irodalom nem származik ezektől a szülőktől? Ez az újjászületése a classikus irodalomnak meg nem akasztja a modern nemzeti irodalmak fejlődését, de nagy szellemi örökséggel gazdagítja őket. A mai philologusok azt mondják, hogy ők jobban értik a classikusokat, mint a renaissance emberei. Ez meglehet, sőt ezt igaznak fogadhatjuk el. De a renaissance nem tudományos czélok után járt, hanem culturát teremtett és ebben nagyobb sikereket ért el, mint a mai philologia. A modern nemzeti irodalmak mind testvérek az Urban, t. i. a classikus-keresztyén szellemben és szülőiket meg nem tagadhatják, de a classikusok egyszerű föltámasztása ép oly lehetetlen. Ezek a testvérek messze elkerülhettek egymástól, talán föl sem ismerik egymást, de a testvéri vonások eltörölhetetlenek. Mégis megértik egymást.

De a mi második törvényünk, az érintkezésé, sem szűnt meg működni. A rokonok sokszor meglátogatják egymást, tanulnak egymástól, hatnak egymásra. Ezt minden nemzet szegyenkezés nélkül bevallhatja. A magunk irodalma is érthetetlen az idegen hatások ismerete nélkül Zrinyitól kezdve napjainkig, mégis van Aranyunk, Petőfink és mások, kiket nem kellett kölcsön vennünk és a kik nem az idegen hatásból, hanem első sorban a nemzeti szellemből sarjadtak ki. A gazdagok szeretnek dicsekedni azzal, hogy egy hatossal a zsebükben kerültek a fővárosba; mi is szegényen kezdtük és most tisztas vagyona tettünk szert, mely nekünk annál drágább, mert becsületes úton, saját erőnk munkájával szereztük meg. A spanyolok tanultak az olaszoktól, a francziák a spanyoloktól, az angolok mind az olaszoktól, mind a francziáktól, a németek valamennyitől, ez nem ártott önállóságuknak, sőt az ebből

az érintkezésből merített erőt, ennek folytán eszmélt magára. A kik így tanultak egymástól, ne értenék meg egymást? Távozhattak-e egymástól a végtelenig? Ezek a nemzeti kölcsönhatások a legesodásabb módon egymásba fonódnak. A francia irodalom a XVIII. században főleg az angoloktól tanult, egyik főképviselője, Voltaire, a legfrancziább francia, Angliában járt, elmélyedt ennek szellemébe és otthon azután egész Európának szinte szellemi dictatora lett, természetesen magának Angliának is. Ez a dictatorság igen érdekes vonása az európai irodalmi fejlődésnek. Majd minden korszaknak van ily irodalmilag vezető nemzete. Nincsen világirodalom, de vannak az egész világ számára író írók! A XVI. és XVII. században a vezető irodalom az olasz, később a spanyol és utóbb a XVII. században a francia, melynek uralkodása azóta alig szünetel, mégis a XVIII. században éri el tetőpontját, míg a XIX. században bizonyos csökkenést mutat. Németországnak csak a XVIII. század második felétől kezdve terjed irodalmi sphærája, a mely azonban román országokra alig terjed ki, legfőlebb tudományos téren. Anglia a XVII. században termékeny eszmék alkotásában, de az egész világra kiterjedő jelentékenyséig csak Shakespeare-je tud fölemelkedni. Mindez bizonyítja, hogy ha a nemzeti irodalmak el is távoztak egymástól, de a látás távolságában maradtak egymáshoz, megérteni és élvezni tudják egymást.

A rokonságot még erősíti harmadik törvényünk értelmében a történeti élet közössége. A középeurópai államokban az állami élet szervezése nem nagyon eltérő irányokban halad előre, kereskedelem, ipar, tudomány mindinkább nemzetközivé válik, a művészi élet terén is élénk kölcsönhatás folyik, a nemzetek a nekik megfelelő tereken föltárják egyéniségüket, de ez sehol sem oly idegenszerű, hogy megértésre és befogadásra ne találjon. Itt csak a nagy vallási mozgalomra utalunk, mely Európát ellentétes táborokba gyűjti, de ép ezzel oly szellemi erő kifejtést is szül, mely a szellemeket és magukat az irodalmakat is nagy, egységes áramlatok sodrába viszi. Nem kisebb fontosságú esemény a francia forradalom, mely a testvériség ígését bizonyos pontig annyira megvalósítja, mint a kereszténység terjedése óta semmiféle más emberiségi mozgalom. Ennek megfelel nagy nemzetközi irodalmi áramlatok kelet-

kezése, a renaissance-é a közép- és újkor mesgyéjén, a fölvilágosításé a XVII. és XVIII. században, a romanticismusé a XIX. század hajnalán. Az irodalmi érintkezés megerősíti ezeket az áramlatokat, de a történeti élet közössége szüli őket.

A XIX. század mindezeknek a folyamatoknak érett gyümölcsét termeli. Az irodalmi élet intensitása és terjedtsége oly fokot ér el, mint soha ennekelőtte, a szellemi értékek kicserélése lépést tart a közlekedés hallatlan fokozásával, nagy világ-lapok keletkeznek, melyek a szellemi, az irodalmi mozgalmakról nyomban értesítik az egész világot, egy-egy nevezetes írónak munkája egyszerre több nyelven jelenik meg, a francia drámák meghódítják az egész világ színpadjait, francia regények egyszerre jelennek meg Párisban, Londonban, Lipcsében, Budapesten; a kisebb nemzetek is részt vesznek az új nemzetköziségben, svéd, norvég, dán írók világhírré tesznek szert, az új orosz irodalom oly helyet vív ki magának majdnem egyszerre a világban, melynek meghódításához azelőtt évszázadok nem lettek volna elégségesek. Goethe szava a világirodalomról teljesedni látszik, a kiváló írók közönsége az egész világ, t. i. a művelt nemzetek művelt közönsége, de az a réteg is, mely irodalommal törődik, szinte napról-napra nő. Az emberiséget egységesítő nagy írókhoz most az irodalom csatlakozik és vetekedik ez áldásos munkában a régi nagy erőkkal, a vallással, az erkölccsel, a joggal, a tudománnyal. A világ-cultura kifejezést talál az abban az értelemben vett világirodalomban. S valamint a világ-cultura nem egyforma, úgy az irodalmak, bár közeledtek, sem váltak morotonokká, de a nemzetek mégis meg tudják egymást érezni és érteni, fogékonyakká váltak az egységes nagy értékek különböző színeinek spectruma iránt.

Ezzel a világirodalom fogalmának új meghatározásához jutottunk el. Nem jelenti a nemzeti irodalmunk pusztá összegezését, de egyáltalán nem jelent semmiféle összegezést, a különböző irodalmak kiváló műveit sem. A mi ebből igaz, arról még lesz szó. Jelenti a mi történeti életünknek azt a saját-ságos vonását, hogy mind gyermekei vagyunk a görög-római-keresztény culturának és ezért rokonságban vagyunk egymással irodalmilag is. Világirodalom jelenti a nemzeti irodal-

mak rokonságát. Ezt a rokonságot növelik, bensővé teszik az irodalmi érintkezések, a közös történeti élet, a cultura és világ-felfogás rokonsága. Az a csodálatos antinómia áll elénk, hogy a nemzeti irodalmak mind nemzetiebbekké, mind sajátosabbakká válnak és mégis mindinkább rokonulnak. Ezt az antinómiát a lélektan segítségével iparkodunk majd megoldani. De Arany és Petőfi magyar irodalma magyarabb, mint a magyar irodalom bármikor volt, ámbár a magyar irodalom az ő fölléptükig mindenféle iskolákon ment keresztül, németen, olaszon, angolon, franczián, a classikusokat nem is említve, és főleg Petőfi költészetének ismerete egész Európában elterjedt, és nem monduk le róla, hogy Arany hasonló méltatásban fog részesülni. Hasonlót mondhattunk Voltaire-ről és annyi példát idézhetnénk, a hányat akarunk. Ebből kitűnik, hogy a világirodalom egyáltalán nem bizonyos művek jegyzéke, hanem eleven élet-folyamata a nemzetközi szellemi életnek, az a folyamata, mely-nél fogva a nemzeti szellemek egymás számára megnyílnak, egymás felé hajlanak, egymást kiegészítik. Mintha a világsszellem a maga nagy küzdelmében, melylyel a maga gyarapításáért, a maga kifejléseért, a maga önmegnyilatkoztatásáért harczol, a világirodalmat mint eszközt teremtetten volna meg, mely az ehhez a küzdelméhez szükséges harmóniát és egységet létesíti. A világirodalom a világélet szükséges életfeltétele.

III.

Az eddig említett történeti tényekben csak a három első törvény hatását tüntettük föl, a negyediket, az emberi természet azonosságát mellőztük, mert ez feltétele amazok hatályosságának, úgy hogy ereje mindenütt nyilvánvaló. Hogy a római-görög-keresztény cultura létrejöhetett és a mi culturánkat szülhette, hogy a nemzetek érintkezvén, hatnak egymásra, hogy rokon történeti sorsuk, culturájuk, vallási és philosophiai világ-felfogásuk irodalmukat is egymáshoz közelítette, csak azért lehetséges, mert lényegileg az emberi természet mégis minden korban, minden égalj alatt nagyjában azonos. De főleg az irodalmi és művészi formáknak különböző helyeken való, egymástól független, mégis hasonló fejlődése az emberi ter-

mészet lényegazonosságán alapszik; de ha a formák egy közép-pontból terjednek is el, terjedésük lehetősége ugyanabból az okból következik. A tánczról, dalról stb. ebben az összefüggésben már szólottunk. De nem nevezetes-e, hogy a keresztyén isteni tiszteletből csakúgy fejlődtek drámai ábrázolások kísérletei, mint a görög cultusból, holott e két fejlődési sor, úgy látszik, teljesen független egymástól? Való igaz, hogy ezt az emberi természetet csak differentiáltan, csak nemzeti meghatározottságában ismerjük, és a tisztán emberi, a humanum mint valóság sehol sem lép elénk. Az ősemberek nem képviselői a tisztán emberinek, azok vadak; de a kulturai ember sem a tisztán emberinek megvalósítója, az vagy német, vagy franczia, vagy magyar, tehát nemzetileg meghatározott. Mégis a gondolat előtt minden emberi és nemzeti meghatározottság változata egy alaptypusnak, melyet nehezen tudunk fogalmilag meghatározni, de a mely mégis megérteti velünk az összes változatokban nyilatkozó egységet és azonosságot. Csak mert az ember-typusnak vagyunk változatai, érthetjük meg egymást és hathatunk egymásra. A tiszta emberi az alapja és vég-célja a világirodalmi és világkulturai processusnak. A tiszta emberi: ideal, mely ott áll fejlődésünk bölcsőjénél és ott int felénk a végtelenből fejlődésünk útján. Az idealok nem realitások ugyan, de uralkodói minden realitásnak. Ez biológiai és pszichológiai alapja a világirodalomnak, sőt minden világfejlődésnek.

De ennek a gondolatnak a fonalán előbbre is juthatunk és fölül emelkedhetünk a biológián és pszichológián. Mert azzal, hogy az emberi természetet azonosnak állítottuk, még nem mondtunk semmit arról, hogy milyen is az a mi azonos természetünk. Hátha az volna a jellemző sajátossága, hogy esztelen, kiszámíthatatlan, ingatag, alkotásra, igazi kulturára képtelen? Vannak philosophusok, kik igen pessimistikus módon vélekednek az emberről, pl. Schopenhauer; de Nietzsche is lenézi az emberek tömegét és csak egyes válogatott, ritka példányokban látja meg azt a kiválóságot, melyet a többiek mind szolgálni hivatvák. Meg kell vizsgálnunk, habár egész röviden, mi jellemzi azt az egységes emberi természetet, melyet a történeti fejlődés tényei revelálnak.

Gyümölcseiből ismerhetjük meg a fát és a gyökerek hajtó erejét. Ez az emberi természet szülte az emberi culturát, mely mélyebb, mint a tenger legmélye és terjedtebb, mint a végtelen tér. A természet egész pompája elhalványodik a gondolat fénye előtt. Az egész természetet, az egész világegyetemet csak a gondolat teszi igazán nagygyá. Vonjuk le a gondolatot a mindenségből és egész fénye elvész, ha ezer nap világítja is.

A gondolatnak jellemzője pedig, hogy egyetemességre, egveduralkodásra tör. Itt gondolaton mindent értek, a mi az emberi szellemből ered, mindent, mi szellemi és minden szelleminek az egyetemesség örök tendenciája. Igazságon nem azt értem, a mit esetleg holnap megezáfolhatnak. A mi ma igaz, holnap is az lesz és minden időben, minden pontján a világnak az. Ha valaki azt mondja nekem, hogy a Mars csillagon a háromszögek természete más, mint a földön, nem hiszem el. Nem azért, mert azt senki sem tudhatja, hanem mert lehetetlennek tudom. Mindennap előfordulhat, hogy valamit nem igaznak ismerek föl, a mit odáig igaznak tartottam, de akkor nem mondom: nini, az igazság megváltozott, hanem, hogy az igazság mindig ugyanaz volt, csak én tévedtem. A sophisták az ókorban játszottak az igazság viszonyosságának a gondolatával, de ez a játék, melyet eleinte komoly arccal folytattak, oly tűrhetetlen volt, hogy a legerősebb ellenmozgalmat keltette, melyet az emberi gondolkodás történetében ismerünk, Sokrates, Platon és Aristoteles philosophiáját. Elismerem, hogy erről sokat lehet okoskodni és a gondolat abszolutságának fogalmát nehéz meghatározni, de az emberek minden időben abban a meggyőződésben éltek és a szerint dolgoztak, hogy van igazság, mely egy és változhatatlan és egyetemes. Ha valamit igaznak ismertem föl, akkor követelem, hogy mindenki annak ismerje el; ha tudom, hogy tévedhetek, akkor esetleg nem merem hangosan követelni, de magamban ragaszkodom követelésemhez és inkább azt mondom: nem értem a világot, de soha azt, hogy a mi igaz, lehet nem igaz is. A sophisták, a sceptikusok nem számítanak, azok vagy betegek vagy gonoszak, vagy gyöngék, vagy lemondók. De a nemzet, az emberiség nem lehet se beteg, se gonosz, se gyöngé, se lemondó. Minden igazság világigazság akar lenni.

De ugyanígy vagyunk az erkölccsel s a szépséggel, sőt minden indulat kifejezésével és megnyilatkozásával. Az emberek nagyra vannak azzal a fölfedezéssel, hogy különböző időkben és különböző népeknél mást és mást tartottak szépnek és jónak, tehát nincs objectiv jó és szép. De hiszen hasonlóképen, ha nem is oly bátran és nyíltan, tettek az igazsággal is, mondván, hogy a mit ma igaznak tartunk, azt holnap esetleg el fogjuk vetni, ki fogjuk gúnyolni. Nem az a fontos, hogy holnap mi lesz, hanem hogy ma mit teszünk. Ma ebben az igazságban hiszünk, mert hiszünk az igazságban, és ezt tartjuk jónak, meg szépnek, mert hiszünk a szépségben és jóságban. Ha nem hinnénk, akkor a gondolat megdermedne agyvelőnkben, cselekvésünk meghalna, mielőtt megszületik és azt kellene hazudnunk magunknak, hogy a gyönyörűség, melyet éreztünk, nem gyönyörűség. De nekünk most nem fontos, hogy ez a hitünk az igazságban, a szépségben, a jóságban igazolt-e, vagy talán csak álom, lidérczfény, jámbor csalódás; az a fő, hogy az emberek minden időben ezt a hitet érezték lelkükben. Minden, a mi szellemi, egyetemességre tör. Senki soha meggyőződéssel nem mondotta, de gustibus non est disputandum, az ízlésről nem szabad vitatkozni. Az egyik azért mondja, mert el akarja kerülni a meddő vitát; a másik azért, mert ámulva tapasztalta, hogy az ízlés valóban nagyon különböző és lassan-lassan beletörődött ebbe a ténybe, melyet vagy úgy magyaráz, hogy a másik a fejlődés alantas fokán áll, más körülmények közt él, vagy pedig lemondván, sehogy sem magyaráz. Az igazság pedig az, hogy még azt sem tűrjük szívesen, ha a másik nem szereti azt a bablevest, melyért mi rajongunk. Minden igazi meggyőződés, legyen az tudományos, vagy æsthetikai vagy erkölcsi vagy bármilyen, souverainnek érzi magát. A türelmesség ebben a tekintetben csak nagyobb erőnek, pl. a szeretetnek, a jóságnak, a szerető, jóságos emberismeretnek lehet gyümölcse. Meggyőződésünkért, neha esetleg megformulázni se tudjuk, csak átéltük, a halálba is megyünk. Ha azt mondják, a spártaiak dicsőségnek tartották az ügyes lopást, akkor gyerekes gondolkodásra vall, ha ebből az erkölcsiség egészen más normáira következtetünk. Ha a vad népek művészetét szájalommal nézzük, mink vagyunk a szájalmasak, mert nem értjük meg, hogy itt valóban egy

egyenest vonalú fejlődésnek korábbi pontjáról van szó. Fejlődés a varázsszó, mely e labirintusban útbaigazít. Tudomány, erkölcs, művészet, irodalom fejlődési folyamatok, az emberi szellem fejlődési folyamatai, melyeknek azonban csak akkor van értelmük, ha abszolút eszmék, mint a végtelenben ragyogó állócsillagok, a fejlődés útját megszabják és megvilágítják. Előbb azt mondtuk, hogy az emberi nélkül nem lehet megérteni a különböző embereket. Most azt mondjuk, eszmék nélkül nem lehet megérteni az eszmék megközelítése, megvalósítása végett vívott küzdelmeinket. A cultura soha sem lehet kész; de csak azért készülhet, mert kész voltának gondolata vezérel bennünket. A ki ezt át nem látja, soha emberi dolgokban el nem fog igazodni.

Az irodalom fejlődési folyamat, a nemzeti csak úgy, mint a világirodalom. De most jobban meg fogjuk érteni a kettőnek egymáshoz való viszonyát. Minél fejlettebb a nemzeti irodalom, annál emberibb. A nagy írók a legnemzetiebbek és a legegységesebbek. Tehát bizonyos tekintetben igaz, hogy a világirodalomba a legkiválóbb írók legkiválóbb művei tartoznak, de nem azért, mert színtelenek, hanem mert a legnemzetiebbek. Az igazság és a szépség fejlődési termékek; mennél magasabb fokú a fejlődés, annál tökéletesebb a termék, tehát annál egyetemesebb értékű. De csak a nemzetin át juthatni az egyetemeshöz. A szépség fénye nem színtelen; csak színekre bontva jelenik meg előttünk. Homer görög szépség, *Dante* olasz, *Faust* német, *Hamlet* angol, *Toldi* magyar, egyik sem cserélhető föl a másikra, egyik sem állhat a másik helyett, mindegyik egyetlen a maga nemében. Mondtuk, hányan mélyednek el idegen, régi remekművekbe? Az nem baj és nem hátrány. De ezek a művek megvannak és készen várnak bennünket. Mihelyt akarjuk, felkereshetjük őket. Az irodalmi élet nem geometriai merevségű; az egyetemesség itt mást jelent, mint a logikában. El van hintve a szépség ezer és millió magja a világegységben; sok elvész, sok mégis kikel a lelkekben. És mennél szorgalmasabban vetjük el őket, annál több kél ki. Ez a jelentősége az irodalmi társulatoknak, az irodalomtörténeti kutatásnak; amazok legfontosabb hivatása a lelkeket fogékonnyá tenni, a szent tüzet éleszteni; emennek, hogy a

tüzelő anyagot kellő bőségben megszerezze, értsd, hogy a világirodalom kincseit megóvja a feledéstől és megéreztesse értéküket. Ebben a tekintetben a XIX. század új korszakot jelent, mert a legintenzívebb módon végezte a fogékonyság megőrzésének és irányzásának a tisztét. Hogy Shakespeare ma a legfontosabb fejezete a világirodalomnak, a színház mellett az irodalmi társulatoknak és az irodalomtörténetnek köszönjük. A világirodalom nem könyvjegyzék, újra mondjuk; annak a készlete örökös hullámlásban van, elfeledett kincsek fölélednek, túlbecsültek meg sírba szállnak. A világirodalom nagy központi tüze a szellemi világnak. Minden nemzet gyújtja és táplálja ezt a tüzet, az emberiség pedig meg van hívva, hogy e tűznél melegedjék és belőle életerőt merítsen. Hogy nem nagyon sokan jönnek: ki tehet róla? Hogy mások odajönnek és aztán könnyű lélekkel tovább sietnek, balgaságok miatt, melyeket fontosaknak ítélnék, míg lelkük ügye nekik semmi: az sem oly nagy baj; ők károsodnak, azonban nem is tudják, mennyit vesztenek. A tűz mégis ég. És akármit csinálnak az emberek, mégis melegebb van, mintha nem égne. A teremtmény hű láthatatlan vezetőken át elterjed az emberi lelkekben és teremtmény meg élvező fogékonyságot kelt bennük életre. Az összes nemzetek dolgoznak a világirodalmon, a szépség és igazság kincseinek napfényre hozásával. A legszebb, a legértékesebb oda kerül a világirodalomba, mint nagy hadi kincs, mely a szellem harczaiban kiment bennünket a bajból. Nekem írt Homer, nekem Sophokles és Shakespeare, nekem Szt. Ágoston és Dante, nekem Goethe és főleg nekem Petőfi és Arany. Az ind költők nekem dalolnak és annyi más névtelen dalmok, kik nem is sejtették, hogy mikor a maguk szívéen könnyítettek, az enyémről is levettek terheket. Micsoda fény és ragyogás vesz engem körül! De ebbe a fénybe bele tudok tekinteni, attól csak élesedik a látásom. Sok mindent kitalált az emberi elme, nehéz, keserves erőfeszítéssel. De a legnagyobb, a mit kitalált, mégis a világirodalom, a lelkek illatos balzsama, az erők ereje, a magától is örökkön élő, melyen mind dolgozunk, de fáradság nélkül, mint a hogy a természet termőereje sem ismer fáradságot. Ennek a munkának csak gyönyörűségét érezzük.

IV.

És most jött a világháború és romba látszik dönteni, a min évezredek dolgoztak. Mert ha mind e nemzetek gazdagították is a közös kincstárt, hogyan lehetnek egymásnak ellenségei? Vagy Shakespeare nem volt-e angol és most gyűlöljem az angolokat? Nem Victor Hugo írta-e azokat a gyönyörű, gyöngéd, finom verseket, melyeket szívembe zártam, nem Molière alkotta azokat az embertypusokat, melyek szellemi tulajdonomnak egy részét teszik, és most irtózzam a francziáktól? Fogom-e ezentúl elfogulatlanul olvashatni az új francziákat, angolokat, oroszokat? És ők? Az egyik a minap azt mondta, hogy a német tudomány nem is létezik, a másik, hogy a német philosophia megőrijtette a németeket, a harmadik, hogy Goethét eddig nevetséges módon túlbecsülték és az egész német cultura szédelgés. Mirőlunk meg nem is beszélnek. Mi már nem is létezőnk.

Ne mondja senki, hogy csak a katonák és a kormányok harcolnak egymás ellen, a népeknek kevés részük van a háborúban, az íróknak, költőknek, művészeknek pedig legkevesebb, mert ellenkezőleg bizonyos íróknak, ha nem is éppen nagy költőknek, vagy világirodalmi művek alkotóinak, nagy részük van a háború kitörésében és miután a háború kitört, alig van neves európai író, ki nem állt volna indulatos lélekkel a harczolók sorába. A muzsák talán hallgatnak a fegyverzajban, de a muzsák fölöntjei épenséggel nem hallgatnak. Épen angol és franczia írók lehangosabbak az ellenfél íróinak, népeinek lekicsinylésében, gyalázásában. Majdnem összes irodalmi és tudományos társulataik törölték tagjaik sorából a németeket, magyarokat, osztrákokat. Úgy tetszik, így még nem gyűlöltek egymást népek, mint most.

Azzal se vigasztalódjunk, hogy a multat senki el nem veheti tőlünk, hogy azt a világirodalmi palotát, melyet idáig fölépítettünk, ha nem kész is egészen, senki le nem rombolhatja, mert örök erők az örökkévalóság számára rakták. Igaz ugyan, hogy Homer és Sophokles mindnyájunké és a jövőben is ahhoz fog inkább vonzódni, a ki jobban szereti; Dante is ártatlan abban, hogy az olaszok ma egyébről sem beszélnek

és írnak, mint hogy szövetségeseiket hátba kell támadni; Molière sehogysem vágyódott arra, hogy a kölni dómot romhalmazzá lőjje, Shakespeareről pedig már el is felejtettük, hogy eredetileg angol, de ki áll jól érte, hogy a jövő nem fog visszahatni a multra is és azt világosan láttuk, hogy a világirodalom nem épület és nem könyvtár, hanem élő folyamat a nemzetek lelkében. Ha ennek az életerejére elvész, akkor a folyamat megszűnik és minden elvész. Az ember nem élhet csak a mult kincseiből. Az irodalomban a jelen él a multból, de ép oly nagy mértékben a mult a jelenből. Ha a háború hamarosan meg nem szűnik, akkor végveszély fenyegeti az európai culturát, az európai irodalmat és ezzel az emberiség legbecsesebb szerzeményét és legdrágább szerző erejét.

Mert koczván forog a világháborúban nem ennek vagy amannak az országnak ez vagy az a tartománya, gyarmata, nem is csak tekintélye, hatalma, hajóhada, hanem esetleg sokkal több: termő ereje, belső életforrása. A nemzetek meg akarják törni egymást, hogy legalább is száz évre biztosítsák maguknak a békét. Egyenesen egymás életére törnek. Annyira meg akarják bénítani egymást, hogy minden erő kifejtésre képtelenek legyenek. De azzal szellemi erejüket is annyira fojtogatják, hogy sem irodalomról, sem világirodalomról nem lehet többé szó, mely a nemzeti irodalmakban van, mint azok legfinomabb virága. Hiszen innét van, hogy az irodalmak ép oly harcziások, mint a hadseregek. Anatole France soha sem izent volna háborút Gerhart Hauptmannak, de miután a háború kitört, állhatnak-e ők félre és ha benne vannak a háborúban, kímélhetik-e egymást, nem vágnak-e ők is azokkal a fegyverekkel, melyek soha erre a célra nem készültek? A golyó nem kérdezheti, hogy az-e az ő útja, mely az ellenfél szívében megy keresztül; a golyónak nincsen, csak mechanika-meghatározta útja. De a szónak, a gondolatnak más útja van, nem mechanikai, az ő útját az igazság és a szépség szabja meg; a szónak nem szabad hazudni és rutságosan elferdülni, most meg ép ez történik mindenütt, mindennap. Az irodalom élő forrása forog veszélyben, a nemzeti erők és az irodalom művészei pusztulnak el, a gyűlöletnek engedvén át lelküket. Csak az író készségük maradt meg, nem e készség éltetője, az írói lélek.

A minap olvastam és megvallom, nagyon rosszul esett, hogy valaki ujjong azon, hogy megjött a gyűlölet ideje, mert csak a kik gyűlölnek, tudnak szeretni is. Akkor mi itt Magyarországon nem tudnánk szeretni? Mert gyűlölni valóban alig tudunk. Egymás megsemmisítésére törjünk, nemcsak most, de általában? Azért építettük, a többi közt, a világvallást, a világtudományt, a világművészetet és a világirodalmat, mindannyiunk számára, közös igyekezettel, kiki a saját erejéhez képest, hogy most egymást kikergessük a közös hajlékból, kiűzve pedig agyonverjük, a kit gyöngébbnek találunk? Soha ilyen háborút! Azelőtt is voltak vad, kegyetlen háborúk, mert az emberek vadak, kegyetlenek, öntudatlanok voltak, indulataik rabjai. De az mégsem történt soha, a mit most ellenfeleink hirdetnek, hogy tudatosan, megfontoltan, minden eszközzel teljes megrontásunkra törnek, mintha fenevadak volnának. Az öntudatos, szándékos gonoszság a legkínosabb látvány ebben a háborúban. Nem ijedünk meg, de elrémülünk és elszomorodunk. Ez a háború mint egy szörnyű sphynx mered ránk, melynek rejtélyét nem tudjuk megfejteni. A gondolat agyon fárasztja magát, hogy ezt a háborút valamikép megértse.

Az a kérdés, mely minket ezen a helyen zaklat, az: nem fogja-e ez a világháború huzamosabb időre megakasztani vagy végkép megsemmisíteni azt a világirodalmi folyamatot, a melynek természetét az előbbieken rajzoltuk? Fontoljuk meg jól e kérdést, őrizkedjünk minden pessimismustól, de minden okatlan optimismustól is.

Hogy e kérdésre felelhessünk, tudnunk kellene, miféle hatásai lesznek e háborúnak egyáltalában, főleg pedig a nemzeti irodalmakra, a nemzetek szellemi életére egyáltalában. Mindezekre ma nagyon bajos biztos feleletet adni. A civilizatio legmagasabb fokán álló népek közt még nem volt soha ilyen háború. A múlt nem igazít bennünket útba.

Minden hadakozó fél rémülve gondol arra az eshetőségre, hogy ha e háborúnak nem lesznek döntő eredményei, akkor a béke csak ideiglenes lesz és új, még elkeseredettebb háborúkat fog szülni. Ezért mondjuk mind, hogy végleges békére kell törekedni, azaz olyanra, mely az egyik felt évtizedekre kép-

telenné teszi újabb háború indítására. És ez a béke megkötését, a mai helyzet szerint, végtelen hosszúnak tetsző időre kitolja.

Nem akarunk a politika terére lépni, de nem hiszszük, hogy van politikus, a ki komolyan gondolhat arra, hogy évtizedekre kiszámítsa a politikai élet hullámzását és fordulatait. Ki hitte volna, hogy 1871 után negyvenhárom évig béke lesz Franciaország és Németország közt? Maga Bismarck mindig a kard markolatát fogta, hogy ne lehessen meglepni. A hadakozó felek végre is oly békét fognak kötni, a milyet lehet. Nem fogják egymást megsemmisíteni, még akkor sem, ha a japánok is jömmének. Elmult az az idő, midőn az egyik fél rettenetes számával, harczra edzett új népekkel, új háborús taktikával elsöpri az ellenfelét. Az ázsiai nagy birodalmak összeomlásának ideje rég lejárt. A hun, tatár, török viharok romboló hatása ma lehetetlen. Ma az összes háborús felek egyazon iskolába jártak, egyfajta stratégiával és fegyverzettel küzdenek. Mind lövőárkokban elszáncolják magukat, nagy, nagyobb, legnagyobb ágyúkat vonszolnak a csataterre, tengeralattjárókat és páncélos hajókat építenek, óriási hadseregeket állítanak és egészítenek ki. Még a seregek szervezete is majdnem azonos. Van nemzetközi hadi tudomány, mely mindenkié. Nemsokára lesznek francia vagy angol Zeppelinek, vagy egyéb meglepetések. Eleinte a francziák szórtak nyilakat a repülő gépekről, most a németek is megtanulták ezt a mesterséget. Ilyféle előnyök hamar kiegyenlítődnek. Kétségtelen, hogy a német egység, harczrakészültség, odaadás, férfias elszántság a legesodálatsabb látvány a világon, melyet hiába csúfolnak militarismusnak, mert ideális fenségű; de az ellenfelek is megtalálják erkölcsi erejüket a halálos veszedelemben, és a miben mégis mögöttük maradnak a németeknek és nekünk, azt pótolják rettenetes nagy számukkal, melylyel a harczot még igen hosszú ideig elhúzhatják. Az nem bizonyos, hogy az egyik sereg a másikat teljesen meg tudja semmisíteni, de az bizonyos, hogy a hadakozó felek elvérzenek. Ki hitte volna, hogy a hadi jelentések hónapokon keresztül száz, kétszáz, háromszáz méternyi előhaladásról fognak beszámolni, oly távolságokról, mint az Akadémiától a Lloyd-épületig? És ezt annyira megszoktuk, hogy ily sikerek hírére ujjongva fogadjuk. Az uzsoki szoros magaslatait hányszor fog-

laltuk el és engedték át ismét az ellenségnek! Bizonyos, hogy már a holnap hozhat nagy meglepetéseket, de valószínű, hogy ez a rettenetes birkózás még soká eltart és végre olyan békét fogunk kötni, a milyet lehet. A fődolog az, hogy mi és Németország legyőzhetetlenek vagyunk és az ellenségek nem fogják földúlni culturánkat.

De akárki győz, a cultura legyőzhetetlen. A németek elfoglalják Belgiumot és azonnal rendes közigazgatást rendeznek be. Ők maguk gondoskodnak a belga műemlékek és műkincsek biztosításáról. Ma nem lehet muzeumokat kirabolni, mint még Napoleon idejében és az oroszok is vissza fogják adni, a mit oly gyorsan és alaposan elszállítottak Galicziából Oroszországba. A cultura még erősebb, mint Przemysl, az kibírja a leghosszabb ostromot, de valójában nem is lehet ostrom alá fogni. Kivéve az elfoglalt területeket, Európa összes egyetemein rendes tanítás folyik, nem is szólok a középső és alsó iskolákról. Még Oroszország is csak kétszázmillió rubellel szállította le az iskolai költségvetést. A magyar diák egészen rendkívüli; szabadságot kap, haza jó, állja vizsgálatait és visszamegy a harczterre. Erre majd minden héten van példa. Aggódunk, a szívünk szorúl, de bízunk a culturában, mely elpusztíthatatlan, örökkévaló és minket is az örökkévalóságban részesít, hogy elfelejtjük véges voltunkat és fölemelkedünk Istenhez. Oly kőházban lakunk mely ellen nincsen elég erős ágyú. Nimive elpusztulhatott, de a mi emporiumaink a háborúnak nem eshetnek áldozatul. Nem veszhetünk el. A hatalmi viszonyok megváltozhatnak a háború következtében, de az európai cultura egészében nem történhetik fontos változás. Vagy el fogjuk-e felejteni a természettudományokat, melyeket megalkottunk, szellemi tudományainkat, melyek épülete mind magasabbra emelkedik? Még jogi és erkölcsi életünk se szenvedhet komolyabb sérelmet. Mindegyik fél vádolja a másikat, hogy megsérti a nemzetközi jogot, tehát elismerik, kívánatosnak, szükségesnek tartják. Bűnös emberek vagyunk és vétkezünk; de a bűnbánat nincsen messze a bűn elkövetésétől. Egyes emberek, egyes népek ezt meg azt akarják, de van valami, a mi erősebb az egyesnél: a cultura és a mit ez akar és parancsol, az fog történni. Ez pedig nem fog maga ellen akarni. Azelőtt voltak harczos népek, a kik csak harczol-

tak, azután pihentek, hogy újra harczollhassanak. Ma az emberek csak az egyik kezükben fogják a fegyvert, a másik épít. Fegyverfogásuk azért nem gyöngébb, de nem forgatják a fegyvert a forgatás végett. A mai katona mégis csak culturkatona és ezért sem fenyegetheti a culturát komoly baj. Öngyilkos cultura nincsen.

De akkor az irodalom, sem a nemzeti, sem a világirodalom nem foroghat komoly veszélyben. Most a nemzeti irodalmak mind a háborút szolgálják. Szébb volna, ha a gyűlölet nem hatalmasodnék el az írók lelkében, de én e gyűlöletben, mint culturnemzet állandó jellemző vonásában, nem hihetek. Az csúnya szózat, mely a gyűlöletet szereti, mert állítólag megtanít bennünket szeretni. Nekem nem kell szeretet, melynek virága a gyűlölet mérges mocsarából nő magasra. Ezek a virágok nem illatoznak. Versben pedig épenséggel nem lehet gyűlölni. Mértékre szedett gyűlölet nem az igazi, mert az igazi hörög. Az igaz írók, mihelyt írnak, emberileg magukra eszmélnek; a hazugok tajtékzanak. Szomorú látvány azok az írók, kik most gyűlöletet predikálnak és vérben forgó szemmel visszaélnék istenadta tehetségükkel. Főleg a francziák közt akad több ilyen. De ők is ki fognak józanodni. Nemzetét szolgálni az írónak is dicső feladata, de az írónak válogatni kell az eszközökben és módokban. Nemzetét szeretni, bátorítani, fölrázni örök és egyetemes érvényű megnyilatkozása lehet a léleknek és ennyiben világirodalmi jelentőségűvé válhatik. A most sok helyütt fölhangzó plakátirodalom nem tartozik ide, azt magával viszi a háború elesöndesülő szele. Az irodalom nem lehet öngyilkos, nem kötheti magát a múltékonyhoz, az alantas indulathoz, hogy vele együtt elmúljék. A világirodalom mint a nemzetek egységre törekvésének megnyilatkozása újra föl fog támadni, sőt föl sem kell támadnia, mert nem halt meg.

A culturát az emberek teremtték, egyes emberek együtt-érezve és dolgozva; de miután megvan, önálló hatalommá lett, mely független a leghatalmasabb egyes embertől, sőt nemzettől és kortól is. Az eszmének ez a sajátossága. Egy tudatban jó világra, de mihelyt megszületett, önálló életet él. Elnevezhetem szülője után, de nem az övé, mert egyetemes.

Az irodalom is ilyen. Évezredek dolgoztak rajta; ebben a multjában gyökerezik a jövője. Az az irány, melyet neki multja ad, sokkal erősebb, hogysen bármi föltartóztathatná útjában. Nagy ágyúgolyók ép oly kevésbé tehetnek kárt benne, mint bármiféle szuronytámadás, tűzvész vagy természeti hatalom. Megy fenségesen, lassan, nyugodtan a maga útján és meg sem érzi a pillanat pusztulásait maga körül. Ha a vész elvonult és semmi sem marad a föld színén, egyszerre megpillantjuk emberfölötti alakját. A görög költők hősök is voltak és jól ismerték a csaták zaját; vezérkedtek és verekedtek. De tragédiáik és harci dalaik, melyek talán a pillanat ösztönzésére keletkeztek, túléltek a pillanatot és oly óriási nagyságúak, hogy az ösztönző pillanat semmivé lesz mellettük. A legháborúsabb időkben keletkezett a *Divina Commedia*, de ezek a háborúk ma jelentéktelen buborékoknak tetszenek. Az *Isteni Komédia* pedig még ma is nő, saját belső erejénél fogva. A világirodalmat multja nem engedi elveszni; független mindenkitől, mert egyedüli intéző ereje az örök emberben lakik. Descartes-ban a harczminczéves háború első évében, midőn téli szálláson volt a hadsereggel, fogamzottak meg jelentős gondolatai. Goethe a csaták zajában költött és kutatott. Katonáink a harcztéren véreznek és mi siratjuk őket; de a világcultura, a világirodalom szelleme átalthatja egész valónkat és mihelyt a zaj elül, ama szellem édes és fölemelő hangját halljuk és követjük. A világháború rettenetes nagy vész; de a világcultura nagyobb hatalom, mert a legnagyobb. Nekünk pedig, irodalmi embereknek és irodalmi társaságoknak jutott az a nagy feladat, hogy a cultura cultusának oltárait ne engedjük elveszni. A culturát még az sem érintené, de mi vallának ennek halálos kárát. Elfogadjuk a háborút, mint kikerülhetetlen sorsunkat; küzdünk mint becsületünk kívánja: de végcélul szellemi culturánk győzelmét tekintjük. Ebben a hitben, ebben a meggyőződésben élünk és halunk.

ALEXANDER BERNÁT.

NÉPÜNK MŰVELTSÉGE.¹

A m. kir. központi statisztikai hivatalnak nemes hagyománya, hogy évtizedről-évtizedre visszatérő legnagyobb munkálatának, a népszámlálásoknak terveiről s fontosabb eredményeiről első sorban hazai tudományosságunk legilletékesebb fóruma, az Akadémia előtt számol be.²

A statisztikai technikának nem egy merész s a külföldet is diadallal megjárt újítása ebben a teremben jutott először nyilvánosságra, s népszaporodásunk problémáinak, magyar fajunk fejlődésének a külföldet már kevésbé, de bennünket annál közelebbről és mélyebben érdeklő kérdéseit szintén itt fejtegették az aira hivatottak.

Föl-fölmerült Akadémiánkban e themák kapcsán népünk műveltségének kérdése is, de inkább csak mellékesen, egyéb viszonylatok megvilágító eszköze gyanánt. A műveltségre vonatkozó egyszerű adatgyűjtésünk eredményei eléggé általánosan ismertek is voltak, a fejlődés iránya elég határozott, s úgyszólván előrelátható, úgy hogy alig látszott szükségesnek ezzel a részlettel itt behatóbban foglalkozni.

A népműveltség fokát korábbi népszámlálásaink ugyanis csak egy ponton tudták megmérni, a számlálólaphoz azzal a kérdéssel, hogy tud-e írni és olvasni az illető. Tudvalevő, hogy a műveltségnek ez a vizsgálata milyen tanulságokat ered-

¹ Felolvasta szerző a M. Tud. Akadémiában 1915. január 11.

² Az 1910. évi népszámlálás előkészületeit Vizaknai Antal l. tag ismertette 1910. évi június hó 6-án tartott székfoglaló értekezésében, *Az 1910. év végén tartandó magyar népszámlálásról* czímen; ugyanezen népszámlálásnak a magyarságra vonatkozó eredményeit pedig Vargha Gyula r. tag 1912. évi november hó 4-én tartott székfoglalójában *Adatok nemzeti erőnk megméréséhez* czímen.

ményez: az ország keleti részein aránylag jóval több az analphabéta, mint nyugaton, tagadhatatlan összefüggésben a hitfelekezeti és nemzetiségi megoszlással. A görög vallásúak állanak a népműveltség legalacsonyabb lépcsőjén; a nemzetiségek közül pedig az ezen vallásokat követő ruthének és oláhok.

Ismeretes az is, hogy az elemi népműveltség tekintetében a magyarság második helyre szorul, s legtöbb írni-olvasni tudó a németek között akad. De nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy itt nem a kulturképesség kisebb vagy nagyobb fokáról van szó, hanem arról, hogy ezt az eltolódást fajunk hátrányára a földrajzi elhelyezkedés különbözősége okozza. A német inkább városlakó elem; falusi községei is — például a volt Királyföld szász vidékein, a hol a németiség írni-olvasni tudása a legmagasabb arányú — elég városias jellegűek, tömörültek, s tagadhatatlanul nagy gonddal fenntartott közoktatásügyi intézményeik mindenkinek könnyen hozzáférhetők.

A magyarság egy része ellenben az Alföld rónáin apró tanyákban szerteszórva él, annyira szétszórva, hogy eddigi gyér iskolahálózata mellett sok helyütt teljesen lehetetlen volt iskolához jutniok. Az iskolaállítás szempontjából korábbi törvényeink értelmében a község, mint egység, lebegett szem előtt az Alföldön úgy, mint a felvidéken, figyelem nélkül arra az itt-ott ezerszeres különbségre, a mely a népes, bár szétosztott alföldi községek s a hegyvidék 40—50 lakójú falvai közt van. S míg igyekeztünk a hegyvidéki iskolátlan falvak számát csökkenteni, néhány tanköteles kedvéért, addig az Alföldön százzámra, a városi külterületeken ezerszámmra maradtak iskola nélkül egy-egy községből is a gyermekek. Ez szorítja le második helyre a magyarságot az elemi népműveltség tekintetében. Nem kulturképességében rejlik a hiba, hanem abban, hogy sok helyütt nem tud hozzáférközni a cultura forrásaihoz. Alföldi városainknak látszólag elhanyagolt műveltségi állapota mind ezzel kapcsolatos: a tanyákon szétszórtan élő gyermekek iskoláztatásának nehézségével.

Az alábbi néhány példa szembeötlően mutatja, mekkora különbség van alföldi városaink népműveltsége tekintetében a bel- és külterületek lakói között:

	írni-olvasni tudók a népesség százalékában	
	a belterületen	a külterületen
Czegléd	73·1	63·9
Kecskemét	69·0	51·6
Kiskunfélegyháza ..	57·9	46·9
Kiskunhalas	65·0	49·9
Nagykőrös.....	74·9	55·9

Az az újabb irányzat, a mely a népművelődés eszközeit nem a községhez mint közigazgatási egységhez, hanem az iskoláztatásra szoruló népesség számához méri, s most már mind szaporább ütemben látja el alföldi tanyáinkat is iskolákkal: remélhetőleg hamarosan kellően leszállítja a magyar analphabéták számát s kedvezőbb világításban mutatja be fajunk kultúrképességeit.

A népműveltségnek az írni-olvasni tudásnál magasabb fokozatairól statisztikánk mindeddig csak annyiban tudott beszámolni, hogy különböző tanintézeteinket mennyien és milyen elemek látogatják, s így csak közvetve lehetett ítéletet mondanunk arról, hogy társadalmunk különböző rétegei a műveltségnek mekkora fegyverzetével vesznek részt az élet versenyében. Az általános népszámlálások idején, a mikor egyszerre át lehet tekinteni az egész népesség tagozódását, a legutóbbi időkgig megelégedtünk az írni-olvasni tudás kérdezésével.

Legújabbban azonban, mint már annyiszor korábban, a tudományos statisztikának ismét segítségére jött a politikai szükségesség, s olyan értékes — és sokfelé hasznosítható — eredményekhez juttatta, a minőkhöz egyébként alig tudott volna hozzáférni.

Egy évtizednél hosszabb ideig foglalkoztatta a magyar közéletet a választói jogosultság reformjának a kérdése. A jel-szavak közt, a melyek e fontos alkotás körül csatáztak, a legfontosabbak egyike volt mindjárt kezdetben, s megmaradt annak mindvégig az értelmi census kérdése. S hogy ehhez kellő támpontot nyerjünk, már az 1904. év tavaszán a 20 éven felüli magyar honos férfiakra vonatkozólag végrehajtott összeírás is tudakolta, hogy ki végzett legalább 8 középiskolai osztályt, vagy ezzel egyenrangú egyéb tanintézetet?

Az évek azonban teltek a nélkül, hogy a választójogi törvényt meg lehetett volna alkotni: s mikor közeledett az 1910.

évi népszámlálás ideje, még mindig nyílt kérdés volt a reform ügye, s ismét szükségesnek látszott a már elavult 1904. évi anyag helyett újabb olyan adatokat gyűjteni, a melyek a választójogi törvény megalkotásánál figyelembe jöhetnek.

Így került be a népszámlálás számlálólapjainak kérdései közé is az írni-olvasni tudásnál magasabbfokú műveltség tudakolása, ezúttal már jobban tagolva: a mennyiben az elemi iskola 4 vagy 6 osztályának, továbbá a középiskola 4, 6, vagy 8 osztályának, illetőleg az ez utóbbiakkal egyenlőfokú tanintézeteknek végzését kérdeztük, és pedig most már nemcsak a 20 évnél idősebb magyar honosságú férfiakra vonatkozólag, hanem az összes jelenlevő népességről, tekintet nélkül korra, nemre és honosságra.

Bizonyos számú elemi iskolai osztályok végzése fontos lehet a választói jogosultság szempontjából, az általános népműveltségnek azonban nem mutatja az írni-olvasni tudásnál annyival magasabb fokozatát, hogy érdemes lenne ezekkel az adatokkal itt külön foglalkoznunk.

A középiskola 4, s különösen 8 osztályának végzése azonban a műveltségi állapotnak legalább formailag olyan kereken elhatárolt, jellemző fokozata, hogy népességünk összetételéből a szempontból érdemesnek látszik közelebbről is vizsgálni, annyival is inkább, mert ily vizsgálódásra eddig nemcsak itthon nem volt alkalmunk, hanem a lehetőség erre ez időszerint még a külföldön is hiányzik. A mennyire ugyanis a külföldi államok népszámlálási mintáit be lehetett gyűjteni, akárhány állam van, mely népességének még írni-olvasni tudása iránt sem érdeklődik, olyan azonban, a mely ezen túl menve, magasabb műveltségi fokozatok felől tudakozódott volna, Magyarországon kívül tudtunkkal egy sem akadt¹.

A magasabb műveltség czímén népességünknek különben csak jelentéktelen hányada kerül vizsgálódásunk alá: a magyar anyaországi 18 millión felüli lakosságnak csak 3·7 %-a, számszerint 673,139-en végeztek nálunk legalább 4 közép-

¹ Az írni-olvasni tudásnál több kérdést a külföldi államok sem vetnek föl népszámlálásaiknál a műveltségi állapotra vonatkozólag; sőt Olaszország csak az olvasni tudás iránt érdeklődik, Németország, továbbá Norvégia és Svédország pedig még ezt sem kérdezik.

iskolai osztályt, s alig negyedmilliónyi (251,534), tehát a népességnek csupán 1·4 %-át tévő azoknak a száma, a kik 8 középiskolai osztályt látogattak.

Ez a jelentéktelen hányad is figyelemreméltó azonban, mert ez a társadalomnak a vezető eleme, s a mit népünk társadalmi tagozódásáról a foglalkozási statisztika hiányosságai miatt csak fogyatékosan tudunk, azt sok tekintetben elég szerencsésen egészítik ki ezek az adatok.¹

A férfiak általános műveltségének elterjedtebb volta, mely tudvalevőleg a legelemibb fokozatnál, az írni-olvasni tudásnál is szembeötlően nyilvánul, a magasabb fokozatokban még élesebben kidomborodik. Legalább négy középiskolai osztályt a férfiaknak 4·57, a nőknek azonban csupán 2·81 %-a végzett. S a nők iskola-látogatása legtöbbször meg is állapodik a négy középiskolai osztálynál; 8 osztályig a nőknek mindössze 0·43 %-a jutott el, a férfiaknak pedig 2·34 %-a. Pedig az összeírásnál a nők javára abban a tekintetben kedvezőbb beszámítás történt, hogy a felsőbb leányiskolák 6 osztályú tanfolyamát, miután ezek a férfi-középiskolákkal egyenrangú műveltséget kívánnak nyújtani, amazokkal tényleg egyenrangúnak tekintettük. Az abszolút számok sem érdektelenek: a férfiak közül több mint 200,000, a nők sorából nem egész 40,000, tehát ötödrésznél kevesebb került a legmagasabb műveltségi kategóriába.

Férfiaknál és nőknél egyaránt alacsonynak látszik ez a szám, s talán csalódást is okoz azokban, a kik ezzel szemben középiskoláink egyre terjedő zsufoltságára s a középiskolákért hozott növekvő áldozatainkra gondolnak.

¹ Anyagunk talán nem minden részletben megbízható, mert a számlálóbiztosnak nincs érkezése arra, hogy az iskolai képzettségre vonatkozó bevallást, ha csak az nem szembetűnően valószínűtlen vagy az ő tudomásával ellenkező, ellenőrizze. Az sem lehetetlen, hogy mind a két felvételnél akadtak olyanok, a kik — talán éppen abban a hiszemben, hogy ezzel választói jogosultságukat biztosítják — magasabb iskolai képzettséget vallottak be, mint a minővel bírnak. Végül lehet az is, hogy bármily szabatos volt az utasítás abban a tekintetben, hogy bizonyos iskolafajok elvégzése mely középiskolai osztályokkal tekintessék egyenrangúnak, a gyakorlati végrehajtásnál ebből a szempontból nem követtek egyöntetű eljárást. Adataink azonban annyira harmonikusak s ellenmondás híjával valók, hogy ezek az esetleges hibák aligha rontják használhatóságukat.

A részletadatok azonban sokkal vígasztalóbbak, s az áldozatokat semmiesetre sem mutatják meddőeknek. A magyarság culturalis fölénye, a mely mint fentebb említettem, bizonyos földrajzi hátrányok okából az elemi népműveltség lépcsőjénél még kissé ingadozik a németek javára, e magasabb fokozatoknál már teljes erejével és súlyával érvényesül. Csak negyedmilliónyi ugyan a középiskolát teljesen végzettek száma: de ebből a negyedmillióból több mint 210 ezer esik a magyarságra, s nem egészen 40,000 az országban élő többi nemzetiségekre. Fajunk az anyaország összes népességében 54·5 %-kal, az írni-olvasni tudók sorában 61·5 %-kal, a középiskolát végzettek között azonban már több mint 84 %-kal (84·5 %) van képviselve. De nemcsak a vezető-intelligentiában van ekkora szerepe a magyarságnak. Ezt még talán lehetne félremagyarázni s bizonyos mesterséges eredménynek mondani, mert a közhivatalokban, a melyekhez magasabb értelmi qualificatio szükséges, túlnyomórészt tényleg a magyarság foglal helyet. Ám az alacsonyabb fokozatokban, a közép- és kispolgári elem szokásosabb műveltségi lépcsőjén is majdnem ugyanezeket az arányokat találjuk: a 6 középiskolát végzettek sorában a magyarság 82·9 %-kal szerepel, a legalább 4 középiskolával bírók között pedig 83·1 %-kal.

A 8 és legalább 4 középiskolát végzettek közül a többi nemzetiségekre a következő hányad jut:

	8, legalább 4 középiskolát végzettek közül százalékokban	
Német	7·8	9·7
Tót	0·9	1·1
Oláh	4·0	3·4
Ruthén	0·1	0·1
Horvát.....	0·4	0·3
Szerb	1·0	1·0
Egyéb	1·3	1·3

A magyar ajkú lakosságnak 5·62 %-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt; a németiség már csak 3·43 %-kal következik utána, az egyéb czímen összefoglalt nyelvek pedig — a melyek ezt a kedvező arányszámot a fiumei olaszság iskolázottságának köszönhetik — 2·17 %-kal szerepelnek. A hazai szerb-

Anyanyelv	Ezer			
	legalább 4		8	
	középiskolát végzett	közül	volt	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyar	613	387	845	155
Német	566	434	782	218
Tót	699	301	912	88
Oláh	791	209	939	61
Ruthén	671	329	934	66
Horvát.....	730	270	885	115
Szerb	614	386	822	178
Egyéb	575	425	682	318
Összesen	615	385	843	157

Legnagyobb a férfiak túlsúlya a 4 középiskolát végzettek sorában az oláhoknál, azután a horvátoknál, majd a tótoknál, ruthéneknél és sokkalta kisebb a szerbeknél, magyaroknál, különösen pedig az olaszoknál és németeknél. Az oláhoknál ezer 4 középiskolás egyén közül 791 volt a férfi és 209 a nő, a németeknél pedig csak 566 a férfi és 434 a nő. Nyilvánvaló, hogy a női nemnek ez a relatív magasabb műveltsége mennyire nagyfontosságú; akár gazdasági téren működik a nő mint kenyérkereső, akár a családi tűzhely mellett marad, nagyobb műveltsége az általános kulturális színvonalat jelentékenyen emeli s legkedvezőtlenebb a helyzet ott, ahol a férfi és a nő műveltsége között legnagyobbak az aránytalanságok. E tekintetben fajunk nincs ugyan a legjobb helyzetben az ország nemzetiségei között, de mindenesetre a legjobbak közé tartozik, s a két nem műveltségi állapota az eltérő hivatásnak megfelelő arányos, egészséges megoszlást mutat. Az oláhoknál különösen feltűnő a női nemnek viszonylag alacsonyabb műveltsége.

Az oláhoknak és ruthéneknek csekély részesedése a magasabb műveltségűek sorában szükségképen legalacsonyabbra szorítja le a két görög szertartású felekezet szerepét is. A görög keletieknek nem egészen egy, a görög katolikusoknak éppen csak egy százaléka jutott el a középiskola 4. osztályáig, s csak mintegy fél százalékuk a 8. osztályig. A római katolikusok s a két nagy protestáns felekezet körülbelül egy színvonalon vannak; legáltalánosabb a középiskolai műveltség az ágostai evangélikusoknál (4·4%), a kik között különösen a férfiaknál gyakori a magasabb képzettség, azután a római katolikusok 3·6 %-os

aránya következik, végül a reformátusoké 3·2 %-kal. Ezeknél felülő a női nemnek sokkal kisebb szerepe.¹ Az unitáriusok műveltségi viszonyai mindezeknél sokkal jobbak ugyan (4·8%-uk, sőt a férfiaknak kerek 7 %-a jutott el a középiskola 4. osztályáig), ez a felekezet azonban csekély létszámánál fogva nem hívja ki különösebben a figyelmet. Még sokkal csekélyebb az örmény szertartású katolikusok száma, s így az sem igen figyelemreméltó, hogy ennél a kis felekezetnél — a mely majdnem egészében városlakó, s tudvalevően elég jómódú — találjuk a legkedvezőbb arányokat: összes népességük 20·8, a férfiaknak 28·7 %-a végezte el a középiskola 4. osztályát.

Sokkal figyelemreméltóbb azonban az izraelita felekezet, a mely a 900 ezret meghaladó lélekszámával már komolyabb tényezője az ország népességének. A művelődés előfeltételei ennél a felekezetnél is megvannak: túlnyomórészt városi lakás, bizonyos jó mód, tanultságot feltételező élethivatások stb. Ezeknek az eredménye, hogy a zsidóság nem sokkal az örmény katolikusok után s a népesebb felekezeteket mind messze felülhaladó mértékben látja el magát a magasabb műveltség fegyverzetével. 18·3%-uk legalább négy, 5·8%-uk 8 középiskolai osztályt végzett. S a zsidóknál mind a két nem kiveszi a részét a műveltségre törekvésből. Nőik legnagyobb hányada megelégszik ugyan a négy középiskolai osztállyal, de 8 osztályt elérő képzettséget is sokkal nagyobb arányban szereznek, mint — az örmény katolikusokat kivéve — bármely más felekezet női; a férfiaknál pedig a 8 középiskolai osztály végzése a túlnyomó; az összes izraelita férfiaknak 10·1%-a eljutott a teljes középiskola befejezéséig.

Nem érdektelen a magasabb műveltségre vonatkozó adattainknak területi csoportok szerint való vizsgálata sem. Az a szokásos csoportosítás, a mely az ország lakosságát városi és vármegyei népességre osztja szét, ebben a vonatkozásban is kissé elhomályosítja ugyan az eredményeket, mert a vármegyei

¹ A római katolikusok felekezeti polgári leányiskolái elég kiterjedt hálózattal és így a róm. kath. nőknek több alkalmuk is van magasabb műveltségi fokozatok elérésére.

népesség sorába kell beszorítanunk törvényhatósági jog nélkül működő városainkat, holott ezek egy részében — legyen csak elég példaképen Brassót, Nagyszebent, Szombathelyt idéznünk — a népműveltség igen magas fokon áll.¹ Mégis már ez a durva összehasonlítás is képet ad a városok nagy szerepéről a magasabb műveltség terén. Városi lakosságunk 13·7%-a végezte el legalább a 4 középiskolai osztályt, a vármegyei népességből pedig csak 2·4%; a különbség tehát több, mint ötszörös a városi lakosság javára. A férfiaknál ez az átlag a városokban 16·2, a vármegyékben 3%-ig emelkedik; a nőknek városokban 11·1, vármegyékben 1·7%-a végzett négy középiskolai osztályt.

Nagyobb területi egységek szerint a szokásos földrajzi csoportosításban a Duna és Tisza köze tartja erősen az elsőséget, mert Budapest népének általánosabb műveltsége az egész területre döntő hatású. A Duna-Tisza között a népességnek 6·8%-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt. Feltűnő azonban, hogy a sorrendben következő országrészek épen az országnak köztudomás szerint kevésbé művelt vidékeiről kerülnek ki: az északkeleti és északnyugati felföldről, továbbá Erdélyből. A Dunántúl pedig a Tisza balpartjával s a volt Bánsággal együtt utolsó helyre szorul, holott az elemi népműveltség tekintetében messze előljár. A magyarázatot egyfelől abban kereshetjük, hogy a Dunántúlra Budapest vonzóereje jobban érvényesül, s a képzettebb elemet inkább magához vonzza, másfelől pedig abban, hogy a felvidéken és Erdélyben számos apróbb város van, a melyeknek adminisztrációja több képzettebb munkaerőt köt le. Hosszabb ideig a kormányzatnak is az volt az intentiója, hogy a felvidéket s Erdélyt, mint nemzeti szempontból veszélyeztetettebb vidékeket közhivatalokkal inkább benépesítette. Innen van azután, hogy a közigazgatási és jogszolgáltatási közhivatalokban a népességhez viszonyítva a Dunántúl foglalatoskodnak legkevesebben: itt száz-

¹ Brassóban a férfi-lakosságnak 18·3, a nőknek 11·8%-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt; Nagyszebenben a férfiak 20·5, a nők 13·9%-a, Szombathelyen pedig a férfiak 14·2, a nők 10·6%-a jutott el legalább a 4 középiskolai osztály befejezéséig.

ezer lélekre 275 közfunkcionárius esik, országos átlagban pedig 367, s Erdélyben 348.¹

Városaink sorában, mint fentebb említettük is már, Budapest az elsőség; itt a lakosságnak 18·9 %-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt. Kassán 16·1, Kolozsvárott 15·6, Nagyváradon 14·7, Nagyszebenben 13·9, Marosvásárhelyen 13·6, Pozsonyban 13·2 % jutott el eddig a műveltségi fokig, Hódmezővásárhelyen azonban csak 3·3 %, tehát oly alacsony arány, a melyet több vármegyénk népessége is elér. A nyolcz középiskolai osztálylyal bírók aránya azonban Budapest után a másik egyetemi városban, Kolozsvárott a legnagyobb, s ezeknek 7·6, illetőleg 6·7 %-os aránya után következik csak Kassa 6, Pozsony 4·9, Nagyvárad 4·7 és Temesvár 4·6 %-os arányával.

Vármegyénk közül a kisebbekben magasabb a műveltségi arány, a hol tehát a hivatali elem a csekélyebb népességhez viszonyítva nagyobb jelentőségű (mint pl. Turóczban, a hol a népesség 4·3 %-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt), vagy azokban, a hol több város vagy városias jellegű község van, mint Szepesben (4 %). Mindkét jellegzetességet egyesíti magában Brassó vármegye, s itt a legalább 4 középiskolai osztályt végzettek aránya 7·3 %-ra emelkedik. A másik póluson Bihar (1·4 %), Baranya, Bács-Bodrog, Kolozs, Máramaros és Maros-Torda vármegyék (1·5 %) állanak, majdnem kizárólag falusi jellegű lakossággal.

A magasabb műveltségű nők szerepe főleg a kereskedelmi központokat képező városokban figyelemreméltó; Budapest női lakosságának 15·4 %-a legalább 4 középiskolai osztályt vég-

¹ Százezer lakóra esik közszolgálatbeli (közigazgatás és igazságszolgáltatás) :

Duna jobbpartja	275
Duna balpartja	286
Duna-Tisza köze	576
Tisza jobbpartja	319
Tisza balpartja	309
Tisza-Maros szöge	338
Királyhágóntúl	348
Fiume	801
Magyarország össz.	367

zett, s még Kassán, Nagyváradon, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Temesvárott jutott el e műveltségi fokig a nőknek legalább egy tizede. A 8 középiskolai osztályt végzett nők nagyobb arányban csak a két egyetemi városban, Budapesten és Kolozsvárott vannak.

Az eddig említett demographiai tagozódásoknál sokkal fontosabb azonban a magasabb műveltségi fokozatoknak vizsgálata foglalkozások szerint. Bizonyos foglalkozások ugyan meghatározott qualificatiohoz vannak kötve: de a közvetlenül termelő pályák legnagyobb részében egyáltalában nincsenek ilyen korlátok, s ezeknél kétségtelenül igen nagy jelentőségű, hogy a műveltségnek mekkora mértékével élnek az illető elemek hivatásuknak. Vizsgálódásunk itt már bonyolultabbá és aprólékosabbá válik, mert külön kell figyelemmel lennünk a keresőkre, a kik a nemzeti termelésnek közvetlenül munkásai és külön az eltartottakra, a kikből toborzódik részben a jövő nemzedék termelő osztálya.

A foglalkozási főcsoportonként összefoglalt arányok legkevésbé tanulságosak: az őstermelő osztály a magasabb műveltségnek szinte minimális arányát mutatja (0·5 % végzett csupán 4 középiskolai osztályt), mert ebbe az átlagba van belezsufolva a nagybirtokostól a gazdasági cselédig és nap-számosig a mezőgazdasági termelésnek minden tényezője. Csak természetes, hogy a bányászatban, iparban, forgalomnál foglalkozók sorában sokkal magasabb, 6·4 %-nyi a megfelelő arány, s a közszolgálatnál és szabad foglalkozásokban működőknél ez még jóval följebb, 37·2 %-ig emelkedik.

A részletek azonban mindjárt kedvezőbb színben tüntetik föl őstermelő osztályunk műveltségét. A nagybirtokosoknál és nagybérlőknél a teljes középiskola befejezése a túlnyomó (a keresőknél 75·6, illetőleg 57·4 %), s 4 osztályig amazoknak 91·0, a bérlőknek 84·8 %-a jutott el. A 200—1000 hold közti területen gazdálkodó középbirtokosoknál is a relativ többség a teljes középiskolát végzettké, jó kétharmaduk pedig legalább 4 osztályt végzett. A 100—200 holdas középbirtokosok sorában — pedig ezek egy része már egyszerű falusi gazdálkodó — még mindig nem ritka a teljes középiskola végzése, s mintegy negyedük legalább 4 középiskolai osztálylyal

bír. Az alacsonyabb birtokkategorikában, a melyek földművelő népünk zömét foglalják magukban, természetesen egyre csökken a magasabb műveltségűek aránya, hiszen itt már a népnek azon rétegeiről van szó, a melyek, mint korábban említettem, itt-ott még az elemi népműveltség terjesztőihöz, a népiskolákhoz is nehezen jutnak hozzá. A nagy tömeghez képest itt a magasabb műveltségűek aránya eltörpül: az abszolút számok azonban mégsem jelentéktelenek, s azt mutatják, hogy a kisbirtokos osztályban sem ritka jelenség a magasabb iskolák végzése. A kisbirtokosok sorából 1,294-en végeztek 8 középiskolai osztályt, 8,540-en jutottak el legalább 4 osztályig. A kisbirtokosok eltartott családtagjai közül pedig 1,081 a 8 osztályt, s 8,278 a legalább 4 osztályt végzettek száma, világos jelül annak, hogy népünk ezekben az alsóbb rétegekben is már kevésnek találja a jövő nemzedék számára azt a műveltséget, a mivel maga rendelkezik, s inkább iskoláztatja gyermekeit.¹

Figyelemreméltó, hogy a birtokos osztály a magasabb vagyoni, illetőleg birtokkategorikában általában műveltebb, mint a bérlők; a különbség azonban lefelé haladva fokozatosan csökken, s a kisbérlők sorában aránylag már több iskolázott egyénre találunk, mint a kisbirtokosok között.

A gazdasági tisztviselőknek nem egészen fele (43·4 %) végezte el a teljes középiskolát, s jó háromnegyede (75·7 %) legalább 4 középiskolai osztályt. A gazdasági cselédek tekintélyes számából (502,001-ből) egyetlen egyet sem találunk, a ki teljes középiskolát végzett volna, de eltartottjaik sorából 11-en eljutottak erre a műveltségi fokra; legalább 4 középiskolát azonban 312 gazdasági cseléd végzett s 337 eltartott családtagjuk. A gazdasági napszámosok közül még a 4 közép-

* Az abszolút számok nem igazolják ezt mindjárt első látszatra, de figyelembe kell vennünk, hogy az eltartottak közt sok az olyan gyermek, a ki még koránál fogva sem járhat iskolába, továbbá a nő, a kinek iskoláztatása minden foglalkozási ágánál elmarad a férfiaké mögött. Ha csak a fineműekre s csak a 15 évnél idősebbekre vagyunk tekintettel, a kisbirtokos-osztály eltartottjainak jobb iskolázottsága mindjárt szembetűnik: 4 középiskolai osztályt végzett a keresőknek 0·33, az eltartottaknak 0·37%-a, nyolcz osztályt pedig a keresőknek 0·06, az eltartottaknak 0·08%-a.

iskolai osztálylyal bírók is teljesen hiányoznak, de eltartott családtagjaik 8, 6 s különösen 4 középiskolát szép számmal végeztek (és pedig 18-an, 80-an, illetőleg 269-en).

Féltreértések elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy az őstermelő népességnek ennél az osztályozásánál a tényleges foglalkozás volt az irányadó, nem csupán a birtok nagysága. Felsorolásunkból tehát hiányoznak mindazok, a kiknek kisebb, vagy nagyobb birtokuk van, s azt esetleg maguk kezelik is, de főfoglalkozásuk mégsem a gazdálkodás, hanem egyéb — többnyire értelmiségi — kereset. Az eltartottak sorába is csak azokat vettük, a kik tényleg az illető kereseti ág terhére élnek; hiányoznak tehát innen mindazok, a kiket az őstermelésben foglalkozó eltartóik iskoláztattak, de azóta már ők maguk is keresőkké váltak, akár ugyanabban a gazdasági ágban, akár egyéb foglalkozásban.

A bányászati, ipari és forgalmi népességben, mint korábban említettem is, általában gyakoribb a magasabb képzettség, mert a legtöbb iparágban a foglalkozás természete már megkíván bizonyos iskolázottságot. Érdeklődésünket tehát nem is ezek az iparágak hívják ki elsősorban, hanem azok a kisipari foglalkozások, a melyeknél a szakképzés műhelyekben történik, előzetes iskolázottság kötelezettsége nélkül, a melyeknél tehát a magasabb műveltség nem szükséges életföltétel, hanem bizonyos szerencsés többlet, versenyre, haladásra jobban képesítő.

A gyakrabban előforduló kisipari foglalkozások között nem találunk egyetlenegy sem, még pedig sem az önálló, sem a segédszemélyzet sorában, a melyben legalább néhány 8 középiskolát végzett ember ne akadna, a 4 középosztálylyal bírók pedig már minden egyes foglalkozásnál százával, sőt ezrével vannak. A legalacsonyabb az átlagos színvonal a csizmadiaíknál és cipészeknél, a kiknek nem egészen egy százaléka jutott el a 4 középosztályig; az ácsok, asztalosok, bognárok, kádárok között is kevés az iskolázott ember, míg a kőműveseknél főleg a segédszemélyzet körében ritkább a magasabb iskolai képzettség. A kovácsoknál és lakatosoknál megfordítva van: a segédszemélyzet iskolai qualificatiója tetemesen jobb, mint mestereiké. A borbélyoknál és fodrászoknál gyérebben for-

dul elő a magasabb képzettség, mint a mészárosoknál, pékek-nél, molnároknál, szabóknál is. A korcsmáros-ipar kiválik a többiek közül: itt a keresők 7—8 %-a 4 középiskolai osztályt végzett. A legnagyobb intelligenciát kívánó nyomdaiparban a munkaadóknak közel fele (44·8 %), a segédszemélyzetnek több mint egy tizedrésze (11·0 %) eljutott a középiskola 4 osztályáig. Azokban az iparágakban, ahol a keresők sorában a magasabb műveltségűek kisebb hányaddal szerepelnek, az eltartottak műveltsége legtöbbször meghaladja, vagy legalább is megközelelti az övékét, jelölül annak, hogy az újabb nemzedék műveltségére már ezek az elemek is nagyobb súlyt vetnek. És jellemző, hogy különösen az önállóknál, tehát azoknál, akiknél már bizonyos jómódot, megállapodottságot tételezhetünk föl, leginkább szembeötlő az eltartottaknak viszonylag magasabb műveltsége. A cultura kérdése itt tehát csakugyan pénzkérdésnek bizonyul.

A kereskedelmi foglalkozásoknál, még inkább pedig a pénz-, hitel- és biztosítástügy körében egyre növekvő arányát találjuk a magasabb iskolai qualificációnak; a kereskedelemben alkalmazott tisztviselőknek például 68·5 %-a, a pénzügyintézeteknél alkalmazottaknak majdnem kilencztizede (89·9 %) 4 középiskolát végzett. Ezeknek a foglalkozási ágaknak a keretében magas már az eltartottak átlagos műveltsége is, s nem sokkal marad a férfiaké mögött a nőknek az iskolázottsága sem.

Közönséges napszámos egyáltalán nincs középiskolai műveltséggel, de a napszámosok eltartottjai közül 15-en teljes középiskolát végeztek, 34-en 6 osztályt, 176-an pedig a középiskola 4 alsó osztályát. A házi cselédek sorában szintén nagyobb a műveltsége az eltartottaknak, mint a keresőknek; 65 nő teljes középiskolai végzettséggel szerepel ugyan mint házi cseléd a statisztikánkban, ezek azonban nem tulajdonképeni cselédek, hanem házvezetőnők.

Külön figyelmet érdemelnek a közszolgálatbeli ágak és szabad foglalkozások, az az intelligencia, mely népünk szellemi vezetésére hivatva van. A szellemi hivatottságot nem lehet ugyan az iskolavégzettség rőfjével mérni, de a statisztikának nincs egyéb eszköze vizsgálódásaihoz.

A közszolgálatbeli ágakhoz és szabad foglalkozásokhoz tar-

tozó kereső népesség műveltségi fokozatok szerint az egyes főcsoportokban a következőképen oszlik meg:

Megnevezés	A középiskolának 8, legalább 4	
	osztályát végezte	százalékokban
I. Törvényhozás	89·6	98·5
II. Közigazgatás	64·9	92·6
III. Igazságszolgáltatás.....	69·9	95·5
IV. Egyházi élet	75·0	90·6
V. Közoktatás	81·1	95·5
VI. Közegészségügy	37·8	47·3
VII. Tudományos társ. stb.	41·2	81·0
VIII. Irodalom és művészet	43·2	80·3
IX. Egyéb közszolgálati ágak, stb.	56·4	90·9

A közigazgatási szolgálatban az állami tisztviselőké az elsőség, a kiknek 88·3 %-a elvégezte a teljes középiskolát, 99·2 %-uk a 4 középiskolai osztályt. A sorban következő legműveltebb közfunctionárius — a köztisztviselők sok más kategóriájának átugrása után — a falusi segédjegyzői kar, melynek ugyancsak 99·2 %-a jutott el a 4 középiskolai osztályig és 78·3 %-a a teljes középiskolai végzettségig. A segédjegyzőknek ez a viszonylag magas műveltsége abból magyarázható, hogy nagyobb részük fiatalabb életkorban van, s a közigazgatási tanfolyamoknak 1900-ban történt életbeléptetése nagyon emelte a kar színvonalát. Maguknak a községi és körjegyzőknek a műveltsége is általánosabb, mint akár a vármegyei, akár a városi tisztviselőké, jóllehet a jegyzők sorában az idősebb generációnak kisebb képzettsége még valamennyire letompítja az arányokat. A falusi lakosság hivatott szellemi vezetőiben tehát a műveltségnek meglehetősen nagy mértéke van meg, s ez a színvonal később — a mint a segédjegyzők különösen kedvező arányából látjuk — még csak emelkedni fog.

A jegyzői kar magas műveltségi színvonalával szemben felötlő, hogy a vármegyei tisztviselőknél már csak 68·0 %-nál találjuk meg a teljes középiskolai qualificatiót, a törvényhatósági városok tisztviselőinél 62·4 %-nál, a rendezett tanácsú városokban pedig a tisztviselőknél fele sem végezte el a középiskolákat, mindössze 43·9 %. Magyarázatot csak egyben kereshetünk; abban, hogy a jegyző intézkedésre hivatott tisztvi-

selő, s így törvényeink méltán kívánnak tőle magasabb qualificatiót; vármegyéinknél és különösen városainknál pedig az intézkedésre hivatott s tényleg kellő képzettséggel bíró tisztviselők mellett nagy számmal vannak olyan kisebb állást betöltő hivatalnokok is, a kiknek nem kell nagyobb képzettséggel rendelkezniök. Ennek a magyarázatnak ellenére is úgy kell találunk, hogy mikor különösen városainkban a szellemi proletariátus oly nagy, s mikor oly bő a választék érettségis, sőt egyetemi képzettségű álláskeresőkből, városi alkalmazottjaink általános műveltségi foka magasabb lehetne.

Az eddigiekben csak a tisztviselői karról szóltunk: a díjnokok sorában — a kik pedig csakugyan nem intézkedésre hivatottak, sem városban, sem a jegyzői irodákban — ugyanezeket a műveltségi különbségeket találjuk, ismét csak a falu javára. A községi irodákban dolgozó díjnokok 36·2%-a végzett teljes középiskolát, a törvényhatósági városi díjnokoknak csak 28·3, a rendezett tanácsú városiaknak csak 20·9, a vármegyei díjnokoknak pedig 12·1 %-a. Itt már a föntebbi magyarázathoz nem folyamodhatunk, s meg kell elégednünk annak constataálásával, hogy a mennyire örvendetesen kielégítő a néppel közvetlenül érintkező községi alkalmazottak műveltségi színvonala, annyira emelésre szorul még a városi és vármegyei functionáriusok iskolai képzettsége.

Az egyházi szolgálatban működőknek éppen háromnegyede végzett középiskolát. A fiatalabb generatio itt is műveltebb: a segédlelkészeknek 90·7, a lelkészeknek csak 88·2%-a jutott el a középiskola teljes befejezéséig. Adataink e tekintetben, sajnos, nem eléggé részletezők s így nem nyomozhatjuk ki, hogy melyik felekezet lelkészi kara áll e tekintetben legmagasabb fokon. A congrua kiegészítésére vonatkozó anyagból ismerjük azonban, hogy az iskolai képzettség a két görög felekezet lelkészeinél a leghiányosabb. A hitoktatók sorában kimutatott 695 egyén közül csak 43·9% végzett teljes középiskolát; egyéb felekezeteknél többnyire a fölszentelt papok, tehát főiskolai qualificatióval bíró egyének végzik a hitoktatást, a főntemlített alacsony műveltségi arány tehát abból magyarázható, hogy az itt kimutatott hitoktatók legnagyobb része, 65 %-a, zsidó vallású.

A szerzeteseknek és apáczáknak csak egy része, a tanítással, lelkészkedéssel foglalkozók kerültek a közszolgálati foglalkozásuk sorába; a személyes szolgálatokat teljesítő fráterek, betegápoló apáczák nincsenek benne ebben az összeállításban. Ehhez képest elég jól alakulnak a szerzetesek és apáczák műveltségét jelző arányszámok is; a férfi szerzetesek 84·6%-a teljes középiskolát, 97·7%-a pedig legalább 4 osztályt végzett; az apáczák közül pedig 62·7 %-nak műveltsége ért el a teljes középiskoláig, de 93·1 %-é megfelel a négy középiskolai osztálynak.

Az egyéb tanítói személyzet műveltségi fokozatainak részletezése kevesebb tanulságot ígér: a törvényszabta qualificatiótól kevés eltérés van, úgy hogy mindenféle fokozatú iskolában a tanítószemélyzet legnagyobb része teljes középiskolai képzettségű, viszont azonban még középiskoláink tanári személyzetében is van egy kis töredék, számszerint 22 egyén, a kik maguk még négy osztályt sem végeztek.

Az iskolai köteléken kívüli oktató-személyzetnél — nyelvtanítók, zenetanítók, különféle ügyességek oktatói stb. — természetesen már jóval lejjebb száll a magasabb képzettségűek aránya. Nagyon alacsonynak azonban ezt a nívout nem mondhatjuk. Ebben a csoportban leginkább nők szerepelnek (az itt kimutatott kereső-foglalkozásuk közt csupán 23·2% a férfi) s ennek ellenére a nyelvtanítóknak közel kétötöde, a zenetanítóknak egy negyedrésze teljes középiskolai képesítésű.

A talmud-tanítóknak számszerint elég jelentékeny — összesen 943 főnyi — csoportja azonban annál hátrább áll az iskolai műveltség tekintetében; teljes középiskolát csak másfél százaléuk végzett, négy középosztályig is csupán egy tizedük jutott el, sőt akad közöttük néhány (7) írni-olvasni sem tudó.¹

Az irodalom és művészet tere egészen szabad pálya, az iskolai qualificatio minden nyüge nélkül; mégis a hivatásérzet itt is szükségét találja annak, hogy a rendszeres tanulással növelje munkaképességét. A tudósok és írók körében — itt csak azokat a tudósokat és írókat értve, a kik nem valamely más,

¹ A héber olvasást valószínűleg értik; feldolgozásunk azonban csak azt vette írni-olvasni tudónak, a ki valamely élő nyelven tud írni és olvasni.

többszöri közszolgálatbeli foglalkozási ágban szerepelnek 81·7%-ra rúg a teljes középiskolai végzettséggel bírók aránya. Csak valamivel alacsonyabb a szerkesztőké és hirlapíróké, 80·3%. A művészek iskolai bizonyítványai már kevésbé vannak rendben; a festőknek 59·9%-a, a szobrászoknak 56·5%-a végzett teljes középiskolát, az előadóművészeknél pedig még hirtelenebb esést látunk a magasabb műveltségűek arányát illetőleg: a zeneművészek közül (ide nem értve a cigány-zeneszereket) 23·8%, az énekművészek és a színészek közül pedig egyaránt csak 21%. Az előadóművészeknél legalacsonyabb a 4 középiskolát végzettek aránya is s nagy számban vannak köztük, a kiknek műveltsége csupán az írni-olvasni tudás határáig jutott el. A színészeknek egy negyede (a színésznőknek 33·3%-a), az énekművészeknek 35, a zeneművészeknek 45%-a a középiskolának még az alsóbb osztályait sem végezte el.

Utoljára hagytam a magasabb műveltséggel bírók korszerinti megoszlásának vizsgálatát, mert ezzel elérkeztünk ahhoz az adatesoporthoz, a mely bepillantást enged egyúttal a várható jövő fejlődésbe is.

Tisztább képet nyerünk, ha mellőzzük a 20 évesnél fiatalabb korosztályokat, a melyek részben még csak úton vannak arra, hogy a magasabb műveltséget megszerezzék, s csupán azokat az életkorokat vizsgáljuk, a melyek iskolai tanulmányaikon már rendszerint túl vannak. Elég három nagyobb korcsoportot alkotnunk, a melyek alsó határai a 20-ik, 40-ik, 60-ik életév, hogy a tanulságok mindjárt szemünkbe tűnjenek. A 20 és 40 év közöttieknek 6·8%-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt, a 40—60 év közöttieknek már csak 4·4%-a, a 60 évnél idősebbek közül pedig csupán 2·9%. A fejlődés tehát nyilvánvaló: a fiatalabb korosztályok egyre általánosabban merítenek a műveltség forrásából, s a legkevésbé iskolázott nemzedék kihalóban van már. A középiskola 8 osztályát végzetteknek kevésbé élesek a különbségek az egyes korosztályok között, jóllehet a nő nem, mint alább látni fogjuk, éppen a fiatalabb korban jut el inkább erre a magasabb műveltségi fokra. A szélsőségek elsimulása tehát inkább a férfiaknál jelentkezik, biztató jelül abban a tekintetben, hogy a fiatalabb nemzedék művelődési vágya nemcsak a magasabb diplomák megszerzésére irá-

nyul, hanem mind szélesebb rétegek törekszenek a kisebb polgári osztályokhoz illő műveltségnek elérésére, a mit már a 4 középiskolai osztály is nyújthat.

A két nem szerepét a különböző korosztályokban néhány markáns adat jellemzi:

Korcsoport	Ezer, 20 évnél idősebb és 8, legalább 4			
	osztályt férfi	végzett egyén nő	osztályt férfi	végzett egyén nő
20—39 éves	825	175	592	408
40—59 éves	878	122	692	308
60 év és több	921	79	759	241

A 20—39 éves korcsoportban a legkisebb a különbség a férfiak és nők műveltsége között, s ezer 4 középiskolai végzettséggel bíró egyén között már 408 nő akad. Az idősebb korosztályokban egyfelől, a magasabb műveltségi csoportokban másfelől mindig csökken a nők szerepe, úgy hogy a másik végletnél, a legidősebb korcsoportnál s a 8 osztályú műveltségnél ezer közül már csak 79 a nő.

Hogy az újabb nemzedékben egyre általánosabb a magasabb műveltség, arra egy vonatkozásban már összehasonlítható adataink is vannak. Az 1904. évi választójogi statisztika eredményei az 1910. évi népszámlálás adataival egybevetve, mintegy 6 és fél év fejlődésére vetnek világot. A 24 évnél idősebb magyar honos írni-olvasni tudó férfilakosság ez idő alatt 15·3%-kal szaporodott: azok száma azonban, a kik közülök 8 középiskolai osztályt végeztek, 61%-kal nőtt. Nem merjük ugyan adatainkat e tekintetben teljes értékűeknek tartani, mert a fölvetel helyenkint eltérő felfogású lehetett. Még ha föltételezzük is azonban, hogy itt-ott enyhén bíralták el a 8 középiskolai osztály kriteriumait, s ha a fönt említett 61%-os növekvést gondolatban jóval lejjebb szállítjuk, nem lehetünk annyira bizalmatlanok, hogy kétségtelen nagy és gyors haladást ne kellene constataálnunk.

A területi részletezés pedig azt a meglepő tanulságot mutatja, hogy a fejlődés — kevés kivétel leszámításával — a vármegyei népességben erősebb, mint a városokban. A művelődésnek a hézagait tehát a haladás természetes folyamata lassankint betölti, s bizonyos kiegyenlítő áramlat megy végbe.

A mint a cultura legelemibb nyilvánulása, az írni-olvasni tudás tekintetében ma már nincsenek olyan éles, szembeszökő ellentétek az ország különböző vidékeinek lakossága között, mint korábban, mert az elhanyagoltabb műveltségű gyorsabban igyekszik képzettségének hiányait pótolni, úgy a magasabb műveltségi fokozatokban is lassacskán nivellálódnak a különbségek. A vármegyei törvényhatóságokban a 8 középiskolát végzettek szaporodása 64·2%-os, a városiakban ellenben csak 56·6%-os. Hogy egyetemes kulturális szempontból milyen nagy jelentőségű az, ha a képzettebb elem a vármegyékben is gyarapszik, s nemcsak a városokban halmozódik föl, azt említeni is fölösleges. Ezért örömmel láthatjuk, hogy egyes kulturális központoktól távol eső helyeken is mennyire növekszik a 8 középiskolát végzettek aránya. Csík vármegyében (hihetőleg részben a Gyergyóvidéknek a vasúti hálózatba való bekapcsolása folytán) megkétszereződött a számuk; Beregben 85·5%-os növekedést találunk, Udvarhelyben, Ugocsában egyaránt 83·2%-osat.

Némi visszafejlődés csak a keleti részek három vármegyéjében mutatkozik: Hunyadban, Kolozsban és Alsó-Fehérben, a hol 1904-től 1910-ig a 24 éven felüli férfiak száma jobban nőtt, mint a középiskolát végzetteké.¹ Hunyadban érthető ez, mert a petrozsényi bányavidék rohamos fejlődése az alacsonyabb műveltségű bányamunkásoknak olyan áradatát csalta a vármegyébe, hogy ez könnyen megingathatta a magasabb kulturájú elemek korábbi posztóját;² Alsó-Fehérben és Kolozsban azonban kétségtelenül stagnációval van dolgunk. Itt még talán hatékonyabban működik a városoknak s a nagyobb kulturális központoknak a vonzóereje.

Mindenütt másutt megfordított irányzat látszik, a városok kezdik már szétosztani műveltségi fölöslegüket a vidék

¹ Alsó-Fehérben a 24 éven felüli magyar honos írni-olvasni tudó férfiak száma 1904-től 1910-ig kerek 40%-kal szaporodott, Hunyadban 51·4, Kolozsban pedig 49·4%-kal; ugyanezen idő alatt a teljes középiskolát végzett (s ugyancsak 24 évnél idősebb, magyar honos) férfiak számának növekvése pedig Alsó-Fehérben 32·5, Hunyadban 46·0, Kolozsban pedig 44·8% volt.

² A népesség növekvése 1900-tól 1910-ig a Királyhágóntól 8·1%-os volt, Hunyad vármegyében 11·9%-os, magában a petrozsényi járásban pedig 74·0%-os.

közt, vagy ki a távol periphériákra, mint Csík vármegye példája mutatja, vagy legalább a közvetlen környezetre, mint Budapestenél figyelhetjük meg. A felnőtt férfilakosság ugyanis Budapesten és Pest vármegyében majdnem egyformán szaporodott (28·2 és 29·2‰), a teljes középiskolát végzett férfiak számának növekvése azonban Pest megyében 103‰ volt, Budapesten pedig csak 59·1‰-os.

A további fejlődés irányára már csak egyéb források alapján merhetünk némi következtetést vonni. A tanügyi statisztika szerint, mint azt alábbi összeállítás mutatja:

Tanév	fiúk	4 középiskolai osztályt végzett		8 középiskolai osztályt végzett		együtt
		lányok	együtt	fiúk	lányok	
1909/10	16.090	10.988	27.078	8.314	1.835	10.149
1912/13	18.332	13.065	31.397	9.201	1.944	11.145
Szaporodás . . .	+2.242	+2.077	+4.319	+ 887	+ 109	+ 996
‰-okban	+13·93	+18·91	+15·95	+10·67	+ 5·94	+ 9·81

A népszámlálás óta eltelt 3 év alatt (illetőleg az 1909/10 és az 1912/13. tanév között) a középiskola négy osztályát végző tanulók számában mintegy 16‰-nyi növekedés van, a teljes középiskolát befejezők sorában pedig közel 10‰-os. A négy középiskolai osztálynál a fejlődés a leánytanulóknál sokkal szembeötlőbb — közel 19‰-os, a fiúknál pedig csak 14‰-os; a nyolcz középiskolai osztály befejezésére azonban a fiúk még most is növekvőbb számban tódulnak. Ezek az adatok azonban a műveltségi fokozatoknak ugyanazon megállapításával történtek, mint a minőket használtunk a fönntemlített népszámlálási adatoknál: tehát a tanító- és tanítónőképzők, felső kereskedelmi iskolák, felsőbb leányiskolák stb. befoglalásával. Ha vizsgálatunkban csak a két tipikus középiskolafajra, a gimnasiunokra és reáliskolákra szorítkozunk, a melyek felé telerődött legújabbban női fiatalságunk is, akkor egészen más, a lányok tanulókedvét sokkal élesebben jellemző adatokat kapunk, mint ez a következő adatokból is látszik:

Érettségit tett gymnasiumi és reáliskolai tanulók anyanyelv szerint									
	1909 10			1912 13			Szaporodás vagy fogyás		
	fiú	lány	együtt	fiú	lány	együtt	fiú	lány	együtt
magyar ..	4.192	109	4.301	4.481	217	4.698	+289	+108	+397
német.....	230	1	231	225	5	230	-5	+4	-1
tót	44	—	44	31	—	31	-13	—	-13
oláh	271	2	273	288	3	291	+17	+1	+18
ruthén	3	—	3	6	—	6	+3	—	+3
horvát	8	—	8	11	—	11	+3	—	+3
szerb	63	3	66	60	1	61	-2	-2	-5
egyéb	22	—	22	20	—	20	-2	—	-2
összesen ..	4.833	115	4.948	5.122	226	5.348	+289	+111	+400
%	—	—	—	—	—	—	+5.98	+96.52	+8.08

A gymnasiumokban és reáliskolákban érettségit tett tanulók számában három tanév leforgása alatt több mint 8%-os növekvés mutatkozik: a fiúk száma azonban nem egészen 6%-kal, a leányoké ellenben több, mint 96%-kal növekedett.

Az itt bemutatott apró mozaikdarabokból megkísérlelhetjük tehát összerakni az iskolai képzettséggel megmérhető kulturális fejlődésünk jövő irányát. A népesség újabb rétegei egyre tökéletesebb iskolai készültséggel indulnak neki az élet küzdelmeinek. A férfiaknál az általános polgári műveltséghez szükséges 4 középiskolai osztály elvégzése is hódít, de nem az ennél magasabb képzettség rovására: azok az éles ellentétek tehát, a melyek korábban fennállottak a magasabb műveltségű és az alig tanult elemek közt, kezdenek elsimulni. A nőknek több pótolni valójuk van, s így inkább szembeötlő a négy középiskolai osztály megszerzésére irányuló törekvésük: de másfelől a nők előtt legújabbban megnyitott életpályák vonzereje hirtelen felszökkenti a teljes gymnasiumi tanfolyamra tódulók számát is. Itt tehát egy kissé még talán élesedni fognak a különbségek, addig, a míg a legmagasabb női képzettséggel bírók sorában bizonyos telítettség nem fog mutatkozni.

Lassú folyamatban a városokból, a culturalis góczokból is kezd szétáradni a vidékre a cultura melege s egyenletesebb megoszlása mutatkozik az intelligentiának város és falu között. Ez a nivellálódás érezhető lesz majd azoknál a ma még igen kirívó aránytalanságoknál is, a melyek az egyes hitfelekezetek és nemzetiségek műveltségi színvonala közt mutatkoznak. Nem elsőségét fogja veszíteni a magyarság, ebben a

tekintetben nincsen ok semmi aggodalomra, annál kevésbbé, mert a magyarság beolvasztó ereje épen a magasabb műveltségűek sorában a leghatékonyabb; csupán közelednek hozzá, régi mulasztásaikat gyorsabb ütemben pótolják a többiek.

Úgy látszik még, hogy a jövő fejlődése azoknak a gazdasági rétegeknek az általános műveltségét fogja inkább gyarapítani, a melyek a termelésnek közvetlen tényezői, a gazdákét és iparosokét, a kiket tehát nem a bizonyítványkényszer, hanem csupán a magasabb cultura szükségének érzete ösztönöz a tanulásra.

Még messzebb azonban nem bocsátkozhatunk a következtetésekbe, mert az már a tudomány határát túllépve jóslássá fajulhatna. Jóslásokba ereszkednünk pedig most annál kevésbbé lehet, mert a mai rendkívüli események könnyen megingathatják kulturális fejlődésünk eddigi zavartalan menetét. A hogy a harcztéren, úgy majd a gazdasági és kulturális életben is a tartalékot kell igénybe venni a megritkult sorhad pótlására. Nemcsak szántóföldjeinken lesznek most egy időre sekélyebbek a barázdák, hanem a kulturális életben is átmenetileg talán bizonyos extensiv művelési módra szorulunk. Ma még csak az orvosnövendékeket hívjuk be kórházi szolgálatra, mert nincs elég orvosunk, holnap talán a tanárjelölteket kell a katedra mellé állítanunk, holnapután pedig az anyák vehetik ki az iskolából fiaikat, hogy a boltba vagy műhelybe állítsák apjuk helyett.

Kétségtelen, hogy némi zökkenő fog beállni a háború következtében a műveltség terjedése tekintetében is. Az életnek dologra hívó szava sokaknál megrövidíti a tanulási időt s a közjólétnek átmeneti megcsappanása egyidőre háttérbe szorítja a kulturális igényeket.

Hihetőleg azonban ez a zökkenő csak rövid átmenetre fog szólni, s népünk művelődése, mely oly közvetlen kölcsönhatásban van az elkövetkező idők nagyobb gazdasági erő kifejtésével, további zavartalan, rhythmikus fejlődésnek nézhet elébe.

BUDAY LÁSZLÓ.

A HÁBORÚ ÉS AZ IDEGRENDSZER.

A háborúnak testet-lelket egyaránt megviselő jelentősége mind egyéni, mind társadalmi szempontból annyira fontos, hogy az idegrendszerre gyakorolt hatása felé joggal fordulhat érdeklődésünk. A háborúnak az idegrendszerhez való viszonyát röviden olyképen körvonaloznám, hogy az az idegrendszer teherbíró képességének és egészségi állapotának elsőrendű próbája, mert alatta válik el, melyik az egészséges és melyik a beteg vagy gyenge idegzet.

Az idegrendszer a háború folyamán nagyon különbözőképpen szenvedhet, lényegileg három főirányban: 1. külső erőszakos, ronsoló behatások útján, 2. testi és szellemi túlerőltetések és 3. különböző lelki behatások révén. E káros behatásokat az orvosi tudomány a trauma neve alatt szokta összefoglalni; beszélünk testi és lelki traumáról, utóbbin értve a lelki rázkódásokat.

Nagyon természetes, hogy ezen behatások eredményei nagyon különbözők lesznek.

A külső erőszakos behatások okozta idegrendszeri elváltozások behatóbb taglalásától elállok, mert ezek nagyobbrészt a sebészet körébe vágnak. Csak egyszerűen utalok arra, hogy az agy és gerinczvelő, valamint a környéki idegek legkülönbözőbb ronsolásaira oly kóros tünetek állanak elő, a melyek a bántalmazott idegrész működésével kapcsolatosak: agyvelői ronsolások féldoldali bénulásokkal járhatnak, a gerinczvelő sér tése a két alsó vagy mind a négy végtag bénulását okozhatja, környéki idegek átvágása meghatározott izomterületek körülírt hűdését idézheti elő. Különös figyelmet érdemelnek idegorvosi szempontból a fejsérülések, melyeknek jelentőségét az orosz-japán háború tanulságai alapján Hohlbeck méltatta. Közvetlen

zavarok gyanánt nyomottság, búskomor kedélyállapot, fokozott ingerlékenység, ritkán kórosan emelkedett (mániás) hangulat, zavartság mutatkoztak; távoli zavarok gyanánt a néha évek múlva is fennálló lelki hiányok, fogyatkozások és főleg epilepsia voltak észlelhetők. Nem érdektelen annak a gyakorlati körülménynek kiemelése, hogy a jelzett súlyos tünetek nem mindig az idegrendszerre közvetlenül beható, tehát kardvágás vagy lövedék okozta ronsolás folytán állanak elő, hanem sokszor egyszerűen a nagyobb rázkódásnak eredménye gyanánt szerepelhetnek. Így észleltem egy hadnagyot, a kit a shrapnell okozta légnyomás a földhöz sujtott s ott eszméletlenül terült el és csak a kötözőhelyen tért magához; itt vette észre, hogy lábaira állani nem képes. Azóta több hónap mult el és az alsó végtagok hűdése ma is fennáll; vizsgálatom a gerinczvelő haránt-ronsolása alapján előállott bénulást állapított meg, a mi a gerinczoszlop épségére való tekintettel csakis gerinczvelői vérzés által magyarázható.

Messzire vezetne, hogyha az idegrendszernek a külső erőszak okozta állapotaiban elmélyedni szándékoznám; főczélom a túlerőltetés és lelki behatások folytán előálló elváltozásokkal való foglalkozás. Oly jelenségekről óhajtok szólni, melyek keletkezésök módjánál fogva a laikust közelebbről érdekelhetik, mert ezek idegrendszerünket már béke idejében is érhetik, persze sokkal gyengébb mértékben. Oly behatások ezek, a melyek csak fokozat tekintetében képviselnek rendellenes behatásokat; az ily módon előálló kóros állapotok megértéséhez tehát ki kell indulnunk a rendes viszonyokból, vagyis keresnünk kell, vajjon mi történik idegrendszerünkben, a midőn az munkát végez, vagy midőn reá lelki benyomások nehezednek.

Idegrendszerünk minden munkája alkalmával saját állományát fogyasztja, s ennek az anyagvesztésnek pótlása az idegrendszer nyugalma és a szervezetbe bevitt tápláló anyagok útján történik. A munkának az idegrendszer működőképes állapotával mindig arányban kell lennie; ha ezt a működő képességet túlon túl vesszszük igénybe, előáll a pótlás nélküli anyagvesztéssel, a deficittel való dolgozás; azt mondjuk, hogy ilyen idegrendszer túlmunkát, hyperfunctiót végez. Az idegrendszer működése elhasználást jelentvén, rendes viszo-

nyok közt az elhasználás arányos pótlással jár. A működés, illetőleg elhasználás és a pótlás között azonban aránytalanság is lehetséges, a mennyiben az elhasználás oly nagy, hogy arányos pótlás lehetetlen, avagy a pótlás mint ilyen tökéletlen. Tökéletlen a pótlás vérszegény, általános testi senyvedésben (kachexia) leledző egyéneknél és így ezek sokkal hamarabb fognak kimerülni; túl nagy a működés, illetőleg elhasználás, a midőn valaki egyhangúan ismétlődő, fárasztó munkát végez, a mire példa a szivargöngyölítők munkája, kiknél a túlságosan igénybevett kézizmoknak hűdése és sorvadása áll elő. Minden ilyen alkalommal az idegrendszerben szövetszétesés, jelesen a velős idegrostoknak elfajulása mutatkozik.

Midőn ilyképen némi fogalmat nyertünk arról, hogy az egyszerű és fokozott munka miképen hat az idegrendszerre, lássuk már most, miképen viselkedik ez lelki behatások esetén.

Minden értelmi működésünket egy bizonyos színezés szokta kísérni, a melyet *affectus*nak hívunk. Elemi műveletek, a minők emlékezeti benyomások, ú. n. emlékképek felújítása, csak azáltal képesek reánk cselekvő irányban hatni, hogy hozzájuk az érzésnek egy bizonyos neme, tonusa tapad. A lelki színezés jelenségét ajánlatos lesz egyes példákkal megvilágítani. Mindenki önmagáról tudja, hogy más-más lelki állapotot érez, hogyha vért vagy ártatlan veres színű gyümölcsnedvet lát, hogyha az operálásra szánt kés, vagy egy vonalzó élet látja, hogyha egy égő ház lángjait, avagy a kandalló barátságos tüzét szemléli, hogyha az ágyú dörgését, avagy a mennydörgést hallja. Az egyik esetben kellemetlen, visszatetsző, sőt félelmet gerjesztő, a másik esetben jóleső, kellemes, esetleg közömbös az a benyomás, a melyet az egyik és a másik esetben, ugyanazon szín, ugyanazon alaki vagy hang-behatás gyakorol reánk. Nyilván az egyes érzékszervi behatásokhoz fűződő képzetek azok, melyek a kellemes, illetőleg kellemetlennek érzését keltik fel bennünk és ezek az érzetek, melyek testi fájdalommal nem járnak, az *affectus*ok. Minden érzéki benyomás tehát csupán a hozzája fűződő eszmetársítások révén válik reánk kellemessé, illetőleg kellemetlenné, vagyis így idézi elő a lelki gyönyör, illetőleg a lelki fájdalom jelenségét. A testi és mindezek szerint a lelki fájdalom is, hatalmas érszűkítést okoz agyvelőnkben,

tehát nagyfokú vértelenséget, a mely ha egy csapásra, hirtelen köszönt be, gyengébb idegzetű egyéneknél nagy egyensúly-zavarokat idéz elő ezek lelki állapotában. E zavar tapasztalás-szerűen átmeneti lelki izgalmakban és öntudatzavarokban nyilvánulhat. Ezek szerint az idegrendszer hajlamosíthatósága, disponáltsága az, a mi az affectusok hatását súlyosabbá teheti, szóval az idegrendszer gyengeségével arányosan nő a lelki fájdalom foka. Látnivaló ebből, hogy a dispositio rendkívül fontos tényező, mert ez tételezi fel az affectiv reactio fokát. A dispositio, az idegrendszer gyengesége lehet veleszületett, de lehet szerzett is; utóbbi tekintetben főképen az alkohol rendellenes élvezése, azután bizonyos mérgeknek és a hőnek hosszas behatása alapján gyengül az idegrendszer és száll alá ellentálló képességében.

Lássuk már most az adott általános fogalmak megvilágításában a folyamatban levő háború adta káros hatásokat, elsősorban a túlerőltetés, másodsorban a nagy lelki behatások eredményeit.

Mit jelent a túlerőltetés a most folyó háborúban? Bizony nagyon különböző megítélés alá esik e kérdés a szerint, a mint főrangú vagy esapattisztról vagy közkatonáról van szó. A hadtestparancsnok, a ki heteken keresztül éjjel-nappal talpon van, szünetlenül kap telephon-értesítéseket, nyomban a legnagyobb felelősség mellett rendelkezik, vagy a dandár- vagy ezredparancsnok, a ki a szellemi vezetésen kívül más súlyos testi fáradságokban is vesz részt: végül egyszerűen megtörik, a mit, sajátos jelenség, nem is ő maga, hanem a környezete vesz észre, elsősorban arról, hogy az eddig élénk, gyors elhatározású ember néha egy csapásra lelkileg megbénul, megváltozik. Ilyen tiszték az agyi idegkimerülés, a neurasthenia cerebralis képét adják; bágyadtak testileg mint szellemileg, lelkileg nyomottak, a gondolkodás, a mozgás egyaránt terhükre van, fejfájás, gerincztáji érzékenység, álmatlanság, gyengült étvágy bántja őket. Szívműködésük hajlik a fokozott tevékenység felé, térd-reflexeik többnyire élénkek. A teljes nyugalomnak többnyire megvan a javító, illetőleg gyógyító hatása, persze a 30 év körüli kapitány vagy főhadnagy gyorsabban jó rendbe, mint a 60 év körüli főtiszt. A közkatona idegkimerülése sokkal ritkább

jelenség, a mi könnyen érthető, mert egyrésztől nem végzi azt a magasabb agymunkát, a mit egy nagy sereg vezetője, de másrészt fiatalabb koránál, illetőleg edzettebb vagy ellentállóbb idegrendszerénél fogva a kimerülésnek jobban és húzamosabban tud ellentállani. De ha kimerült, úgy ez állapota tartósabb, makacsabb és a súlyos lehangoltság képében jelenik meg. A csapattisztek és a közkatonák idegkimerülését első sorban a háború összes nélkülözései, így a kimerítő menetelések, a rossz élelmezés, a fagy, az éhség, mint a szervezet ellentálló képességét csökkentő tényezők okozzák, a melyek az idegmunka nyomán járó anyagvesztés pótlását tökéletlenné vagy lehetetlenné tevén, előáll a fentjelzett deficittel való munkálkodása az idegrendszernek.

Sokkal változatosabbak a lelki behatások nyomán előálló kórképek és itt szemmel kell tartanunk, hogy a háború lényegileg kétféleképen hat. Első sorban hat az az egyén lelkiállapotára egyedül azon tény révén, hogy el van szakítva családjától, foglalkozásától és egy óriás gépezet abszolút engedelmes alkatrészévé van beállítva, szóval: a háború egyedül már azáltal hat, hogy az egyén egész szokott környezetéből mintegy gyökereitől kitépettnek érzi magát és így van a háborúnak egy, hogy úgy mondjam természetes, élettani hatása. Másodsorban hat a háború lelkileg ijesztő, idegrázó benyomásainak nagy számával, a milyenek a háborún kívüli időben is előfordulhatnak, pl. földrengés, vagy nagy vasúti, illetőleg tengeri szerencsétlenségek alkalmával; ez a háború kórtani hatása.

A háborúnak ép lélektani hatásáról érdekes észrevételeket közölt egy, a most folyó nagy küzdelemben résztvevő német orvos, Neumann Kurt, a ki találóan utal arra a nagy különbségre, a mely az újonnan kiképzett önkéntesek, illetőleg tényleges katonák és az idősebb évjáratok között van. Mert kétségtelen, hogy a fiatal hév és lelkesedés által hajtott ujonczok más lelkiállapotban végzik dolgukat, mint az idősebb családós emberek. Bár utóbbiak nagyobb komolysággal és kötelesség-érzéssel vállalják a munkát, de polgári létükkel erősebb szálakkal lévén egybefűzve, inkább hajlanak a depressio felé. Különösen érdekes volt a posta hatása: ha az kimaradt, mozgás és lehangoltság mutatkozott, míg a várva-várt levél meg-

érkezése szinte felvillanyozólag hatott. Különösen szembeszökő volt a nagy különbség a különböző emberanyag viselkedésében: intelligens és humoros katonák szinte élesztőleg hatottak csüggeteg társaikra, a kikbe egy-egy vaskos élcz bátorságot látszott önteni. Különösen megnyugtatólag hatott a «doktor»-nak jelenléte, mert az a tudat, hogy orvosi segítség azonnal kéznél van, növelte a katonák bizakodását. Értesülésem szerint a mi hadseregünkben is a közkatona-sorban küzdő 3-ad, 4-ed és 5-öd éves orvostanhallgatókat katonatársaik védve vették körül, mondván, hogy a «kis doktorra» bármikor nagy szükség lehet. Meglepő volt végül a hangulatnak gyors változása, mert a nagy bajok, veszedelmek multával a jókedv egy csapásra visszatért.

Míg a háborúval kapcsolatos kisebb lélektani ingadozások hamarosan elsimulnak, addig a háború okozta nagy, heves rázkódások következményei nem csupán tartósabbak, néha maradandók, hanem egész valójukban többé-kevésbbé súlyos beteges jelleget is mutathatnak. A nagy és heves lelki behatások az ú. n. lelki traumák, a melyeknek eredményei három fő-irányban nyilvánulhatnak. Mindenekelőtt előállhatnak a legkülönbözőbb, hysteriás színezésű kórállapotok, a melyeket a traumás neurosisok neve alatt szokás összefoglalni. Azután előállhatnak gyors lezajlású zavartsági állapotok és végül kiképződhetnek többé-kevésbbé tartós elmebántalmak. Mind a három fajta ideges zavarra nézve egy alapvető feltétel fennforgása szinte elengedhetetlennek látszik és ez a már bevezetőleg kiemelt hajlamosítottság, disponáltság, a mi mellett egyedül, még előrement idegkimerítés nélkül is, olykor egyetlenegy és legelső lelki megrázás képes kiváltani valamely kóros állapotot. Ezek a lelki shok esetei, melyek igen változatos képeket adnak.

A hysteriás természetű kórképek gyakran a shrapnellövegek robbanásával kapcsolatosak, de természetes, hogy minden egyéb borzalmas színezésű benyomás ugyanúgy hathat. Észleltem egy hadnagyot, a kit egy gödör elé állítottak, a mely temetetlen hullákkal és súlyos sebesültekkel volt megtöltve; ez a helyzete egy óráig tartott, ez után tűzbe került és itt az első robbanás után eszméletlenül összeesett. A kötözőhelyen

magához térve, síró és nevető görcs fogta el, a mi ugyan elmúlt, de oly nagy nyomottság és súlyos idegkimerülés maradt vissza, hogy képtelen volt tovább harcolni. A gödör borzalmas képe még hetek múlva is feltűnt előtte. Nagy rázkódások alapján előállhatnak ú. n. lelki bénulások, továbbá reszkető, hadonászó, csapkodó rendetlen mozgások, vagy az egész testet megrázkódtató rendellenes mozgások. Elég gyakori, hogy a nyugalmi állapotban mit sem mutató katona lábaira állani képtelen, mert minden kísérlet alkalmával az egész testére, főleg lábaira kiterjedő rázó mozgások indulnak meg, melyek csakis leülés vagy lefekvés folytán csendesednek el. Ilyen egyének behatóbb testi vizsgálata még egyéb érdekes jelenségeket is mutat, mint pl. az egész vagy fél test érzéketlenségét, a szemtekéknek fájdalmas nyomás iránt való érzéketlenségét, egyik vagy mindkét látótérnek szűkülését, továbbá siketséget, némaságot. Mindezen tüneteknek anyagi, anatómiai elváltozások az idegrendszerben nem felelnek meg s így keletkezésük csakis lelki úton történvén, róluk mint hysteriás tünetekről szokás szólni, melyek a traumás hysteria kórképét teszik ki.

A szorosan vett elmezavaroknak a háborúval való összefüggése oly tény, melyre már előző hadjáratok utaltak. Az orosz-japán háborúban 700,000 orosz katonára 2414 elmebeteg esett, a mi 3·45%-ot tesz ki, ugyanennyi katonára béke idejében 2·13% elmebeteg esett. Érdekes, de könnyen érthető körülmény, hogy az idősebb évjáratok nagyobb hajlandóságot mutattak az elmebetegségre, mint a fiatalabbak. A psyche a háborús benyomásokra túlnyomóan depresszív kedélyállapottal reagál. Az 1870/71-iki német-francia háborúban a német csapatok soraiban egy csapásra beköszöntött depresszív színezésű izgalmi állapotok nyilvánultak; a németeknek a hererók elleni hadjáratában látományok és hanghallások által tarkított zavartsági állapotok mutatkoztak. Ilyen hirtelen előállott hangulati elváltozások többnyire hamarosan szűnnek meg, — aránylag ritkább eset, hogy tartós nyomottsági állapotok üldöztetési vagy önvádlati téveszmékkel színezve, fogyatékos tájékozódással és a gondolkodás lassúbbodásával mutatkozzanak. Tanulságos körülmény, hogy ilyen kifejezettebb elmebántalmak lezajlása után a vizsgálat nem egyszer veleszületett

elmeegyensúlyi állapotokat volt képes kideríteni, a mivel bizonyítva van az a már többszörösen hangoztatott körülmény, hogy súlyosabb hangulati, lelki elváltozásokhoz mindenkoron bizonyos kóros talaj, disponáltság szükséges.

Összegezve annyit mondhatunk, hogy a háború lélekrázó behatásai alapján leginkább hysteriás színezésű zavartságok, illetőleg nyomottsági kórállapotok mutatkozhatnak, a melyek elmeorvosi szempontból semmiképen sem tekinthetők fajlagosan színezetteknek, tehát nem is képviselnek önálló ú. n. háborús elmebetegségeket (Kriegspsychosen). Jóslatuk többnyire igen kedvező; ha a lefolyás kedvezőtlen, úgy ennek okát az egyénben már elejétől fogva megvolt betegségi csirában, hajlamosított-ságban kell keresni. Ilyen dispositio lehet hysteriás, neurastheniás vagy epilepsiás. A magam részéről észlelek egy esetet, a melyben az epilepsiás családból származó, mindeddig teljesen egészségesnek látszott férfi a háború alatt epilepsiás rohamokat kapott.

Az egyszer kiállott súlyos lelki rázkódás igen sok esetben tartós lelki túlérzékenység állapotát létesíti az idegrendszerben, minélfogva apró kellemetlenségek, csekély lelki felindulások, szokatlan heves izgalmakat válthatnak ki. Nagyon tarka az ilyen izgalom képe; állhat görcsös zokogásból, melyhez az egyes testrészek izomgörcse, majd az egész testnek hysteria-epilepsiaszerű rángása csatlakozhatik. Ily roham néha eltarthat egy óráig is, mialatt többszörös fellobbanásokat és alábbhagyásokat mutathat és a kép legizgalmasabb perceire a beteg nem tud visszaemlékezni. E psychogen görcs lezajlása után több órára, sőt egy-két napra lelki nyomottság és kábult fej marad vissza.

Egyáltalán igen gyakoriak a közelebbről és szorosabban meg nem határozható lelki állapotok a nagyfokú lelki-shok után; mint legáltalánosabb vonás, a lelki nyomottságon kívül az egész egyéniség megváltozása mutatkozik. Az egykor friss, gyors mozgású és eszű emberből mindenképen csökkent értékű ember válik, a ki olykor szinte gyermeteggé fajult egyéniségével tűnik fel. Felette nehéz ilyen állapotok helyes értékelése, főleg katona-orvosi szempontból; mert míg egyrésztől tagadhatatlan, hogy vannak úgy jó- mint rosszhiszemű túlzások a lelki-shok után, a melyekkel szemben az orvosnak igen óvatosnak kell

lennie, addig másrésről az is elég könnyen fordulhat elő, hogy a felszínesebb vizsgálat a tárgyilagos ismertető jegyekben szűkölködő neurastheniás állapotát kedvezőbbnek itéli, semmint az a valóságnak megfelel.

Átfutván a háborúnak az idegrendszerre gyakorolt káros hatásain és látva ezeknek súlyosságát, eleve mintegy kizárt-nak vélnök valamelyes előnyös hatását. Pedig ez, bármily hihetetlennek látszik, egyes esetekben jelentkezik; jelesen azt látni, hogy a békés időben egyre panaszkodó, az orvosokat és gyógyszereket egyre hajszoló neurastheniások egyike-másika megedzódik a harc téren, pompás arczsínre tesz szert s ha módja van rá, fényesen alszik, sőt a rendkívül változó élelmezés mellett szinte hízásnak indul. Nem mondok sokat, ha úgy fejezem ki magam, hogy testi-lelki penészvirágok valósággal felélednek és felfrissülnek. Sajnos, hogy ily kedvező esetek nem mondhatók gyakoriaknak.

Mielőtt elhagynám a háborúnak az idegrendszerre gyakorolt hatásait, meg kell jegyeznem, hogy a fentiekben tárgyalt behatások nem merítették ki az összes lehetőségeket. Nem tárgyaltam a háborúval kapcsolatos rheumás károsodásait az idegrendszernek, minők az idegzsábák és ideggyulladások, nem érintettem a háború folyamán szerzett különböző fertőző járványos betegségek által az idegrendszerben létesített különböző megbetegedéseket és végül nem terjeszkedtem ki arra az elég gyakori esetre, hogy lappangó szervi agy-gerinczvelői bántalmak a háború fáradalmi és mindenrendű káros befolyásai révén nyilvánvalókká lesznek. Mindezek a kóros állapotok azonban, bármily fontosak önmagukban, mégsem hordják magukon a háború okozta károsodásnak mintegy fajlagos bélyegét és ezért ezekről behatóbban szólni nem is szándékozom. Ellenben legyen szabad a fentiekben érintett ama kórállapotokat összegezmem, a melyeket mint a háborúval közvetlen kapcsolatban állókat tekintenék. Ezek: 1. az agykimerülés; 2. a traumás behatások által kiváltott hysteriás színezésű ú. n. traumás neurosisok; 3. a lelki rázkódás (shok) eredménye folytán előállott súlyos lelki nyomottság, illetőleg a gyors lefolyású ú. n. delirium acutum.

Ezen kórállapotok nem tekinthetők teljesen egyenlő értékűeknek és jelentőségűeknek,

Az agykimerülés jelentősége különös magyarázatra nem szorul. Az örökös hajsza, a felelősség súlya, a fogyatékos vagy hiányzó alvás és mindezek mellett még bizonyos testi strapák egy idő múlva jóformán megőrlik az idegrendszert, a mire ez összeroppan. Ilyenkor az idegrendszer működéséből eredő anyagveszteség és ennek pótlása között nem lévén meg a kellő arány, az idegrendszer kimerülése szinte magától értetődő következmény.

Másképen áll a testi és lelki traumák jelentősége. Itt is szerepelhetnek előrement kimerítő mozzanatok, a melyek az idegrendszert a jelzett káros behatásokkal szemben fogékonyabbá tehetik, de ismeretes, hogy igen sokszor ilyen előkészítés nélkül is, egyetlenegy és néha legelső trauma behatása is előidézhethet vagy egy hysteriás kórképet vagy elmezavart. Ilyen esetben nincs arány a behatás és ennek eredménye között, vagyis túlcattanós az idegrendszer felelete a behatással szemben, mely körülmény mindenképen oda utal, hogy az idegrendszer ellentálló képessége tetemesen csökkent lehet. A testi és lelki traumák eredménye tehát az idegrendszer hajlamosított állapotától függ, függ attól, hogy valakinek mily ellentállású idegrendszere van. Joggal mondhattam bevezető szavaimban, hogy a háború teherpróbája az idegrendszer egészségi állapotának. E körülmény bizonyos szemlélődésekre késztet.

Mindenekelőtt az idegrendszernek akár kimerítés, akár trauma útján előálló nagyszámú megbetegedései azt a feltevést engedik meg, hogy sok az ideges dispositiót mutató egyén, a mi ugyan semmiképen sem meglepő, mert a haladó culturával az egyéni igényemelkedés és elpetyhűdés szokott járni, a mi a testi és lelki erőteljességnek rovására megy. Ezek után önként felmerülő követelmény, hogy az értelmi irányban túltengő nevelésünk mellett a testi, sportot űző, edző nevelést el ne hanyagoljuk; ez iránynak nyomait napjainkban már örömdetesen jelentkezni látjuk.

De nem csupán az egyén ideggyienéje, tehát nemcsak az egyén érdeke szempontjából fontos a testi és lelki nevelésnek harmoniába hozatala, hanem az állam érdekének nézőpontjából is. A most folyó öldöklő háború oly tanulságokkal szolgál, a melyek sok szép álmot széttéptek az örök békéről és egyéb

más nemes törekvésről. Nincs szándékomban oly területet átlépni, a melyen nem vagyok otthonos, de témámmal kapcsolatban lehetetlen elhallgatnom a jelenlegi háborúnak egy szembeszökő tanulságát, azt u. i., hogy a háború a népek, az államok között mindenkoron meglévő sűrűlódások elenyésztetésének egyetlen utolsó eszköze. E tekintetben igen érdekes és actualis az angolok egy jelesének, John Ruskinnak a háborúról tett következő kijelentése: «Mindenkoron arról győződtem meg, hogy minden nagy nemzet védőképességét és lelki erejét a háború által szerezte meg, hogy a háború a nemzetet oktatja, a béke megcsalja, a háború oskolázza, a béke félrevezeti; egy szóval, hogy a háború az, mely egy nemzetnek megteremtője, a béke az, mely megölije.»

Ha a háborúról táplált ezen lelkes felfogást nem osztja is mindenki, felette jellemző az örök béke eszméjének tartathatatlanságára nézve. Ezek után keserves valóság, hogy a háborúra mindenkoron fel kell készülvén lennünk, a mire nézve legelső sorban jól felkészült idegrendszer szükséges. Mert a háborúhoz nem egyedül pénz, hanem épen a legújabb tapasztalatok szerint idegrendszer is kell; oly körülmény ez, melyet nem csupán a hivatásos idegorvos hangoztat, hanem, mint ezt a napilapok útján megtudtuk, az oroszok megverője, a nagy Hindenburg is kiemelt. Teherbíró idegrendszer és lelki fegyelmezetség az a két tényező, a melylyel nem csupán az egyén a mindennapos életben, hanem a hadsereg is a háborúban, győz. E tételt, úgy hiszem, a németek most folyó példaadása döntően illusztrálja; a németeknek szívóssága, törhetetlen akarata, szinte eszményi fegyelmezettsége azok a qualítások, melyek őket ellenségeik fölé emelték és kivívták számukra az eddigi csodálatraméltó eredményeket.

Így tehát a katonai szolgálat jelentősége már a békében mindinkább nő, de ennek a helyes alapot már az iskolában érvényre jutó katonás jellegű testi és főleg a lelki nevelés fogja megadni. Idegorvosi szempontból fontosnak találom a fegyelemnek és kötelességtudásnak fejlesztését, a mely hozzásegít az egyén jellemét túlságosan puhító önös és önző hajlamok megfékezéséhez. E tétel jut kifejezésre a német főiskolai tanárok nyilatkozatában, a melyet az ú. n. porosz militarismusra vonat-

kozó francia és angol vádakkal szemben közzétettek és a melyből a következő mondatot emelném ki: «Der Dienst im Heere macht unsere Jugend tüchtig auch für alle Werke des Friedens, auch für die Wissenschaft. Denn er erzieht sie zu selbstentsagender Pflichttreue und verleiht ihr das Selbstbewusstsein und das Ehrgefühl des wahrhaft freien Mannes, der sich willig dem Ganzen unterordnet.» Valósággal pőrölyesapások gyanánt hatnak ez igazságok gondolkodásunkra s elhanyagolt értékek megbecsülésére és fejlesztésére ösztönöznek.

SCHAFER KÁROLY.

A NÉMET ÉS FRANCZIA AVIATIKA.

1. Nehány évtizeddel ezelőtt, mikor a repülés kérdésével még csak theoretikusok és ábrándozók foglalkoztak, a problémát úgy állították fel, vajon a levegőnél könnyebb vagy a levegőnél nehezebb szerkezetek vannak-e hivatva arra, hogy a légbeli közlekedés feladatát megoldják. A levegőnél könnyebb szerkezeteknél a kormányozhatóság volt az elérendő cél, míg a levegőnél nehezebb szerkezetek még akkor arra a fokra sem értek el, hogy maguk erejéből a földet elhagyják. Magasabb helyről való «sikló» leereszkedés volt az egyetlen eredmény, melyet a jövő sikereinek zálogául tekinthettek.

Mikor azután mind a kormányozható léghajó, mind pedig a repülőgép — és pedig csaknem egyazon időben — valóssággá lett, úgy látszott, mintha a levegőnél könnyebb és a levegőnél nehezebb szerkezetek híveinek hagyományos ellentéte nemzeti ellentét jellegét vette volna fel. Franciaországban a repülőgép háttérbe szorította a kormányozható léghajót, Németországban pedig, a hol a repülés kezdetben csak lassan és nehezen talált talajra, a Zeppelin-léghajók fejlesztését tekintették nemzeti ügynek. Mindkét nemzet nyíltan bevallotta, hogy mind a repülőgépeknek, mind a léghajóknak a jövő elkerülhetetlen nagy háborújában szánunk szerepet.

S most, midőn az elkerülhetetlen háború eljött, azt látjuk, hogy a Zeppelin-flotta mellett, melyről köztudomású volt, hogy az ellenséges államok léghajó-flottáinál jóval erősebb, a repülőgépek terén is Németország vitte el a pálmát, repülőgép-csapatái mind a felderítő szolgálatban, mind pedig ellenséges városok bombázásában — a mennyiben a hírekből meg lehet ítélni — jóval nagyobb szolgálatot tesznek, mint a francziáknak számban talán még túlnyomó erői.

Annyit tehát már ma is ki lehet mondani, hogy a repülőgépek és léghajók egyenletes fejlesztése, a mit Németország az utolsó esztendőekben — elhagyva a léghajózás egyoldalú előnyben való részesítését — alapelvül tekintett, mindenképen bevált s a német szerkesztőknek sikerült szerencsés kézzel oly típusokat teremteni, melyek — ha talán nem is évtizedekre szólóan megállapított minták — de a jelen pillanatot nagy próbájának minden tekintetben megfelelnek.

Nem érdektelen talán néhány szóval rámutatni, melyek azok a kérdések, melyeket meg kellett oldani, hogy idáig juthassanak s minő viszonyban áll egymáshoz — irányadó vonásait tekintve — a francia és német léghajózás és repülő-technika.

2. A levegőnél könnyebb szerkezetek kormányozhatóságának kérdése voltaképen a motorerejű léghajó problémája. A motorhajtású léghajó eo ipso kormányozható, ellenben az energiaforrás nélküli, magára hagyott szabad ballon nem vezérelhető semmiféle elmés szerkezettel kormányozhatóvá. A míg egyedüli energiaforrásunk a gőzkazán és gőzgép volt, természetesen alig lehetett remény a géperejű léghajó sikeres megvalósítására. A benzinmotor feltalálásával azonban, mely a folyékony tüzelőanyag energiáját magában a géphengerben közvetlenül változtatja át munkává, a dolog nem volt továbbra is kilátástalan s innen számíthatók az első komoly kísérletek a problema megoldására.

Egy léghajó kormányozhatósága relativ fogalom; relativ ahhoz a szélerősséghez képest, melyben a léghajót kormányozni akarjuk. Ugyanaz a léghajó, mely szélesendben vagy gyenge szélben kormányozható, erős orkánban esetleg már nem az. A kormányozhatóság lényegében az önsebességtől függ, vagyis a léghajónak azon saját sebességétől, melyet szélesendben saját erejéből el tud érni. Nagy sebesség azonban nagy motorerőt igényel s a motor teljesítményével nő súlya és a szükséges benzinmennyiség is; minél erősebb a motor, annál erősebb és súlyosabb lesz természetesen az egész constructio. Világos tehát, hogy itt bizonyos méreteken alul nem lehetett czélt érni, a léghajók hordképességét lényegesen meg kellett növelni. Szerencsére a hordképesség a léghajó köbtartalmával, a mozgatásra szükséges erő ellenben a léghajó

keresztmetszetével nő, vagyis ha a hajótestet mértanilag arányosan növeljük, a hordképesség a méretek köbével, a szükséges motorteljesítmény pedig csak a méretek négyzetével növekszik. Ennélfogva egyszer jönnie kell egy határnak, a mikor a feladat megoldhatóvá vált.

Ekkor azonban más nehézségek következtek. Már az első léghajószervezők belátták a hengeres, szivaralakú szerkezetek nagy előnyét a gömbalakkal szemben, mivel ugyanazon légellenállás mellett a hosszúkás léghajó hordképessége sokkal nagyobb. Ezzel azonban oly nehézségek lépnek fel, minőket a szabad léggömbnél nem ismertek. Mindenekelőtt egy lényegtelenebb pont: a szivaralakú léghajó labilis, oly értelemben, hogy tendenciája van keresztbe beállani a haladás irányához. Ezen aránylag könnyen lehet ugyan segíteni kellő nagyságú stabilizáló felületekkel, azonban minthogy ezek méretezésére semmiféle támpont nem volt, az első szerkezeteknél ezzel a nehézséggel is küzdeni kellett. Pl. az első Zeppelin-hajókról mondják, hogy egyenes vonal helyett hullámvonalon haladtak előre. Lényegesebb nehézség és pedig olyannyira lényeges, hogy ez lett mérvadó a különböző «systemák» elválására: a szilárdság kérdése. A gömb egy felfújt hólyag természetes alakja lévén, a szabad léggömb a belső gáznyomás hatása alatt természetstől megtartja alakját (ill. pontosabban a deformációk oly határok közt maradnak, hogy a léggömb biztonságát nem veszélyeztetik). Ezzel szemben a szivaralakú léghajó egyrészt már a gondola terhelése alatt, másrészt a külső szélérő hatása alatt hajlításra van igénybevéve s a megtörés veszélyének van kitéve. S azt lehet mondani, hogy ez a veszély épen azoktól a méretektől felfelé kezd számbavehető lenni, a melyeken alul maradni a kormányozhatóság vagyis a szükséges önsebesség szempontjából alig lehetséges.

3. Zeppelin gróf ezt a nehézséget radicális módon úgy oldotta meg, hogy léghajójának merev fémvázat adott. A Zeppelin-hajó nem gázzal felfújt szövetburok, hanem voltaképen aluminium-váz, melynek belsejében szövetből készült gáztartályok vannak. A külső szövetburok csak a belső tartók védelmére és különösen a levegő-ellenállás csökkentésére szolgál.

A merev váz alkalmazása kétségtelenül merész újítás

volt a léghajó-építés terén és soká nem is jósoltak neki sikert. (A Zeppelinek nem a legelső merev vázas léghajók, de a megelőző kísérletek teljesen sikertelenek voltak.) Tényleg Zeppelin első kísérletei is (1900) kétes eredményekkel jártak s évekig nem lehetett kedvező híreket hallani. Ha meggondoljuk, hogy az első Zeppelin-léghajó két, egyenként 16 lóerős motorral volt felszerelve, míg a legújabb típusok 6—800 lóerőt visznek magukkal, akkor világos, hogy az első sikertelenségek nem a rendszer használhatatlan voltát bizonyították, hanem csupán azt, hogy az első kivetelnél nem vonták le — részben természetesen anyagi eszközök híján — az alapeszme összes következményeit.

Új műszaki eszméket kétféle veszedelem fenyeget. Gyakran életrevaló ideák veszendőbe mennek, mert a feltaláló a kivetelnél félúton állva marad, jóformán maga megriad azoktól a méretektől, melyek gondolatának megvalósítására szükségesek. Előbb lássuk kisebb méretekben az «elvet» — szokták ilyenkor mondani, — holott az «elv» csak akkor válhat be, ha a viszonyok tényleg azok, melyeket a gondolat alapjául feltételeztünk. A másik — szintén gyakori — veszedelem épen az ellenkezője; a feltaláló úgyszólván túllő a célon és minden körülmény közt biztos sikert akarván elérni, oly óriási méretekre, oly monstruosus újításokra adja a fejét, hogy az idea a gyakorlati kivitel nehézségeiben vész el.

A Zeppelinek története érdekesen mutatja, hogyan kapta meg az öreg lovasgenerális ideája azt az alakot, mely a műszaki elveknek megfelel. A léghajó köbtartalma az első kivitel 1300 köbméteréről fokozatosan 15,000 és 20,000 m³-re nőtt (a császári tengerészet számára épült 18-ik hajó 26,000 m³ tartalmúra épült, a legújabb 27,000 m³ tartalmú) s különösen a lóerőszám mutat — mint már említettük — óriási növekedést. Ennek megfelelően a léghajó legnagyobb önsebessége óránkénti 28 km-ről 70, sőt 80 km-re nőtt. 1910 óta lassúbb járású léghajót nem építettek.

A méretek ily megnövekedésének természetes oka van. A szilárd vázat magát már a méretnövelés tette szükségessé. Azonban a szilárd váz — ha alumíniumból készül is — aránylag szintén nagy súlyt képvisel, úgy hogy a szilárd váz alkalmazása

ismét csak a hordképesség vagyis a köbtartalom növelésével volt lehetővé téve. S a szilárd váz súlya mellett nem volt szabad sem a motor súlyán, sem a legénység számán, sem a «hasznos súlyon» (a mi ma lényegében a hadi felszerelést jelenti) csökkenteni. Így lettek a 2—3000 köbméteres sportszerű léghajókból, melyekkel a kormányozhatóságra irányuló első kísérletek történtek, a 20—25,000 m³ köbtartalmú s kb. ugyanannyi kilogramm teherbírású légi Dreadnought-ok, a melyek ennél fogva tetemes hadi felszerelést és több mint 24 órára szóló benzinmennyiséget képesek magukkal vinni.

Az ilyen légi óriások készítése és különösen kezelése nem történhetett nagy nehézségek nélkül. A kísérletezés éveiben tíz Zeppelin pusztult el s ezek közül csak kettőt pusztított el a vihar, a legtöbb lehorgonyzott állapotban vagy közvetlenül indulásnál, vagy leszállás előtt vagy után ment tönkre. Be kellett látni, hogy az ilyen szerkezetnek megfelelő csarnokra van szüksége, s magában a léghajó szerkezetében is számos újítás, átalakítás történt. A vihar természetesen a hatalmas Zeppelin számára sem veszélytelen. 1910-ben elpusztult egy kisebb típusú léghajó, melynek összsebessége még csak 40—45 km volt, azonban 1912-ben Helgoland mellett a tengerészeti első hatalmas Zeppelinje is áldozatul esett az elemeknek. Úgy szólván «elméleti», tudományos okok vonták maguk után a tengerészeti második Zeppelinjének (L. II.) pusztulását, mely a próbaút alkalmával a levegőben felrobbant. Hogy a gondos elzárás mellett is lassan diffundáló gáz a meleg motorokon felrobbanhatott, az természetesen közelfekvő gondolat, azonban általában úgy tapasztalták (sőt chemiai analysissal ki is mutatták), hogy a haladási sebességnek megfelelő légjárat oly kitűnő ventilatiót biztosít, hogy a diffundáló gáz igen gyorsan hátrafelé távozik. Az L. II.-n azonban az az újítás történt, hogy a motorokat kezelő legénység védelmére a motorok elé homlok-lemezt alkalmaztak. A mint elméleti kísérletek alapján kiderült, a homloklemez élén megtörik a légáram s a keletkező légörvények épen a motorokhoz terelték a gáztartalmú levegőt.

Ez az eset csak egy, izolált példa a léghajóépítésnek és az aërodinamikának, a légáramlás tanának szoros összefüggésére. Ha az elmélet, a matematikai formula itt még keveset

segíthet is, a kísérleti aerodynamika, melyet a modellkísérleti állomások művelnek, nagy szolgáltatokat tett és kétségtelenül fog is tenni a gyakorlatnak. Magának a léghajótest alakjának megállapítása is modellkísérleten alapul s számos részletkérdésben szorul a gyakorlat az elméletnek s különösen az elméleti alapon végzett kísérletnek útmutatására.

A Zeppelin-rendszerű léghajókhoz közel áll elvre nézve a Schütte tanár által szerkesztett Schütte—Lanz léghajó, melynél a szilárd váz alumínium helyett fából készült. Az első kivitel szerencsétlenül járt, a második az orosz harcztéren szerzett felderítő útjával érdemeket.

4. A szilárd vázas Zeppelinnel szemben az ellenkező véletet, a merevítés nélküli léghajót, melynek alakját a gáz belső nyomása tartja meg, a Parseval-typus képviseli. A Parseval azzal jellemezhető, hogy egyrészt igyekszik azokat a méreteket elérni, a melyeket a kormányozhatóság követelte motorerő a hordképesség számára előír, másrészt óvakodik átlépni a szilárdsági szempont által a váznélküli léghajók elé szabott határt. A porosz hadvezetőség 10,000 m³ köbtartalmú léghajói körülbelül ezen a kettős határon mozognak; 400 lóerejű motorfelszerelésükkel 60—65 km óránkénti sebességet érnek el s méretük váz vagy merevítés nélkül már alig növelhető. A francia hadvezetőség egészen a múlt év közepéig csupán oly léghajókkal rendelkezett, melyeknek köbtartalma ezen a határon alul maradt, az egy szilárd favázas léghajót kivéve, melyet a Zodiac-társulat Spiess mérnök tervei szerint épített s mely szerkezetében a Zeppelinekre erősen emlékeztet. A legutolsó időben azonban a francia hadvezetőség is áttért nagyobb hordképességű léghajók építésére a «félmerev» rendszer felhasználásával. Az ily rendszerű hajóknak nincsen ugyan szilárd vázuk, azonban a léghajó burka rácsos merevítő szerkezettel van deformációk ellen biztosítva. E rendszerhez tartoznak az Astra-léghajók, melyeket az angol hadvezetőség is elfogadott, a Clément-Bayard-, Lebaudy- és Zodiac-szerkezetek. A francia hadvezetőség által tavaly megrendelt tíz hajó közül egy 20,000, öt 17,000 köbméter tartalmú s a legnagyobbak 1000 lóerővel vannak felszerelve.

A merev, a félmerev és merevítés nélküli systemák fölött

még korán van végső ítéletet mondani. Kétségtelenül vannak mindegyik rendszernek előnyei és hátrányai. Sebesség dolgában kétségtelenül a Zeppelineké a győzelem. A következő táblázat világosan mutatja a sebesség növekedését a méretek növekedésével. Mutatja egyszersmind azt is, hogy a nem merev rendszerrel aránylag nagyobb motorteljesítmény mellett sem sikerül a Zeppelinek sebességét elérni. Az új francia hajók 1000 lóerő teljesítmény mellett is kb. 20 százalékkal visszamaradtak sebességben a Zeppelinek mögött, a mi azzal magyarázható, hogy a szilárd váz alkalmazásával a hajótest jóval karcsúbbra szerkeszthető (1 : 10-hez 1 : 7 helyett) s így a légellenállás ugyanazon köbtartalom mellett lényegesen csekélyebb.

A léghajó neve	Köbtartalom m ³	Lóerő- szám	Sebesség km/óra
Clément-Bayard VI.	6,900	160	45
Clément-Bayard V.	9,000	250	55
Paizeval III.	10,000	400	60
Astria-Torrès IV.	20,000	1000	65
Z. IV. ¹	19,500	510	75
L. II. ¹	26,000	800	78

A Zeppelinek másik s tán még fontosabb előnye nagy teljesítő képességük az egyfolytában megtett út időtartamát illetőleg, leglényegesebb hátrányuk ellenben az óriási beszerzési költség, valamint a hozzátartozó léghajócsarnokok nagy mérete és költsége. Kétségtelen azonfelül, hogy a kezelés is nehezebb, mint a más rendszerű könnyebb léghajóknál. Azonban az a tény, hogy az eddigi jelentések szerint egy Zeppelin se jutott ellenséges kézre, azt mutatja, hogy a lég bátor hajósai túllestek már a tanulás és kísérletezés évein.

Végül néhány szót a rendelkezésre álló motorléghajók számáról, a mennyire az a békeidőben megjelent közlemények alapján meghatározható.² Németország az 1913. év végén 14 Zeppelin felett rendelkezett (8 a szárazföldi hadsereg, 3 a tengerészet tulajdonában, 3 közlekedési célokra szolgált), ezen-

¹ Zeppelin-léghajók.

² Az adatokra nézve l. pl. *Jahrbücher der Luft-Fahrzeug-Gesellschaft* VI. kötet 1912/3, továbbá Hoernes alezredes cikkét *Österr. Flug-Zeitschrift* 1114, 18—19. sz. vagy Rasch-Hormel, *Taschenbuch der Luftflotten*, 1915.

félül a hadvezetőség üzemben tartott 3 Parseval-hajót és 2 fél-merev rendszerű szilárd vázast, van 9 különböző rendszerű kisebb (10,000 köbméternél kisebb űrtartalmú) magántulajdonban levő léghajó. Ezzel a 31 motoros léghajóval szemben Franciaország kb. 25 motorléghajóval rendelkezhetik, melyek közül azonban a nagyobb típusok (10,000 köbméternél nagyobb űrtartalommal) 1913-ban még mind építés alatt voltak, úgy hogy kevés tapasztalat állhat rendelkezésükre. Azonfelül csarnokokban van hiány. Angolország szárazföldi használatra csak kisebb hajókkal rendelkezik, azonban a tengerészetnek már békében két hatalmas merev vázú (Vickers és Maxim által épített) és két szintén nagyarányú félmerev ill. merevítetlen (Astra-Torres és Parseval) léghajója volt. A háború kezdetén építés alatt volt ezenfelül hat nagy léghajó (Vickers és Armstrong czégeknél). Mennyire válnak be ezek a constructiók, eddig kevésbé ítéltető meg. Oroszország aránylag sok motorléghajóval rendelkezik; 1913-ban 11 volt üzemben s tavaly állítólag számuk 17-re nőtt, szakértő források szerint azonban — a mi a sebességet és üzembiztonságot illeti — csak két Parseval-hajó üti meg a németek színvonalát. Monarchiánk hadvezetősége talán speciális körülményeink folytán — teljes joggal — eddig várt nagyobb léghajók beszerezésével. Tavalyi kimutatás szerint öt motorléghajó áll hadseregünk rendelkezésére.

5. Mint a kormányozható léghajó megvalósításának, úgy a levegőnél nehezebb szerkezetek, a repülőgépek sikeres kivitelének is alapfeltétele a könnyű motor. Csakhogy a sokkal könnyebb repülőgép összes súlyának aránylag sokkal nagyobb részét alkotja a motor súlya, s így érthető, hogy a motor súlyának reducálása a repülőgépek szerkesztésében még sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a léghajóknál. Mikor Franciaországban 1907 és 1908-ban az első motoros repülőgépek a levegőbe emelkedtek (a Wright testvérektől eltekintve, kik a nagyvilágtól távol csaknem izoláltan dolgoztak, s kész gépekkel szoltak be a versenybe), az volt az általános jelszó, hogy a motornak nem szabad több kilogrammot nyomnia, mint a hány lóerőt teljesít. S valóban sikerült is oly motorokat készíteni, melyeknek súlya lóerőnként nem volt több 1—1.2 kg-nál s az átlagos francia repülőgépek motorai ma — a túlságos könnyű motorok

ellen beállott reactio ellenére — sem súlyosabbak 1·5 kg-nál lóerőnként. Ezzel szemben a német repülőmotorok átlagos súlyát 2·5 kg-ra lehet becsülni. Oly érték ez, mely mellett a motornak repülőgépen való alkalmazását évekkel ezelőtt még lehetetlennek tartották volna.

Mikor a repülőgépek az első egy-két kilométeres repüléseket megtették, az automobilmotor már végleg kialakult, műszakilag teljesen átdolgozott típusokban állott rendelkezésre. S mindazonáltal az aviatika évekig (s például hazánkban mindmáig is) a rossz motorral küzdött. Ha nem írjuk is alá teljesen azt az aviatikus körökben népszerű mondatot, hogy jó motorral minden deszka repül, kétségtelen, hogy rossz motorral a legszellemesebben és aerodinamikai szempontból leghelyesebben megszerkesztett aéroplan sem felelhet meg a követelményeknek. Hogy mégis hiányos motorokkal építették az első repülőgépeket, annak megvan a magyarázata; a könnyű constructiókra való törekvés ugyanis arra vitte a gépszerkesztőket, hogy a mit csak lehet, elhagyjanak a motoron, hogy a hol csak lehetséges, megtakarítsanak néhány gramm súlyt s e miatt az üzembiztonság szempontja nem egyszer háttérbe szorult. Midőn 1908 tavaszán alkalman volt bejárni a párizsi repülőgépműhelyeket, (akkor még igen szerény, kis külvárosi házakban elhelyezett telepek voltak, a hol nagy lelkesedéssel fogadták az érdeklődő idegent), minden gépszerkesztő büszkén mutatta azokat a részleteket, melyekkel a motort sikerült könnyebbé tennie. Phantastikus szerkezetek voltak köztük, melyeknek legtöbbje azóta eltűnt a színtérről; a sok kísérletből egy típus alakult ki, mint a francia repülőgépmotor standard típusa: a Gnome-motor. Így pl. a tavalyi párizsi karácsonyi kiállításban 17 egyfedelű közül 14 darab Gnome-motorral volt felszerelve.

A Gnome-motor alapelve, a minek a súly leglényegesebb reductiója köszönhető, a vízhűtésnek léghűtéssel való helyettesítése oly módon, hogy a gép munkahengerei, melyek a rendes automobil-motornál párhuzamosan egymás mellett állanak, radiálisan vannak elhelyezve s a tengely körül forgó mozgást végeznek s így mozgásukkal hűtik önmagukat. Ez a kétsége-

lenül genialis gondolat 3 : 5 arányban csökkentti a súlyt azonos teljesítményű vízzel hűtött motorhoz képest.

A német aviatika nem fogadta el a forgó hengerű motort s megmaradt a mellett, hogy az automobil-motor minden lényeges alkatrészét megtartotta, nevezetesen a hengernek vízzel való hűtését is. Igaz, hogy ilyen motorral pl. 150—200 km. sebességgel haladó gépeket nem lehet szerkeszteni, mert ekkora sebesség oly nagy motorteljesítményt követel, hogy a gép csak a lehető legkönnyebb motort képes elbírní. A német iparban hiányzik is az igazi versenygép, a melynek Franciaországban pl. a Deperdussin és Ponnier-gépek jellegzetes képviselői. E gépektől bizonyos merész eredetiséget nem lehet megtagadni. A Deperdussin-féle egyfedelű gép pl. (nevét az azóta hirhedtté vált szélhámosnak köszöni) összesen 9 négyzetméter (6×1.5) szárnyfelületű, vagyis egy nagyobb szobában kényelmesen elfér. Ez az aránylag kis gép 160 lóerős Gnome-motorral van felszerelve, mely óránként 70—80 kg benzint fogyaszt, úgy, hogy az órai benzinfogyasztás egyenlő az egy utas súlyával, kinek szállítása a gép célja. Ha hozzáteszszük, hogy egy ember kézi munkateljesítőképesége $\frac{1}{3}$ lóerőre becsülhető, láthatjuk, mennyire meg kell sokszoroznia az embernek munkaképességét, hogy 180—200 kilométer sebességgel haladjon a levegőőgen keresztül.

A versenygépen kívül a francia aviatika az egyfedelű gépeknek főleg egy másik típusát cultiválja, a mely egyszerűs mind mint katonai gép is el van fogadva s melynek legismertebb példája a Blériot-gép. A Blériot-gépnél mérsékelt sebesség (90—100 km) mellett a gép könnyűségére, mozgékonyására vetik a súlyt. A szárnyfelület 13—20 négyzetméter s a gép saját súlya 250—350 kg, összes teherbírása 400—700 kgra tehető, úgy hogy pl. a nagyobb típusnál az utasok, a szükséges benzinmennyiség s a hadi felszerelés összeadott súlya összesen 350 kg-ra rúghat.

Ha e számokkal összevetjük a német katonai egyfedelű gép adatait, mely alakjára nézve a «Taube» típusához tartozik, első pillanatra feltűnik a gépnek jóval nagyobb összsúlya. A Taube teljes terheléssel 950 kg súlyt képvisel, melyből a gép önsúlya kb. 450 kg-ra tehető. Az átvételi szabályok szerint

e gépek két utast, 180 kg benzint (megfelel 5 órai útnak), 200 kg hasznos súlyt (gyakorlatban valószínűleg gépfegyvert és bombákat) kötelesek magukkal vinni. A német aviatika tehát szakított a súlyok végletekig menő csökkentésével. Az egész géptípus megnövelése (szárnyfelületük kb. 30—35 m²) és a sebesség mérséklése útján, mely a Blériot-típus sebességével körülbelül egyező, módjában van a szerkesztőnek normális vízhűtéses, tehát jóval biztosabb üzemű motort alkalmazni, a szárnyak merevítésében, a gép vázában s a leszállásnál különösen igénybe vett ütköző szerkezetében a biztonság szempontját szintén teljesen érvényre juttatni.

6. Még egy más lényeges különbség van a Taube- és a Blériot-gép közt, oly különbség, mely bizonyos tekintetben szintén jellemző a német és a francia iskolára. Vonatkozik ez az aviatikának a motorkérdés mellett leglényegesebb kérdésére, a stabilitás problémájára. Nehány évvel ezelőtt népszerű jelszó volt az aviatikusok közt, hogy a jó pilótának nincs szüksége stabilis gépre. Emlékszem, hogy egy tudományos gyűlésen, melyen a theoretikusok a stabilitás matematikai elméletét vitatták meg, nagy hatást keltett egy ismert német repülőgépgyáros és pilóta «schneidig» felszólalása, mely oda concludált, hogy a gyakorlatnak nem kell a stabilis gép, sőt csak a labilis gépen lehet röpködni, mert az van csak igazán a pilóta kezében. Igaz ugyan, hogy azóta a gyakorlat emberei is jórészt megváltoztatták nézetüket, de a fenti paradox tétel nem minden igazság nélkül való. A stabilitás túlerős mérve a gépet tényleg nehezen kormányozhatóvá teheti, a gép úgyszólván magától reagál külső hatásokra s mozgásán a gépvezető csak nagy erőfeszítésekkel lehet urrá; a kevésbé stabilis vagy éppen labilis gép ellenben igen kis erővel befolyásolható, a figyelmetlenség ugyan katasztrófára vezethet, mert a gép nem hagyható magára, de viszont állandó figyelmes kezelés mellett csekély erőlködéssel hozható vissza pályájára.

A francia gépszerkesztők nagy része igyekszik a stabilitás és labilitás határán maradni, nehogy a gépek mozgékonyaságukból veszítsenek. Ez az elv tette lehetővé — egyesítve a Gnome-motornak azon tulajdonságával, hogy működése független a térbeli helyzetétől — Pégoud akrobata-mutatványait,

míg viszont a stabilis gép éppen arra van szánva, hogy a gépkezelés ne követeljen különös akrobata-tulajdonságokat, hanem lehetőleg sok ember könnyen megtanulhassa. Különösen fontosnak látszik ez katonai szempontból, mivel a katonaságnál a röptetés valóban nem maradhat különös művészet, hanem egyszerűen a szolgálat egy részévé kell válnia.

Elmélet és gyakorlat egybehangzóan mutatja, hogy az egyszerű egyenes szárnyú aëroplan magában véve labilis szerkezet; stabilitása általában nem nagy fokú, de a gépnek mégis állandó tendenciája van az egyenes pályáról letérni. Különböző módszerek vannak e labilitás elhárítására: erre szolgál pl. a szárnyak V alakban való elrendezése, a nyíl-alak, melyet a hadvezetőségünk által elfogadott Lohner-typusnál látunk s a stabilitási szempontnak köszöni alakját az elvben szintén osztrák eredetű s most sokat emlegetett Taube-typus is. E gépnél a szárnyfelület két széle hátul lefelé van görbítve s ez ad bizonyos természetes stabilitást a gépnek, mely kezelését repülés közben lényegesen egyszerűsíti.¹

A mint látjuk, e pontban is előtérbe lép a németeknél a biztonság elve, szemben a könnyűség szempontjával.

7. A mi a kétfedelű gépeket illeti, részben hasonló viszonyokat látunk, mint az egyfedelűeknél. A könnyű Henri Farman-féle biplan körülbelül úgy viszonylik az Albatros, Aviatik és A. E. G. kétfedelűekhez, mint a Blériot-monoplan a Taube-hoz. Azonban a kétfedelűek terén a francziák is alkottak nehéz hadi-gépeket, melyek a német gépekhez constructiójuk szilárdságát illetőleg közel állanak; ilyenek pl. Breguet és M. Farman gépei. Sőt itt a francia aviatika egy hatalmas lépést tett előre a Schmidt-féle biplannal, mely bizonyos mértékig megoldotta a változtatható sebesség problémáját, azt a nehéz kérdést, mint lehet ugyanazzal a géppel kis sebességgel nagy terhet

¹ Közelfekvő kérdés, vajon nem az «automatikus» stabilisáló készülék van-e arra hivatva, hogy a «természetes» stabilitás hiányát pótolja. Ismeretes, hogy a pilóták nagy része ellensége minden stabilisáló automatának. Talán annyiban igazuk van, hogy automata nélkül mindenestre könnyebben kezelhető a gép, mint egy rossz stabilisálóval. Hogy azonban a jó stabilisátor mégis nem emelné-e nagy mértékben a biztonságot, az nincs egyelőre megegyezve.

és nagy sebességgel kisebb terhet szállítani. A mint azonban az eddigi hírekből kitűnik, a nagyobb kétfedelűeket pánczéllal és gépfegyverekkel felszerelve a francziák csak légi harcra, védelemre használják — legjellemzőbb erről enézve a Párizst védő Dorand-rendszerű pánczélos légflotta —, a felderítés a kisebb lélekzetű könnyebb gépekre van bízva, míg ellenben a német hadsereg ugyanazon típusokat mindkét célra használhatja.¹

Külön fejezet lenne a ma már valamennyi nemzet tengerezésének rendelkezésére álló hydroplánok, vízi repülőgépek ismertetése. A gépek maguk hasonlóak a megfelelő típusú szárazföldi gépekhez, nagyobb lóerőszámmal, hogy a hullámos tengerről felemelkedhessenek. Főerényük természetesen a helyes úszószerkezet, azonban ezekről még alig alakult ki egyetemes vélemény és bírálat.

A légi harc feltételei még oly újszerűek, objectiv híreink általában még oly hiányosak és hézagosak, hogy e tekintetben ítéletünkkel mindenesetre várnunk kell. Kétségtelennek látszik azonban, hogy Németország néhány év alatt a technika e terén is, épúgy mint számos más téren, óriási és nagyértékű munkát végzett, melylyel ellenségeit kétségtelenül a legnagyobb mértékben meglepte. Joggal tehetjük fel a kérdést, mi biztosította e munka sikerét, szemben a francziáknak szerkesztésben, kivitelben való ügyességével, a repülés kérdése iránt való traditionális érdeklődésével s szemben az angol ipar végtelen sok tapasztalatával s solid munkájával.

Véleményem szerint az okokat keresnünk kell a munka organisatiójában és a munkának szigorúan szakszerű, mondhatjuk egyenesen tudományos felfogásában.

8. Franciaországban mind a léghajózás, mind a repülés a sportérdeknek köszöni eredetét s fejlődését. Ez magyarázza meg, hogy a francziák évekig kísérleteztek 2—5000 köbméteres sportszerű léghajókkal s a nagyobb hadi léghajókkal csak a legutolsó időben kezdtek foglalkozni. A sportérdek magya-

¹ Az ellenfeleink rendelkezésére álló repülőgépek számát sokkal nehezebb megbecsülni, mint a léghajókét; a gyors productió folytán ez inkább a pilóták számától függ.

rázza meg a túlzott sebességű, kizárólagosan versenyre való gépek megszületését és a könnyed, árban olcsóbb, kisebb méretű típusoknak előnyben részesítését a nehezebb hadi gépekkel szemben. Most tűnik ki az az óriási különbség, mely egy valóban háborúra alkalmas gép s egy magában véve jeles tulajdonságokkal bíró sportgép közt van, melyet minden bravour, minden recordos felszállás előtt napokig lehet előkészíteni és kipróbálni. S a sportérdek előtérben állásának mélyebbre ható következményei is vannak magára a repülőgép-technikára. A sportember s a «feltaláló» együtt járnak s bizonyos tekintetben egyforma ellenségei a szakszerűen képzett mérnöknek. Az pedig egészen kétségtelen, hogy épúgy, mint kerékpárt, automobilt, hajót és motorcsónakot csak hozzáértő és e célra berendezett gyárak állítanak elő, úgy a repülőgép szerkesztése és gyártása is kiesett már a lelkes, de tudás és anyagi eszközök híján levő dilettánsok kezéből. Az ilyen irányú fejlődést gátolta Franciaországban a sportérdek erős hangsúlyozása és érvényesülése. Hogy egy példát említsek, a párizsi egyetemnek van St.-Cyr mellett egy hatalmas aërodynamikai kísérleti állomása, mely egy gazdag s nagyérdemű sportférfi (Deutsch de la Meurthe) milliós adományából épült. E laboratorium jeles vezetője kénytelen idejének nem jelentéktelen részét egészen phantastikus találmányok kipróbálásával tölteni, mivel az intézet alapszabályai kényszerítik rá. Kétségtelenül találunk a francia aviatikusok sorában is jeles és solidul képzett mérnököket és másrészt sok jó ideát köszön a műszaki élet szellemes outsidersoknak is, mindazáltal, úgy hiszem, a német sikerek egyik lényeges oka, hogy a német tudományos és mérnöki világ hamar felismerte, hogy itt egy új műszaki feladattal szemben első dolog annak természettudományi alapjait kutatni, számszerűleg megállapítani s hogy az új eszmék gyakorlati kivitelében érvényesülni kell mindannak, a mit rokon területeken tapasztaltunk és kipróbáltunk. A tudományosan képzett mérnököt ép az jellemzi, hogy szerkezeteit számszerűleg megállapított természeti törvényekre alapítja s új problémák esetén az egyik körben szerzett tapasztalatot igyekszik más körben érvényesíteni.

Az aviatika dilettánsainak azonban egy nagy mentségük van, s ez az, hogy a tudomány ezen a téren egész a legutolsó időkig

speculációkban merült ki, a helyett, hogy az alaptényeket megvilágosította volna. A matematikai elmélet s a gyakorlat egészen külön utakon jártak (mint egyébként a technika nem egy ágában), mert hiányzott közülük az összekötő kapocs, az experimentum. Az utolsó 5—6 év azonban ebben a tekintetben is nagy változásokat hozott és pedig, mint el kell ismernünk: csaknem egyidejűleg Európa valamennyi vezető nemzeténél. Franciaországban egy már a 80 évet meghaladt jeles mérnök, a híres Eiffel nevéhez fűződik a rendszeres aerodynamikai kísérletezés megalapítása, Németországban a göttingai egyetem járt elől, ma már azonban Anglia, Olaszország, Ausztria is rendelkezik jól berendezett laboratóriumokkal, részben állami (Anglia), részben katonai (Olaszország) szervezeteik körében. Ausztriában a bécsi műegyetem jutott magánadományok útján kísérleti intézethez. S végül meg kell említenünk, hogy Oroszország voltaképp az első volt ezen a téren, egy gazdag dilettáns s egy tudós professor barátsága révén. (A kutsinói intézetnek most volt tíz éves jubilauma.)

Németországban gyorsan átment a szakkörök tudatába, hogy az új tudomány s az új technika egymásra vannak utalva. Nagy érdeme van ebben a Wissenschaftliche Gesellschaft für Flugtechnik nevű egyesületnek, mely kiindulva a göttingai egyetemről, egyesítette az elmélet embereit a gyakorlati aviatikusokkal, a hatóságok, a katonai aviatika képviselőivel. Első működése az volt, hogy úgyszólván rendszerbe szedte az aviatika kérdéseit s a mi kis tudakosság volt ebben, azt bőven kárpótolta az a tény, hogy ily módon sikerült egyesíteni a szorosan vett aviatikusokon kívül mindazokat a rokon szakférfiakat, a kik az egyes részletkérdésekre nézve mértékadó választ adhatnak.

A főiskolák, egyetemek és műegyetemek is siettek felkarolni az új tudományt. Ma csaknem minden főiskolán tartanak e szakba vágó előadásokat s nem egy főiskola rendelkezik kísérleti berendezésekkel. Különálló, e célra készült intézete van a göttingai egyetemnek, a berlini és az aacheni műegyetemnek, míg a danzigi műegyetem intézete építés alatt áll. Ezeken kívül pedig a gyakorlati, nagyban való kísérletezésre egy hatalmas telep létesült Adlershofban (Deutsche Ver-

suchsanstalt für Luftfahrt) részben állami, részben magán vagyonból.

Ma a nagy háború az elméleti kutatások idejét a jövőbe tolta és minden szem a gyakorlati képesség és katonai bátorság nyilvánulásaira szegződik. Azonban éppen ez a háború a repülő technika első nagy próbája, hiszen a repülőgép-gyárak az utolsó esztendőekben csaknem teljesen a hadsereg szükségletei számára dolgoztak. S ennek a háborúnak tapasztalatai fogják megmutatni, melyek a jövő fejlődés útjai. Igazuk van-e azoknak, kik a nagy gép felé törekeshetnek, avagy azok találják el a jövő tendenciáját, kik szerint mennél több, egészen kis gépre van szükség, hogy a repülőgép úgy elterjedhessen, mint minden más közönsége-sebb jármű. Ki fog tenni, megérett-e már a megvalósításra a változtatható sebességű aëroplán, vagy pedig megmaradhatunk-e a mai típusnál, mely csak előírt, szűk határok közt változtatható sebességgel haladhat, ha bizonyos terhet kell emelnie.

S akkor ismét meg fog kezdődni a tudomány s az ipar szorgos, figyelmes munkája — de reméljük: nem egy újabb világháború számára.

KÁRMÁN TÓDOR.

CSATAKÉP.

— Az 1870/71-iki német-francia háborúból. —

...ott vonultak szakadó esőben a hosszú nyárfasoron végig, melyet nyolcz nappal azelőtt a hetvennégyesek keresztbe szeltek át, mikor rohammal törtek a spicherni magaslatokra.

Nincs gazdája, hogy ki mondta, vagy ki volt a szemtanúja: Arra látták lovagolni az öreg tábornokot s egyikük ezt beszélte a többieknek: Épen látta, a mint dobszó mellett egy katonát temettek; ott balkézt, a fák alatt. Hát odalovagolt, megkérdezte: «Kit temettek, emberek?» «A kapitányunkat.» «Hadd lássam még egyszer, — mondta az öreg, — hiszen a fiam.»

Csakhamar ott lovagolt el szárnysegédével az ütegek mellett, melyek az esőben meneteltek. Lovon nem valami jó alak volt, túlságosan köpczös s nagyon kurta. Utána néztek s vonultak tovább.

Rettenetes idő. — Nézd a', három elpusztult ló. Jól felfújódtak!

— Te, mik ezek a hosszú földhányások? Különös, hogy kardokat szurkáltak belé.

— Hát nem látod? Új sírok.

— Embereké?

— Bizony embereké. Ki másé volna? Mit szaporítod a szót ilyen bambán!

— Né! Egy puska van a földbe szúrva. Ezt valaki mankónak használta. A mankó még itt áll; ő meg már nincsen.

Síralmas idő. Hogy' csurog az eső a fákról!

Az ágyúk zötyögve, lassan csörömpölnek előre. Sírok. Mindenfelé csupa sír. A nyárfák kérge le van hántva s összetört ágaik szilánkokká roncsolt vázaikat mutogatják.

— Mink közelébe se jutunk az ellenségnek... Mink schleswig-holsteiniak?... Soha bizony!... Minket nagyon

ügyefogyott nyim-nyáni legényeknek néznek ezek a porosz vasgyúrók. Mink csak parádénak vagyunk itt. Csak arra valók vagyunk, hogy hátul masérozzunk.

— A kik hatvanhatot főzték, egyék is meg.¹ — Hogy ez kinek a nézete s hogy helyes-e, nem kérdi senki.

Éjszakára a Spicherntől nyugatra eső szeles és lucskos dombokon táboroztak s tizennégy ott álló franczia szekeret vetettek az őrtüzekre. Mindnyájan csöndesek voltak s lehangoltak, ha sokan hangosakat nevettek meg sokat tereferéltek is. Az őrmester egész éjszaka dunnyogott, a miért a szép szekereket feltüzelték; reggel felé össze is szedette a vasrészeket a parázból s örült, hogy hét márkával gazdagította az üteg pénztárát.

Az ütegek tovább húzódtak. Roppant fáradságos út volt. Ez az örökös: tovább, tovább. Jobb volna egyszer nekimenni az ellenségnek, legyűzni, aztán haza oszlani. «Ki szántson-vessen otthon? Az ősz mindjárt itt van. Apám el nem bírja a munkát az egész istállón. Hát anyám? Hát meg a kis lány?»

— Mindig beljebb nyomulunk franczia földre. Úgy tetszik, eltévesztettük az utat. Csak jól ütne ki ez a história!

Tovább, mindig tovább!

Hogy összezsugorodott Wentorf! Wentorf, a világ közepe, a föld köldöke! Lehet a világon vagy tizezer falu, ember meg annyi, mint a fűvény. Ütegük előbb egymaga volt, mikor az Elbán átkeltek. Aztán regimentekké nőttek, hadtestekké, egész sereggé. Tegnap óta már egész nép.

Tizennegyediken az üteg egy dombon állt meg, keresztúton. Gleiser kapitány Jörn mellett állott. Csapatok meg csapatok, ágyúk és lovasok, meg végtelen szekérsorok álltak és vonultak, ember ember hátán, a halmokra, a távol ködébe.

Gleiser odafordult: — Uhl, mit szól ehhez?

Jörn Uhl odameredt s egy szót sem szólott.²

— Hé, paraszt! A haza, Németország, kilábol a régi bajából. — Az a lova száját rángatta s nem szólt semmit.

Aztán még egyszer felnézett Jörn Uhl, s látta a vonuló embereket, a kik mind egy célra törnek s megérezte, hogy nagy idő ez.

¹ Schleswig-Holsteint akkor csatolták Poroszországhoz.

Rákövetkező éjszaka egy folyón keltek át fáklya-fénynél.

Tizenhatodikán jobbkézfelől távoli ágyúdörgést hallottak, mintha a magasból jönne. — Ott egy kicsit lövöldöznek. Hallga csak! Csakhogy kétezer lépésnyire! Holmi kis csete-paté!

Tovább nem gondoltak vele.

Mégis valami kíváncsiság-féle szállta meg őket, s az egész tömeget nyugtalanság fogta el, mint a vadászokat.

Fölvirradt tizennyolcadika, s megint sírokra találtak, mint két héttel előbb, csakhogy most sültöt rájuk a nap.

Tizenegy óra.

— Szép nap.

Csak a sírok ne volnának.

Mégis jó, hogy a tartalékba szorultak. Tegnapelőtt is és mindig. Folytonosan. — Hiszen mi még nagyon fiatal, vadonatúj csapatok vagyunk s még hozzá az új tartományból. Nem is kerülünk harczvonalba. Jól is van így Mégis csak kár . . . Dehogy . . . inkább jó. Nekem haza kell menni az apámhoz . . . Hát még nekem, a rózsámhoz. Még olyan fiatal vagyok! Valamit csak szeretnék megérni! Tíz évig akarnék még élni, — azután nem bánom.

Tizenegy óra.

Olyan csend van, mint Holsteinban vasárnap. Csak az ágyúk csörömpölnek és zökögnek, meg a szíjak suhognak és nyiszorognak.

— Csodálatos! . . . Oda elől, jobbra! . . .

— Látod?

— Az ám. A nehéz üteg letér az útról, fel a dombra!

— Ott, a', jobbra! Nem látod?

— Mit keres az ott?

— Hát én honnan tudjam?

— Milyen csöndes, szép nap van.

— Már mink az egész hadjárat alatt sem szagolunk puska-
port. Nemsokára az lesz a jelszó, hogy «hátra arcz, hazafelé».

— Mégis csak ostoba sor lesz, ha úgy megyünk haza, hogy semmi sem történt velünk! Aztán majd előállnak a nagyszájú poroszok és sör mellett beszélnek a hőstetteiket, nekünk meg be kell fogni a szánkat.

— Busch, hol vetted azt a pipát?

— A háziasszonyomtól kaptam, itt Hogy'-hívjákban, hogy visszagondoljak rája.

— Né' csak! Az első lovasosztag már odafönt van.

— Mit akarnak azok ott? ... Mit jelent ez?

— Beh jól kanyarodnak a fiatal lovak!

— Ott van már mind a hat.

— Valami túlságosan buzgó kapitány lesz.

— Apám beszélte: Idstedt mellett ...

— Ugyan ne gagyogj most Idstedtről!¹

— Mi az?

— Tüzelnek? ...

— Azok tüzelnek? ...

— Üteg, ... üge ... tés! ...

Gleiser kapitány végig néz az ütegen.

Ezt a tekintetet nem felejtí el senki. Ez már komoly dolog.

Ki néz még valamire? Ki hall még valamit? Ki beszél még?

— Üteg, vág-tass!

Hans Detlef Gleiser most megáll szép, magas vasderes paripájával, a nap ragyog sisakján és szemében. Öröme telik ebben, hogyha hat ágyúját elvonultatja maga előtt s aztán belevágja sarkantyúját a deresbe s egyszeriben első a tett helyén.

Az őrnagy szemközt nyargal velük. Bizonyosan a helyüket akarja kijelölni ... Az őrnagy jól megüli a lovat, fej nélkül is... Beh borzasztó ez ... Most lehanyatlik a holt ... A ló tova nyargal.

— Micsoda ló nyargalász ott épen a Jörn Uhl felfelé kapaszkodó ütege előtt? Nem Jagemann ezredes szokott azon a sötét pejen lovagolni? Az oldala csapzott és piros a vértől.

— Felálláshoz ...

A lovakat félrecsapják.

Gránátra töltve! Az ellenség táborára!

— Ezernyolczszáz lépés.

Nincs gondolkozni való idő.

— Lehetetlen.

Nincs gondolkozni való idő. Hidegvér!

¹ Csata-tér, egy emberöltővel előbb.

A fehér sátrak . . . Emberek rohannak. Ezrével tolonganak amott ide-oda, állnak a füstben emitt.

Pjj . . . jj . . . juu . . . juu . . .

Sívítás és füttyölés hasítja a levegőt.

— Hidegvér, gyerekek! Mire a hangját halljátok, már túl van rajtatok.

Fütyülve repül fölöttük, neki vágódik a kerék pántjának... s rövid szisszenéssel bele csapódik a nyerges ló derekába. Az megreszket és felbukik. Lovasa haragosan néz szét. «Mi leli ezt a dögöt?!» . . . Pjjuu . . . A katona haragjának már vége. Elnyújtott kiáltással emeli föl kezét, mintha hegyes karót szúrtak volna gerinczébe, összerándul hátrafelé s hanyatt lezuhan a kapálódzó lóról.

Jörn Uhl kapkodja a fejét s Hax hadnagyra tekint, a ki mondott valamit, de nem lehet érteni. Köröskörül lárma, ordítás, csörömpölés és mennydörgés.

Nem is szükséges. Tudja a nélkül is.

— Az ágyút előre! Rajta!

Egy-kettő: az öklök a küllők közé nyúlnak.

Granátok a karon . . . az elzáró nyitva.

Csuu . . . uu.

Ahá', a szipolyok csípni akarnak; ott elül: az a hosszú, fehér vonal. De nincs idő . . . nincs idő. Távol kell tartani a dongókat . . . oda át a dombokon.

— Az ütegekre! Ezerötszáz lépés!

Az első ágyút elsütik. A lövedék kirepül.

A pattogás és ropogás egész melódia most már. Borzalmas hangok egész serege röpköd és dühöng eszeveszett szemmel és fintor arccezal a magaslaton.

Jobbfelől szünet nélkül makogó és nyiszorgó hang halatszik, gyalázatos zörej, mintha valaki vasdarabbal turkálna egy halom üvegcserepben. Egy szétpattanó lövedék szóródik szét a lihegő emberek feje fölött.

— Tűz!

A töltés röpül.

Jörn Uhl szemei vele szállnak. Ez telibe talált.

Új lövedék pukkan fölöttük. Süvítve zúg tova. Egy hadnagy ügetve jó. Jörn Uhl oda pillant. A hadnagy, mintha ka-

szával vágta volna le, oldalvást bukik. A hátát egyszeribe mintha sötétvörösbe mártanák.

Hax hadnagy ágyútól ágyúhoz jár, épen mint a gyakorlótéren...

Egy tüzér feszesen elébe áll; elől a lábán vér szivárog lefelé, széles vörös pántot von rá, mintha tábornok volna.

— Álljon félre.

A katona öt lépést tesz; aztán megtántorodik.

Valaki a nevét mondja: Nézd csak. Geert Dose.

Hax hadnagy egyszerre megáll, mintha vezényszóra figyelne.

— Uhl!

— Hadnagy úr!

A hadnagy megfordul. — Nézze csak. Seb van a hátamon.

— Semmi se látszik.

— Nincs luk?

— Nincs.

— Na, ... tán nem ... a nehéz üteg ott a fák közt.

— Tüzelj! ... ez túlságosan rövid volt.

— Tüzelj!

— Így épen jó.

A második legény meginog. Busch ágyumester az. Hátra tántorodik, kezeit a feje elé kapja, mintha egyszerre valami szörnyűséget látna, s nagy robajjal hanyatt vágódik. Felemelt kezekkel marad a hátán fekve, szemében rémület ül. Jörn Uhl odaugrik az ágyúhoz.

Az ötödik embernek a lába sérült meg. Sóhajtvá sántikál oda s új gránátokat rak a Jörn Uhl lába elé.

Hax hadnagy odakiált azoknak, a kik a lovakat tartják: «Hátrább!» Már csak három ló van. A többi a földön fekszik.

Jörn Uhl a lafettánál áll; háta mögött a sok kartács, a gránátok mellette a földön. Ezeket fölveszi. Peczek és gyutacs rendben. Mereven rápillant az irányzóra és a célzóra.

Lohmann a törölővel tisztogatáshoz lát.

— Lohmann! — kiált Hax hadnagy. — Nem olyan lomhán, ember! Frissen! Nem a gyakorlótéren vagyunk.

Lohmann nem tudja másképen. Egy ... kettő. Egészen mint a lőtéren.

— Tüzet!

Jobboldalt mind közelebb és közelebb járnak a lövedékek, zúgva, süvítve.

Hax hadnagy a hátához kap és nagyot sóhajt:

— Lohmann... furesa egy ficzkó. Nem tudja máskép. Gleiser kapitány odaléptet.

— Jól van, emberek! Most van jól!

Négy vagy öt törzstiszt már másodszor lovagol arra, s épen a hátuk mögött állanak meg. Rögtön meg is érzik, a mint zúg és bömböl... széjjel rúg... keményen lecsapódik és beássa magát a földbe. Egyik tisztnek a lova térdre esik; lovasa átröpül a nyakán, felugrik s egy paripa után veti magát, mely gazdátlanul száguldoz az ütegek között; el is fogja; Jörn Uhl segít neki; már fönt ül a vörös csótáron. A lovasok tova ügetnek. A tábornok sapkájának széle lobog utána; karimájából egy darab le van szakadva; egy csomó gyapot is kilóg s ropkód utána.

Az emberek ugyancsak izzadnak az ágyúknál; arczuk verejtékében dolgoznak. Rajta! Rajta! Lihegnek és czéloznak, egymásba ütődnek s taszigálódnak; kiabálnak és káromkodnak. Sajátságos, rövid lélekzetű, meleg szél fúj, előre s hátra csapódva. A földből láng csap elő; a felgomolygó füstben sárga villanás. Az ágyúk meglazult záradékából minden lövésnél hosszú, vörös tűznyelv csap föl.

Csak egyre van gondjuk: sebesen, sebesen. Semmivel se törődnek. Mindössze azt gondolják: «Meleg napunk van. Mikor lesz vajjon vége?» Az eszükbe sem jut, hogy a túlerőben levő ellenség, a mely széles félkörben nyomul ellenük, minden pillanatban rohamot kezdhet.

Ihol az ötödik számú tüzer futva jó a lőszer-taligától.

— Nincs több gránátunk!

Ez az inség, a keserű nyomorúság.

Szinte kővé dermedve állnak az ágyú mellett, Lohmann kezében a fölemelt törölő; Jörn Uhl, félkeze a záváron, a másik fél ökölbe szorítva, maga elé mered a villámlásokba; Hax hadnagy nehéz léptekkel jó és oda tartja a hátát Lohmannak:

— Még most sem látni itt lyukat?

— De igen, hadnagy úr, most van itt lyuk is, vér is.

— Nem bírok tovább a lábamon állni. Elmenné meg nem akarok. Nem akarok. — Megvetően köp egyet.

Vágtatva jó egy törzstiszt.

— Mért nem tüzelnek?

— Nincs több gránát.

— Az ördögök nevében! Hát tüzeljenek kartácscsal.

— Parancs szerint.

Vakon tüzelnek... a kezük vászon rongyokban... csak rajta... rajta folyvást... jó darab ideig.

Jörn Uhl, a lafettára hajolva, gondolatokba merülten jobb felé nyul; egyszerre megint vannak ott gránátok.

Azzal jobban megy.

Egy gyerek hadnagyocska áll a hátuk mögött és hangosan dicséri őket: «Jól van, altiszt! Nagyon jól, bajtárs!» Átköszön Haxnak, a ki a földön ül, háttal a lőszerkocsi kerekének támaszkodva. De Hax nem látja őt; Hax félig lehúnyt szempillák mögül megvetően, előretolt alsó ajkkal néz az ellenség felé.

A balkézt álló ágyúk hirtelen elhallgatnak.

— Mit művel ez a két üteg? Mért nem tüzelnek?

A válasz erős gyalogsági tűz, félbalról, hátulról, az erdő széle felől.

A német gyalogság felpattan, oda veti magát, közeledik.

— Ó... ezek segíteni jönnek...

— Az ágyúk!... Mért nem tüzelnek?

— Lőjjetek hát, testvérek!

Itt-ott áll még egy-egy ember... villámlik egy cső. Heesch altiszt egyetlen közlegénnyel látja el az ágyúját. Tűz és füst közepett állnak. Ez hős. Erről még ötven év múlva is beszélni fognak otthon.

— Lőjjetek, testvérek!

Sajátságos moraj és dübörgés közeledik.

A fiatal hadnagy oda pattan és teli torokból kiabál:

— A baloldali ütegre... Kartács! Kartács!

— Hadnagy úr, — kiáltja Uhl — hiszen ez a mi ütegünk!

— Hát nem látja? Csupa vörös nadrág!

— Odafordulni!

Mind neki látnak. A küllők közé markolnak. Az ágyú nagynehezen megfordul,

— Kartács! Négyszáz lépés!

Hax hadnagy megint egyenesen áll, vezényelni akar, de az oldalához kap és végig zuhan a földön. Az elvesztett ütegektől három-négy menekülő fut át. Egyikük futásközben elvágódik, mint a gyermek szokott, a kerékbe kapaszkodik s a Miatyánk egyes könyörgéseit imádkozza. A negyediket kétszer mondja. Szegény emberek gyermeke volt.

Az erdőből folyvást tóduló német gyalogság áll és fekszik, itt is, ott is, tömegestül és egyenkint. Az ágyúk közt állnak és fekszenek, onnan tüzelnek a rohamra jövő, ordító ellenségre.

Egy fürge, izmos, vörhenyes hajú, kerek fejű puskás Jörn Uhl mellett terem, kilövi puskáját, aztán újra tölt.

— Jörn Uhl! fiú! ... adsum, Jörn!

Jörn Uhl betol egy kartácslövedéket a csőbe s elzárja a závárt ... Mi van abban, hogy Fiete Krey¹ mellette áll?

— A lövésednek már semmi haszna. Dat geiht to Enn.²

Egy gránát feldúlja a sárgás barna földet.

— Ha Hinnerk így tudna szántani!

— A sisakomban van egy levelező lap, azt ...

— Thiessnek írd meg. Elsbét köszöntöm.³

— Lisbeth Junker ... különben minek.

Jörn az ellenségre irányítja a csövet. Krey segít a lövedéket betolni és kilőni. Lohmann már nem tudja belefújni a tisztítót a csőbe; kezével nyúl bele az izzó ércbe. Keze pörkölődik, ruhája ujja füstölög.

A kartácseső zuhog ... még egyszer és még egyszer.. Azok odaát visszahőkölnek. De mindig többen jönnek. Csak úgy nyüzsög a sok idegen, vörös ember, a kik a tűz és füst közepett előre nyomulnak.

A csata vége felé jár.

Lovat! Lovat! A lovak mind a földön fekszenek.

Akkor Lohmann átszalad a térségen s kiszakít három lovat azok közül, a melyek magukra hagyatva ott futkároznak s áll-dogálnak, visszajő velök és gyorsan hadonászó kezekkel befogják.

¹ Uhlék volt eselédje. Hinnerk a Jörn bátyja.

² Az Amerikát járt német ember angolos kiejtését magyarban jelezni sem lehet.

³ Jörn nagybátyja és huga.

El! . . . el!

Síralmas visszavonulás.

Krey fent ül a lőszerkocsin és a gyeplőt igazgatja. Lohmann mellette áll s a korbáccsal veri a nyomorult, megsebesült állatokat. Jörn az ágyú mellett szalad s támogatja a hadnagyot, a ki az ágyú hídján a eső mellett ül görbe háttal, s ide-oda lóbálódzik.

— Akárcsak otthon, Wentorfbán, gondolja Fiete Krey, mikor belopóztam a gyümölcsösbe s aztán elfutottam, Wieten¹ meg zsörtölődve a sarkamban. Isten ne hagyj el!

Két lövedék hasítja át a ködöt; rézsut vágnak át előttük.

— A harmadik nekünk szól.

Nem . . . Vas nincs nekik szánva, tűz nem száll ellenök. Élve érik el az erdő védelmét.

Ott már tíz-tizenkét ágyú áll. Mások még most érkeznek, épen mint ők: tántorgó, sánta lovakkal, három-négy emberrel, a kiknek izzadt arczán kimerültség ül és elkeseredés, meg aggodalom, meg szilaj felindulás.

Hogy dolgoznak!

Lovakat rángatnak oda, hangos szitokkal, kurta, nyers szavakkal. Töltéseket hoznak s raknak be a lőszeres kocsikba. Az üteg gépésze sapka nélkül, borzasan, feltépett uniformisban térdepel egy megsérült ágyú előtt; egy altiszt tépést tömköd egy ló sebébe, a melyből kibugygyan a vér. Mint mikor a csapat beleütik a sörös hordóba.

Közbe vezényszavak.

— Csoda, hogy az ellenség ide nem jő.

Három ágyú, friss lovakkal, s tűrhető számú emberrel — köztük szétugrasztott bakák — megint elrobog.

A fiatal hadnagy sűrög-forog, kiabál, lót-fut . . . Most már ő is elindulhat két ágyúval. Egy tiszt megáll fönt a dombon és kardhegygyel mutatja az irányt: — Oda át! Az erdőszélen!

Jörn Uhl az első ágyún ül, mellette Fiete Krey.

Köröskörül, közel és távol, még mindig vérfagyasztón dörög és bűg az az iszonyatos ropogás, süvítés, zuhogás.

¹ Gazdasszony.

A mint az erdei úton végig ügetnek és az erdőszélre érnek, a dörgés távolabbról hangzik.

— Tudja, **hogy** merre, altiszt?

— Azt hiszem, erre át.

— Nekem ott kell lenni, — kiáltja fogesikorgatva a fiatal hadnagy. — Az unokaöcsém elesett a második könnyű ütegnél, holnap meg kell írnom az anyjának.

— Sokan elestek, hadnagy úr.

— Borzasztó egy nap!

Mire körülnéztek, a második ágyú már nem volt ott. A dőrej szűnni kezdett.

Az égről alá szállt az alkony.

És senki sem tárta szét karjait és nem fohászkodott a nap-hoz, mint valaha az őrjöngő zsidó: — «Nap, állj meg Gibeonban és te hold, az Ajalon völgyében!»

Nem ... nem ...

Tovább mennek s a kellő helyen bukkannak elő az erdőből.

De az ágyúkat visszavonják. Pihent gyalogság áll ott tömegestül s ellepi az egész teret. Az ellenség elhallgatott.

Itt az estve.

S a mint a világ elcsöndesül, az árkokban, a csalit közül kiáltások hallatszanak: Hölp mi ... O ... Hölp mi, doch. A dombon meg: «Je prie ... ma mère ... pitié.» S a patak kiszáradt medréből: Soo dösti ... so dösti ... Mien moder.

Egyre inkább csönd lesz.

A tüzérek az erdő szélén leszállnak a lóról meg az ágyú mellől.

— Édes anyám végszükség esetére egy csomagot tett a mellzsebbe — mondja a hadnagy, — de nem tudom odáig emelni a karomat.

Jörn Uhl kivette azt a zsebből s a kezébe adta, a hadnagy odanyújtotta neki a felét.

A rudas sebéből elveszett a tépés. A vér kibugygyant a sebből. Jörn Uhl oda ugrott s félre kapta onnan. A ló összeesett. A hadnagy, lankadtan a vérvesztés miatt, leült a lafetára; Fiete Krey a fűre vetette magát.

— Lohmann, eredj, nézz utána, hol állanak a többiek.

Lohmann a kezét, mely már újra a kezében volt, beletette a tokjába és eltűnt a berek ösvényén.

— Ah, — nyöszörgött a hadnagy — adjon egy korty italt. Én a magam üvegét odaadtam a nyurga Jankónak, s az egy iramba felhajtotta az egészet. — Máskor mindig azt mondta: Hax hadnagy úr, de most csak úgy beszélt róla: nyurga Jankó.

— Látja, hadnagy úr? — szólt Fiete Krey — ehol jó valaki oda átról.

Egy bő vörös nadrágos, rövid kék zubbonyos katona sántikált lassacskán feljök. Tört alsó-lábszára mellett oldal-fegyvere sín gyanánt volt kötőfékkal odakötözve. De a láb kicsúszott oldalvást és ő hangosan fölsikoltott.

Fiete Krey felállt, a hóna alá nyúlt és leültette a földre.

— Francia vagyok — szólott az — o, o...

— Micsoda? — kérdezte Fiete Krey és elámulva nézett rá.

— Strassburgi.

— Na, akkor vigasztalódjál. Maradj ülve és hagyd abba a nyöszörgést.

Zsinegeket kaparászott elő a zsebéből s egyenesre igazgatta a lábat.

A mint a madzagok Krey zsebéből előkerültek, láttukra magához tért Jörn Uhl. — Te, — mondta — hogy' kerülsz te ide?

— A hogy Hamburgba megérkeztem, épen az napon esett a háború megüzenése. O, a farmom! Az én szép farmom! Nem messze Chicagótól, Jörn! O, a feleségem és a szép két kanczám!... Ne is beszéljünk erről!... Ne sohajtozz, strassburgi, többet nem tudok rajtad segíteni.

Lohmann visszatért és jelentette, hogy itt... ideát... vannak az ütegek. Dadogott is, tántorgott is.

A hadnagy komoran meredt maga elé, s egyszer-másszor jajgatva nyúlt vérző karjához. — Meg van maga sebesülve? — kérdezte Lohmanntól.

— Ne-em, hadnagy úr.

Ha most befogja a száját, minden rendben van, de ahelyett a törlő után nyúlt s henczegni kezdett, hogy ezzel akar kiállani a francziák ellen, egyes-egyedül.

Kiderült, hogy egy francia markotányos kocsiba botlott, mely elhagyatva állt a sáncz tövében.

— Gyerünk, — szólalt meg a hadnagy.

Az elsassit a lőszerkocsira emelték s megindultak.

— Maga is holsteini? — kérdezte a hadnagy.

— Dithmarschi vagyok.

— Én Plöhntől nem messze lakom, az unokatestvérem meg a szomszéd faluban. Most hát halott. Látni nem láttam; de tudom: az ő ütegéből mindenki elesett... Irtózatosszerű csétlenség ez... Meg kell írnom... és nem tudom megírni. Grethe kísírja a szemét. Olyan kedves, bátor és okos ember volt.

— Grethe a testvérhuga?

— Igen, mind együtt játszottunk mindig. A nagybátyám azt szokta mondani, hogy egy csupron nőttünk fel.

Fiete Krey azzal vigasztalta: Némelyik csupor ketté törik, hadnagy úr.

— Grethe kisasszony tudniillik a menyasszonyom — mondotta a fiatalember. — Akkor jegyeztük el egymást, mikor búcsút vettünk; régen volt az.

— Bizony régen volt, — szólt bele Jörn Uhl.

— Úgy nézem, mindössze három hete — szólt Fiete Krey.

Erre mind megcsóvázták a fejüket.

— Három hete?... Lehetetlen!

— Még csak három hete volna, hogy szecsikát vágtam a teheneknek?

— Úgy tetszik, végtelen idő telt el azóta... Több két esztendőnél...

Ilyen nagy helyen terpeszkedett el agyukban a hosszú út, a fáradságos menetelés, meg ez a szörnyű nap s a mi mögötte volt, minden egyebet hátra szorított a távol ködébe.

Csakugyan rá akadtak a többi ütegre az erdő egy hajlatában. És megint nem volt nyugtuk.

Az volt ám a parázs munka a Bois de la Cusse sarkán, egész éjtszaka! S mire a hajnal pirkadt, negyven ágyú sorakozott egymás mellett, akárcsak a gyakorló téren; kettő az ellenség kezébe került. Lovak és legénység, nagyjában kiegészítve, megint ott álltak a fekete csövek mellett, készen, hogy ha a

nap feljő, megint elhelyezkedjenek azon a sárgás mezőn, mely mintha be volna vetve apró kövekkel, s melyet a lovak és kerekek össze-vissza tapostak, gránátok feltúrtak, s a mely holtakkal és sötét vérfoltokkal, szerteszakadt szíjakkal, összetört fegyverekkel és szilánkká hasogatott fadarabokkal volt telis-tele.

De az ellenség nem mutatkozott. Az ellenség már nem volt ugrásra kész, üvöltő tigris. Hurokba kötött bika volt, mely bögve túrja szarvával a földet.

* * *

Délelőtt kiküldték Jörn Uhl, hogy hírt hozzon egynéhány sebesültről. Sok keresés után rátalált Hax hadnagyra, a ki erős lázban feküdt köpönyegén.

— Épen most volt itt anyám — mondotta. — Azt mondta, ne futkározzak folyvást, hogy ne legyen ilyen melegem. «Te szilaj ficzkó» — azt mondta, és nyakon legyintett. Így szokott tenni, tréfából, ha ész nélkül futkározok. Én aztán nevetek, a tükör elé állok és azt mondom: «Látod, most aztán még pirossabb az orcám». De itt nincsen tükör. Itt . . . egyáltalán, miféle hely ez? Azt mondom, ficzkók, ügyeljete a rendre! . . . Ah, maga az, Uhl . . . szörnyű egy nap volt ez, s nekem, azt hiszem, elég volt.

— Hadnagy úr . . . nincs annyira rosszúl . . .

— A levegő olyan forró, ember azt be nem bírja lehellni, kivált, ha így kell futnia. Mondja csak, maga miért nem fut? Maga mindig olyan feszes és csöndes . . . Ahá, tudom már: ez a szántástól van . . . Az éjszaka álmomban láttam azt a vöröshajú fiút, a kit egyszer kutyahúzta kis szekérével kikergettem az udvarunkból.

— Nem álmában, hadnagy úr, valósággal ott volt az üteg-nél és segített.

— Derék gyerek! Akkor ott az udvaron rögtön ökölbe szorította a kezét és nekem rontott. Ez nem keresztyéni cselekedet, de emberi.

— Biz' az keresztyéni is, hadnagy úr, hogy az ember a gonosz ellen támadjon.

— Való igaz! Úgy van: a gonosz ellen! Nékem is az a szándékom. Ha Isten segít! Ökölbe a kéz — és neki, mint ma. S ha

már az ember nem bír oda vágni, hát legalább köpjön oda. Keresztyéni meg emberi: ez egyre megy. Attól tartok, anyám most zabot vet az ahlbeki mocsaras dülön. Hogyha haza megyek, addig fogok szántani, míg én is olyan feszes leszek, mint a hatodik ágyúnál az az altiszt ... hogy' is hívják csak?

— Uhl.

— Akkor minden virágjában álljon, és új lakóházat fogok építeni; de a tornaszerek csak maradjanak meg a régi helyökön. Úgy, most ne beszéljünk erről többet. Az ágyúkhöz! ... Dose, mit ácsorogsz itt és mit vigyorogsz? Csodálsz, hogy ilyen beszédes vagyok? Neked jó lesz visszamenni szolgálatba a hóri-horgas Sotthoz, te majom. Úgy, most lemozdonyozni. Minden hiábavaló. A francziák pompás ficzkók, meg is kapják a vas-keresztet, mink meg a sírkeresztet.

— Mit parancsol, hadnagy úr, az ütegnél?

— Hogy ne lövöldözzenek folyvást a szemem közé. Mi esoda dolog az? «Az ördögök nevében», azt mondja. Lövöldözzenek kerek répával, annak több értelme van, mint ennek a fene kartácsnak; Gleiser kapitány pedig húzza le a lakk-csizmákat.

Hax nem szenvedhette a kapitányt.

Jörn Uhl Geert Doset is kereste, de nem találta meg. Másnap is ott járt és kereste, megint hiába. Ezren meg ezren feküdtek ott nyomorúságukban.

Harmadnap azonban rá akadt abban a szűk kis szobában, a hol Strandiger kapitány is feküdt, a kinek mellét járta át a golyó. Az orvosok hozzá sem nyultak egyikükhöz sem. Nem volt célja.

Jörn Uhl peczkesen állt a kapitány előtt. Az értelmetlenül nézett rá tágranyilt lázas szemeivel. Te balga, merev Jörn Uhl. Azután lehajolt a halálra sebesült fölé, a ki nyirkos, vörhenyes szalmán feküdt.

Geert Dose magánál volt s csöndesen feküdt. Szemeivel köszöntötte is. Olyan kifejezéssel pillantott feléje, a minővel egyszer Rendsburgban nézett rá a kaszárnýában: «Jörn, esakis mink ketten vagyunk értelmesek az egész szobában». De most ez szomorú valóság volt.

— Tehetek érted valamit, Geert?

— Nem Jörn, nekem meg kell itt halnom. Nem is értem, hogy még élek.

— Nem tehetek érted semmit? Sokat szenvedsz?

— Szenvedni? A hátam nem fáj, — már nincs is hátam. Itt elől a mell táján, a nyakig... De az is mindegy. Csak azt szeretném, ha még egyszer apámnál, anyámnál lehetnék... Anyám minden szombat este kikészítette a tiszta inget, és most így kell itt feküdnöm... olyan büzhödt, Jörn.

— Az én ingem sem valami finom, Geert, de a tiednél mégis jobb.

Ledobta a zubbonyát, levetette az ingét, s megfogta a sebesültnek a felső testét. Az fölordított, a feje visszahanyatlott, meg volt halva. Jörn Uhl térdig állott a véres szalmában.

Rá nézett a halottra, azután oldalt a kapitányra, a ki fejét hátraszegve, tágra nyílt szemmel kapkodott levegő után, és borzalom fogta el az emberi lét rettenetes nyomorúsága előtt.

Mire visszatért az üteghez, azalatt Fiete Krey ott járt s megint elment. Lohmann Vilmos pedig két órára a kerék mellé volt állítva, mert tizenennyolczadikán ittas volt. Vigasztalásul azonban a vas-kereszttel bízatták, mert ugyanaz nap úgy tisztogatta ágyúját, utoljára megpörkölődött kézzel, akárcsak a gyakorló-téren: egy-kettő.

Ebből állt Wentorf fiaira nézve a gravellotte-i csata napja.

FRENSSEN után, németből.

A XXXIII. ZSOLTÁR.

Szent örökre gyűljatok hívők,
Ha Istenről szól az ének.
Csak repesve dicsérhetik Őt,
A kik igazságban élnek.
Vigan hát a dalra,
Mely Őt magasztalja
S pendüljön a húr,
Csengjen minden össze
S zöngje messze, messze,
Mily dicső az Úr!

Nosza, vigan énekeljetek
Gyönyörű új verset Róla!
S adja hozzá a kíséretet
Sok-sok hangszer szépen szólva.
Mert Ő az igazság
S az állhatatosság,
Szava szent igaz —
S a mit Ő cselekszik,
Mind örökös lesz itt
S jól van téve az.

Az igaz ítélest kedveli,
De irgalma mégis áldott.
A mindenség Vele van teli,
Igy kormányoz Ő világot.
Egy szava elég volt —
És meglett az égbolt,
Mely ma fenn ragyog —
S egy lehelletére
Seregül az égre
Gyűltek csillagok.

Az Úristen kényszeríti be
Medribé a tenger áráját
S Ő helyezte csudás mélyibe
Az örvények titkos száját.
A föld minden tája
Rettegve csodálja
Őt műveiben!
S minden földi élő
Legyen istenfélő
S áldja Őt hiven!

Mihelyt Ő kimond csak egy ígét,
Mindjárt valóra is vál az —
S ha parancsol bármit bármikép,
Rögtön úgy van téve már az.
Pogányok tanácsát,
Sovár óhajtasát
Az Úr elveti —
S a mit egy-egy fondor
Nép maga kigondol:
Semmiség neki.

De az Úr tanácsa megmarad,
Becsé annak sose' vész ki.
Örök Benne minden gondolat,
Időmúlás nem emészti.
Csak oly nemzet boldog,
Mely Elébe omlott,
Mert szerette Őt,
Utjaira lépett
S kiválasztott nép lett
Szent színe előtt.

A nagy Isten magas mennyben ül	Ki magát csak gyors lovára bizza,
És alátekint szemével.	Könnyen megcsalódik abban.
E világra néz oman fölül	Ki dicsekszik, hogy aczél az izma,
Minden nemzetekre széjjel.	Sokszor szégyent vall a hadban.
Pénypalotájából	De, ki háborúban
A sugár aláhull	Megbizik az Úrban
S világítva itt,	S Hozzá esdekel,
Az Egek Királya	Az sosem veszt rajta,
Látja és bírálja	Azt Ő szemmel tartja,
Földi fiait.	Az nem eshet el.

Ő formálta az ember-szívet,	A hívőkre gondja rátalál
Nincs Előtte annak titka,	S fegyver ki nem oltja éltük,
Bármi ármányt bárki rejteget,	Sem a szükség, sem az éhhalál,
Látja Ő kivilágítva.	Mert az Isten áll ki értük.
Országló királyok,	Im, ezért az Úrhoz
Tábort a kik járnak,	Lelkünk felszomjúhoz
Nem bírnak Vele.	S pajzsul kéri Őt,
Bármely harcok hőse,	A ki hozzánk végül
Rettentő erőse	Leszáll segítségül —
Elvész Nélküle.	S győzünk mi, hívők.

Rajta hát, örüljünk Benne mi,
 Kiben örök védőt leltünk.
 Benne bízni és reményleni
 Sose' szűnjön a mi lelkünk!
 Szent neved dicsérjük,
 Védelmedet kérjük,
 Oltalmunk Te vagy, —
 Mint mi bízunk Benned,
 Ránk úgy hints kegyelmet,
 Isten, el ne hagyj!

KOZMA ANDOR.

A TÁBORNOK.

A tábornok még itt van, de megtört és beteg.
A tábornok, hajh, azt se tudja tán,
Hogy a hegyek közt, télnék évadán,
Tömérdek bős csatán,
Dúl, rombol a magyarság, mint izzó fergeteg.
Hogy milliós hordákkal szemben állunk,
Hogy fiaink tusája gyönyörű,
S mint harmatos, kövér mezőn a fű,
Legendás hősök úgy teremnek nálunk.

Talán csak sejti egy-egy pillanatra.
És megrázkódik, mintha kürt riadna...
Valami csengő, lángoló káprázat
Bűbájos hévvel a szívére lázad.
Lassan kialvó, elhomályosult
Kék sas-szemében lobbot vet a múlt.
Emelkedik... képzelt botot ragad,
Legyöngült hangja dörgővé dagad,
Harsogva mond vezénylő szavakat!

Egy pillanat csak... édes remegés,
Mely átfut rajta... ennyi az egész.
Aztán megint a levegőbe néz,
És összekulesol két fonyadt kezét.
A tábornok már senkit sem vezet.
Hiába zúg az élet friss zsivajja
Körös-körül... úgy tetszik: meg se hallja.
Csak emlék, csak lemondás borong a sáppadt képen,
Csak elviharzott harcok morajja zsong fülében.

•

De ha vezetni tudna még,
Hatalmas ég!
Vezetni, mint valaha rég!...
És most, mikor a diadal se fájna,
Mert együtt van a nemzet és királya!...
Mert egy szívvé, egy karrá vált az ország,
Mert trón és kunyhó egy oltáron áldoz,
S nem mondja senki, hogy bűnös botorság,
Hogy lázadó, gonosz dacz: hűségünk a hazához.

Ha ő vezetne és ilyen sereg
Hurrázna, ó sors-döntő istenek!
Az volna új Vác, Szolnok, Isaszeg,
Branyiszkó s mind a többi! Ki számlálhatja meg?!
Az volna tűz, az volna harc,
Oroszlán-ugrás, tigris-arc,
Ha márvány-homlokával ő állna ott az élen!...
Magyart nem érne több kudarc
Se Északon, se Délen!...

Gondoljatok rá, ifju katonák,
Ha kardotok az ellenségre vág!
Minden csapás, mely lezuhog a rút
Barbár-hadakra —: érte áll boszút!...
Minden roham, minden golyó-eső,
Minden komor gép, rémes torku cső,
Mely földet és eget ráz, hogyha lő,
S egész sor csonka hullát robbant a véres rögre:
Az ő nagy tartozását törleszti mennydörögve!...

Gondoljatok rá! S gondoljátok el:
Még mindig itt van, száz évhez közel,
Bajtársak nélkül, végképp idegen.
Vajjon miért? Vajjon mi tartja fenn?
Rejtélyes végzet, vagy vas-akarat?
Mindegy! Ha itt van, ha velünk maradt,
Időtől, kórtól meggyötörve bár:
Világos, hogy még valamire vár.
A tábornok még valamire vár!

Megmondom, mit vár: hogy ti győzzetek!
Akkor meggyógyul a nehéz beteg,
És véget ér a hosszú, bús magány.
Viszi magával, dermedt ajakán,
Ködön, homályon, elmuláson át
A győzelem utolsó mosolyát,
Örökké tartó, büszke mosolyát!
Kiengesztelve, boldogan pihen
A drága és szabad föld szent mélységeiben!

ÁBRÁNYI EMIL.

SZEMLE.

Zrínyi Miklós emléke.¹

Az a kérdés tolul lelkem elé, hogy ülhet-e ünnepet az irodalom ma, az emberiség borzalmas küzdelmei között, nemzeti életünk véres válságában? A történelmi ünnep napja, mely áldozatainkat megkoszorúzza s új fényt áraszt hegyeinkre és völgyeinkre; az a nap, mely a költő lázámaiban ragyogott föl: «lesz még egyszer ünnep a világon!», — az a nap, hisszük, hogy nem késik, de még nem érkezett el. Azonban ha szívünkbe tekintünk, a lelkesedésben, áldozatkészségben, bizalomban dobogó magyar szívbe: bizonyára ünnepinek, szentnek fogjuk találni azt a hangulatot, azt az érzést, a mely eltölti. Olyannak, a milyen nagy ünnepek előestéin vesz erőt rajtunk, karácsony és húsvét szombatján, mikor az Úr születését és föltámadását, megváltásunk teljességét várjuk. Nem ünnepi-e annak a nemzeti egységnek érzése, a mely egy gondolatba, egy törekvésbe, egy elszánásba olvaszt össze valamennyiünket s délről, keletről, északról tömjénél, mirrhánál és aranynál drágább javakat: szíveket és szívek vérét hozza áldozatul? Nem magasztos ünnepi érzés-e, hogy az emberi haladás érdekeivel soha bensőbb kapcsolatban nem láthattuk nemzeti érdekeinket, hogy nemzeti védelmünkben egyszerűsmind az emberi cultura eszményi javaiért küzdünk? Nem ünnepi érzés-e, hogy íme megértük azt, a mihez a költő Zrínyinek szent és hősi képzeletében az Úr nemzetünk megváltásának ígérétét kötötte: nemzeti erényeink föltámadását? A mi irodalmi ünnepünk is csak a nemzet ez ünnepi érzésének megnyilatkozása lehet.

Az irodalomban újra nemzetünk lelke szól. Ki kell vennie s lelkesen ki is veszi részét ennek az ünnepi érzésnek táplálásában és mélyítésében. Erre törekszik Társaságunk mai ülésén is. Az irodalomnak nemcsak kötelességévé, hanem lelke szerint való hivatásává emeli ezt a sugalló munkát, hogy elevenebben érzi lelkünk mostani motivumainak kapcsolatát a magyar szellem valójával és történetével. E szellem mélységéből és e történet zivatairaiból a lelkünk uralta

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság febr. 7-iki közgyűlésén.

motivumok egy hatalmas alak képét idézik elénk. Oroszlánsörényét megrázva, éles és lobogó tűzű sastekintetét reánk irányozza. Mindnyájan ismerjük ez elfeledhetetlen, kemény tekintetét; de íme, a mint most feltűnik előttünk, mintha azt a tragikus borút, melynek árnyékát lelánczolt tettvágy, meg nem értett eszmék és csalódott álmok vetették reá, a reménynek, a bizalomnak, a hitnek egy sugara enyhítené meg. Mintha azt mondaná: százados száműzetésemből az ígéret földjének útjára jutottam; a kötelességet, mindnyájunknak egy és nagy kötelességét, nem hiába hirdettem és követeltem; a világ, mely előtttem kibontakozik, a nemzeti egyetértésnek, a nemzeti áldozatkészségnek, a nemzeti akarat diadalmas erejének világa, az én álmaim világa; a szellem, mely uralkodik rajta, ugyanaz, mely talán legnagyobb teljességében és hatalmában az én lelkemből sugárzott; a győzelem, mely reátok vár, ugyanaz, melyért nagy mártírosom az én szavaimmal fohászkodott a feszület előtt.

Zrínyi Miklós, a költő, a hadvezér, a politikus mintha ezeket mondaná ma nekünk s mintha tragikai végzetének kiengesztelődését ünnepelné.

Emlékét, szellemét, alakját, sorsát nemcsak azok a gondolatok és érzések idézik elénk, melyek ma a magyar lelket eltöltik és vezérlik, hanem épen az időnek, a századoknak megkonduuló harangszava is. Csak az imént telt el egy ezredévnek negyedrésze, kétszázötven esztendő, Zrínyi halála óta. Mintha ép e fordulót, a nagy hadvezér emlékét ünnepelné korunk fordulása, pályájához legillőbb módon, nem szavakkal, hanem ágyúk dörgésével, puskák ropogásával, kardok csattogásával, paripák robajával. Mintha a föltámadt magyar hősiséggel, melynek híréből visszhangzik széles e világ: maga a történelem jubilálná Zrínyit.

De a mi lelkünknek is vissza kell szállania hozzá. Neki, az ő emlékének, az ő nagyságának nincs szüksége a mi koszorúinkra; hiszen személye szerint csak egy vágya volt, hogy «vérét utolsó csöppig nemzetének dedikálhassa». Midőn ugyane szent áldozatnak készsége tölt el mindnyájunkat; midőn ma, mint az ő korában, «nem dicsőségünkről, hanem megmaradásunkról van szó» s dicsőségünk is csak ezt a célt szolgálja: az ő nagy szívének dobogását kell éreznünk keblünkben. Nekünk van szükségünk ő reá, útmutatónkul, lelkesítőnkül, példánkul a megpróbáltatásoknak még talán ránk váró napjaiban. És a megpróbáltatásokon túl is éreznünk kell, hogy mindazok a szálak, melyekből lelkesedésünk és képzeletünk jövőnknek képét megszövi: hozzá vezetnek vissza, az ő reményeire, törekvéseire, rendületlenségére, egész hitére. Mintha csak ebben a

nagy föltámadásban, melynek napjait éljük, ő maga is föltámadott volna. Föl elméjének, szívének és szavának kemény erejével.

Századának legnagyobb költője, legnagyobb hadvezére, legnagyobb prózaistája, legmesszebb látó gondolkodója, legfüggetlenebb szelleme és hazájának leghűbb fia. Tetteinek és gondolatainak, tanulmányainak és költészetének, egész lelki világának egységes és legmélyebb forrása: hazájának szeretete, ennek egész magyar tűzével és magyar keserűségével. Költészetének grandiositásában első méltó utódja, Vörösmarty szól Zrínyi árnyékához:

Mély vala s szent a gondolatok forrása szivedben,
Mert a szent haza volt, az örökké drága magyarnak.

Bús panaszaiiban, lángoló kitöréseiben, de egyszersmind nemzete erejébe vetett rendületlen hitében: mintha együtt hallanók Vörösmartyt és Széchenyit, amannak mély költői borúját, emennek a jövőbe látó erejével. Ne bántsd a magyart, kinek csak magára kell találnia, csak jó szerencse kell, semmi egyéb! A maga személyi élete föladatain túl nemzete életföladatainak hatalmas conceptiója, elméjének, szívének és szavának páratlan energiája a lángelme fényében ragyogtatja hősi alakját. Szellemi életünk történetében ő az első magyar lángelménk között, kik ő hozzá hasonlóan, akár költők, akár politikusok, akár katonák, akár tudósok, lelköknek határozó mélyén mindnyájan a hazaszeretet lángelméi voltak. Zrínyi is az volt. Ha a lángelméknek azt a közös mozzanatát keresnők benne, hogy tetteikben és alkotásaikban egy új és maradandó igazság világosodik meg: miben találhatnók meg ezt a vonást? A mint az ő elméje, képzelete, kardja, sőt vallásos hite is egyetlen célnak, a haza fölszabadításának szolgálatában állott: azt példázta és hirdette velőkgig ható erővel és lángoló képzelettel, hogy: a nemzeti élet minden körének nagy, közös célokra kell irányulnia; ez a gondolatban, érzésben és akaratban való egység, ez a mindennek fölött magához a nemzethez való hűség biztosíthatja csak a nemzet életét. A ki maga elé idézi a tizenhetedik század területi, politikai, vallási szaggatottságát és ellentéteit: bizonyára érezni fogja e nagy lélek jellemző tartalmának ujságát és nagyságát.

Ez a legparancsolóbb és legigazabb szava nemcsak a maga korának ernyedt és széthúzó magyarságához, hanem minden időkéhez: mihozzánk is. Azt tanítja, hogy a mit a politikai, nemzetiiségi, gazdasági élet mezején szenvedelmes izgatások megrontottak, ha íme a veszedelem lelkes mámorában egyesültünk: csak ennek az egységnek elmélyítése és meggyökereztetése által biztosíthatjuk. Ezt a nemzeti egyességet hirdeti nekünk, ezt követeli tőlünk példájával és

szavával Zrínyi, ki hitének szent teljességében elutasít magától minden vallásos villongást, meggyőződésének erejében minden lelkiismereti erőszakot s égő magyar hazafiságában egyesíti a legtisztább és legigazabb magyar és horvát nemzeti fölfogást.

A mint az áhított magyar hősiség képe kialakul lelkében s a *Zrínyiászban*, politikai és hadtudományi irataiban kibontakozik előttünk: egy erős szállal ez is a mi világunkhoz kapcsolódik. «Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái» nem engedik aludni; ezt a régi vitézséget, lelkes magyar elszánást keltegeti, az ő híres «resolútióját»; a magyart verő isten büntetésének hirdeteti, hogy «elvette immár tusakodó kedvünket is». Az a tusakodó kedv azonban, melynek híját panaszolja, nem ősi, vad, kegyetlen ösztönök hajtása, hanem, mint benne magában, át van nemesedve, erkölcsi forrásokból táplálkozik s az értelem és tudás vezetése alatt áll. A nemzeti lét védelmét, helyreállítását, biztosítását akarja általa, a nemzeti virtusban a nemzeti kötelességet. Ugyanazoknak a szellemi, erkölcsi és anyagi javaknak érdekében riogatja, melyeket akkor a török tartott letiporva, ma pedig észak fenyeget. Ideálja a szabad magyarság, mely önerejével küzdje vissza régi dicső helyét a művelt világ hatalmas nemzetei közt. Hazaszeretetét is, hősiségét is áthatja ez a kultúra. De lehetett-e másképp? A magyar érzés, magyar ész, magyar hősiség és magyar műveltség szövedéke ez a fenséges lélek: korának nemcsak legnagyobb katonája, hanem egyszersmind legműveltebb magyarja, nemcsak nekünk első classicusunk, hanem kora világköltészetének, az antireformatio százados epikájának a jellemzés erejében és a szárnyalás fenségében elsőrangú költője.

E jellemző erő által is nyilatkozik jellemző felfogása. Az a hősiség, melynek képeit Sziget ostromában feltárja előttünk, a támadók és védők hősisége: erőre, észre, bátorságra, halálmegvetésre, a küzdelemnek minden physikai és physiologiai mozzanatára úgyszólván egyenlő. És mégsem az: az erkölcsi rugók különbözők a két oldalon. Méltó ellenfelek, de egy magasabb culturának, hazaszeretnek, nemzeti önérzetnek, szívbeli hűségnek, a fegyelem szigorának, a közcél kívánta áldozat tudatos fenségének avatása különíti el a szigetieket elleneiktől. Ez a választó jegy az egyéni alakítás gazdag változatosságában, de egyenlő világossággal ragyog a szigeti fészkek minden vitézén, vezéröktől az utolsó katonáig: ők ilyenek, a magyar katona ilyen legyen. Hősiségöknek épen ez az erkölcsi rugója az, mely, mint a szigeti vértanúk dicső példája bizonyítja, még akkor is, ha a pilanat győzelme a vad sokaságé, az igazi, a jövődő diadalt biztosítja.

Ilyen az a «tusakodó kedv», melyet Zrínyi költögetett és nem ilyen-e az a «tusakodó kedv», mely ma a Kárpátok bércei közt s a Visztula síkjain hazájáért és culturájáért, nemzeti és emberi jogaiért harczol?

Zrínyi nagy őseivel imádkozik is nemzeteért. Az igazság, a büntető és jutalmazó igazság istenéhez fordul, hogy törje el haragjának sújtó vesszejét. Nem az őshagyomány pártos istenéhez, a ki mindig mellettünk áll, a miénk és senki másé, kinek minden ellenségünket lesújtó képze az újabb mellett maig él népünk és költészetünk képzetvilágában s a mámor és kétségbeesés lázában újra meg újra fölmerül az ősmondáktól Petőfig. Zrínyié a másik: a kegyelmes, de igazságos, a bosszuló és jutalmazó, a bíró, kit teljes szigorában a XVI. század politikai és vallásos áramlatai gyökereztettek népünk lelkébe, hogy félelmes fenségében uralkodjék fölötte Balassi Bálint könyörgéseitől Kölcsey *Hymnus*áig. Hozzá folyamodik, tőle vár segítséget, benne bízik Zrínyi, az igazság istenében, ugyanabban, a kihez mi fordulunk ma, hogy legyen bírása igazságunknak, legyen velünk igazságunkért s áldja meg fegyvereinket, áldozatunkat és nemzetünket. Még imádsága is a miénk.

Tudom, mily kevés, mily méltatlan e néhány szó az ő nagy emlékéhez halálának negyedezeréves fordulóján. De tudom azt is, hogy szavam nem lesz kiáltó szó a pusztában. A mint az alkalom megérkezik rá, kormányunk, hadseregünk, tudományunk és irodalmunk, egész országos közéletünk be fogja mutatni biztatva feltűnő árnyéka előtt méltó hódolatát. Más szóval: nem mulasztja el megnyitni a nemzeti erkölcsnek azt a hatalmas és időszerű forrását, melyet Zrínyi emléke fakaszt. Tűzforrás ez: a mi bennünk arany, segít elválasztani a salaktól. Ma, midőn újra «rakva hírünkkel föld, tenger és ég», nem pirulva, hanem büszke önérzettel járulhatunk elé: annál készebben nyithatjuk meg szíveinket fenséges emlékének.

Abban a biztos hitben, hogy a Kisfaludy-Társaság ez irányban is meg fogja tenni kötelességét, a Társaság LXIX. ünnepi közüését megnyitom.

Beöthy Zsolt.

Az iszlám háborúinak színtere.

A dsihád előreláthatólag három harcztéren fog lejátsszódni: 1. A Kaukázusban; 2. Mezopotámiában és 3. Egyiptomban.

Ősrégi mondák fűződnek a hatalmas Kaukázus-gerincz területéhez. Innen hozták a bátor Argonauták az arany gyapjút és innen származtatta magát a fehér, pozsgás arczbőrű kaukázusi faj. Az

arany, mely Colchis és a Fekete-tenger többi kikötőiből gazdagította az ó-kor hellénjeit, kifogyott a hegység bányáiból, de helyette a föld terményeinek sokkal értékesebb gazdagsága virágzott fel, a melyet a Kaukázus lakói csak azért nem tudtak kellően kihasználni, mert történelmi sorsuk arra kárhoztatta őket, hogy örökös harcokban emésztődjenek. A Kaukázus hegységei az Alpokkal vetekednek magasságban és glecsereik képződményeiben, de a völgyek és a fennsíkok — különösen a nyugati nyúlványokban, a melyek a metsző északi szelektől meg vannak védve és bőséges esőövényben fekszenek — buján termik a legkülönbébb növényeket. A nyugati lejtők 56%-a erdőségekkel borított hegyvidék. Az erdei fákon kívül a gazdaságilag fontos növények közül a szőlő, barack, gránátalma, füge, olajfa, alma, körte, szilva, cseresznye, dinnye, tea (Szukhumkale és Batum körül), továbbá búza, kukorica, rizs, dohány bőségesen ellátja a lakosságot élelemmel. E nyugati terület moszlim lakossága az orosz hódítás után elhagyta lakhelyét és a szomszédos török birodalomba vándorolt át, úgy hogy az orosz kormány nagy ígéretekkel új lakókat, oroszokat, görögöket, örményeket és románokat telepített helyükbe.

A Kaukázus a népvándorlásoknak és a népek örökös harcainak színtere volt. Mint egy elzáró fal húzódik át Európa délkeleti oldalán és e falba ütödték a hadjáratokban szorongatott népek, a kik közül nem egy volt kénytelen erősebb ellenfele elől a hegység szűk és magas szorosain át félreeső völgyekbe menekülni. Így magyarázható csak meg, hogy a Kaukázusban oly sok a népfaj és oly változatos a nyelvek tömege, hogy valóságos mintagyűjtemény a föld összes lakóiból. Az asszyrok és babyloniak, talán az egyiptomiak is, a görögök, rómaiak, Cyrus, Xenophon, Mithridates seregei, Murvan-Kru, Dsingisz-Khán, Timur Lenk hordái, a szkýthák, khazarok, perzsák, arabok, szeldsukok és oszmánok hadakoztak a Kaukázus hegyei és fennföldjei birtokáért. Mindegyiknek uralma nyomot hagyott a lakosság típusalakulásában és politikai történelmében. Strabo a régi Dioskurias leírásánál említi, hogy 70 nép kereskedői jöttek ott össze, Plinius, hogy e vásárhelyen 130 tolmácsra volt az embereknek szüksége, az arab földrajzírók pedig *dsebel elszinet*: «a nyelvek hegység»-nek nevezték a Kaukázust. A mai kutatások leszállították a népek eme nagy számát, habár nem vehetjük a régi írók adatait phantastikus túlzásnak, mert a történelem folyamán sok nép teljesen felszívódhatott, avagy összeolvadva közös egységgé alakult. E keveredést nagyban elősegítette az iszlám terjedése, a mely a kaukázusi népek közé a soknejűséget hozta be és

egyengető tanával a népek nemzetiségi különbségeit megszüntette. A Kaukázus alpesi hegyformái ellenben sok oly nemzetiséget tartottak fenn a keveredés tengerében, melyek ősrégi időktől fogva ott laktak.

A Kaukázus nemzetiségeinek zagyvaságával teljesen összhangban áll a vallások sokfélesége. A völgyek lakói között a legrégibb bálványimádási formák maradtak fenn, de az orthodox hit mellett a kinyilatkoztatott vallásoknak számos más sectája is él békében vagy harcban századok óta. Cikkem célja és kerete, sajnos, nem engedi meg, hogy kitérjek a különböző népfajok leírására, habár e téma érdekessége¹ könnyen eltérítheti a kutatót. Az iszlámot az újkor elején vette fel több kaukázusi nép, de csakhamar feledésbe mentek tanai és helyet adtak újabb sectáknak; a Kaukázus népei általában többször változtatták vallásukat. A vallási határ nem is esik össze a nemzetiségi határral, sőt a vallás nem mindig biztosította a hozzá fűzött politikai reményeket. Egyszer különböző vallásúak vállvetve harczoltak közös ellenségeik ellen, másszor pedig ugyanazon vallás hívei ellenséges táborokban találták egymást. A politikai alakulatok is ugyanazon szakadásokat mutatják, mint a hegység tektonikus felépítése. A Kaukázusnak soha sem volt egységes politikai szerkezete, kisebb-nagyobb fejedelemségek alakultak hegyei között avagy termékeny síkjain, a melyek egymás között meghasonolva, nem állhattak ellent az orosz centralistikus hatalomnak.

Az iszlám volt az egyetlen szervezett erő, a mely az orosz támadásnak ellent állhatott volna, ha helyi actióját kívülről támogatta volna állami segítség. De az iszlám harczeit a kalifa és az európai hatalmak, melyeknek akkor még nem állt érdekükben az oroszok gyengítése, nem vették komolyan, nem támogatták kellő erélylyel és ezért ezek bámulatos sikerek mellett is csakhamar a csatározások jellegére süllyedtek. A török birodalom elvesztette a Kaukázust és ezzel Oroszország kezébe került legerősebb védelmi vonala. Az oroszok támadásaikat az iszlám ellen a stratégiai jártasság minden eszközével vezették a XIX. század elején. Felismerték, ha nem is a terep ismeretére támaszkodva, de bizonyára a történelem tanúságain, hogy a Kaukázus birtoklásának kulcsa a keleti Pylæ Caspiæ, a hol már az ókori népek támadásai érték a termékeny Kura völgyét,

¹ Az érdeklődőt Merzbacher: *In d. Hochregionen d. Kaukasus* című korszakalkotó művére kell utalnom, a hol az irodalmat is megtalálja.

és még inkább a népvándorlás hordái özönlöttek dél felé. Derbentnél máig is láthatók a híres kaukázusi fal romjai, a melyet a sassanidák építettek és a mely Csukhunig, 70 km hosszúságban nyúlik, elzárva az északról jövő betörések útját. A sassanidák is, miként előzőik, az achemenida perzsák és utánuk a történelem számos uralkodó népe, idegen gyarmatosokat telepítettek az exponált területre, a hol, mint ütközők, az északi támadásokat voltak hivatva feltartóztatni. Ma zsidók és tátok lakják a kaukázusi fal vidékét, a kik kétségkívül ama katonai colonisták leszármazottjai.

Az oroszok, miután a Kaukázusnak a Kaspi-tó felé meredeken eső keleti lejtőin megszilárdították uralmukat, czéltudatosan növelték területüket dél és nyugat felé. Nemcsak termékeny földek (Kura-torkolat, Tebriz) birtokáért harczoltak, hanem a távolabbi időkbe tekintve, a még fontosabb stratégiai vonalak biztosításáért. A perzsa háború után az oszmánságnak élete árán meg kellett védenie a Kaukázus fő hegygerinczétől délre a keletről jövő orosz támadás célvonalát. Az 1828—29-i orosz-török háborúban az oszmán birodalom belső zavarok következtében nem állhatott ellent ez orosz támadásnak és az orosz előrenyomulás a transkaukázusi területekre a Kaukázus összes szorosait, hadművelleti terepeit elzárta a török segítség elől. Kaukázusi mohamedán lázadások csak magukban bízhattak, a török sereg csak a Fekete-tenger partjain létesíthetett volna összeköttetést a lázadó hegylakókkal, ez az út azonban már 1828—29-ben el volt zárva előtte.

A kaukázusi mohamedán lázadások legjelentékenyebbje a Sámil (Sámuel) seikh-féle felkelés volt. Az iszlámra jellemző, hogy haditényeit mindig szellemi és erkölcsi alapon előkészített szervezkedés hajtotta végre. Az iszlám harczai nem a materia, hanem a szellem harczai voltak és szervező erejük aratta a diadalt. Sámil seikh nemcsak az iszlám erejében kereste a sereg ellenálló képességét, hanem a muridizmus, e mystikus pantheismus tanaihoz folyamodott, hogy katonáit egy közös gondolattal hassa át s e tan nevelő és edző rendszabályaival kitartásra és halálmegvetésre szoktassa. Ghazi Mullah al mursid volt a kaukázusi muridizmus apostola, habár e tan az iszlám régebbi századaiban is feltűnt és virágzott. Alapja közös a szufizmus, e «szenvedélyes istenkeresés» alapjával. Az ember minden földi salaktól megtisztulva az abszolút tisztaságot, az egységet keresi és az egységgel, az összes dolgok spiritus rectorával való egyesülés hozza meg számára az oly szenvedélyesen kívánt önmegsemmisülést. Az örök titoknak a szerelem kulcsával való megoldása a szufizmus hite, a mely hit az emberiség bölcsőjétől

kísérte az álmodozó kutatókat. A görög bölcsészet gyermekkorában is a szerelemben, az összhangban, a vágyban, az egyesülésben találta meg a világharmonia titkait, de ez eszmét csak a perzsa moszlimok — és utánuk mások is — használták fel politikai szervezés alapjául. A murid (vágyakozó, discipulus) fanatikus szeretettel csüggett mesterén,¹ a ki őt a tudás, az iszlámra támaszkodó pantheizmus titkaiba beavatta és e szeretet fanatizmusa elkeseredett harczosokká avatta az élettől, a földi önzéstől megszabadulást kereső lelkeket. Sámil seikh hívei nem csupán oroszok ellen harczoló katonák voltak, hanem hőökké emelte őket az a philosophiai eszme, a mely kudarcokban és szenvedésekben új és új erőt öntött beléjük.

Sámil seikh gazdag leszgiai családból származott; maga avar nemzetiségű volt, azon avarok nemzetségéből, a kik a Daghisztan behatolási területén elszóródva kezükben tartották a hegység birtokát.² Az avarok, a leszgek, cserkeszek, abkhaszok, lázok voltak harczosai és tekintélyével először tudta keresztül vinni, hogy a Kaukázusnak majdnem valamennyi mohamedánja egyesült zászlója alatt. 1824-ben lázadást szított az oroszok ellen és e lázadás rövid megszakításokkal 1859-ig tartott. A Gimryt ostromló orosz sereget döntően megverte és e haditény a Kaukázus legnyugatibb hegyein is örvendetes visszhangot keltett. Hamzad bej megöletése után csak ő követhette népe, a mohamedánok és a «murid»-ek vezetésében. Ő lett az imám. Az ő vezetésével a lázadás a rendszeres háború jellegét vette fel. Szorosok, élelmezési vonalak megtámadásával, gyors és a terep taktikai előnyeit kihasználó szárnymozdulataival nemcsak az orosz sereget verte meg többszörösen, hanem örök emléket hagyott vissza hívei lelkületében. Európai költők (Bodenstedt) énekelték meg tetteit. Várostromok a kaukázusi lovagromantika minden fényességével váltották fel a lázadások siralmas korszakát. Sámil és hegylakói becsalogatták az oroszokat kies völgyekbe, a honnan néhány hét múlva már nem találták meg az időközben hóval befutott kivezető utat. Nem is vezetett célra az oroszoknak XVIII. századbéli lökési taktikája a hegyvidék coupirozott terepén. 1839-ben, midőn Sámil előbbi sikereiben elbizakodott és távolabb, Kachetia fennsíkjaire is lemerészkedett, az oroszoknak végre sikerült

¹ Nem mulaszthatom el, hogy Plato örökszép *Symposion*-ját fel ne említsem a keleti és a görög philosophiai kapcsolat példája gyanánt.

² Emez avarokat nem szabad a VI. századbéli török-avarokkal összecserélni, habár sok helynév, Chunza, Guen, Gunib «hún» emlékekre utalhat

serege elől az északi szorosokat elzárni. Sámilt nyílt csatában megverte az orosz túlerő. Seregének maradványával Akulgo várába zárkózott és heteken át nemcsak ellentállt, de kitöréseivel érzékeny veszteségeket is okozott az ostromló orosz seregnek. A hosszas ostromzár, a terep alakulata és az élelmezés nehézsége következtében lehetetlen volt; a hagyományos orosz taktika is a hirtelen támadást követelte és éjjeli támadás az oroszok birtokába juttatta Akulgót. Sámil híveit lemészárolták és ő maga is a bosszú áldozatává vált volna, de az általános zavarban néhány hívével megmenekült a várból. Az oroszok azt hitték, hogy vége a lázadásnak, háborúnak, de a vezető szellem, Sámil új erőt gyűjtött. Nyugaton a cserkeszek és abkházok, a lázok megverték az orosz sereget és a termékeny Rion völgye ismét a kaukázusi szabadságot ünnepelte. Sámil seikh akkor merész lépésre határozta el magát. Szent háborút hirdetett a hitetlenek ellen. Az egész Kaukázus lángba borult. Az oroszoknak is úgy tűnt fel, hogy elvesztik a Kaukázust. De a várt oszmán actio kimaradt és a szent háború a legelőnyösebb helyzetben is tétlenségbe fulladt. Sámil, mint imám, világi hatalmának vetette meg alapját. Dargóba tette székhelyét, polgári és büntetőtörvénykönyvet szerkesztett és rendszeres adóztatást hozott be. Birodalma egy millió lelket számlált. Államvallás a mohamedán muridizmus volt, a melynek, hívei közül csak a cserkeszek opponáltak. Legkiválóbb harcosai voltak, de az orthodox iszlámról nem akartak letérni. Oly mélyen gyökerezett az iszlám lelkükben — holott csak 200 évvel azelőtt vették fel, régebbi keresztyén vallásuk helyébe — hogy midőn az oroszok végül 1866-ban lázadásaikat vérbe fojtották, inkább tömegesen — 500,000 lélek — elhagyták kétezer év óta birtokolt ősi hegyeiket, fennsíkjait, csakhogy hitetlen ne uralkodjék felettük.

Sámil seikh 1847-ben döntő csapásra készült. A Kaukázus összes moszlimjeinek részt kellett volna venni a «dsihád»-ban. De az orosz diplomatia megtalálta Sámil sebezhető oldalát. Megvesztegette a leszgeket és a mohamedán kabardokat. Sámil seikh hiába fordult hozzájuk, a szent háborúban az oroszoknak tettek szolgálatokat, a miért vallásuk szabad gyakorlását biztosították. A kabardok tartózkodásán mult, hogy 1847-ben Sámil nem tudott összeköttetést létesíteni a cserkeszek és saját katonasága között és jól előkészített támadását balsiker követte. Az oroszok e diplomatiái győzelmük után nemsokára megtalálták Sámil legyőzésének hadászati módját is. A krimi háborúban is kimaradt a külső hatékony segítség. Az oroszok pedig a megszállt területeket erődökkel biztosították és a hegyi operációknak fáradságos, de rendesen eredményhez vezető el-

szigetelő módszeréhez folyamodtak. 1859-ben Sámilt Gunibban elfogták és évi 10,000 rubel kegydíjjal Oroszországba internálták. Mekka-i zarándokútján halt meg a Kaukázus szabadságának utolsó apostola 1871-ben. Jellemző, hogy két fia közül az egyik orosz, a másik török katonai szolgálatba állt és a kaukázusi mohamedánok e nemzetiségi bomlása máig is tovább tart. Számos előkelő család sarja az egyik vagy másik ellenséges táborban szolgálja az igaznak vélt ügyet. Sámil egykori legvitézesebb harcosai ma az orosz militia leghűbb tagjai. A Sámil-féle harcok leverése után az oroszok a többi fellázadt mohamedán népet is legyőzték. 1866-ban a nyugati lázokat, abkházokat és cserkeszeket verték tönkre és ezek vereségük után végleg búcsút mondtak a Kaukázusnak. Az 1878-i orosz-török háborúban önkéntes cserkesz és abkház-csapatok meglepő eredménytelenséggel harcoltak az oroszok ellen. A lázadások és csatározások ideje lejárt a Kaukázusban az oroszok erődítési építkezéseinek befejezésével. Külső hatalom nem számíthat többé belső segítségre. A kaukázusi harczi romantika megszűnt, ma ott is a stratégia exact művészete képes csak a harcot eldönteni. A mai dsihádban e terepen csakis ez jöhet tekintetbe. Vizsgáljuk tehát a mai orosz-török összeütközés lehetőségeit a stratégia tanuságai alapján.

A Kaukázus főgerince nem tűntet fel vízválasztó vonalán mély bevágásokat, a melyeken keresztül a folyóvölgyekbe lehet jutni. A hegység hosszában is egészen egyöntetű és nem oszlik hegy-csoportokra, — mint például az Alpok — a melyek között utak keletkezhetnének. Hegyi hadviselésben fontos szerepet játszanak a szorosok és azok elhelyezkedése. A Kaukázus főgerinczén átvonuló szorosok közül csak négy (Kresztovaja, Mamizon, Roki, Szbazvaiz) fekszik 3000 méteren alul, míg a többi a hóhatáron jóval felül húzódik. Ezek közlekedési utak gyanánt nem használhatók, noha a bennszülöttek ezeket a jégmezőkön átvezető szorosokat, hágókat is igénybe veszik, bár nem egyszer érte már utól őket nyájaikkal hófergeteg, melyben mind egy szálig odavesztek. A múltban a szvanétek rabló betöréseiknél állandóan eljegesedett hágókon keltek át a Kaukázus északi lejtőire (Sari-wzik 3525 m, Geze-wzik 3435 m) s ott juhokat, lovakat és teheneket raboltak, majd pedig üldözőik elől ugyanezen szorosokon át hajtották zsákmányukat völgyeikbe.¹ A keleti hegység gerincz hágói is sokszor szerepeltek háborús vállalatokban, különösen a nyugat-keleti irányban futó szorosok, (Sibu-gele 3448 m, Szad-sichviz-gele 3598 m) míg a közgazdasági utak számára egnéhány

¹ Abich : *Die Gletscher d. Gegenwart a. d. Kauk. N. Abhänge*. S. 261.

alacsonyabb hágó áll rendelkezésre (Anatoris 2603 m, Maturis 2751 m stb.), de ezek is csak a hegyi viszonyok közgazdaságának lebonyolítására elegendők. A Daghisztan és Kachetia közti hegygerincz climája continentális jellegű és 3000 méternyi átlag magassága ellenére is hómentes. E gerinczen átvezető magas szorosok közül a Nachalisi (3124 m) és a Kodor-hágó (2392 m) fontos szerepet játszottak a leszgek orosz elleni felkelésében, mert Sámil seikh ezeken át tört a termékeny kachetiai plateaura, míg a Gudur Kaldi szoros (3083 m.) átkelési nehézségeit Argutinski-Dolgoruki tábornok győzte le, midőn 1853-ban seregével a Szakatali mellett fekvő Messzeldiger erődöt felmentette a felkelők ostroma alól. A felsorolt adatok ellenére azonban e szorosok, hágók és plateauk ma hadászati célból nem jöhetnek számításba. A modern hadsereg erdős hegyiterepen nem frontális lökési taktikával, hanem az elkerítés és elszigetelés keresztülvitelével győzedelmeskedhetik a védelmi seregen. Ha a támadás emez elvek szerint történik, a védelem nem fejtheti ki erejét és stratégiailag vak marad. A támadó hadsereg azonban csak nyílt terepen biztosíthatja basisát, a hol túlerejét élelemmel és lőszerez táplálni tudja. A támadó seregek a «gyomrukön csúsznak» — mondta Napoleon — és ez a mai viszonyokra, a lőfegyverek óriási fogyasztási korszakában, midőn ennek megfelelően a hadakozó felek száma is növekedett, még találóbban ráillik, mint a mult századéira.

Egy pillantás a Kaukázus térképére meggyőzhet, hogy támadó sereg, a melynek iránya délről északra és keletre húzódik, csak akkor érhet el sikert, ha túlerővel támadja a védelmet. E túlerő azért is szükséges, mert hegyi terepen frontális támadások lehetetlenek, a támadónak átkarolási mozdulatokat kell végrehajtani, a mely mozdulatok az arcvonallal haránt fekvő meredek lejtők következtében nagyobb fáradságot igényelnek és tovább tartanak, mint síkságon, e mellett a tüzéség csak a völgyi utakat használhatja felvonulásra. A védelem ellenben ugyane körülmények miatt elszigetelt pontokra aprózódik fel, a melyek a hegység mélysége következtében hátulról sem kaphatnak támogatást. Alig van a földön oly hegyformatio, a melyben a támadó a védelem elszigetelt pontjait (szorosok, plateauk) nem kerülhetné meg és ez esetben a védelem előzetes előnye, hátvonalának érzékenysége miatt, nagy hátránnyá válik. Ezért hegyi szorosok taktikai védelme csak időnyerési célzatból ajánlatos, de döntő védelem szempontjából elvetendő. A hegyiterep óriási akadályokat gördít az üldözés elé, mert ez csak a völgyúton követheti a hátráló erőt, kis őrség egész oszlopokat feltartóztathat s legyőzésére ismét időrabló szárnytámadások, lejtők leküzdése szükséges.

A hegyben a felderítés csődöt mond. Lovasság az utakon csak az ellenséges előörsökig juthat, oldalról a lejtők akadályozzák látását. Így a védelem tudja ugyan, merre van ellenség, de annak erejét, elhelyezkedését meg nem becsülheti. A védelem hegyiterepen stratégiailag vak marad. A túlerővel rendelkező támadás, szilárd basisról kiindulva felette áll a taktikai hegyivédelemnek. De a két fél közül csak addig marad az egyik a stratégiailag támadó, míg túlerővel rendelkezik. Mennél inkább halad a támadó előre, annál inkább kell túlerejét növelni, hogy szárnyvédelmét és háti tápvonalát biztosítsa. Ha a stratégiai támadásnak nagy kiterjedésű, hossz- és haránt-lejtőkkel átmetszett területen kell haladnia: elernyed, mielőtt a védelmet megsemmisíthette volna és felsőbbbségét elveszti. Ez időpont beállítását a védelem mesterséges eszközökkel, szorosok záróerődítményeivel, ellentámadásokkal és stratégiai lehetőség szerint átkarolási kísérletekkel siettetheti.

Alkalmazzuk ez elvet a török kaukázusi támadásra. Armenián át nem vezet vasút, útjai rossz karban vannak, a török sereg tartalékja majdnem ezer kilométernyi távolságra van a harc színteréről, a Fekete-tenger ma nem használható fel basis gyanánt, mint a krimi és a 78-iki orosz-török háború idejében, mert a török flotta ma nem szoríthatja vissza az orosz flottát a kikötőkbe, tehát a török sereg nem fog azzal a két-háromszoros túlerővel rendelkezni, a melyet a kaukázusi terep megkívánna. A támadás már az első időszakban csak látszólagos lesz, mert előnyomulása számarányát a védelem javára fogja csökkenteni. Az oszmán dsihád nem számíthat a kaukázusi iszlám segítségére. A harcias elemek már elhagyták kaukázusi lakhelyüket, a többit elszigetelte az orosz erődítmények jól tervezett elhelyezkedése. Az orosz vezérkar, avagy a kaukázusi hadsereg térképe, de talán a közkézen forgó nagyobb atlaszok is feltűntetik a patakok, folyók átkelési, a szorosok, hadiutak védő erődjeit, a melyek úgy helyezkednek el, hogy a támadás szükségszerű taktikai átkarolása lehetetlenné van téve. A stratégiai átkarolás és egyik-másik oldalharcpszíntérnek a Kura-folyó alsó folyásánál való létrehozása az Aras-folyó hosszában elhelyezett erődök és a perzsa határt védő aránylag kisszámú orosz haderő következtében nem gondolható el. Az oszmán kaukázusi sereg útja csak a Szarikamis—Kars, az Artvin—Ardagan és Artvin—Batum völgye lehet, ezen az úton pedig rövid időn belül a fent vázolt okok miatt el fog ernyedni támadása és így automatikusan védelmi helyzetbe kerül az orosz sereggel szemben. A helyzet azonban rá nézve nem jelent veszélyt. A hegyi védelem elsőrangú eszközöket nyújt az időnyerésre és a saját or-

szágába visszahúzódó török védelmet a Kaukázusban basist nem találó orosz támadás nem törheti át. Az orosz támadást sok körülmény (fontos stratégiai okok miatt az orosz vezérkar nem fog Lengyelországból hadtesteket elvonni és a Kaukázusba küldeni, a hol komoly veszély nem fenyegeti), de főképp a támadás természetyszerű elernyedése, a mit az örmény terep is siettet — fogja megbénítani. A dsihádot nem fogja a kaukázusi harcztér eldönteni. A szent háború reménye másutt keresendő.

A kaukázusi harcztérrel ellentétben a mezopotámiai terepnek sík, termékeny, csak helyenkint ingoványos területe elsőrangú színtere nagyszabású ütközeteknek. A történelem számos nagy ütközetéről tesz tanuságot Mezopotámiában, de az ellenséges erők iránya mindig nyugat-keleti volt és csak ritkán használta ki a védelem a terep egyetlen nagy védelmi erejét: a hatalmas folyókat. A mai dsihádban az angol-indiai támadás délről irányul Mezopotámia felé és hadibasisul a tengert, a perzsa öblöt választja, a mely a hadi történelem tanuságai szerint elsőrangú gyors közlekedést biztosít.¹ Az angol hadierő szilárd basisról indul ki Mezopotámia támadására, a melynek terepén a Satt el-arab, a Tigris és Eufrat folyók állják előhaladásának útját. A stratégia művészetének nincsen nehezebb feladata, mint nagy folyókon való átkelés. Az a védelem, a mely folyókat használ fel természetes akadály gyanánt, óriási előnyben van a támadással szemben. A történelem ugyan — egy-két eset kivételével (Napoleon 1813. a Rajnánál, Radetzki 1848. a Minciónál stb.) — nem mutat fel sikeres folyóvédelmet, a számos sikeres átkeléssel szemben, de emez esetekben a védelem sohasem volt képes a támadást a kellő nyugalmas felkészültségben bevárni. Az átkelési támadásnak hidakat kell építenie, a melyeket a védelem megsemmisíthet. Az esetleg fennmaradó hidak vékony szalagként kötik csak össze a támadás főerejét az oszlopban áthaladó erőkkal. Ez erőket a védelem az átkelés válságában semmisítheti meg. Így a folyó taktikai akadály, a melynek legyőzésére stratégiai megkerüléshez kell a támadásnak fordulnia. A technikai eszközök (telephon, auto, nagytávú taraczkok) azonban ma a védelemnek nemcsak tudomására hozzák a megkerülő átkeléseket ugyanakkor, a mikor azokat előkészítik (300 méteres folyón hídverés 8 óra), hanem módot nyújtanak a támadásnak akár előkészítésében, akár válságában (átkelési idő, vagy

¹ Az ókori perzsák, Perikles az archidamosi háborúban, Scipio Africanus Karthago ellen, stb, Napoleon Egyiptomban, Wellington a fésziszigeti háborúban, a szövetségesek a Krimben, a japánok Koreában stb. a tengert használták basis gyanánt.

megérkezés a túlpartra) történő megsemmisítésére is. A török védelem, ha a támadást a szükséges felkészültségben várja be és őrállomások létesítésével a megkerülések ellen is biztosítja magát, nemcsak sikeresen feltartóztathatja, hanem döntően meg is verheti a támadást Mezopotámiában.

Egyiptom a Nilus ajándéka. A Nilus táplálja azt a földsávot, a melyen a lakosság elhelyezkedett és a sivatagok védik idegen támadás elől. Az a földsáv pedig *autarktos*, mert mindent megterem, a mire a lakoságnak szüksége van. Az egyiptomi nép történelme a sivatag és a Nilus történelme, ezek pedig örökéletűek. Évezredek át az elnyomás uralkodott rajta. Tyrannusok és a Levante valamennyi harczos népe kifosztotta, de a türelmes nép tovább húzta az ígát és egyformán szolgálta egymást változó zsarnokait. A kizsákmányolt lakosság azonban csak a gazdasági alapot nyújtotta, a culturát idegen erők mesterségesen táplálták. A Ptolemäusok, a Mamlukok és a Mehemed Ali utódjai a világ leggazdagabb uralkodói voltak, udvaruk a föld legnagyobb szellemeit gyűjtötte egybe, míg az egyiptomi nép szegény és tudatlan maradt. E gyenge elemet, a népet, tudták csak idegen hódítók legyőzni. A mohamedán korszak csak folytatása volt az egyiptomi traditióknak: az összeolvadás a benszülött hamitákkal új elemet hozott létre anthropologiailag, de társadalmilag az új egyiptomi is mindig alárendelt maradt. A midón pedig az uralkodó osztály aggsága folytán angol gyámság alá került, ismét csak a nép volt a legyőzetett fél. Fatalistikusnak ismeri a világ az iszlámot, de nem figyelte meg, hogy politikai fatalismusa csak akkor áll be, ha az egész állami szerkezet öregedett meg; a hol azonban az uralkodó-ház elbukott és a nép gazdasági viszonyai javultak, az életerő épen úgy tette sarkalta, mint más vallás híveit. Egyiptom gazdasági ügyeibe az angolok azért avatkoztak be, hogy földrajzi fekvése előnyeit kihasználják. A szuezi csatorna építése ellen tiltakoztak, de midőn az készen volt és közvetlenebb kapcsolatot létesített Indiával, megvették a részvényeket és rátették ellenőrző kezeiket az országra. Az egyiptomi udvar és az egyiptomi nép a tönk szélén állt. Az angolnak nem volt érdeke az udvar erejét növelni, de érdekében állt az egyiptomi nép anyagi jólétét biztosítani.

Nem térhetek ki azon tevékenység méltatására, a melyet az angol tőke, az angol rendszer (*ordo Britannicus*) és akarat kifejtett,¹

¹ Az érdeklődőt az irodalomra kell utalniom: Cameron: *Egypt in the XIX. cent.* Lo. 98. Dicey: *The story of the Khedivate* Lo. 02. Lord Cromer: *Modern Egypt* 1908. Milner: *England in Egypt* Lo. 1904. Resener: *Ägypten unter engl. Okkupation* Berl. 96. Colvin: *The Making of Modern Egypt* Lo. 1906. stb.

de nálunk is szálló igévé vált már az a jólét, melyet ez egyiptomi nép angol uralom alatt elért. A föld értéke meghússzorozódott, az államadósságot törlesztették, a törvénykezést szabályozták, erős hadsereget állítottak fel, a mely az alkalmas idő beálltával visszahódította a mahdistáktól a Szudánt. Az angol Egyiptom európai állammá vált. De a nép mégsem volt boldog. A török közmondás azt tartja: «A fülemülét arany kalitkába zárták, óh hazám! nyögte.» Van valami csodálatos lelki erő az emberiségben, a melynek hijján állami életre nem képes többé, és ez az önrendelkezés akarata, még akkor is, ha a példa a függőséget gazdaságilag előnyösebbnek mutatja. Az egyiptomi népben nem szunnyadt el a szabadság vágya; ez a vágy, a mely évezredek át idegen volt Egyiptom földjén, az iszlámból nőtt ki. Méltatlankodva vonult vissza mecsetiskolaiba és lenézve az anyagi fejlődést, az angol ellenőrzéssel ellentétben a gyengülő, azelőtt ellenséges török souverainben keresett támogatást. Az arab nemzeti párt — mirabile dictu — törökbarát volt. Musztafa Kámil (1874—1908) vált vezérévé e pártnak, a mely első hatalmas fellépésével (1905) meg akarta akadályozni, hogy az angolok erődítéseket emeljenek a Sinai félszigeten és ezzel fenyegezzék a török mekkai vasutat. Az arab nemzeti párt elég érettnek tartja az egyiptomi népet, hogy az önmagát kormányozza és az angol gyámkodásban az arab és az iszlám szellem elnyomását látja. Az angolok keserűen panaszkodnak, hogy a hálátlan nép elfelejtette a török elnyomást és nem látja a jelen jólétet. Az egyiptomi nép hangulata pedig 1906-ban a tabai eset hatása alatt nemcsak határozottan törökpárti, hanem paniszlám és keresztyénellenes volt. E hangulatra legjellemzőbb fényt ama névtelen levél vet, a melyet valamely moszlim pap Lord Cromerhez intézett:¹

«... Vaknak kell lennie annak, a ki nem látja, mit műveltek az angolok Egyiptomban; az igazság kapui nyitva állnak a szegények előtt; a folyók végigfutnak az országon és az erősek keze nem tömheti el folyásukat; a szegényt felemelik, a gazdagot leszorítják, az elnyomónak és megvesztegetőnek kezét leütik, midőn az gazságra emelkedik fel. Szemeink látják ezt és tudják, honnan ered. A míg béke van az országban, alszik az iszlám szelleme... De most azt mondogatják: Angliá és Abdul Hamid khán között háború tör ki. Ha ez bekövetkezik, minden meg fog változni. Az imám szavai minden szívben visszhangot keltenek és minden moszlim a hit segélykiáltását hallja. És legyen bár a khalifa oly tehetetlen mint Bajazid,

¹ Frank R. Cana : *Egypt. i. Encycl. Brit.* 118.

oly kegyetlen, mint Murád, vagy őrült, mint Ibrahim, ő Isten földi árnyéka és minden mohamedánnak kötelessége hívására felkelni . . . Azt fogja mondani, az egyiptomi hálátlanabb, mint a kutya, a mely még emlékezik arra a kézre, mely etette, hogy őrült, mert magára rántja háza fedelét. Lehet, hogy ez így látszik világi szemeknek, de veszély idején a moszlim elfordul a világ dolgaitól és csak vallása szolgálatáért eped, még ha a halál torkába rohan is . . . »

Az egyiptomi lázadó hangulatot Anglia konok magatartása idézte elő Törökországgal szemben 1906 elején. Mehemed Ali és utódjai nemcsak a Sinai félszigetet, hanem a Hidsáz partot is kormányozták; így az akabai öböl teljesen egyiptomi uralom alatt állt. A török szultán stratégiai szempontokból kiindulva az egész Sinai félszigetet oszmán befolyás alá akarta vonni már 1892-ben. Hosszas alkudozás és kölcsönös fenyegetés után a két állam között megegyezés jött létre, a mely a határt Rafától (El-Aristól keletre a tengerparton) az akabai erődökig határozta meg. 1905-ben beduin túlkapások arra indították az egyiptomi angol kormányt, hogy a Sinai félsziget számára angol felügyelőt és katonai parancsnokot nevezzen ki. Az arab nemzeti párt és a török kormány ez intézkedést úgy értelmezte, hogy az angol kormány a Sinai félszigetre építendő vasútvonal területét akarja erősségekkel fenyegetni és a feszültség válsággá fokozódott. Mindkét állam hadsereget menesztett a félsziget déli részébe, de a törökök megelőzték az angolokat és Tabát (Akaba mellett) elfoglalták. Erre az angolok elárulták, mily fontos rájuk nézve Egyiptom és a csatorna, a mennyiben a kormány (Sir Edward Grey) kijelentette, hogy ha a török kormány nem ismeri el a régi Rafa—Akabai határt és a török területet a csatornáig akarja kiterjeszteni s az akabai öblöt így török beltengerré alakítani egyrészt, másrészt ha a török kormány úgy gondolja, hogy az oszmán fennhatóság összeférhetetlen az angol egyiptomi befolyással, akkor a brit birodalom rendelkezésére álló teljes erejével síkra száll Egyiptomban való állásának megvédésére. Ugyanekkor az egyiptomi hadsereget tekintélyesen megnövelték és hozzáfogtak egynéhány arab-mohamedán intézmény reformálásához is. Az angoloknak keleti népekkel szemben való eljárását Lord Clive szabta meg, a kiről Macaulay azt állítja, hogy a végletekig gentleman volt angolokkal szemben de ravaszságban és gazságban a legalábbvaló keletit is felülmúlta, ha keleti emberrel került össze. «A keleti embernek az erőszak imponál, az elnézés, a jóakarát gyengeségnek, tehetetlenségnek tűnik felélőtte» — ez az angol közvélemény. Nem tudom, mennyiben függ ez eljárás össze az angol keresztyén érzülettel, de hogy mély ember-

ismeretről és practikus tapasztalatokról tesz bizonytságot, azt nem tagadhatom. Szigorú kegyetlenséggel fenyegették meg a Denshawai-i arab parasztokat (1906 jun.), a kik szent galambokra lövöldöző angol tiszteket megöltek; az egyiptomi nép meghunyászkodott, de nem mondott le arról, hogy kiűzze az angolokat a Nilus partjáról. 1908-ban parlament felállítását követelte a nemzeti párt, de a brit consul, a khedive kormányzója, Sir Eldon Gorst, korainak tartotta az egyiptomi nép szabadságát és a törökség erőszak alkalmazásához gyenge lévén, a közjogi helyzet változatlan maradt.

Törökország harcza Egyiptommal: a sivatag harcza a technikai haladással. A Sinai félszigeten nincsen vonat és csak három út — kiszáradt folyók medre — vezet át rajta, a Szuezi csatorna nyugati partján vasút fut végig, a mely három vonalban van a termékeny nilusi basissal összekötve. A Sinai félsziget legészakibb útja a tengerparton fut, ezért nem alkalmas a felvonulásra és a török egyiptomi haderőnek a vízhiányban, termőföldhiányban szenvedő sinai Et-tih sivatagon kellene áthaladnia, hogy Egyiptomot megtámadhassa. A Sinai félsziget hadi basis gyanánt nem használható, mint átvonulási terület pedig szinte megoldhatatlan feladat elé helyezi a török támadást. Ehhez járul a csatorna taktikai akadály, a melynek leküzdéséhez természetesen túlerő szükséges. Nem tartom kizártnak, hogy török támadás a csatornát forceirozhatta volna a háború első napjaiban. Akkor az angol-egyiptomi sereg még oly kisszámú volt, hogy a fent említett akadályok nem gátolták volna meg a törökséget, hogy a kisebbség kétszeresét vagy háromszorosát át ne szállítsák az Et-tíhen. A mai angol-egyiptomi sereg valószínű létszáma 120—130 ezer ember. Ennek megfelelő támadási túlerőt — 300 ezer embert — még eddig nem vezettek át az Et-tih sivatagon. Hangsúlyoznom kell, hogy még eddig nem, mert a stratégia nem tudomány, hanem művészet, és ezért képesítményei nem szoríthatók korlátok közé. Anteusként a földhöz vonzódik és a terepből nyeri erejét, de a lángész túlteszi magát a körülményeken és ellenfelét herculesi erejével a levegőben fojtja meg.¹ Ha az oszmán seregnek talán nem lesz is ilyen lángeszű strategosa, számos körülmény kecsegtet a siker reményével. Az afrikai harcztereket Maroccótól Szuezig homoksivatagok szegélyezik. E homoksivatagokban vert gyökeret legerősebben a pániszlám gondolat. E homoksivatagok a legerősebb védbástyái az iszlám

¹ Csak érinteni akarom ama lehetőségeket, a melyek a hadsereget a sivatag urává teszik: Víztartályok építése, víztömlők, élelmi raktárak, vastalpú vasút, tevés élelmezés stb.

csatározásoknak, a hová nem követheti őket európai hadsereg, a hol nem a lőfegyverek, hanem a nap, a szél, a víz és a föld döntik el az ütközetet. E sivatagokból egy évtizeden át nyugtalanították a mahdisták az angol-egyiptomi birodalmat és három nagy angol sereget semmisítették meg. A mai dsihádban is a sivatagok fogják a legfontosabb harczot vívni és ezek az iszlám birtokában vannak. Lázadások, betörések, esetleges ostromok és valószínű győzelmek nemcsak meghozzák a technikai Ablenkungot, hanem meg fogják bénítani a szövetségeseknek morális erejét is. A dsihád, talán a világháború is Egyiptomban fog eldőlni. Elsőrangú szerepet itten is, mint az iszlám haditörténelem számos fejezetében, a vallásos secták fogják játszani. Eljött az idő, hogy a szenuszia megmutassa erejét.

Szejjid Mohamed 'bnu 'Ali bnu 'sz Szenúsi ('l khattábi 'l Haszani 'l Idriszi 'l Muhádsir) a szenuszi secta alapítója Musztagnemben (Algir) született 1792-ben. Származása valószínűleg a prófétáig nyúlik vissza és ez különös tekintélyt kölcsönzött fellépésének. Fiatal korában Feszben theológiát tanult, harmincz éves korában Maroccóba és a Szaharába ment és ott az oázisokban az iszlám reformjáról tartott prædicatiót. Mint vallásreformátor bejárta Tunist és Tripolist és mindenütt számos hívőt toborzott. Midőn Kairóba ment, hogy a híres Azhár-mecsetben előadásokat hallgasson vagy tartson, már hírnévre tett volt szert. Az Azhár tudós ulemái azonban nem tartották puritán reformtörekvéseit az orthodoxiával megegyeztethetőknek és távozásra kényszerítették. Mekkába vándorolt és hogy anyagilag, de még inkább erkölcsileg alapot biztosítson fellépésének, a marocói khadirita secta fejével, Mohamed bnu Idrisz-szel szoros viszonyba lépett. A főnök halála után (1835) a khadiriták seikhje lett és első kolostorát alapította Abu Kubaishban. Mekkai tartózkodása alatt ismerkedett meg mélyebben a puritánistikus vahhabitákkal és Mekkában kötötte élete legbecsesebb barátságát Mohamed Serif-fel, Vadai ország hercegével. 1838-ban Mohamed Serif Vadai szultánja lett és a seikh mekkai tartózkodását megelégtelvén a Kyrenaikaba, Derna mellett egy hegységben a Závia bajdát (fehér kolostor) építette. E kolostorban kezdte összpontosítani azon szálakat, a melyek őt néhány év után Afrika valamennyi moszlim államában ismertté tették. Vadai szultánja, barátja és híve saját birodalmában egyengette a szenuszi secta útjait. Titkos szervezet volt, senki sem tudta határozottan, mit céloz tanítása és mily politikai erőt képviselhet a jövőben, de gyors terjedése félelmesnek tűnt fel a török szultánkalifa előtt. Szenuszi seikh ravaszul kitért a kalifával való időtlen összeütközés elől és Dsarbúb-ba (Sziva oázistól nyugatra) húzódott.

Itt is érte utól halála. Két fia közül a fiatalabb követte apját a főnöki méltóságban. Azt mesélik, hogy felküldte fiait magas pálmafákra és rájuk szólt, hogy ugorjanak le: az idősebb óvatosan mérlegelni kezdte a magasságot, de a fiatalabb meggondolás nélkül leugrott. A fiatal, «a ki nem félt az isteni jóakarattól» a Mahdi¹ nevet kapta. Főnöksége alatt a szenuszi kolostorok Fesztől Damaszkusig és Indiáig terjedtek el. A legtöbb országban a szenuszi sectariánusok nem foglaltak el befolyásosabb posztókat más moszlim rendnél, de a keleti Szahara államaiban, Darfur, Vadaí, Bornu, Bilma, Murzuk és Tripolisban ők képviselték a helyi kormányt. A legtekintélyesebb elemek a szenuszi rendhez tartoztak. Az oázisokat Szivától Vadaíig a szenusziak művelték, a kereskedelmet Tripolisban és Bengháziban felvirágoztatták és rendet teremtettek a Szahara vad törzsei között.

A seikh a mahdi nevet viselte ugyan, de nem tekintette önmagát a mahdinak. Midőn a dongolai Mohamed Ahmed mint állítólagos isteni küldött vérrel áztatta a Szudánt, bölcsen tartózkodott küldetésének elismerésében és híveit is óvta attól, hogy kezet fogjanak a mahdistákkal, de nem tanácsolta túlbuzgó követőinek (Borgo szultánja), hogy a Szudán ügyeibe fegyveresen beavatkozzanak.

A szenuszi seikh hatalma többszörösen felkeltette a szultánkalifa féltékenységét, a ki ugyan jó szemmel nézte az antikeresztyén és pániszlám szenusziát, de félt esetleges mahdi-prætensióktól, a melyek kalifai tekintélyét csorbíthatnák. Az összeütközést azonban — a török szultán hasznára — mindig meggátolta a szenuszi főnök bölcsesége. 1898-ban a közeledő török csapatok elől Dsófba (Kufra oázisaiban) vonult a seikh. Ugyanebben az évben nyugatról a francziák fenyegették a seikh kolostorait Vadaiban. A közelgő európai veszély ellen a Szahara szultánjait föderatióra akarta birni, de e kísérlete meghiúsult. Vadaí szultánja, Ibrahim, pedig vallási dologban nem értett egyet a szigorú Almahdival (merissza-ivás és dohányzás tilalma), a minek az volt a következménye, hogy a seikh visszavonta ugyan tilalmát, de maga biztosabb helyre, Dár Guránába ment, a hol megerősített helyen új kolostort épített.

A franczia előnyomulás megsemmisítette a Szahara szultánsá-

¹ *Mahdi* a. m. istentől vezérelt, a világ végén megjelenendő megváltó, a ki a földet meg fogja szabadítani az igaztalanságtól. Fatima utódjának tünteti fel a későbbi moszlim eschatologia, a kit meg fog előzni az Antichristus (Dadsdsal) és Jézus. Ez eszmét, a mely az omajjad uralom elnyomása alatt keletkezett, vigasztaló célzatával az iszlám történelem folyamán sokszor használták fel politikai forradalmárok.

gait (1900). Bagirmi francia kézre került, és a szenusziak legalább Kanemet, (a Csad-tó északi partjain) akarták birtokukban tartani. Bir Allaliban erős helyőrséget vontak össze és megerősítették. Hiába, 1902-ben Bir Allali elesett. E csapást a seikh nem tudta elviselni és 1902 május 30-án meghalt. Utódja unokaöccse, Ahmed es Sarif lett. Az elhunyt seikh halálát éveken át titkolták és emléke oly mély nyomot hagyott hívei lelkében, hogy legendák terjedtek el tetteiről, a melyeket feltámadása után végzett. Az európai támadás nem talált oly hatalmas ellenállásra a szenusziánál, mint azt várták volna. A két első seikh védelmi álláspontot foglalt el. A francziák pedig 1906—1910-ig Vadai szultánsága ellen viselt hadjáratukban a szenusziak magatartásán is azt vették észre, hogy inkább a főnökök és hívei közötti ellentétek merítik ki erejüket, mint az idegen támadás.¹ Mindazonáltal a szenuszia épen földrajzi elhelyezkedésénél fogva óriás hatalmat jelent európai invasio ellen. Kolostoraikat jól megerősített helyeken építették és földalatti raktárakban vizet, élelmet és lőszert halmoztak fel. Támadásukat európai hadsereg nem viszonozhatja, mert a sivatag útjait csak ők ismerik, ellenben nyugtalanító betöréseik, a melyek a Földközi-tenger partvidékéig terjedhetnek, komolyan veszélyeztethetik a francziák birtokait. Legfőbb erejüket Tripolis, Benghazi és a Közép-Szudánból merítik, míg az egyiptomi Szudánban, Kanem, Bagirmi és a Hauza államokban jelentéktlenebb a hatalmuk.

A szenuszi secta tanai általában a vahhabismus puritanistikus túlzásaival vannak összhangban. Az élet örömeit, a dohányt, a kávé eltiltják a híveknek, de a ruházkodás élvezetét megengedik nekik. Nincsen a szenusziának mystikus alapozása, a sivatagi hamita-arabság meddő gondolkozásának a kynikus irány felel meg. A moszlim malikita felekezethez tartoznak, de nem veszik figyelembe az imám vallásjogmagyarázatát. Legfontosabb tevékenységük, a melynek sikereiket és erejüket is köszönhetik, építő munkásságuk. A sivatagban ők építettek utakat, ők ástak forrásokat, és így a kereskedelem úttörői és a sivatag közgazdasági életének irányítóivá váltak. A hadászati lag fontos helyeket megszállták és megerősítették s elkészítették azokat az egérfogókat, a melyekbe európai sereg beleesik, ha a sivatag szűzi talaját akarná meghódítani.

A XVIII. századbeli Ermattungsstrategie utolsó nagy képviselőjének Wellingtont tartották. A modern háborúk bizonyos tekintetben szintén a régi elvekhez való visszatérésre utalnak. Az

¹ L. G. Binger: *Le Péril de l'Islam*, Bull. de Comm. de l'Afr. 1906.

afrikai háború tartamhadjárat lesz, a melyben az fog elvérezni, a kinek lelki ereje hamarabb megtörik.

Elértünk útunk végére. Az iszlám új korszak előtt áll. Háborúk, vereségek és megalázások voltak eddig osztályrészei; az európai anyagi gazdagodás legyőzte a szellemi vagyonban gyönyörködőket. Az iszlám sülyedésének okául vallási és állami szervezetének korhadtságát tartjuk. Ez tévedés. Az iszlám ma is oly mély erkölcsi befolyást gyakorol hívei lelkére, oly szilárd meggyőződésekkkel tölti el gondolataikat, hogy méltán állítható a keresztyénség segítőtársává az emberiség vezetésében. Nem az iszlám erkölceit, hanem az iszlám országok közgazdaságát kell reformálni, az iszlám intézményének erkölcsi ereje épségben tartásával együtt. Nem beszélhet Európa az iszlám erkölcsi sülyedéséről addig, míg az a keresztes háborúk traditióit folytatva közgazdaságilag kizsákmányolja, politikailag tönkre teszi a mohamedán államokat, hogy maga uralkodjék rajtuk. Cooperatio gazdasági téren, kölcsönös megértés vallási téren, becsület a politikában és ne dominatio legyen Európa jelszava az iszlámmal szemben. A dsihád — az iszlám legsarkalatosabb eszméje, a melynek gyökere az annyira középkorinak tartott seri'atban van, — jött el a központi hatalmak segítségére, hogy megmentse még egyszer — mint az arab hódítás a VII. században — az emberiség culturáját. A hit, a meggyőződés, az önfeláldozás egy nagy eszméért társul szegődött a technikai tudáshoz. A törökség, a szabadság Thököljének, Rákóczijának, Kossuthjának védője ismét fegyvert forgat a magyar testvériséggel egyesülten. Mély tanulság rejlik e közösség lelkesült nyilvánulásában a jövőre nézve. Mindnyájunknak győznünk kell, ezért győzni fogunk; az iszlám pedig győzni akar: «A völgynek, a hegynek határai vannak, de nincs határa az emberi akaratnak»¹

Germanus Gyula.

¹ Li'lwádi wa'ldsabali hudúd, inna lá hudúda li'dsahdi'linszáni.

ÉRTESÍTŐ.

Faust-tanulmányok.

Heinrich Gusztáv : *Faust*. Irodalomtörténeti czikkek. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 258 lap.

Valamennyi irodalmi alkotás között leghatalmasabban fejezi ki az embert tudás és hatalom utáni vágyaival, törekvéseivel Faust alakja. Benne hullánczik legteljesebben mindaz, a mi az ember lelkét mozgatja. Faust egyesíteni akarja magában a nagy és a kis világot, megismerni és megérteni, a mit ember nem érthet, egyenlővé válni az Istennel.

Az embernek ezt az erejét meghaladó vívódását, mely legtöbb-ször végül is eredménytelen maradt és sokszor erejének és életének megszakadását vonta maga után, ezt az emberföltreiség felé való törtetését, féktelen ambícióját, mely rossz útra és rossz véghez vezetett: az emberiség Isten ellen való lázadásnak tekintette és a gonosz szellemnek tulajdonította. Az ember megérevezve a keserű *Ignorabimust*, azt, hogy a maga erejéből nem juthat el az igazság megismeréséhez, hallgat a gonoszra. A keleti népek, nevezetesen a perzsák hite szerint a mágia útján, a zsidóknál a tudás almájával, újabb időben az alchymia, astronomia, a spiritismus, vagy más korszerű „ördögös” eszköz segítségével iparkodott vágyát kielégíteni. Így jutottak emberföltre tudáshoz böcs Salamon, az indus Visvamitra király, a középkori monda szerint varázsló és Danténál pokljáró Vergilius; ugyancsak Faust-szerű alakok a tyanaí Apollonius, Pál apostolnak torzképe: a repülni próbáló Simon mágus, a megtért antiochiai Cyprianus, Theophilus és mások.

A tudásvágy tragikus hatalmának legtalálóbbs megtestesítése a tipikus tudósok classikus hazájában, Németországban jött létre, a hol e nemes vágyat a költő-tudós Lessing az ember szempontjából a kész igazság fölé helyezte. Az az ember, a ki e magasztos gondolat halhatatlan kifejezőjévé vált, az életben épen nem volt méltó erre. Faust György, a ki a róla maradt adatok szerint egyetemet végzett s vándortudós módjára járta be Németországot, kérkedő szélhámos volt, a kinek sikerült nagy feltűnést keltetni s a tudósokkal szemben is helytállni, a ki mint a philosophusok philosophusa szerepelt és azt

mondotta magáról, hogy halottakat tud feltámasztani, jövődőt tud mondani, hogy Plato és Aristoteles műveit könyv nélkül képes leírni és Krisztus csodatetteit meg tudja ismételni. Egyes körökben valóban hitelre talált s mivel szívesen vállalta a róla híresztelt csodatettek szerzőségét, mivel nem bánta meg bűnét, nem ment gyónásra, mint Theophrastus Paracelsus: az anecdotá természetrajzából ismeretes módon csakhamar olyan csodákat tulajdonítottak neki, melyek egyébként más hasonló alakokról szóltak.

Azonban a történeti Faust mégsem volt jelentéktelen átlag-ember. Ezt mutatja élettörténetének első irodalmi csapadéka, az 1587-ben megjelent Faust-népkönyv, melyben már megvannak renaissance-titanismusának nagy vonásai. «A világ emberévé lett» mondja róla a népkönyv, «istentelen epikureus életet élt» és az isteni tudomány helyett világi tudományokat művelt: a természettudományokat. Faust orvos volt, csillagász, matematikus. Pedig a kor szemében Isten és a természet ellentétek. Az isteni tudomány Istentől foly és Istenhez vezet. A természettudomány az ördögtől jön és az ördöghöz vezet. Faust kortársai valamennyien hittek a bűbájosságban és sikereit az ördög segítségének tulajdonították, a ki pedig semmi szolgálatot nem végez ingyen. Faustot is húszonnégyszáz évig kísérte és segítette kutya alakjában, míg végül borzasztó módon megfosztotta életétől. Ugy látszik, Faust valamely kémiai kísérletnél robbanás áldozata lett s ezt olyképen magyarázták, hogy az ördög tépte szét.

Faust a német renaissance tipikus alakja és egyéniségének nagy vonásai sem a legrégibb népkönyvben, sem Widman nyárs-polgáriás szempontokkal és fanatikusan lutheri célzatokkal írt unalmas három kötetében nem vesznek el teljesen. Valóban érvényre a színpadon jutottak, a hol először Shakespeare legtehetségesebb előfutárjának, Marlowe Kristófnak tollából, majd a német báb-színháztulajdonosok jóvoltából jelentek meg. Lessing — maga is fausti természet — huzamosabban foglalkozik egy Faust-dráma gondolatával és egy ideig neki tulajdonították Weidmann Pálnak nem sikertelenül játszott Faust-darabját. A Sturm und Drangból, mely sajátosan megfelelő tárgyának tekintette és dolgozta fel a Faust-themát (Müller festő két Faust-műve, Klinger regénye, Soden gróf, Schöne, Schink, Voss, Klingemann), a Sturm und Drang-ból nőtt ki az eszme megnevesített classikus incarnatiója, Goethe remeke.

Faust és Mephistopheles képviselik az emberi élet két főelemét, a két lelket, mely az ember keblében lakik. Faust a felfelé vágó

tevékeny küzdelem, Mephisto a tökéletlenség érzése az emberben. Mindkettőjük az ellentét nagy törekvéseink és gyarló eredményeink, hatalmas terveink és csekély műveink, határtalan vágyaink és sohasem teljes boldogságunk között. Egymagukban mindketten tehetetlenné válnának. Mephisto Faust nélkül a pusztá tagadás, üres negatívum, az ür, mely önmagát elnyeli. Faust Mephisto nélkül végtelen vágyódás, törekvés volna ismeretlen cél felé és elemezhetetlen meddő *contemplatio* maradna.

A nagy költő hosszú életének ez az utólérhetetlen főműve nem riasztotta el az utána következő költőket attól, hogy kísérletet tegyenek e tárgynak más szempontból való feldolgozására. Mégis Chamisso «gyermekes metaphysikai kísérlete» után, Grillparzer tervezgetései, Heine női Faust-curiosuma, Grabbe *Faust és Don Juanja* és mások próbálkozásai után Lenau az egyetlen, a kinek a Faust-gondolat igazán lelkébe vágott. Lenau, a ki barátjának, Schwindnek egy képén Faustnak van ábrázolva, ebben a fölötté subjectív művében ismét magát tudta méltón Faust küzdelmeibe beleélni s mint a «mal de siècle» szerencsétlen fia, a hit és tudás, az élet és halál kérdésein töprengő, ingatag lelkének meghasonlását vihette át Faustra. Így az ő hőse sokban eltér a Goetheétól: erős belső forrongás sodorja a szellemi titánból Don Juanná, majd az érzéki szerelemből az ideális philosophiához. A byroni hangulat, az ifjú-németek formákat ledöntő módján váltakozó epikai, lyrai és drámai forma, a költő lelkének őszinte nyilatkozása teljesen önálló alkotássá tették Lenau művét. Homályos reflexióival, töprengő lemondása és nihilismusával azonban sohasem válhatott népszerűvé.

A Faust-gondolat, mely általános emberi voltánál fogva minden időben és minden népnél megtermékenyítette a költőlelkeket, minálunk sem maradt képviselő nélkül. Úgy mint a lengyelek Twardowski Jánosa, a mi faustszerű alakunk Hatvani István, a tudós debreczeni professor, a kiről jóval halála után Kazinczy Sámuel főorvos elbeszélései alapján terjedtek el fausti történetek.

Heinrich Gusztáv irodalmi vizsgálataiban mindig különös szeretettel fordult a nagy mondai alakok felé. A naiv Parzíval, kinek jó utat szintén «sugalmas ösztöne mutat», a nyughatatlan Ahasverus és a bolygó hollandi, a profán és az ideális szerelem között hányatott Tannhäuser, Don Juan, Lohengrin, Tristan, Romeo, Pyramus, a töprengő Hamlet, Siegfried, Tell és Toldi, Kudrun és Mária Magdolna, a középkori mysteriumok Mindenkije (Everyman), a haláltánczok symbolikus alakjai mindig kedves tárgyai voltak kutatásainak; de ezek között a tudós felderítő vágyával és az æstheta örömevel

legtöbbször foglalkozott és mélyedt el a Faust-gondolat történetébe és költői kifejezéseibe. Heinrich könyvét, melynek tanulmányai részben e *Szemle* lapjain jelentek meg, a rationalis történeti alap jellemzi. Tőle távol állanak a tisztán speculativ magyarázatok, melyek éppen Goethe *Faustjának* kutatóit olyan sokszor csábították ingatag talajra s tették hirhedtté a Goethe-philológiának Vischertől oly szellemesen kigunyolt Deutobold Symbolizetti Allegoriowitsch Mystifizinski-jait. Hatalmas olvasottságon és szerető elmélyedésen alapuló tanulmányaiban világos szempontok alapján eklektikusan választja ki, vagy módosítja azt a magyarázatot, melyet helyesnek tart, és — a mindenáron való újság erőszakos keresése helyett — eredményképen igen határozott ítéletet mond ki. Kriteriuma és vezetője a józan ész, útja a keresett vagy körmönfont okoskodást keresztülvágó egyenes következtetés. Szépnek érzi és igazán szereti a tárgyat, melylyel foglalkozik, ezért meg is tudja szerettetni, élvezetet és örömet tud szerezni mindenkinek, a ki tanítását, magyarázatait hallja, olvassa.

Gragger Róbert.

A magyar háborús irodalomból.

Dr. Méhely Lajos: *A háború biológiája*. Különnyomat a Természet-tudományi Közlöny 617—618. füzetéből. Budapest, 1915.

Gazdag háborús irodalmunk legértékesebb termékei során is különös figyelmet érdemel, főként felfogásának és szempontjainak újságánál fogva, Méhely Lajosnak ez a terjedelmesebb dolgozata. Bizonyára sokan lesznek, kik nem mindenben értenek vele egyet, de ez semmi esetre sem tenné indokolttá, ha közönyösen haladnánk el ez eredeti, gondolatébresztő, formai és tartalmi tekintetben egyaránt jeles tanulmány mellett.

A háborús irodalomnak ez a hazai terméke lényegesen különbözik társaitól, mert a míg a háború indító okait kutató egyéb tanulmányok részben a politikai és történeti viszonyokból, részben erkölcsi és nemzetgazdasági ütközőpontokból vezetik le a mostani világrendítő válság rugóit, addig szerzőnk kizárólagosan élettudományi alapon építi fel okfejtését.

Okfejtésének veleje az, hogy a most folyó világháború is a természet örök törvényeinek jegyében áll s ép oly elkerülhetetlen és szükségszerű valami, mint a hogy a felhajított kő visszahull a földre, vagy a túlterhelt aczéhrúd kettétörik. Szerinte a mostani világháború

is csak a létért való küzdelemnek egyik jelensége, formájában szokatlan, arányaiban megdöbbentő nyilvánulása.

Az élet föltételeként ugyanis minden élő lény bizonyos természetes szükségletek kielégítésére lévén ráutalva, örökös küzdelem folyik a természet javaiért, úgy hogy az egyének és fajok életének elmaradhatatlan kísérője a létért való küzdelem, melynek viszont a túlszaporodás a legfőbb forrása.

Valamint az állatvilág fajai, úgy az emberi fajok, népek és nemzetek is a túlnépesedés irányzatának önkéntelen rabjai. Még mai nap is igaz Malthus Róbert népesedési törvénye, mely szerint minden háborítatlanul szaporodó nép megkétszereződik egy negyedszázad lefolyása alatt s mivelhogy az emberek gyorsabban szaporodnak, mint az élelmiszerek, ennek következtében ez a két tényező állandó surlódásban van s okozója a socialis nyomorúságnak és végső eredményében a háborúnak.

Mai nap nagyjában véve háromszor annyi ember van a földön, mint 1816-ban volt s ez a rengeteg embertömeg, mely biológiai értelemben ugyanannyi éhes szájat jelent, lehetetlenné teszi a békét.

Szerzőnk szerint a nyers állatiasság fokán veszteglő vad népek közt a valóságos, vagyis a physiologiai éhség okozza a háborút, ellenben a culturált népek háborúiban a physiologiai éhség mellett a moralis éhség is elsőrendű tényező, mert a midőn a derekabb népek a létért folytatott versenyben hatalmassá fejlesztik államiságukat, culturájukat és vagyonosságukat, ezzel nemcsak ellenérzést és irigységet keltenek, hanem egyúttal végzetes összeütközések csiráját is elhintik Így támadtak azok az ütközőpontok, melyek a mostani háborút eredményezték.

Európa népeinek érdekhullámai egy nyugati s egy keleti gócpont körül kerültek összeütközésbe. Ott a világalomhoz szokott hatalmas kalmárnép került szembe a feltörő németiséggel, itt a természeti viszonyok mostohaságát sinylő oroszok tesznek kétségbeesett kísérleteket arra, hogy emberfölöslegükbe bele ne fuladjanak. Szerzőnk szerint «a nemzeterkölcsei tartalom, t. i. minden szlávoknak egy akolba terelése, csak utólag kiformált jogcím, csak ünnepi köntös a túlnépesedéssel járó hétköznapi inség palástolására»; az igazi ok az a kereken két millió ember, melylyel az orosz colossus évenként szaporodik s mely fölösleg természetes levezetésére ez idő szerint nincs más lehetőség, mint az áldottabb délvidékek felé való terjeszkedés kierőszakolása.

A mostani háború tehát kikerülhetetlen volt, de a jövőben sem lesz kikerülhető, mert a míg lesz élő ember a világon, addig

az egyes fajok szervezetük és ösztönszerű érzéseik nagy eltérésénél fogva mindig ellenségekül fognak egymással szemben állni, úgy hogy létérdekeik összeütközése mindig háborút fog eredményezni.

A háború csak akkor volna kiküszöbölhető, ha az emberi fajok és fajták mai szervezete homogénebbé válhatnék, ezt azonban a természetes fejlődésnek az a megmásíthatatlan elve teszi lehetetlenné, hogy a fajok és fajták egymástól mind élesebben elkülönülő, egymástól érzületben is mindinkább eltávolodó s önmagukban zárt egységekké alakulnak. És ezt a fejlődési irányzatot a kereszteződés sem változtathatja meg, mert a különféle fajok kereszteződéséből keletkezett korecsok egymás közt meddők, a törzsszülék valamelyikével párosítva pedig visszaütnék az illető törzsfajra.

A tiszta fajok és fajták kitenyésztődésével ellentétes irányú a földrajzi áthasonulás törvénye, mely abban áll, hogy különféle fajokhoz tartozó egyének egy-egy földrajzilag egységes vidéken, a milienből kiáradó egységes ingerek hatása alatt bizonyos külső hasonlóságra tesznek szert, a miből arra lehet következtetni, hogy a külső bélyegek hasonlósága az érzületet és szokásokat is egybegyűrja s ennek következtében megcsappan a háborús összeütközés lehetősége. Sajnos azonban, hogy mindez csak hosszú évezredek múlva járhatna észrevehető eredménynyel, mert a convergens állatfajok is évezredek folyamán szerezték meg egyforma köntösüket.

Minthogy pedig az öröklődő lelki tulajdonságok átalakulása is ugyanolyan törvényeket követ, mint a testi sajáttságoké s minthogy az, a mi az ember jellemében ösztönszerű, csak évezredek folyamán szenvedhet jelentékenyebb változást, világos, hogy a háború rémét a földrajzi áthasonulás munkája sem fogja megfékezhetni, mert a háború igazi rugója mindig az ember veleszületett, tehát ösztönszerű érzéseiben, illetőleg az általuk kormányzott természetes szükségletek kielégítésének megakadályozásában rejlik. Valamint a múltban és a jelenben, úgy a jövőben is nem az erkölcsi világrend parancs-szava, hanem első sorban is a mindegyre feltámadó ősemlék, a «Homo bestialis» nyers morálja fogja lángra lobbantani a háború tüzét, mert a létérdekeiben veszélyeztetett faj vagy nép mindig az állat harcmodorára lesz utalva, hogy léte föltételeit és fennmaradását biztosító javait megvédelmezhesse.

Az, hogy a háború felszínes indítékai milyen erkölcsi felfogásnak felelnek meg, vagy melyik philosophiai rendszer szerint ítélendők meg, merőben a holt elmélkedés tárgya, ellenben az élő ok mindig ugyanegy marad: az ember állatiasága, a maga veleszületett s a legjobb nevelés által sem módosítható nyers és örök ösztöneivel.

A nevelés ugyanis — a szerző figyelemreméltó s a nevelés élettani alapját is megvilágító fejtegetései szerint — nem érintheti az ösztönszerű érzések öröklődő idegpályáit, hanem nemesebb érzések és új képzetek számára új idegpályákat csiszol ki a nevelt egyénben, melynek lelkét ekként emberiesebb, mert értelmesebb és tudatosabb tartalommal telíti. Ily módon a nevelés által a nyers állati ösztönök mintegy elfödötnek s mivel nem gyakoroltatnak: mintegy szunnyadó (latens) állapotba merülnek, ellenben az erkölcsi világ új képzeit szolgáló, a nevelés által létrehozott új idegpályák dominál erőre emelkednek. Ebből világos, hogy a kulturált ember kevesebb hajlandósággal fog viselkedni a háború iránt, azonban kikerülhetni ő sem fogja, mert a nagy válság pillanatában benne is az elfojtott ösztönök kerekednek felül s még jó, ha a harc hevében nem feledkezik meg végkép arról, a mit a nevelés oltott belé.

Mindezek megfontolásával üres ábrándként foszlik szét a socialista-írók ama reménysége, hogy a nemzetközi alapon felépült socialista-társadalom ki fogja küszöbölhetni a háborút s be fog következhetni az emberi nem általános testvériesülése, a midőn — Bebel szavai szerint — örökre elnémul a háború vihara s az utolsó fegyverek a régiséggyűjteményekbe vándorolhatnak. Sajnos, hogy ez a fenségesen szép ábránd egyszer s mindenkorra hajótörést szenved azon a biológiai tényen, hogy az emberi nem még most is szakadatlan fejlődésben van, a fejlődés iránya pedig az emberi nem keretében nem homogén, hanem ellenkezőleg nagyon is heterogén alakulatokat eredményez és nem a nemzetköziség, hanem épen a nemzeti kikülönülés és elszigetelődés jelzi a természetes fejlődés végpontjait.

Szerzőnk mindezek kapcsán az élettudomány tanulságaival czáfolja a socialista-íróknak a hazáról, a hazaszeretetről, a létért való küzdelem megszűnéséről és a háború kikerülhetőségéről táplált nézeteit s a haza és a hazaszeretet fogalmának élettudományi meghatározása után arra a következtetésre jut, hogy ámbár a nemzetek csakis háborúval védhetik meg létérdekeiket, a természetes kiválogatódás elvénél fogva mindig a testben-lélekben ép, nemes érzésű, hűséges és önfeláldozó népeké lesz a győzelem.

A népek szüntelen versenye, a szellemi és anyagi erők folytonos mérkőzése emelte az emberi nemzet fejlettségének mai magaslatára s az élet törvényeinek ismeretében lehetetlen kételkednünk Darwin ama szavainak igazságában, hogy «ha az ember még magasabbra akar jutni, akkor küzdelme hevesességének sem szabad szünetelnie, mert különben fásult egykedvűségbe és tehetetlenségbe süllyed».

A háború tehát szükséges, mert rémes pusztításai ellenére is nagy anyagi és erkölcsi értékek serkentője és istápolója. A háború az emberi nem további fejlődésének véres, de nélkülözhetetlen emeltyűje, holott az örök béke nyugalma a halál nyugalma volna.

A háború tisztító tűz, mely feltárja a lelki salak veszedelmét s győzelmet biztosít a hű, bátor, önfeláldozó és önmegtagadó, hazájáért és honfitársaiért lelkesedő, erős lelkű és testben is ép népnek. A háború a férfúi erények nagy próbatétele, mely megacélozza a lelket, kifejleszti az önbizalmat, felfokozza a testvérieség érzetét s nagyra neveli a kölcsönös segítség ösztönét. A mely nép lelkületénél és műveltségénél fogva céltudatosan ápolta ezeket az erényeket, az az emberiség teljességében, felmagasztosult lélekkel s a hősiesség dicsfényével övezve tér meg a harczból, hogy odahaza is hű őre maradjon a társadalom nemes eszméinek, ellenben a silány jellemű és elpuhult nép alul marad a nagy mérkőzésben s megszűnik tényező lenni a népek versenyében.

Ezen általános szempontok után a szerző sorra veszi azokat a kihatásokat és várható eredményeket, melyek a magyar nemzet jövőjével kapcsolatosak s nemcsak honfitársaink műveltségének és társadalmi helyzetének kérdéseit érintik, hanem közoktatásunk jövőndő alakulatával is szoros összefüggésben állnak. Tanulmányának befejező részében megtaláljuk annak mérlegelését, milyen hatással lesz a háború nemzetünk anyagi, erkölcsi, nemzeti és szociálpolitikai fejlődésére s miután mindezekre sok tekintetben megnyugtató választ nyertünk, a magunk részéről is egész szívvel csatlakozunk a szerző ama meggyőződéséhez, hogy «nemzetünk a háború tüzeből nemcsak győzelmesen, hanem egyúttal megtisztulva, megerősödve s a további küzdelemre nagy erkölcsi tőkével meggazdagodva fog kikerülni!»

Focus.

A katolikus autonómia kérdéséhez.

Báró Forster Gyula: *A katolikus autonómia törvényhozási rendezésének kérdéséről.* Budapest, 1914. Franklin-Társulat.

A magyarországi katolikus egyház autonómiájának szervezése néven évtizedek óta felszínen levő törekvések és folyamatba tett munkálatok körében nagy jelentőségű új szakaszt nyitott meg Ő Felségének 1897 május 14-iki legfelsőbb elhatározása, mely az 1870/71. évi congressust s ezzel a szervezésre vonatkozó addigi mun-

kálatokat befejezettnek jelenti ki s az egész szervezési munkának újrafelvételét kezdeményezi.

Lényegileg ennek a ténynek feljegyzésével fejezi be Forster Gyula a *Katholikusok autonomiájáról* írt terjedelmes és tartalmas tanulmányát, a mely 1897-ben a *Budapesti Szemlében* jelent meg.

Az Ő Felsége legfelsőbb elhatározásával kezdeményezett ezen újrafelvétel óta a kérdés abba a stadiumba jutott, hogy az új congressus szervezeti javaslatának megállapításán s az e tanulmányban ismertetett egyéb munkálatokon felül két törvényjavaslat is készült a katolikus önkormányzatról s az irodalom is több kisebb-nagyobb mértékben figyelemreméltó munkát producált erről a kérdésről.

Ezekhez csatlakozik Forster Gyulának könyve, mely szorosán véve a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmánynak a folytatása.

Mint ilyen első sorban az autonomia szervezésére vonatkozó eljárásokat és munkálatokat megbízható pontossággal ismerteti, azoknak legutolsó phasisáig.

Elhhez kapcsolja azoknak a kérdéseknek tárgyalását, hogy mi legyen az autonomia tartalma? miképen kell ezt az autonomiát életbeléptetni? s miként kellene több ezzel kapcsolatos, előzetesen tisztázandó kérdést rendezni?

Az aránylag kisterjedelmű tanulmány ilyképen gazdag és értékes anyagot dolgoz fel.

S mindjárt megállapíthatjuk, hogy ezt a célbavett szervezés iránti benső érdeklődéssel s az itt megoldásra váró kérdéseknek mélyreható ismeretével s az irodalomban felmerült felfogásoknak éles kritikájával végzi.

Ez az utolsó szempont külsőleg nem nyert ugyan az irodalomban szokásos kifejezést, a mennyiben a tanulmány mellőzi az egyes czáfolt nézeteket képviselő íróknak s munkáiknak felemlítését, ez azonban — úgy látszik — azért van így, mert a tanulmánynak nem volt célja azt a tudományos jelleget s azt a nagyobb terjedelmet felvenni, a melyet pedig az általa felállított álláspontoknak s érveknek súlya kétségen kívül megérdemelt volna.

Mindjárt a tanulmánynak alapgondolata példája a most kiemelt megítélésnek.

Ez az alapgondolat azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy tulajdonképen miről van szó, a mikor itt autonomiáról beszélnek.

S ennek a kérdésnek megvilágítására Forster tanulmányában két lényeges eredményt kell megállapítanunk és kiemelnünk.

Az első az, hogy Forster nem korlátozza az autonomia itt szó-

ban levő fogalmát és körét a katolikus egyház által egyes testületeknek, mintegy lezárt körnek eddig engedett statutumalkotási jogra, a hogy például Kérészy *A katolikus autonomia közreműködése a főkegyúri jog gyakorlásában* című könyvében teszi, hanem azt az egyedül lehetséges tételt és felfogást veszi alapul, a mely az egyháznak, mint közületnek, az ú. n. perfecta societásnak az állammal szemben való fogalmi önállóságából s függetlenségéből indul ki.

A másik pedig az, hogy a katolikus egyház magyarországi történelmi helyzetének fejleményeit a maguk igaz valóságában tekinti.

Ennek következménye annak határozott kifejezése, hogy az — inkább csak szóhasználatban, mint valóságban — autonómiát képező jogkört az egyház nem kapja az államtól s viszont annak jellemző vonásokban való megállapítása, hogy a katolikus egyháznak Magyarországon elfoglalt jogi helyzetével tényleges és logikai ellentétben áll a Günther által a *Veszprémi Hírlapban*, majd az *Archiv für katholisches Kirchenrechtben* megjelent *Die katholische Autonomie in Ungarn* címen írt tanulmányában construált az a felfogás, hogy a katolikus egyház egyedül képzelhető és lehetséges autonómiáját már Szent István megállapította s hogy az egyházi ügyekben a katolikus egyháznak az országgyűlésen összegyűlt tagjai részéről nyilvánuló közreműködésével szélesebb értelemben vett katolikus autonómia jött létre.

Igaz ugyan, hogy ezeknek folyományaképen csak annak megállapítását kapjuk, hogy az egyháznak megvan az autonómiája s hogy az 1848 : XX. t.-cz. 2. §-a nem akart a többi vallásfelekezettel, illetőleg egyházzal nyers materialis egyenlőséget megállapítani.

De nem kapjuk meg tudományosan formulázott magyarázatát annak, hogy az állam a tervezett törvényhozási szabályozásban a katolikus egyházat nem tekinti önálló közületnek, hanem állami szempontból vett corporációnak, a melyet bizonyos körben autonómiával ruház fel, vagy azzal bírónak tekint.

Ez utóbbi szempont viszont azt teszi föl, hogy az egyház ismerje el az eddigi particularis organumok mellett azt az új particularis szervezetet, a melyet az állam ezen ú. n. önkormányzattal felruház, vagy azzal felruházottnak tekint.

Az előbb érintett magyarázathoz szükséges lett volna, hogy mint szükségképi előzmény construáltassék és postuláltassék az eddigi particularis egyházi organumok mellett az az új particularis egyházi szervezet, a melyet az állam azután mint új szervezetet ezen ú. n. önkormányzattal bírónak, felruházottnak esetleg külön is kijelent.

Vagyis Forster helyes alapfelfogásának gyakorlati keresztülviteléhez nem elég az, hogy a tervezett szervezet a katolikus önkormányzatról szóló törvény megalkotásával egyidejűleg mint előzmény már ismeretes legyen, hanem szükséges az is, hogy mint egyházi particularis szervezet az egyház részéről elismerve s sanctionálva legyen.

Ellenkező esetben az nem lenne egyéb, mint valamely külső szervezetnek az egyházi szervezetbe való beillesztése.

Magában véve ez is elképzelhető ugyan, mint az egyház által elismert történelmi fejlemény, sőt még mint az állami részéről kezdeményezett alakulat is — a melynek nem kell szükségképen az ú. n. Staatskirchentum-féle rendszer alkotásának lennie. Azonban ez csak úgy lehetséges s ez Forster gondolatmenetének és állásfoglalásának is logikus magyarázata, hogy az állam, az állami törvény annak a szervezetnek jogkörét ismeri el s tekinti önkormányzatnak, a melyet az egyház a maga particularis egyházi szervezetének elismer.

Természetes, hogy ennek az autonómiának tartalma függhet az állam törvényhozási, vagy kormányzati hozzájárulásától, elismerésétől, átruházásától, átengedésétől, lemondásától s önkorlátozásától.

S e részben igen fontosak és értékesek azok az adatok és fejtegetések, a melyeket Forster tanulmánya nyújt; s e helyen is különösen ki kell emelnünk azokat a rövid alakjukban éles és jellemző megítélést tartalmazó tételeket, a melyekkel az autonómia tartalmával kapcsolatos kérdésekben — pl. az alapítványok tekintetében, azok rendeltetésének kiemelésével — állást foglal; s gyakorlatilag is értékesek azok az adatok, a melyekkel az iskolák kérdését megvilágítja.

Nem kisebbítheti a tanulmánynak értékét az, hogy több kérdésben eltérő felfogást képviselünk; pl. arra nézve, hogy miként értendő az a tétel, hogy a magyar király a főpapok örököse; vagy a főpapi kinevezések körüli befolyás tekintetében, a melynek bármily alakja fogadtassék is el, jelölési jellegénél fogva úgy sem érintheti a királyi kinevezési, adományozási, conferálási jogot; vagy arra a kérdésre nézve, hogy az erdélyi autonómia történelmi fejlemény-e, vagy új intézmény, a mire nézve Forster ma ismétli korábbi tanulmányának azt a tételét, hogy ez az autonómia új keletű; ezt azonban csak úgy lehet érteni, hogy a szervezet mai formája új keletű.

Forster könyvét két nagyjelentőségű javaslattal fejezi be, a melyet már az autonómia életbeléptetése előtt megvalósíthatónak

tart; az egyik a főpapi javadalmak szabályozását czélozza, azzal, hogy a főpapi javadalmak fölöslegei az egyház és vallás céljaira, jelesen új plébániák felállítására is igénybevétesse; a másik javaslat pedig arra irányul, hogy a főpapi jószágoknak egyöntetű és a mai viszonyok szerint megfelelő eredményes kezelése biztossítsék.

Ismertetésünk czélja megfoszt annak lehetőségétől, hogy ezen javaslatokra is megtegyük észrevételeinket; azonban azoknak fel-
említésével is igazolni akartuk azt az ismertetésünkben ismételten kiemeltényt, hogy Forster figyelme a tőle feldolgozott s azzal kapcsolatos kérdések minden részletére kiterjed ebben a könyvben is, a mely a katolikus autonomiáról írt munkák legértékesebbjeinek, legjobbjainak egyike.

Reimer János.

Bajza új életrajza.

Szücsi József: *Bajza József*. A M. T. Akadémiától jutalmazott pályamunka. A M. T. Akadémia könyvkiadó vállalata. Budapest, 1914. 8° 498 l. Ára 5 K.

Az aránylag elég gazdag Bajza-irodalomnak — mint e könyv írója elmondja munkája befejezésében — Bajza születésének századik és halálának ötvenedik évfordulója új lendületet adott. E lendület legfontosabb eredménye volt, hogy az Akadémia pályázatot írt ki Bajza kritikai életrajzára. E pályázat győztese az előttünk fekvő munka.

Szücsi József már évek óta foglalkozott Bajzával s kisebb cikkekben dolgozta föl az író működésének egy-egy ágát. Már e kisebb dolgozatok alapján reményünk volt, hogy a nagyobb földadatot is hasonló sikerrel fogja megoldani. Badics Ferencz Bajza-kiadásának élén álló rövidebb alapos életrajza után szüksége volt a magyar irodalomtörténetnek egy nagyobb terjedelmű, beható, kritikai Bajza-életrajzra. E szükségletet akarta kielégíteni az Akadémia pályázata s erre szolgál a jelen életrajz.

Mindenekelőtt teljes dicsérettel adózunk a munka philologiai késztségének. A szerző szemét nem kerülte ki semmi sem, a mi Bajzát illeti, teljesen jártas a szakirodalomban s nem riadt vissza semminemű fáradtságtól, hogy az író működésének minden ágát teljes világításban mutassa be. Hogy az eddig ismertek után is tudott új adatokat összeszedni, legjobban az *Athenaeum*ról szóló fejezet mutatja, hol e jelentős folyóiratnak a legaprólékosabban földolgozott történetét írta meg.

A mi a munka compositióját illeti, szerző úgy fogta föl, hogy itt csak Bajzáról van szó s csak arról, a mi őt legközelebből érinti. Bajza élete eseményekben szegény lévén, nem sok gondot adott. Szücsi az elején elmondja Bajza származását, ifjúságát s a végén rajzolja családi életét, szerepét a forradalom izgalmas évei alatt, betegségét és halálát. A többi Bajza irodalmi pályáját mondja el, chronologiai sorrendben, de mindenütt összefoglalván egy-egy tárgykörre vonatkozó működését. Befejezésül adja Bajza írói arcképét s a rávonatkozó irodalom méltatását. Az utóbbi helyes és szükséges; az előbbit kissé iskolásnak és fölöslegesnek tartjuk — hiszen nem tesz benne mást, mint az elmondottakat összegezni. Bajza írói képével már tisztában vagyunk e munka alapján s nincs szükségünk emlékezetünk fölfrissítésére.

Mondottuk, hogy az író szorosan Bajza mellett marad. Így lesz aztán a munkának olyastéle képe, mintha Bajza teljesen kidolgozott szobra mellett minden más csak féldomborműformán jelennék meg a háttérben ott, a hol a szobor helyet hagy nekik. Őszintén szólva, jobban szeretjük az olyan életrajzokat, a melyeknek némiképen korrajz-jellegük van, mert senkinek sincsen külön egyéni élete, minden mástól elválasztva. De szerencsére az író fölfogása nem sodorja az életírók gyakori hibájába: hogy hősiükön kívül nem látnak semmit. Azok az apró bepillantások a korba, a kor írói viszonyaiba, a melyeknek itt-ott helyet ad a szerző, arról győznek meg, hogy a kort is helyesen tudja megítélni. Szereti hőseit s látszólag nyugodt leírásán néhol valamelyes lyrai melegség tör át, de mégsem elfogult iránta. Megmagyarázza az író s az ember némely látszólag ellentétes vonásait; ellenben arra nem terjeszkedik ki eléggé, hogy ez ellentét az emberben magában is megvolt, mikor a magánéletében rendesen gyöngéd, szerény és visszahúzódó ember néha itt is meglepően kemény, indulatos, sőt kíméletlen tudott lenni. Az ellentét oka egyfelől a kor romantikus levegője lehetett, mely könnyen főlhevítette és végletekbe vitte az embereket, másfelől talán Bajza későbbi idegbajának egyik kulcsát lehet ebben megtalálni.

Szerző észreveszi s jó érzékkel mutat a fiatal s a meglett Bajza közti különbségre. A fiatal Bajza reformátor, a meglett mellett már kezd elnyargalni a türelmetlen idő. Ez elfogulatlan ítélet mellett egy esetben elfogultságot állapítunk meg a szerző rovására. Ez a színház ügye s főképen az Egressyvel való vita. Szerző úgy nézi a dolgokat, hogy Egressy naturalistikus játéka helytelen volt, hogy a vitában Bajza maradt felül s Egressy maga is odahagyta később előbbi álláspontját. Színészeti kérdésről lévén szó, természetesen határozottan

nem dönthetünk örökre eltűnt alakítások fölött. Azonban semmi positiv jel nem mutatja, hogy Egressy — a leghatározottabb művészi meggyőződéssel bírók egyike — változtatott volna álláspontján. Szücsi e kérdésben sokkal jobban tekintetbe veszi Bajza fényes vitázó készségét és Egressy rossz stílusát, mintsem a dolog mélyére hatolna s rátalálna, hogy a színjátszás elméletét illetőleg Bajza túlhaladott állásponton állt. Az sem áll, hogy az Egressy—Kossuth-féle vitában Vörösmarty helytelenítette volna Egressy eljárását. Azon czikkben, melyet Szücsi is idéz (*Athenaeum*, 1841. I. 446. l.), Vörösmarty elítélvén a színészek viselkedését, külön megjegyzi, hogy ez nem vonatkozik M(egyeri)re és E(gressy)re. A Kossuth elleni válaszban pedig egyenesen segített Egressynek. (L. Gyulai Pál jegyzetét Vörösmarty összes munkái VI. kötetében. Egressy emlékezete tévedhetett, de sokkal hiúbb ember volt, hogysem más segítségét vállalta volna, ha nem lett volna igaz.)

A könyv megírásában némi egyenetlenség mutatkozik, a mi nek a tárgy is lehet az oka. Némely elevenen, plastikusan megírt fejezetre olyan szárazon megírt következik, mint az *Athenaeum*-ról szóló. De ez talán nem is lehetett másképen. Mert itt első sorban a kutatónak volt dolga, hogy összeszedje az adatok apró mozaikoczkáit, melyeket némi rendetlenségben dobált elő, de megkönnyítette a későbbi író munkáját, a ki most már művészi képben állíthatja elő ez után, hogyan készül egy újság a reform-korszakban. Mert sikerült összefoglalásokhoz Szücsinek is van érzéke. Elég e tekintetben a Bajza költészetét tárgyaló fejezetre hivatkoznunk. A költő Bajzáról s költői módszeréről classikusan szép képet rajzolt Péterfy Jenő (*Összegyűjtött munkái* I. k.). Szücsi e kép után is tudott a költőről többet és újat mondani s Bajza költői nyelvét illetőleg meglep eredeti fölfogásával. A könyv befejező soraiból a jól végzett munka öntudatát érezzük ki, a melyre bizvást rászolgált.

Vértesy Jenő.

80/891 Készlet

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

457. SZÁM

1915 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETRE. — Gróf Tisza Istvántól	1
II. A HADIFOGOLY. — Wlassics Gyulától	11
III. HÁBORÚ ÉS CULTURA. — Beöthy Zsoltól	26
IV. ÚJ ELMÉLET A PARLAMENTI INTÉZMÉNY ORVOS- LÁSÁRA. Binding javaslatai. — Concha Győzőtől	34
V. A HÁBORÚ ÉS AZ EGYETEM. — Lenhossék Mihálytól	62
VI. AZ ORVOSI TUDOMÁNY A HÁBORÚBAN. — Grósz Emiltől	75
VII. A HÁBORÚ MINT NEMZETNEVELŐ. — Alexander Bernáttól	84
VIII. A VILÁGHÁBORÚ SZÍNTERE. — Cholnoky Jenőtol	98
IX. A FÜRJECSKE. - Elbeszélés. — Lovik Károlytól	121
X. A LEBONTOTT KASTÉLY. — Költemény. — Vargha Gyulától	129
XI. SZEMLE: 1. <i>A harczos iszlám.</i> — Germanus Gyulától. 2. <i>A lipcei nemzetközi könyvkiállítás.</i> — lyg.-tól	132
XII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A háború irodalmából.</i> (Karl Lamprecht: <i>Zur Neuen Lage.</i> Wilamowitz-Moellendorf: <i>Zwei Reden.</i>) — d.-tól. 2. <i>A statisztika története.</i> (B. Láng Lajos könyve.) — Fekete Miklóstól	151

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

Eucken

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára Kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára Kötve I K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Aktuális könyv!

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

Irta HALÁSZ IMRE

**A mai szövetséges viszonyunkat megmagyarázó,
nagyszabású politikai tanulmány!**

A Franklin-Társulat kiadása ■ Ára 6 korona

I. fejezet tartalmából:

**A magyar és német kérdés.
Miklós cár szerepe.**

II. fejezet tartalmából:

**Vér és vaspolitika. Bismarck
és a magyarok.**

III. fejezet tartalmából:

**Küzdelem a német hegemoniáért.
Olasz egység.**

IV. fejezet tartalmából:

**Magyarország és Németbiroda-
lom Königrätz után.**

V. fejezet tartalmából:

**Andrássy küzdelme a háborupárt
ellen. A határörvidéki kérdés.**

VI. fejezet tartalmából:

**Bismarck és a német biroda-
lom megalapítása. A német-
francia feszültség.**

VII. fejezet tartalmából:

**A Karagyorgyevics-pör. Hatások
Délmagyarországon.**

VIII. fejezet tartalmából:

**Oroszország háborus terve
Ausztria-Magyarország ellen.**

IX. fejezet tartalmából:

**A békeszövetség megkötése.
A békeszövetség és Ferencz
József.**

X. fejezet tartalmából:

**Orosz-német ellentét. Francia-
ország terjeszkedései. Olasz-
ország csatlakozik a béke-
szövetséghez.**

XI. fejezet tartalmából:

**II. Vilmos. Az orosz szerződés
leplezése.**

Függelék.

**I. II. Sándor cár levele Vilmos császárhoz. II. Szövetségi szer-
ződés a Németbirodalom és Osztrák-Magyar monarchia között.**

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

458. SZÁM

1915/FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A VALLÁSOSSÁG JELENTKEZÉSEI A VILÁGHÁBORÚ-	
BAN. — Prohászka Ottokártól	161
II. A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZ-	
KEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN — Gróf Apponyi Alberttől	182
III. HERMAN OTTÓ — Méhely Lajostól.	208
IV. A KATONA A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. — Kozma Andor-	
tól	217
V. A BÉKEMOZGALMAK ÉS A VILÁGHÁBORÚ. — Magyary	
Gézától	240
VI. A HÁBORÚ ÉS A TUDOMÁNY. — Ferenczi Zoltántól	258
VII. AZ ARDENNEKBEN. — Elbeszélés. — Strobl Karl Hans után	
németből, — Bodrogi Lajostól	279
VIII. KÖLTEMÉNYEK. — Varga káplár édesanyja. A katona bú-	
csúja. — Ifj. Wlassics Gyulától.	291
IX. SZEMLE: 1. <i>Goldmark</i> . — Molnár Gézától	
2. <i>A magyar színészoktatás multjából.</i> (Az Orsz. Színművészeti	
Akadémia ötvenéves jubilaumára.) — Somló Sándortól	294
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A Decamerone forrásai.</i> (G. Gröber: <i>Über die</i>	
<i>Quellen von Boccaccios Dekameron.</i>) — Heinrich Gusztávtól	
2. <i>Tauszk Ferencz belgyógyászati kézikönyve.</i> (Tauszk F.	
<i>A belgyógyászat alapvonalai.</i>) — Schuschny Henriktől	
3. <i>Magyar mezőgazdasági sociálpolitika.</i> (Czettler Jenő	
könyve). — th.-tól	308

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

E u c k e n

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára Kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára Kötve 1 K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

A háború irodalma!

A Magyar Könyvtár
ajándékai.

AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG HADSEREGE

Irta Pilch Jenő honvédornagy.

Szinte új erőt és reménységet nyújt a
könyv, mert részletesen megismerteti a
mi haderónkkal.

Ara 60 fillér.

A MODERN HÁBORÚ ESZKÖZEI

Irta Archibald Williams nyomán
Sándor Szilárd.

A háború borzalma és dicsősége ele-
venedik meg előttünk, ha annak esz-
közeivel megismerkedünk.

Ara 60 fillér.

ZEPPELIN

Irta dr. Mikes Lajos.

Érdekes leírása a modern háború leg-
félelmesebb eszközének.

Ara 60 fillér.

Az Olesó Könyvtár
ajándékai.

I. VILMOS

német császár és porosz királynak
kilenczven válogatott írása.

Fordította Supka Géza dr.

A nagy német birodalom megalapításá-
nak érdekes dokumentumai I. Vilmos
császár írásai.

Ara 1 korona.

NAGY PÉTER CZÁR

Irta Fordította
John L. Moltley. Herkner János.

A modern Oroszország megalapítójá-
nak Péter czárnak életrajzát nyújtja
a füzet, de egyben megismerteti az
orosz nép lélektanával.

Ara 60 fillér.

A VILÁGHÁBORÚ OKAI

Irta Angyal Dávid egyet. tanár.

Élénkséggel írja le a szerző a világ-
háború előzményeit s élelátásával be-
tekintést enged az események mögött
rejtőző okokba is.

Ara 40 fillér.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

459. SZÁM

1915. MÁRCZIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A HÁBORÚ A KÉPZŐMŰVÉSZETEK BEN. — Berzeviczy Alberttől	321
II. VILÁGIRODALOM ÉS VILÁGHÁBORÚ. — Alexander Bernáttól	347
III. NÉPÜNK MŰVELTSÉGE. — Buday Lászlótól	372
IV. A HÁBORÚ ÉS AZ IDEGRENDSZER. — Schaffer Károlytól	396
V. A NÉMET ÉS FRANCZIA AVIATIKA. — Kármán Tódortól	408
VI. CSATAKÉP. — Elbeszélés. — Frenssen után németből — v.-től	424
VII. KÖLTEMÉNYEK: — A XXXIII. zsoltár. — Kozma Andortól — A tábornok. — Ábrányi Emiltől	440
VIII. SZEMLE: 1. <i>Zrínyi Miklós emléke.</i> — Beöthy Zsoltól 2. <i>Az iszlám háborúinak színtere.</i> — Germanus Gyulától	445
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Faust-tanulmányok.</i> — (Heinrich Gusztáv: <i>Faust.</i>) — Gragger Róberttől 2. <i>A magyar háborús irodalomból.</i> — (Méhely Lajos: <i>A háború biológiája.</i>) — Focustól 3. <i>A katolikus autonomia kérdéséhez.</i> — (Báró Forster Gyula: <i>A katolikus autonomia törvényhozási rendezésének kérdéséről.</i>) — Reiner Jánostól 4. <i>Bajza új életrajza.</i> — (Szűcsi József: <i>Bajza József.</i> — Vértessy Jenőtől	467

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetések minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

E u c k e n

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára Kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára Kötve 1 K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti **CHOLNOKY JENŐ.**

Most jelent meg :

AUSZTRÁLIA

IRTA

GUBÁNYI KÁROLY

16 műmelléklettel, 12 térképpel és 100 ábrával a szöveg között

Ara kötve 9 korona.

Kiadja a

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.
könyvkiadóvállalata Budapestén.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Most jelent meg :

EKKEHARD

TÖRTÉNET A-X. SZÁZADBÓL.

IRTA

SCHEFFEL JÓZSEF VIKTOR

FORDITOTTA

ANTAL GÉZA

Ara fűzve 8 korona, vászonkötésbe 10 korona.

Kiadja a

FRANKLIN-TÁRSULAT Magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.